C 92
U 263332

časopis za kritiko znanosti

Karl Marx: Kapital I; Četrto in peto poglavje / K zgodovini kritike Marxovega »Kapitala« / K ekološki krizi

43,44/1981 UDK 3

JANA

ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI

Številka 43–44
1981
IX. letnik

Izdajata ga Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Ljubljana in Maribor.

Revijo sofinansirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije.

Izdajateljski svet: delegati redakcije in dr. Andrej Kirn, Tomaž Krašovec, Zdravko Kravanja, Franci Pivec (predsednik), Rudi Podgornik, Marjan Pungartnik ter Ivo Soče.

Redakcija: Igor Bavčar, Pavle Gantar, Peter Gruden, Srečo Kirn, Bogomir Kovač, Erna Kraševec, Lev Kreft, Bojan Korsika, Luka Marković, Mitja Maruško, Tomaž Mastnak, Rudi Podgornik, Diana Sivec, Leo Šešerko (glav. in odg. urednik), Nada Špolar–Kirn, Peter Wieser, Siniša Zarić, Pavle Zgaga in Janko Zlodre.

Naslov redakcije: Trg osvoboditve 1/II, 61000 Ljubljana, tel. (061) 214-372.

Cena enojne številke 40 din, cena dvojne številke 80 din. Celoletna naročnika 200 din. Številka žiro računa: 50100-678-47303, z obveznim pripisom ZA ČASOPIS ZSMS, UK, Predsedstvo, Ljubljana, Trg osvoboditve 1/II.

Po mnenju Sekretariata za informacije, IS Skupščine SR Slovenije je ČASOPIS po sklepu št. 421-1/72 oproščen temeljnega dvka od prometa proizvodov.

Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

Tisk: Zoran Simič, Stara Ježica 9, 61000 Ljubljana

063332

Biblioteka univerzitetna knjižnica LJUBLJANA

PO 4999/1982

VSEBINA

str.

Karl Marx: Kapital I
Uredniško pojasnilo 1
Četrto poglavje 2
Peto poglavje 27

Leo Šešerko: K zgodovini kritike Marxovega ‚Kapitala' 42

Dušan Vukovič: Ekološka kriza kot nujnost kapitalističnega načina proizvodnje 81

Bogomir Kovač: Kritika politične ekonomije in usmerjanje družbenega razvoja 112

Franček Drenovec: Delo, kapital in proizvodna tehnologija 122

Siniša Zarić: Nova levica o ekološkoj krizi – ekonomski aspekt – 139

Harry Braverman: Delo in monopolni kapital

Uvodna beseda 152
1. del: Delo in upravljanje
2. pogl.: Izvori upravljanja 154
3. pogl.: Delitev dela 160
5. pogl.: Primarni učinki znanstvenega upravljanja 167
6. pogl.: Prilagoditev delavca kapitalističnemu načinu proizvodnje 174

Jeff Henderson in Robin Cohen: Kapital in delovna etika 181

Georg Lukacs: N. Bucharin: Theorie des historischen Materialismus 191

Sinopsisi 197

KARL MARX

KAPITAL

Kritika politične ekonomije

Prvi zvezek

Knjiga I:

Produkcijski proces kapitala

Novi slovenski prevod

UREDNIŠKO POJASNILO

Četrto in peto poglavje novega slovenskega prevoda prvega zvezka *Kapitala,* ki ga objavlja *Časopis za kritiko znanosti,* sta pripravljena na podlagi teksta v *Marx/Engels Werke, Band 23, Dietz Verlag, Berlin 1962.* Marxove opombe so pripravljene po 8. ponatisu četrte nemške izdaje *Kapitala I,* ki jo je pripravil Engels, *Otto Meissners Verlag, Hamburg 1919.* Variante 2.–4. nemške izdaje v odnosu do 1. nemške izdaje so pripravljene na podlagi nemškega prvotiska: *Karl Marx, Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals. Verlag von Otto Meissner, Hamburg 1867,* fotomehanični ponatis *Aoki Shoten, Tokyo 1959.* Po tej izdaji so prevzeta tudi Marxova podčrtovanja.

Marxove opombe so označene z zaporedno malo številko ([1]), uredniške pa z malo številko z zvezdico ([*1]). Ene in druge opombe so tiskane na koncu vsakega poglavja.

Četrto poglavje je prevedel Branko Šibal, peto poglavje Valentin Kalan. Angleške citate v Marxovih opombah je prevedel Aleš Erjavec, francoske Zoja Skušek-Močnik. Variante je prevedel Tomaž Mastnak, ki je prevod tudi redigiral in pripravil za tisk. Vsaka sodba znanstvene kritike nam bo dobrodošla. Nasproti predsodkom t.i. javnega mnenja, ki mu nismo nikdar delali koncesij, pa nam bo veljal slejkoprej izrek velikega Florentinca: Segui il tuo corso, e lascia dir le genti! – Pojdi svojo pot, naj govore ljudje, kar hočejo!

Uredništvo

DRUGI RAZDELEK

PREOBRAZBA DENARJA V KAPITAL

Četrto poglavje

PREOBRAZBA DENARJA V KAPITAL

1. Obča formula kapitala

Blagovna cirkulacija je izhodiščna točka kapitala. Blagovna produkcija*[1] in razvita blagovna cirkulacija, *trgovina*, tvorita historične predpostavke, v katerih nastane kapital. S svetovno trgovino in svetovnim trgom se začenja v 16. stoletju moderna življenjska zgodovina kapitala.

Če ne upoštevamo snovne vsebine blagovne cirkulacije, zamenjave različnih uporabnih vrednot, in obravnavamo in opazujemo samo ekonomske forme, ki jih poraja ta proces, tedaj odkrijemo kot njegov zadnji produkt *denar*. Ta zadnji produkt blagovne cirkulacije je prva prikazna forma kapitala.

Kapital nastopa historično nasproti zemljiški lastnini povsod najprej v formi denarja, kot denarno premoženje, kot trgovski in oderuški kapital.[1] Vendar pa ni potrebno segati nazaj v zgodovino nastanka kapitala, da bi spoznali denar kot njegovo prvo prikazno formo. Ista zgodba se dogaja vsak dan pred našimi očmi. Vsak novi kapital stopi v prvi instanci na oder, tj. na trg, na blagovni trg, delovni trg ali denarni trg, še vedno kot denar, denar, ki naj se z določenimi procesi preobrazi v kapital.

Denar kot denar in *denar kot kapital* se najprej razlikujeta samo po svoji *različni cirkulacijski formi*.

Neposredna forma blagovne cirkulacije je B – D – B, preobrazba blaga v denar in povratna preobrazba denarja v blago, *prodajanje zaradi nakupovanja*. Razen te forme pa naletimo na drugo, specifično različno, na formo D – B – D, preobrazbo denarja v blago in povratno preobrazbo blaga v denar, *kupovanje zaradi prodajanja*. Denar, ki v svojem gibanju opiše to zadnjo cirkulacijo*[4], se preobrazi v kapital, *postane* kapital in *je* že*[5] po svojem določilu kapital.

Poglejmo si cirkulacijo D – B – D pobliže. Le-ta preteče, enako enostavni blagovni cirkulaciji, dve nasprotni fazi.*[6] V prvi fazi, D – B, nakupu, se denar preobrazi v blago. V drugi fazi, B – D, prodaji, se blago preobrazi nazaj v denar.*[7] Enotnost obeh faz pa je *celokupno gibanje*, ki zamenja denar za blago in *isto* blago spet za denar, kupi blago, da bi ga prodalo, ali, če zanemarimo formalni razliki med nakupom in prodajo, kupi z denarjem blago in z blagom denar.[2] Rezultat, v katerem ugasne ves proces, je *zamenjava denarja za denar*, D – D. Če za 100 f.št. kupim 2000 funtov bombaža in 2000 funtov bombaža spet prodam za 110 f.št., tedaj sem nazadnje zamenjal 100 f.št. za 110 f.št., denar za denar.

Zdaj je sicer očividno, da bi bil cirkulacijski proces D – B – D neslan in brez vsebine, če bi hoteli prek njegovega ovinka zamenjati isto denarno vrednost za isto denarno vrednost, torej npr. 100 f.št. za 100 f.št: Neprimerno preprostejša in varnejša bi bila metoda tezavratorja, ki zadržuje svojih 100 f.št., namesto da bi jih prepustil nevarnosti cirkulacije. Po drugi strani, pa naj trgovec za 100 f.št. kupljeni bombaž spet proda za 110 f.št. ali pa se ga mora znebiti za 100 f.št. in celo za 50

f.št., je njegov *denar* vsekakor opisal *čudno* in *originalno* gibanje, popolnoma druge vrste kot v enostavni blagovni cirkulaciji,*[9] npr. v rokah kmeta, ki proda žito in za tako iztrženi denar kupi obleke. Najprej gre torej za karakteristiko razlik v formi med krožnima tokoma D – B – D in B – D – B*[10]. S tem bo obenem nastala vsebinska razlika, ki preži za temi razlikami v formi.

Poglejmo najprej, kaj je obema formama skupno.

Oba krožna toka razpadeta v isti dve nasprotni fazi, B–D, prodajo, in D–B, nakup.*[11] V vsaki od obeh faz si stojita nasproti ista dva stvarna elementa, blago in denar – in dve osebi v istih ekonomskih karakternih maskah, kupec in prodajalec. Vsak od obeh krožnih tokov je enotnost istih nasprotnih faz in obakrat je ta enotnost posredovana z nastopom treh kontrahentov, od katerih eden samo prodaja, drugi samo kupuje, tretji pa izmenično kupuje in prodaja.

Kar pa že od vsega začetka loči oba krožna toka, B–D–B in D–B–D, je *obratni vrstni red* istih nasprotnih faz cirkulacije. Enostavna blagovna cirkulacija začenja s prodajo in končuje z nakupom, cirkulacija denarja kot kapitala začenja z nakupom in končuje s prodajo. Tam tvori *blago*, tu pa *denar* izhodiščno in zaključno točko gibanja. V prvi formi posreduje celokupni potek *denar*, v drugi obratno *blago*.*[12]

V cirkulaciji B–D–B se denar na koncu preobrazi v blago, ki služi kot uporabna vrednost. Denar je torej definitivno *izdan*. V obratni obliki D–B–D pa kupec izda denar, da bi kot prodajalec prejel denar. Pri nakupu blaga vrže denar v cirkulacijo, da bi ji ga spet odvzel s prodajo istega blaga. Kupec da iz rok denar samo z zvijačnim namenom, da bi ga spet dobil v roke. Denar se torej *da* samo *kot predujem*.[3]

V formi B–D–B *isti kos denarja* dvakrat menja mesto. Prodajalec ga prejme od kupca in z njim izplača drugega prodajalca. Celokupni proces, ki se začenja s prejemkom denarja za blago, se sklene z oddajo denarja za blago. Obratno v formi D–B–D. Tu ne zamenja dvakrat mesta *isti kos denarja*, temveč *isto blago*. Kupec ga prejme iz rok prodajalca in ga odda v roke drugega kupca. Kakor v enostavni blagovni cirkulaciji *dvakratno menjanje mesta istega kosa denarja povzroči*[14] njegov *definitivni prehod iz enih rok v druge*, tako tu *dvakratno menjanje mesta istega blaga povzroči*[14] *povraten tok denarja k njegovi prvi izhodiščni točki*.

Povratni tok denarja k njegovi izhodiščni točki ni odvisen od tega, ali se blago proda dražje, kakor je bilo kupljeno. Ta okoliščina vpliva samo na *velikost* denarne vsote, ki se vrača. Fenomen povratnega toka samega se dogodi, brž ko je kupljeno blago spet prodano, ko se torej popolnoma opiše krožni tok D–B–D. To je torej čutno zaznavna razlika med cirkulacijo *denarja kot kapitala* in njegovo cirkulacijo kot golega denarja.

Krožni tok B–D–B je popolnoma dovršen, brž ko prinese prodaja enega blaga denar, ki ga nakup drugega blaga spet odvzame. Če pa vendarle pride do povratnega toka denarja k njegovi izhodiščni točki, tedaj samo z obnovitvijo ali s *ponovitvijo* celega kurza.*[15] Če prodam quarter žita za 3 f.št. in s temi 3 f.št. kupim obleko, so zame 3 f.št. definitivno porabljeni. Z njimi nimam nič več opraviti. So last trgovca z obleko. Če prodam zdaj drug quarter pšenice, se mi denar vrne, toda ne zaradi prve transakcije, temveč samo zaradi njene ponovitve. Denar se mi spet oddalji, brž ko dokončam drugo transakcijo in kupim znova. V cirkulaciji B–D–B porabljanje denarja nima torej nič opraviti z njegovim povratnim tokom. V D–B–D je nasprotno povratni tok denarja pogojen z načinom njegovega porabljanja. Brez tega povratnega toka je operacija ponesrečena ali proces prekinjen in še ne dokončan, ker manjka njegova druga faza, prodaja, ki zaključuje in dopolnjuje nakup.

Krožni tok B–D–B izhaja od ekstrema enega blaga in se sklene z ekstremom drugega blaga, ki izpade iz cirkulacije in zapade konsumpciji. Konsum, zadovoljitev potreb, skratka, *uporabna vrednost* je zato njegov končni smoter. Krožni tok D–B–D izhaja nasprotno od ekstrema denarja*[16] in se končno povrne na isti ekstrem. Njegov gonilni motiv in opredeljujoči smoter je zato *menjalna vrednost sama.*

V enostavni blagovni cirkulaciji imata oba ekstrema isto ekonomsko formo.*[17] Oba sta *blago.* Oba sta tudi blago *enake vrednostne velikosti.* Toda oba sta kvalitativno *različni uporabni vrednosti,* npr. žito in obleka. Zamenjava produktov, menjava različnih snovi, v katerih se upodablja družbeno delo, tvori tu vsebino gibanja. Drugače v cirkulaciji D–B–D. Ta se kaže na prvi pogled brezvsebinska, ker je tavtološka. Oba ekstrema imata isto ekonomsko formo.*[17] Oba sta *denar,* torej nobeni *kvalitativno* različni uporabni vrednosti, kajti denar je ravno preobražena podoba blaga, v kateri so njihove posebne uporabne vrednosti ugašene. Zamenjati najprej 100 f.št. za bombaž in potem spet isti bombaž za 100 f.št., torej po ovinku denar za denar, isto za isto, se zdi prav tako nesmotrna kakor neslana operacija.[4] Vsota denarja se lahko razlikuje od druge vsote denarja sploh samo po svoji *velikosti.* Proces D–B–D ne dolguje svoje vsebine zato nobeni *kvalitativni* razliki med svojima ekstremoma, kajti oba sta denar, temveč le njuni *kvantitativni različnosti.* Končno se cirkulaciji odtegne več denarja, kakor ga je spočetka bilo vanjo vrženo. Za 100 f.št. kupljeni bombaž se ponovno proda npr. za 100 + 10 f.št. ali 110 f.št. Popolna forma tega procesa je torej D–B–D', kjer je D' = D + Δ D, tj. enako prvotno predujemni vsoti denarja plus nekemu inkrementu. Ta inkrement ali presežek nad prvotno vrednostjo imenujem – *presežno vrednost (surplus value).* V cirkulaciji se torej prvotno predujemna vrednost ne le ohrani, temveč tudi *predrugači* svojo *vrednostno velikost,* doda *presežno vrednost* ali se *uvrednoti.* In to gibanje jo *preobrazi* v *kapital.*

Mogoče je sicer tudi, da sta v B–D–B oba ekstrema B, B, npr. žito in obleke, *kvantitativno različni vrednostni velikosti.* Kmet lahko proda svoje žito *nad* vrednostjo ali kupi obleke pod njihovo vrednostjo. Njega samega pa lahko opehari trgovec z obleko. Takšna razlika v vrednosti pa ostane *za to cirkulacijsko formo sámo* čisto naključna. Vsaj duha in razuma ne izgubi, kakor proces D–B–D, če sta oba ekstrema, žito in obleka npr., ekvivalentna. Nasprotno, njuna enakovrednost je tu pogoj normalnega poteka.

Ponovitev ali obnovitev *prodaje zaradi nakupa* ima, kakor ta proces sam, mero in cilj v končnem smotru, ki je *zunaj njega,* v konsumpciji, v zadovoljitvi določenih potreb. V *nakupu zaradi prodaje* pa sta nasprotno začetek in konec isto, *denar,* menjalna vrednost, in že zaradi tega je gibanje brezkončno. Vsekakor je iz D nastalo D + Δ D, iz 100 f.št. 100 + 10. Toda gledano zgolj kvalitativno*[21], je 110 f.št. isto kakor 100 f.št., namreč denar. In gledano kvantitativno*[22], je 110 f.št. prav tako *omejena* vsota vrednosti kakor 100 f.št. Če bi 110 f.št. kot denar *porabili,* bi le-ti izgubili svojo vlogo. Nehali bi biti kapital. Če jih potegnemo iz cirkulacije, okamnijo v zaklad in niti groš jim ne priraste, pa če ležijo kar do sodnega dne. Brž ko gre torej*[23] za *uvrednotenje vrednosti,* obstaja ista potreba po uvrednotenju 110 f.št. kakor po uvrednotenju 100 f.št., ker sta oba omejena izraza menjalne vrednosti, oba sta torej enako poklicana, da se s širjenjem velikosti približata bogastvu nasploh. Sicer*[24] se prvotno predujemna vrednost 100 f.št. za trenutek razlikuje od presežne vrednosti 10 f.št., ki je prirasla v cirkulaciji, toda ta razlika se takoj spet razblini. Na koncu procesa ne izide na eni strani prvotna vrednost 100 f.št. in na drugi strani presežna vrednost 10 f.št. Kar izide, je ena vrednost 110 f.št., ki je v docela isti ustrezni formi, da bi začela

uvrednotevalni proces, kakor prvotnih 100 f.št. Denar izide na koncu gibanja spet kot njegov začetek. Konec[26] vsakega posameznega krožnega toka, v katerem se vrti nakup zaradi prodaje, tvori tedaj sam od sebe začetek novega krožnega toka. Enostavna blagovna cirkulacija – prodaja zaradi nakupa – služi kot sredstvo za končni cilj, ki je izven cirkulacije, prisvojitev uporabnih vrednot, zadovoljitev potreb. Nasprotno pa je cirkulacija denarja kot kapitala samo smoter, kajti *uvrednotenje vrednosti* eksistira samo znotraj tega vedno obnovljenega gibanja. Gibanje kapitala je torej *brezmerno.*[6]

Kot zavestni nosilec tega gibanja postane posestnik denarja kapitalist. Njegova oseba, ali bolje, njegov žep je izhodiščna in povratna točka denarja. *Objektivna vsebina* te cirkulacije*[27] – uvrednotenje vrednosti – je njegov *subjektivni smoter,* in samo kolikor je naraščajoče prilaščanje abstraktnega bogastva edini gonilni motiv njegovih operacij, funkcionira kot *kapitalist* ali personificirani, z voljo in zavestjo obdarjeni kapital. *Uporabne vrednosti* tedaj ne smemo nikdar obravnavati kot kapitalistov neposredni smoter.[7] Tudi ne posameznega dobička, temveč samo neutrudno gibanje dobička.[8] Ta absolutni nagon po bogatenju, ta strastni lov za vrednostjo*[30] je kapitalistu skupen s tezavratorjem, toda medtem ko je tezavrator le nori kapitalist, je kapitalist racionalni tezavrator. Neutrudno uvrednotenje vrednosti*[32], za katerim teži tezavrator, vtem ko skuša denar *rešiti* pred cirkulacijo,[10] dosega bistrejši kapitalist vtem, ko ga vedno znova prepušča cirkulaciji.[10a]

Samostojne forme, denarne forme, ki jih privzame vrednost blaga v enostavni cirkulaciji, samo posredujejo zamenjavo blaga in izginejo v končnem rezultatu gibanja.*[36] V cirkulaciji D–B–D pa nasprotno*[37] funkcionirata oba, *blago* in *denar,* samo kot *različna eksistenčna načina vrednosti same,* denar kot njen obči, blago kot njen posebni, tako rekoč le maskirani način eksistence.[11] Vrednost prehaja stalno iz ene forme v drugo, ne da bi se pri tem gibanju izgubila, ter se tako preobrazi v avtomatičen*[39] subjekt. Če fiksiramo posebne prikazne forme, ki jih vrednost, ki se uvrednoti, izmenoma privzame v krožnem toku svojega življenja*[40], tedaj prejmemo razlago: *kapital je denar, kapital je blago.*[12] Dejansko pa *vrednost* postane *subjekt procesa,* v katerem ob stalni premeni form denarja in blaga sama predrugači svojo velikost, se kot presežna vrednost odbija od same sebe kot prvotne vrednosti, *se sama uvrednoti.* Kajti gibanje, v katerem dodaja presežno vrednost, je njeno lastno gibanje, njeno uvrednotenje torej *samouvrednotenje.* Dobila je okultno kvaliteto, da postavlja vrednost, ker je sama vrednost. Koti žive mladiče ali nese vsaj zlata jajca.

Kot presegajoči subjekt takega procesa, v katerem zdaj privzema, zdaj osmuka formo denarja in blaga, se pa v tem spreminjanju ohranja in razširja, potrebuje vrednost predvsem samostojno formo, s katero se konstatira njena identiteta z njo samo. To formo pa ima samo v *denarju.* Ta je zato izhodiščna in zaključna točka vsakega uvrednotevalnega procesa. Vrednost je bila 100 f.št., zdaj je 110 f.št. itd. Toda denar sam velja tu samo za eno izmed *form* vrednosti, kajti vrednost ima *dve* formi. Brez privzetja *blagovne forme* denar ne postane kapital.*[43] Denar torej tu nastopa *polemično* proti blagu, kakor pri tvorbi zaklada. Kapitalist ve, da so vsa blaga, naj so videti še tako ušiva in naj še tako zaudarjajo, po veri in resnici *denar,* notranje obrezani Židje*[44], in pri tem čudodelno sredstvo, da se iz denarja naredi več denarja.

Če v enostavni cirkulaciji vrednost blaga prejme nasproti svoji uporabni vrednosti kvečjemu samostojno formo denarja,*[44a] se tu nenadoma upodobi kot procesirajoča, sámo sebe gibajoča substanca, za katero sta blago in denar oba goli formi. In še več. Namesto da bi upodabljala blagovna razmerja, stopa zdaj tako

rekoč v *privatno razmerje do same sebe*. Kot prvotna vrednost se razlikuje od same sebe kot presežne vrednosti kot bog oče od samega sebe kot boga sina, in obe sta iste starosti in tvorita v resnici samó eno osebo, kajti samo s presežno vrednostjo 10 f.št. postane predujemnih 100 f.št. kapital, in brž ko to postanejo, brž ko je porojen sin in po sinu oče, njuna razlika spet izgine in sta obe eno, 110 f.št.

Vrednost postane torej *procesirajoča vrednost, procesirajoči denar* in kot taka *kapital*. Vrednost pride iz cirkulacije, gre spet vanjo, se ohranja in pomnoži v njej, vrne se iz nje povečana in začenja isti krožni tok vedno spet znova.[13] D–D', *denar, ki koti denar – money which begets money* – se glasi opis kapitala v ustih njegovih prvih tolmačev, *merkantilistov*.*[44b]

Kupiti, da bi prodali, ali popolneje, *kupiti, da bi dražje prodali,* D–B–D', je sicer videti forma, ki je lastna samo eni vrsti kapitala, *trgovskemu kapitalu*. Toda tudi *industrijski kapital* je denar, ki se preobrazi v blago in se s prodajo blaga spet preobrazi nazaj v več denarja. Dejanja, ki se morda godijo med nakupom in prodajo, zunaj sfere cirkulacije, ne spremenijo ničesar na tej formi gibanja. Končno, v *obrestonosnem kapitalu* se upodablja cirkulacija*[44c] D–B–D' skrajšano, v svojem končnem rezultatu brez posredovanja, tako rekoč v lapidarnem slogu, kot D–D', denar, ki je enako več denarja, vrednost, ki je večja od same sebe.

Dejansko je torej D–B–D' *obča formula kapitala,* kakor se neposredno *prikazuje* v sferi cirkulacije.

2. Protislovja obče formule*[45]

Forma cirkulacije, v kateri se denar razkrije kot kapital, je v protislovju z vsemi poprej razvitimi zakoni o naravi blaga, vrednosti, denarja in cirkulacije same. Kar jo razlikuje od enostavne blagovne cirkulacije, je *obrnjeno zaporedje* istih dveh nasprotnih procesov, prodaje in nakupa. A kako bi mogla takšna čisto formalna razlika čarovniško spremeniti naravo teh procesov?

Še več. Ta obrnitev eksistira samo za enega od treh poslovnih prijateljev, ki kupčujejo med seboj. Kot kapitalist kupim blago od A in ga prodam B, medtem ko kot navaden posestnik blaga prodam blago B in potem kupim blago od A. Za poslovna prijatelja A in B ta razlika ne eksistira. Oba nastopata samo kot kupca ali prodajalca blaga. Sam stojim nasproti njima vsakokrat kot navaden posestnik denarja ali posestnik blag, kot kupec ali prodajalec, in sicer nastopam v obeh zaporedjih nasproti eni osebi samo kot kupec in nasproti drugi samo kot prodajalec, nasproti eni kot samo denar, nasproti drugi kot samo blago, nasproti nobenemu od njiju kot kapital ali kapitalist ali reprezentant česarkoli, kar bi bilo več kakor denar ali blago, ali bi moglo imeti drug učinek razen učinka denarja ali blaga. Za mene tvorita nakup od A in prodaja B eno zaporedje. Toda soodvisnost med tema dvema dejanjema eksistira samo zame. A se ne briga za mojo transakcijo z B in B ne za mojo transakcijo z A. Če bi jim morda hotel dopovedati o posebni zaslugi, ki bi si jo pridobil z *obrnitvijo* zaporedja, tedaj bi mi dokazala, da se motim v *samem zaporedju* in da se celokupna transakcija ni začela z nakupom in končala s prodajo, temveč da se je obratno začela s prodajo in se zaključila z nakupom. Zares, moje prvo dejanje, nakup, je bilo s stališča A prodaja, in moje drugo dejanje, prodaja, je bilo s stališča B nakup. A in B bosta, s tem nezadovoljna, izjavila, da je bilo vse zaporedje odveč in hokuspokus. A bo prodajal svoje

blago direktno B in B kupoval direktno od A. S tem se vsa transakcija skrči na enostransko *dejanje navadne* blagovne cirkulacije, s stališča A na golo prodajo in s stališča B na goli nakup. Torej z obrnitvijo zaporedja nismo prišli preko sfere *enostavne blagovne cirkulacije* in moramo nasprotno premisliti, ali slednja po svoji naravi dopušča uvrednotenje vrednosti, ki vstopajo vanjo, in zato *tvorbo presežne vrednosti.*

Vzemimo cirkulacijski proces v formi, v kateri se upodablja kot gola zamenjava blag. To se dogaja vedno, kadar oba posestnika blag kupujeta blaga drug od drugega in se bilanca njunih obojestranskih denarnih terjatev izravnava na plačilni dan. Denar služi tu za računski dẽnar, da bi izrazil vrednosti blag v njegovih *cenah,* toda nasproti blagom samim ne nastopa rečevno. Kolikor gre za *uporabno vrednost,* je očitno, da lahko oba zamenjevalca *pridobita.* Oba potujita blaga, ki so za njiju kot uporabne vrednosti nekoristna, in prejmeta blaga, ki jih potrebujeta za uporabo. In ni treba, da bi bila ta korist edina. A, ki prodaja vino in kupuje žito, producira morda več vina, kakor bi ga mogel pridelovalec žita B producirati v *istem* delovnem času, in pridelovalec žita B pridela *v istem delovnem času* več žita, kakor bi ga mogel producirati pridelovalec vina A. Za isto menjalno vrednost prejme torej A več žita in B več vina, kakor če bi moral vsak zase, brez zamenjave, producirati vino in žito. Z ozirom na *uporabno vrednost* se lahko torej reče, da je »zamenjava transakcija, v kateri obe stranki *pridobita.*«[14] Drugače je z *menjalno vrednostjo.*

»Človek, ki ima veliko vina in nič žita, trguje s človekom, ki ima mnogo žita in nič vina, in med seboj zamenjata pšenico v vrednosti 50 za vrednost 50 v vinu. Ta zamenjava *ne poveča menjalne vrednosti* ne za enega ne za drugega; kajti že pred zamenjavo je imel vsak vrednost, enako tisti, ki si jo je s to operacijo priskrbel.«[15]

Stvar se nič ne spremeni, če denar kot cirkulacijsko sredstvo stopi mad blaga in dejanji nakupa in prodaje čutno razpadeta.[16] Vrednost blag je upodobljena v njihovih cenah, preden stopijo v cirkulacijo, je torej predpostavka in ne rezultat cirkulacije.[17]

Če gledamo abstraktno, tj. ne glede na okoliščine, ki ne izvirajo iz imanentnih zakonov enostavne blagovne cirkulacije, se v njej, razen nadomestila ene uporabne vrednosti z drugo, ne godi nič drugega kakor *metamorfoza,* samo premena forme blaga. *Ista vrednost,**[49] tj. isti kvantum opredmetenega družbenega dela, ostane v rokah istega posestnika blaga v podobi najprej njegovega blaga, potem denarja, v katerega se je preobrazilo, končno blaga, v katerega se je ta denar preobrazil nazaj. Ta premena forme ne vključuje nobene predrugačitve *velikosti vrednosti.* Premena pa, skozi katero gre v tem procesu vrednost*[49] blaga sama, se omeji na premeno njegove *denarne forme.* Ta*[50] eksistira najprej kot *cena* naprodaj ponujenega blaga, potem kot vsota denarja, ki pa je že bila izražena v ceni*[51], končno kot *cena* ekvivalentnega blaga. Ta premena forme na sebi in za sebe prav tako malo vključuje spremembo *velikosti vrednosti* kot zamenjava petfuntskega bankovca za suverene, polsuverene in šilinge. Kolikor torej cirkulacija blaga pogojuje samó *premeno forme* njegove vrednosti*[49], pogojuje, če se fenomen odvija čisto, *zamenjavo ekvivalentov.* Zato celo vulgarna ekonomija, čeprav komajda sluti, kaj je *vrednost,* predpostavlja, kadarkoli želi na svoj način opazovati fenomen kot čisti fenomen, da se povpraševanje in ponudba krijeta, tj. da njuno delovanje sploh preneha. Če torej lahko oba menjalca pridobita z obzirom na *uporabno vrednost,* ne moreta oba pridobiti v *menjalni vrednosti.* Tu marveč velja: »Kjer je enakost, ni dobička«.[18] Blaga se sicer lahko prodajajo po cenah, ki odstopajo od njihovih vrednosti, toda to odstopanje se prikazuje kot kršitev zakona o blagovni zamenjavi.[19] Slednja je v svoji čisti podobi zamenjava ekvivalentov, torej *nikakršno sredstvo* za obogatitev z vrednostjo.[20]

Za poskusi prikazati blagovno cirkulacijo kot *vir presežne vrednosti* preži zato večinoma neki quid pro quo, zamenjava uporabne vrednosti in menjalne vrednosti. Tako npr. pri *Condillacu*:

»Napačno je trditi, da zamenjujejo pri blagovni zamenjavi enako vrednost za enako vrednost. Obratno. Vsak od obeh kontrahentov daje vedno manjšo vrednost za večjo... Če bi torej zamenjavali vselej enake vrednosti, *ne bi mogel doseči* noben kontrahent *dobička*. Vendar pa ga dobita oba ali vsaj morala bi ga dobiti. Zakaj? Vrednost reči obstoji samo v njihovem odnosu do naših *potreb*. Kar je za enega več, je za drugega manj, in obratno... Ne moremo predpostavljati, da ponujamo naprodaj reči, ki so nepogrešljive za naš konsum... Reč, ki je za nas nekoristna, hočemo oddati, da bi prejeli drugo, ki je za nas nujna; želimo dati manj za več... Bilo je naravno, da se je sodilo, da dajemo v zamenjavi enako vrednost za enako vrednost, kadarkoli je vsaka zamenjana reč bila po vrednosti enaka istemu kvantumu denarja... Toda upoštevati moramo še nekaj: vprašanje je, ali menjava vsak svoj *presežek* za nekaj nujnega.«[21]

Vidimo torej, da *Condillac* ne meče samo uporabne vrednosti in menjalne vrednosti v en koš, temveč resnično otročje podtika družbi z razvito blagovno produkcijo stanje, v katerem producent sam producira svoja subsistenčna sredstva in meče v cirkulacijo samo *prebitek* čez svojo potrebo,[22] *presežek*. Kljub temu se Condillacov argument pogosto ponavlja pri modernih ekonomistih, posebno ko gre za to, da bi razvito podobo blagovne zamenjave, trgovino, prikazali kot produktivno za *presežne vrednosti*.

»Trgovina,« se trdi npr., »*dodaja produktom vrednost*, kajti isti produkti imajo več vrednosti v rokah konsumentov kakor v rokah producentov, in zato jo moramo imeti dobesedno (strictly) za produkcijski akt.«[23]

Toda blaga ne plačamo dvojno, enkrat njegovo uporabno vrednost in drugikrat njegovo vrednost.*[55] In če je uporabna vrednost blaga bolj koristna kupcu kakor prodajalcu, je njegova denarna forma bolj koristna prodajalcu kakor kupcu. Mar bi ga sicer prodal? In tedaj bi prav tako lahko rekli, da kupec dobesedno (strictly) opravi »produkcijski akt«, v tem ko npr. trgovčeve nogavice preobrazi v denar.

Če se zamenjujejo blaga ali blaga in denar enake menjalne vrednosti, torej ekvivalenti, potem očitno nihče ne izvleče iz cirkulacije več vrednosti, kakor jo vanjo da. V tem primeru se presežna vrednost ne tvori. Toda v svoji čisti formi pogojuje cirkulacijski proces blag zamenjavo ekvivalentov. Vendar se reči v dejanskosti ne dogajajo čisto. Predpostavljamo torej *zamenjavo ne-ekvivalentov*.

Na blagovnem trgu vsekakor stoji le blagovni posestnik nasproti blagovnemu posestniku, in moč, ki jo imata ti osebi druga nad drugo, je le moč njunih blag. Snovna različnost blag je snovni motiv zamenjave in napravi posestnika blag vzajemno odvisna drug od drugega, s tem ko nobeden od njiju nima v svojih rokah predmeta svoje lastne potrebe in ima vsak v rokah predmet potrebe drugega. Razen te snovne različnosti njunih uporabnih vrednot obstoji samo še ena razlika med blagi, razlika med njihovo naturalno formo in njihovo preobraženo formo, med blagom in denarjem. In tako se razlikujejo blagovni posestniki le kot prodajalci, posestniki blaga, in kot kupci, posestniki denarja.

Denimo sedaj, da je *prodajalcu* po nekem nerazumljivem privilegiju dano prodajati blago nad njegovo vrednostjo, po 110, če je vredno 100, torej z nominalnim pribitkom 10% na ceno. Prodajalec kasira torej presežno vrednost 10. Toda potem, ko je bil prodajalec, postane kupec. Neki tretji posestnik blaga ga sedaj sreča kot prodajalec in prav tako uživa privilegij, da prodaja blago za 10% draže. Naš mož je kot prodajalec 10 dobil, da bi kot kupec 10 izgubil.[24] V resnici

se vse tako konča, da prodajajo *vsi* posestniki blaga svoja blaga drug drugemu za 10% *nad* vrednostjo, kar je vsekakor isto, kot da bi prodajali blaga *po* njihovi vrednosti. Tak obči nominalni *pribitek na ceno* blaga prinese isti učinek, kot da bi se blagovne vrednosti cenile npr. v srebru namesto v zlatu. Denarna imena, tj. cene blaga bi naraščale, toda njihova vrednostna razmerja bi ostala nespremenjena.

Predpostavljamo obratno, da je privilegij *kupca* kupovati blaga *pod* njihovo vrednostjo. Tu niti ni nujno spomniti, da postane kupec spet prodajalec. Saj *je bil* prodajalec, preden je postal kupec. Preden dobi 10% kot kupec, je že izgubil 10% kot prodajalec.[25] Vse ostane spet pri starem.

Tvorbe presežne vrednosti in s tem preobrazbe denarja v kapital torej ne moremo razložiti niti s tem, da prodajajo *prodajalci* blaga nad njihovo vrednostjo, niti s tem, da jih kupujejo *kupci pod* njihovo vrednostjo.[26]

Problema nikakor ne poenostavimo s tem, da vtihotapimo tuje odnose, da rečemo morda kakor polkovnik *Torrens:*

»Efektivno povpraševanje obstoji le v zmožnosti in v nagnjenju (!) *konsumentov,* da za blaga dajejo bodisi v neposredni ali posredni zamenjavi določeni večji del vseh ingredienc kapitala, kakor stane produkcija blag.«[27]

V cirkulaciji si stojita producent in konsument nasproti le kot prodajalec in kupec. Trditi, da izvira presežna vrednost za producenta iz tega, da plačujejo konsumenti blago *nad* vrednostjo, pomeni le maskirati enostavni stavek: Posestnik blaga ima kot *prodajalec* privilegij, da prodaja predrago. Prodajalec je produciral blago sam ali pa zastopa njegovega producenta, toda tudi kupec je ravno tako sam produciral blago, ki ga upodablja njegov denar, ali zastopa njegovega producenta. Torej stoji producent nasproti producentu. Razlikuje ju le to, da eden kupuje in drugi prodaja. Niti za korak naprej nas ne pripelje dejstvo, da posestnik blaga pod imenom *producent* prodaja blago nad njegovo vrednostjo in ga pod imenom *konsument* plačuje predrago.[28]

Konsekventni zastopniki iluzije, da izvira *presežna vrednost* iz nominalnega pribitka k ceni ali iz *prodajalčevega* privilegija, da blago predrago prodaja, predpostavljajo torej neki *razred,* ki *samo kupuje, ne da bi prodajal,* ki torej tudi *samo konsumira, ne da bi produciral.* Eksistenca takega razreda je z našega doslej doseženega stališča, s stališča enostavne cirkulacije, nerazložljiva. Toda posezimo vnaprej. Denar, s katerim tak razred stalno kupuje, mora le-temu stalno, brez *zamenjave, zastonj,* po kakršnikoli pravici in sili že pritekati od posestnikov blag samih. Prodajati temu razredu blaga nad vrednostjo pomeni le, da si deloma prisleparimo nazaj del denarja, ki je bil izdan zastonj.[29] Tako so maloazijska mesta plačevala letni davek v denarju staremu Rimu. S tem denarjem je Rim od njih kupoval blago in ga je kupoval predrago. Maloazijci so Rimljane goljufali, s tem ko so osvojevalcem del davka spet speljali s trgovino. Kljub temu pa so bili Maloazijci ogoljufani. Njihova blaga so jim prej ko slej plačevali z njihovim lastnim denarjem. To pač ni metoda bogatitve ali tvorbe presežne vrednosti.

Ostanimo torej znotraj pregrad blagovne menjave, kjer je prodajalec kupec in kupec prodajalec. Naša zadrega izvira morda od tod, da smo zajeli osebe samo kot poosebljene kategorije, ne *individualno.*

Posestnik A je lahko tako prebrisan, da opetnajsti svojega kolega B ali C, medtem ko mu onadva kljub najboljši volji ostaneta dolžna revanšo. A proda B vino v vrednosti 40 f.št. in kupi v zameno žito v vrednosti 50 f.št. A je preobrazil svojih 40 f.št. v 50 f.št., napravil več denarja iz manj denarja in preobrazil svoje blago v kapital. Poglejmo natančneje. Pred zamenjavo smo imeli za 40 f.št. vina v rokah A in za 5O f.št. žita v rokah B, *celokupno vrednost* 90 f.št. Po zamenjavi

imamo isto celokupno vrednost 90 f.št. Cirkulirajoča vrednost so ni povečala niti za atom, predrugačila se je njena *razdelitev* med A in B. Na eni strani se prikaže kot več-vrednost (Mehrwert), kar je na drugi strani manj-vrednost (Minderwert), na eni strani kot plus, kar je na drugi strani kot minus. Ista premena bi se dogodila, če bi A, brez prikrivajoče forme zamenjave, teh 10 f.št. B naravnost ukradel. Vsota cirkulirajočih vrednosti se očitno ne da povečati z nobeno premeno v njihovi razdelitvi, prav tako kakor Žid ne poveča mase plemenitih kovin v deželi s tem, da proda novčič iz dobe kraljice Ane za gvinejo. Celokupnost razreda kapitalistov kake dežele ne more same sebe opehariti.[30]

Naj stvar sučemo ali obračamo tako ali drugače, facit ostane isti. Če se zamenjujejo ekvivalenti, ne nastane presežna vrednost, in če se zamenjujejo neekvivalenti, tudi ne nastane presežna vrednost.[31] Cirkulacija ali blagovna zamenjava ne ustvarja nobene vrednosti.[32]

Zato je razumljivo, zakaj ostanejo v naši analizi *temeljne forme kapitala*, forme, v kateri kapital določa ekonomsko organizacijo moderne družbe, njegove popularne in tako rekoč antediluvialne podobe, *trgovski kapital in oderuški kapital*, najprej docela neupoštevane.

Forma D–B–D', kupiti, da bi dražje prodali, se najbolj čisto prikazuje pri pravem *trgovskem kapitalu*. Po drugi strani se vse njegovo gibanje dogaja *znotraj cirkulacijske sfere*. Ker pa je preobrazbo denarja v kapital, tvorbo presežne vrednosti, nemogoče razložiti iz cirkulacije same, se prikazuje trgovski kapital nemogoč, brž ko se zamenjajo ekvivalenti,[33] torej izpeljiv samo iz obojestranskega *opeharjenja* blagovnih producentov, ki kupujejo in prodajajo, po trgovcu, ki se parazitsko vriva mednje. V tem smislu pravi *Franklin: »Vojna je ropanje, trgovina je goljufija.«*[34] Če naj razložimo *uvrednotenje trgovskega kapitala* ne z golim goljufanjem blagovnih producentov, potrebujemo za to dolgo vrsto srednjih členov, ki pa je tu, kjer tvorijo blagovna cirkulacija in njeni enostavni momenti našo edino predpostavko, še ni.

Kar velja za *trgovski kapital*, velja še bolj za *oderuški kapital*. Ekstrema, denar, ki ga vržemo na trg, in pomnoženi denar, ki ga potegnemo s trga, sta pri trgovskem kapitalu posredovana vsaj z nakupom in prodajo, *z gibanjem* cirkulacije. Pri *oderuškem kapitalu*, je forma D–B–D' skrajšana na neposredovana ekstrema D–D', na denar, ki se zamenja za več denarja, na formo, ki je v protislovju z naravo denarja in torej s stališča blagovne zamenjave nerazložljiva. Zato *Aristotel:*

»Ker je hrematistika dvojna, ena sodi k trgovini, druga k ekonomiki, slednja je nujna in hvale vredna, prva utemeljena na cirkulaciji in upravičeno grajana (kajti ona ne temelji na naravi, temveč na obojestranski goljufiji), je torej *oderuštvo* z vso pravico zasovraženo, ker je v njem vir pridobivanja denar sam in se ne uporablja za to, za kar je bil iznajden. Kajti nastal je za *blagovno zamenjavo*, obresti pa delajo iz denarja več denarja. Od tod tudi njihovo ime (Τόχος obresti in *to rojeno* /Geborenes/). Kajti rojeni so podobni tistim, ki so jih zaplodili. Obresti pa so denar od denarja, tako da je od vseh pridobitvenih panog ta najbolj protinaravna.«[35]

Tako na *trgovski kapital* kot na *obrestonosni kapital* bomo med našim raziskovanjem naleteli kot na izvedeni formi in hkrati videli, zakaj *historično* nastopata *pred* moderno *osnovno formo* kapitala.

Pokazalo se je, da presežna vrednost ne more izvirati iz cirkulacije, da se mora torej pri njeni tvorbi goditi nekaj *za hrbtom cirkulacije*, kar v njej sami ni *vidno*.[36] Toda ali lahko izvira presežna vrednost *od kod drugod* kakor iz cirkulacije? Cirkulacija je vsota vseh vzajemnih odnosov*[68] med posestniki blaga. Izven nje je

posestnik blaga samo še v odnosu do svojega lastnega blaga. Kar se tiče *vrednosti**[69] tega blaga, se omejuje razmerje na to, da vsebuje blago nek kvantum posestnikovega lastnega dela, merjen po določenih družbenih zakonih. Ta kvantum dela se izraža v *vrednostni velikosti* njegovega blaga in – ker se vrednostna velikost upodablja v računskem denarju – v *ceni* npr. 10 f.št. Toda njegovo delo se ne upodablja v vrednosti blaga in nekem presežku nad njegovo lastno vrednostjo, ne v ceni 10, ki je obenem cena 11, ne v vrednosti, ki je *večja kot ona sama.* Posestnik blaga lahko s svojim delom *tvori vrednost,* toda nobenih *uvrednotujočih se vrednosti.* Vrednost kakega blaga lahko poveča s tem, da z novim delom doda razpoložljivi vrednosti novo vrednost, npr. ko naredi iz usnja škornje. *Ista snov* ima zdaj več vrednosti, ker vsebuje večji kvantum dela. Škornji imajo zato več vrednosti kot usnje, toda vrednost usnja je ostala, kar je bila. Ni se *uvrednotila,* med izdelovanjem škornjev si ni dodala presežne vrednosti.*[70]

Nemogoče je torej, da bi producent *izven* cirkulacijske sfere *uvrednotil vrednost* in torej preobrazil denar ali blago v kapital, ne da bi stopil v stik z *drugimi* blagovnimi posestniki.

Kapital torej ne more izvirati iz cirkulacije in prav tako ne more ne izvirati iz cirkulacije. Nastajati mora obenem v njej in ne v njej.

Prišli smo do dvojnega rezultata.

Preobrazbo denarja v kapital je treba razviti na podlagi zakonov, ki so imanentni blagovni zamenjavi, tako da velja za izhodiščno točko *zamenjava ekvivalentov.*[37] Naš posestnik denarja, ki obstoji šele kot gosenica kapitalista, mora kupovati blaga po njihovi vrednosti, prodajati po njihovi vrednosti, pa vendarle na koncu procesa potegniti iz njega več vrednosti, kakor je vrgel vanj. Njegovo izmotanje v metulja se mora dogajati v cirkulacijski sferi in se *ne* sme dogajati v cirkulacijski sferi. To sta pogoja problema. Hic Rhodus, his salta!

3. Nakup in prodaja delovne sile*[71]

Predrugačenje vrednosti denarja, ki naj se preobrazi v *kapital,* se ne more zgoditi v tem denarju samem, kajti kot kupno in kot plačilno sredstvo *realizira* denar samó ceno blaga, ki ga kupi ali plača, medtem ko se, če ostane v svoji lastni formi, strdi v petrefakt vrednostne velikosti, ki ostane enaka.[38] Prav tako to predrugačenje ne more izvirati iz drugega dejanja cirkulacije*[73], iz ponovne prodaje blaga, kajti to dejanje preobrazi blago zgolj iz naturalne forme nazaj v denarno formo. Predrugačenje se mora torej pripetiti z *blagom,* ki se kupi v prvem dejanju D–B, toda ne z njegovo *vrednostjo,**[74] kajti zamenjujejo se ekvivalenti, blago se plačuje po njegovi vrednosti. Predrugačenje lahko torej izvira le iz njegove *uporabne vrednosti kot take,* tj. iz njegove *porabe.* Da bi naš posestnik denarja lahko iz porabe blaga izvlekel vrednost*[74], bi moral biti tako srečen, da bi *znotraj cirkulacijske sfere,* na trgu, odkril blago, katerega *uporabna vrednost* sama bi imela posebno lastnost, da je *vir vrednosti,**[74] katerega dejanska poraba bi torej bila sámo *upredmetenje dela,* zatorej *stvarjenje vrednosti.* In posestnik denarja najde na trgu tako *specifično* blago – *delovno zmožnost* ali *delovno silo.*

Z *delovno silo* ali *delovno zmožnostjo* razumemo zapopadek fizičnih in duhovnih sposobnosti, ki eksistirajo v telesnosti, v živi osebnosti človeka in ki jih on spravlja v gibanje, kadarkoli producira uporabne vrednosti katerekoli vrste.

Da bi posestnik denarja našel na trgu delovno silo kot *blago,* morajo biti izpolnjeni različni pogoji. Zamenjava blaga na sebi in za sebe ne vsebuje nobenih

drugih *odnosov odvisnosti* kakor tiste, ki izvirajo iz njene lastne *narave*. S to predpostavko se lahko *delovna sila* prikaže na trgu kot blago le, kolikor in če jo njen *lastni posestnik* – oseba, katere delovna sila je – ponudi ali proda kot blago. Da bi jo njen posestnik prodal kot blago, mora imeti možnost, da razpolaga z njo, mora biti torej *svoboden lastnik* svoje delovne zmožnosti, svoje osebe.[39] Le-ta in posestnik denarja se srečata na trgu in stopita v razmerje drug do drugega kot enakopravna *posestnika blag,* samo po tem različna, da je eden kupec, drugi prodajalec, oba sta torej *pravno enaki osebi.* Nadaljnje trajanje tega razmerja terja, da lastnik delovne sile proda delovno silo vedno le za *določen čas,* kajti če bi jo prodal scela, enkrat za vselej, bi prodal samega sebe, bi se preobrazil iz svobodnjaka v sužnja, iz posestnika blaga v blago. *Kot oseba* se mora stalno obnašati do svoje delovne sile kot do svoje lastnine in zato kot do svojega lastnega blaga, to pa lahko le, kolikor jo da kupcu na razpolago, prepusti v porabo vedno samo začasno, za določen časovni termin, če se torej z njeno potujitvijo ne odpove tudi *svoji lastnini* nad njo.[40]

Drugi bistveni pogoj, da posestnik denarja že najde na trgu *delovno silo kot blago,* je, da *mora* njen posestnik, namesto da bi lahko prodajal blaga, v katerih se je upredmetilo njegovo delo, nasprotno ponujati naprodaj *kot blago svojo delovno silo* sámo, ki eksistira le v njegovi živi telesnosti.

Da bi kdo prodal od svoje delovne sile *različna blaga,* mora seveda imeti *produkcijska sredstva,* npr. surovine, delovna orodja itd. Škornjev ne more narediti brez usnja. Razen tega potrebuje *živila.* Nihče, niti muzikant bodočnosti*[76], ne more živeti od produktov bodočnosti, torej tudi ne od uporabnih vrednosti, katerih produkcija še ni skončana, in kot prvi dan svojega pojavljanja na zemeljskem odru mora človek še vsak dan konsumirati, preden producira in medtem ko producira. Če se produkti producirajo kot *blaga,* morajo biti *prodani,* potem ko so *bili* producirani, in lahko zadovoljijo potrebe producentov šele po prodaji. K času, ki je nujen za produkcijo, pride še čas, ki je nujen za prodajo.

Za preobrazbo *denarja* v *kapital* mora torej posestnik denarja najti na *blagovnem trgu svobodnega delavca, svobodnega* v dvojnem smislu, da kot svobodna oseba razpolaga s svojo delovno silo kot s *svojim* blagom, da po drugi strani nima naprodaj drugega blaga, da je brez vsega, prost vseh *stvari,* ki so nujne za udejanjenje njegove delovne sile.

Vprašanje, *zakaj* mu ta svobodni delavec stopa nasproti v cirkulacijski sferi, posestnika denarja, ki naleti na delovni trg kot na poseben razdelek blagovnega trga, ne zanima. In nas zaenkrat prav tako ne zanima. Mi se držimo dejstva teoretično, kakor se ga drži posestnik denarja praktično. Eno pa je jasno. Narava ne producira na eni strani posestnikov denarja ali blaga in na drugi golih posestnikov lastnih delovnih sil. To razmerje ni nikakršno *naravno zgodovinsko* in prav tako ni neko *družbeno* razmerje, ki bi bilo skupno vsem zgodovinskim obdobjem. Je očitno samo rezultat predhodnega historičnega razvoja, produkt mnogih ekonomskih prevratov, propada cele vrste starejših formacij družbene produkcije.

Tudi ekonomske kategorije, ki smo jih obravnavali prej, nosijo svojo zgodovinsko sled. V bivanju produkta *kot blaga* so zagrnjeni določeni historični pogoji. Da bi produkt postal blago, se *ne* sme producirati *kot neposredno subsistenčno sredstvo* za producenta samega. Če bi dalje raziskovali: pod katerimi pogoji privzemajo *vsi* ali vsaj večina produktov formo *blaga,* bi odkrili, da se to dogaja samo na podlagi čisto specifičnega, *kapitalističnega načina produkcije.* Toda analiza blaga nima v načrtu takšnega raziskovanja. Blagovna produkcija in blagovna cirkulacija sta mogoči, čeprav se zdaleč pretežna masa produktov, ki je

neposredno namenjena lastni potrebi, ne preobraža v *blago,* menjalna vrednost torej še zdaleč ne obvladuje družbenega produkcijskega procesa v vsej njegovi širini in globini. Upodobitev *produkta kot blaga* pogojuje tako zelo razvita *delitev dela znotraj družbe,* da je ločitev med uporabno vrednostjo in menjalno vrednostjo, ki se v *neposredni menjalni trgovini* šele pričenja, že dovršena. Takšna razvojna stopnja pa je skupna zgodovinsko najrazličnejšim ekonomskim družbenim formacijam.

Ali če obravnavamo *denar,* tedaj le-ta predpostavlja že gotovo stopnjo blagovne zamenjave.*[77] *Posebne forme denarja,* goli blagovni ekvivalent, ali cirkulacijsko sredstvo, ali plačilno sredstvo, zaklad in svetovni denar, kažejo, glede na različni obseg in relativno prevladovanje ene ali druge funkcije, na zelo različne stopnje družbenega produkcijskega procesa. Vendarle zadostuje, kot uči izkušnja, relativno šibko razvita blagovna cirkulacija za tvorbo vseh teh form. Drugače je s *kapitalom.* Njegovi *historični* eksistenčni pogoji še zdaleč niso dani z blagovno in denarno cirkulacijo. Kapital nastane samo tam, kjer najde posestnik produkcijskih sredstev in živil na trgu *svobodnega delavca* kot prodajalca svoje delovne sile, in *ta historični pogoj* zaobsega svetovno zgodovino. Zato napoveduje *kapital* že od vsega začetka *epoho* družbenega produkcijskega procesa.[41]*[78]

To nenavadno blago, *delovno silo,* je treba zdaj temeljiteje obravnavati. Kakor vsa druga blaga ima delovna sila *vrednost.**[79] [42]*Kako* se določa ta vrednost?

Vrednost delovne sile je določena, kakor vrednost slehernega drugega blaga, z *delovnim časom,* ki je *nujen* za produkcijo, torej tudi reprodukcijo, tega specifičnega artikla. Kolikor je delovna sila vrednost,*[81] reprezentira sama samo določen kvantum v njej *opredmetenega* družbenega povprečnega dela. Delovna sila eksistira samo kot zasnova živega individua. Njena produkcija torej predpostavlja njegovo eksistenco. Če je dana eksistenca individua, obstaja produkcija delovne sile v njegovi lastni reprodukciji ali vzdrževanju. Za svoje vzdrževanje potrebuje živi individuum določeno vsoto življenjskih sredstev. Za produkcijo delovne sile nujni delovni čas se torej razreši v delovni čas, nujen za produkcijo teh življenjskih sredstev ali *vrednost delovne sile* je *vrednost življenjskih sredstev, nujnih* za vzdrževanje njenega posestnika. Toda delovna sila se udejanja samo s svojim izkazovanjem, udejstvuje se samo *v delu.* Z njenim udejstvovanjem, z delom, pa se porablja določen kvantum človeških mišic, živcev, možgan itd., ki se mora spet nadomestiti. Ta povečani izdatek pogojuje povečan prejemek.[43] Če je delal lastnik delovne sile danes, mora biti zmožen, da jutri pod istimi pogoji moči in zdravja ponovi isti proces. Vsota življenjskih sredstev mora torej zadoščati, da ohrani delovnega individua kot individua, ki dela, v njegovem normalnem življenjskem stanju. Naravne potrebe same, kakor hrana, obleka, kurjava, stanovanje itd., so različne glede na klimatične in druge naravne posebnosti kake dežele. Po drugi strani sta *obseg t. i. nujnih potreb,**[83] kot tudi način njihove zadovoljitve, sama *historičen produkt* in zato v veliki meri odvisna od kulturne stopnje neke dežele, med drugim tudi bistveno od tega, pod kakšnimi pogoji in zato s kakšnimi navadami in s kakšnimi življenjskimi zahtevami se je izoblikoval razred svobodnih delavcev.[44] V nasprotju z drugimi blagi vsebuje torej vrednostno določilo delovne sile historičen in moraličen element. Vendar pa je za določeno deželo za določeno dobo povprečni obseg *nujnih živiljenjskih sredstev* dan.

Lastnik delovne sile je umrljiv. Če naj bo njegovo prihajanje na trg kontinuirano, kot to predpostavlja kontinuirana preobrazba denarja v kapital, tedaj se mora prodajalec delovne sile ovekovečiti, »kot se ovekoveča vsak živi individuum, z *razmnoževanjem.«*[45] Delovne sile, ki so trgu odvzete zaradi obrabe ali smrti, se morajo stalno nadomeščati vsaj z enakim številom novih delovnih sil. Vsota

življenjskih sredstev, nujnih za produkcijo delovne sile, vsebuje torej življenjska sredstva nadomestnih sil, tj. otrok delavcev, tako da se ta rasa nenavadnih posestnikov blaga ovekoveča na blagovnem trgu.[46]

Da se obče človeška narava tako modificira, da v določeni delovni panogi doseže ročnost in spretnost, da postane razvita in specifična delovna sila, je potrebna določena izobrazba ali vzgoja, ki po svoji strani stane večjo ali manjšo vsoto blagovnih ekvivalentov. Stroški njene izobrazbe so glede na bolj ali manj posredni karakter delovne sile različni. Ti stroški za poučevanje, za navadno delovno silo neznatni, vstopajo torej v okrog vrednosti, porabljenih za njeno produkcijo.*[86]

Vrednost delovne sile se razreši v *vrednost določene vsote življenjskih sredstev.* Zato se tudi *spreminja* z vrednostjo teh življenjskih sredstev, tj. z velikostjo delovnega časa, ki se terja za njihovo produkcijo.

En del življenjskih sredstev, npr. hrana, kurivo, itd., se potroši vsak dan znova in ga je treba vsak dan na novo nadomestiti. Druga življenjska sredstva, kot obleka, pohištvo itd., se obrabi v daljših razdobjih in jih je zato treba nadomestiti le v daljših razdobjih. Nekatere vrste blaga je treba kupiti ali plačati vsak dan, druge vsak teden, vsakega četrt leta itd. Toda kakorkoli že se razdeli vsota teh izdatkov v teku leta, zmeraj jo morajo iz dneva v dan kriti povprečni prejemki. Če je masa blag, ki se zahteva vsak dan za produkcijo delovne sile = A, masa blag, ki se zahteva vsak teden = B, masa blag, ki se zahteva vsake četrt leta = C itd. . . ., tedaj bi bilo dnevno povprečje teh blag =

$$\frac{365A + 52B + 4C \text{ itd.}}{365}$$

Denimo, da je v tej za povprečni dan nujni masi blag tičalo *6 ur družbenega dela,* tedaj se vsak dan *upredmeti v delovni sili pol dneva družbenega povprečnega dela,* ali za delovno produkcijo delovne sile se zahteva pol delovnega dneva. Ta za njeno dnevno produkcijo zahtevani kvantum dela tvori *dnevno vrednost delovne sile* ali vrednost dnevno reproducirane delovne sile. Če se pol dneva družbenega povprečnega dela upodobi tudi v zlati masi 3 šil. ali enega tolarja, tedaj je *tolar* tista *cena,* ki ustreza dnevni vrednosti delovne sile. Če jo njen posestnik ponuja naprodaj za tolar dnevno, tedaj je njena *prodajna cena* enaka njeni *vrednosti* in, po naši predpostavki, posestnik denarja, željan preobrazbe svojih tolarjev v kapital, *to vrednost plača.*

Zadnjo ali *minimalno mejo* vrednosti delovne sile tvori vrednost neke blagovne mase, brez vsakodnevnega dovajanja katere nosilec delovne sile, človek, ne bi mogel obnoviti svojega življenjskega procesa, torej *vrednost fizično nepogrešljivih življenjskih sredstev.* Če pade cena delovne sile *na ta minimum,* tedaj pade pod njeno vrednost, kajti tako se lahko delovna sila ohranja in razvija samo v *zakrneli* obliki. Vrednost*[87] slehernega blaga pa se določa z delovnim časom, ki je potreben, da se dobavi blago normalne kakovosti.

Izredno cenena sentimentalnost je meniti, da je to iz narave stvari izvirajoče *vrednostno določilo delovne sile* surovo, in tarnati npr. z *Rossijem:*

»Zapopasti delovno zmožnost (puissance de travail), medtem ko abstrahiramo sredstva za subsistenco delavca med produkcijskim procesom, pomeni zapopasti nek privid (être de raison). Kdor reče delo, kdor reče delovna zmožnost, reče hkrati delavec in sredstva za subsistenco, delavec in delovna mezda.«[47]

Kdor reče delovna zmožnost, ne reče delo, kakor ne reče prebavljanje, če reče prebavna zmožnost. Za ta proces se zahteva, kot je znano, več kakor samo dober želodec. Kdor reče delovna zmožnost, ne abstrahira od življenjskih sredstev, nujnih za njeno subsistenco. Nasprotno, njihova vrednost je izražena v njeni

vrednosti. Če se ne proda, tedaj delavcu nič ne koristi, tedaj, nasprotno, občuti kot strašno naravno nujnost, da je njegova delovna zmožnost zahtevala za svojo produkcijo določen kvantum subsistenčnih sredstev in da jih vedno spet znova zahteva za svojo reprodukcijo. Tedaj odkrije s *Sismondijem: »Delovna zmožnost*... ni *nič,* če se ne proda.«[48]

Nenavadna narava tega specifičnega blaga, delovne sile, prinaša s seboj, da s sklenitvijo pogodbe med kupcem in prodajalcem njena *uporabna vrednost* dejansko še ne *preide* v kupčeve roke. Njena vrednost,*[88] enaka vrednosti*[88] vsakega drugega blaga, je bila določena, *preden* je stopila v cirkulacijo, kajti za produkcijo delovne sile je bil porabljen določen kvantum družbenega dela, toda *njena uporabna vrednost* obstoji šele v naknadnem izkazovanju sile /Kraftaeusserung/. Potujitev sile /Veraeusserung der Kraft/ in njeno dejansko izkazovanje /Aeusserung/, se pravi njeno bivanje kot uporabne vrednosti, zato časovno razpadeta. Pri takih blagih[49] pa, kjer formalna potujitev uporabne vrednosti s prodajo in njena dejanska prepustitev kupcu časovno razpadeta, funkcionira kupčev denar večinoma kot *plačilno sredstvo.* V vseh deželah kapitalističnega produkcijskega načina *plačujejo* delovno silo šele potem, ko je že funkcionirala nek čas, določen v kupni pogodbi, npr. ob koncu vsakega tedna. Povsod torej delavec predujmlja kapitalistu uporabno vrednost delovne sile; dopušča, da jo kupec konsumira, preden prejme njeno ceno *plačano,* povsod torej delavec *kreditira* kapitalistu. Da to kreditiranje ni prazna marnja, ne kaže samo priložnostna izguba kreditirane mezde, če kapitalist bankrotira[50], temveč tudi cela vrsta trajnejših posledic.[51] Naj denar funkcionira kot kupno ali kot plačilno sredstvo, se vendar narava blagovne menjave same nič ne spremeni. Cena delovne sile je tako kakor stanovanjska najemnina določena s pogodbo, čeprav se realizira šele pozneje. Delovna sila je prodana, čeprav se plača šele pozneje. Vendar je za popolno razumevanje tega razmerja koristno, če zaenkrat predpostavljamo, da prejme posestnik delovne sile vsakokrat, ko jo proda, takoj tudi pogodbeno dogovorjeno ceno.

Zdaj poznamo način določanja *vrednosti,*[95] ki jo posestnik denarja plačuje posestniku tega nenavadnega blaga, *delovne sile. Uporabna vrednost,* ki jo dobi posestnik denarja z zamenjavo, se pokaže šele v dejanski *porabi, v procesu konsumpcije delovne sile.* Vse reči, nujne za ta proces, kakor surovina itd., kupi posestnik denarja na blagovnem trgu in jih plača po polni ceni. *Proces konsumpcije delovne sile* je hkrati *proces produkcije blaga in presežne vrednosti.* Konsumpcija delovne sile, enako konsumpcija vsakega drugega blaga, se vrši *zunaj trga* ali *zunaj cirkulacijske sfere.* Zato zapustimo to hrupno, na površini bivajočo in vsakemu očesu dostopno sfero skupaj s posestnikom denarja in posestnikom delovne sile, da bi obema sledili na skrito *mesto produkcije,* na pragu katerega stoji napisano: *No admittance except on business.*[96] Tu se bo pokazalo ne le, *kako kapital producira,* temveč tudi, *kako se sam kapital producira. Skrivnost,* kako se pridobiva profit, se mora slednjič razkriti.

Sfera cirkulacije ali zamenjave blaga, v katere pregrajah se gibljeta nakup in prodaja delovne sile, je bila zares resnični *eden prirojenih človeških pravic.* V njej vladajo edino *svoboda, enakost, lastnina in Bentham. Svoboda!* Kajti kupec in prodajalec blaga, npr. *delovne sile,* sta opredeljena samo po svoji *svobodni volji.* Pogodbo sklepata kot svobodni, enakopravni *osebi. Pogodba* je končni rezultat,*[93] v katerem dasta svoji volji *skupen* pravni izraz. *Enakost!* Kajti v odnosu drug do drugega sta samo *kot posestnika blaga* in menjata ekvivalent za ekvivalent. *Lastnina!* Kajti vsak razpolaga samo s svojim. *Bentham!* Kajti vsak od njiju ima opraviti le s seboj. Edina moč, ki ju pripelje skupaj in v neko razmerje, je moč njune *sebičnosti,* njunih posebnih koristi, njunih *privatnih interesov.* In prav zato,

ker se tako vsak ozira samo nase, nobeden pa na drugega, izpolnjujejo vsi, *zaradi neke prestabilirane harmonije reči,* ali pa pod pokroviteljstvom nadvse nabrite Previdnosti, samó delo svoje obojestranske koristi, skupne koristi, interesa vseh.

Ob ločitvi od te sfere enostavne cirkulacije ali zamenjave blaga, iz katere si vulgarni pristaš svobodne trgovine sposoja nazore, pojme in merilo za svojo sodbo o družbi kapitala in mezdnega dela, se, tako se zdi, fiziognomija naših *dramatis personae* že nekoliko preobraža. Bivši posestnik denarja koraka naprej kot *kapitalist,* posestnik delovne sile mu sledi kot *njegov delavec;* prvi se pomenljivo muza, vnet za posel, drugi je plah in se upira, kot nekdo, ki nosi svojo lastno kožo naprodaj in ne more pričakovati nič drugega, kot da mu jo bodo – *strojili.*

OPOMBE K 4. POGLAVJU:

I. MARXOVE OPOMBE

[1] Nasprotje med oblastjo zemljiške lastnine, ki temelji na osebnih razmerjih hlapčevstva in gospostva, in brezosebno oblastjo denarja je jasno izraženo v dveh francoskih pregovorih: »Nulle terre sans seigneur.«*[2] »L'argent n'a pas de maitre.«*[3]

[2] »Avec de l'argent on achète des marchandises, et avec des marchandises on achète de l'argent.«*[5] (Mercier de la Rivière: »L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques«, p. 543.)

[3] »When a thing is bought, in order to be sold again, the sum employed is called *money advanced;* when it is bought not to be sold, it may be said to be *expended.«*[*4] (*James Steuart: »Works etc.«, edited by General Sir James Steuart, his son, Lond.* 1805, v. I, p. 274.)

[4] »On n'échange pas de l'argent contre de l'argent,«*[18] zakliče *Mercier de la Rivière* merkantilistom. (l. c.p. 486.) V delu, ki *ex professo* obravnava »trgovino« in »špekulacijo«, beremo: »Vsaka trgovina obstaja v zamenjavi reči različne vrste; in prednost« (za trgovca?) »izvira ravno iz te različnosti. Zamenjati funt kruha za funt kruha bi bilo brez vsake koristi… zato koristen kontrast med *trgovino* in *igro,* ki je samo *zamenjava denarja* za denar.« (*Th. Corbert: »An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained. London 1941«, p. 5.*) Čeprav Corbet ne vidi, da je D – D, zamenjati denar za denar, karakteristična cirkulacijska forma ne samo *trgovskega kapitala,* temveč vsega kapitala, priznava vsaj to, da je ta forma skupna z *igro* neki vrsti trgovine, *špekulaciji,* potem pa pride *MacCulloch* in odkrije, da je *kupiti* zato, *da bi prodali,* špekuliranje, in razlika med špekulacijo in trgovino torej odpade. »*Every transaction* in which an individual *buys produce in order to sell it again,* is, in fact, *a speculation.«*[*19] (*MacCulloch: »A Dictionary practical etc. of Commerce«.* London 1847, p. 1009.) »Neprimerno naivnejši je Pinto, Pindar amsterdamske borze: »*Le commerce est un jeu«* (ta stavek sposojen iz *Locka*) »et ce n'est pas avec des gueux qu'on peut gagner. Si l'on gagnait long-temps en tout avec tous, il faudrait rendre de bon accord les plus grandes parties du profit, pour recommencer le jeu.«*[20] (*Pinto: »Traité de la Circulation et du Crédit«,* Amsterdam 1771, p. 231.)

[5] »Das Kapital teilt sich… in das ursprüngliche Kapital und den Gewinn, den Zuwasch des Kapitals… obwohl die Praxis slebst diesen Gewinn sogleich wieder zum Kapital schlägt und mit diesem in Fluss setzt«*[25] (F. Engels: »*Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie« v »Deutsch Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx.« Paris 1844,* 99.)

[6] *Aristotel* postavlja nasproti *hrematistiki ekonomiko.* Izhaja iz ekonomike. Kolikor je le-ta umetnost pridobivanja, se omejuje na priskrbo dobrin, ki so nujne za življenje in koristne za dom ali za državo. »Resnično bogastvo (ο αληθινός πλοῦτος) sestoji iz takšnih uporabnih vrednosti; kajti mera te vrste posesti, ki zadostuje za dobro življenje, *ni neomejena.* Je pa še druga vrsta umetnosti pridobivanja, ki se predvsem in po pravici imenuje *hrematistika,* zaradi katere se zdi, kakor da bogastvo in posest nimata *nobene meje. Blagovna trgovina* „»ἡ Χαπηλιχή'' (»pomeni dobesedno nadrobno trgovino in Aristotel prevzame to formo, ker v njej prevladuje uporabna vrednost) po naravi ne spada v hrematistiko, kajti tu se zamenjava nanaša le na to, kar je za njiju sama (kupec in prodajalec) nujno.« Zato, tako razvija naprej, je tudi bila prvotna forma blagovne trgovine *menjalna trgovina,* toda z njeno razširitvijo je nujno nastal *denar.* Z iznajdbo denarja se je morala menjalna trgovina nujno razviti v Χαπηλιχή, blagovno trgovino, ta pa se je v protislovju s svojo prvotno tendenco razvijala v hrematistiko, v umetnost delati denar. Hrematistika se tedaj razlikuje od ekonomike po tem, da »je zanjo *cirkulacija* vir bogastva (ποιητιχή χρημάτων… διά χρημάτων μεταβολῆω). In zdi se, da se vrti okrog denarja, kajti *denar je začetek in konec te vrste zamenjave* (τό γάρ νόμισμα στοιχεῖον χαί πέραω τῆς αλλαγῆς εστίν). Zato pa je takšno bogastvo, kakor teži za njim hrematistika, *neomejeno.* Kakor je namreč vsaka umetnost, ki ji cilj ni sredstvo, temveč končni smoter, neomejena v svojem prizadevanju, kajti skuša se mu vedno bolj približati, medtem ko tiste umetnosti, ki iščejo samo sredstva za smoter, niso neomejene, zakaj smoter sam jim postavlja mejo, tako tudi za to hrematistiko ni nobene pregraje njenemu cilju, temveč je njen cilj absolutna bogatitev. Ekonomika, ne hrematistika, ima mejo… prva ima za smoter nekaj, kar je različno od denarja, druga pa njegovo množitev… Zamenjavanje obeh form, ki se prepletata druga v drugo, je nekaterim povod, da gledajo na ohranitev ter pomnožitev denarja v neskončnost kot na končni cilj ekonomike.« *(Aristoteles: »De Rep. edit. Bekker, lib. I., c. 8 in 9. passim.)*

[7] »Commodities« (tu v smislu uporabnih vrednosti) »are not the terminating object of the trading capitalist… money is his terminating object«*[28] (*Th. Chalmers: »On Politic. Econ, etc.«,* 2 nd. edit., Glasgow 1832, p. 165, 166.)

[8] »Il mercante non conta quasi per niente il lucro fatto, ma mira sempre al futuro«*[29] (*A. Genovesi: »Lezioni di Economia Civile« (1765). Custodijeva izdaja italijanskih ekonomistov, Parte Moderna* t. VIII, p. 139.)

[9] »Neukrotljiva strast za dobičkom, auri sacra fames*[31] vedno opredeljuje kapitalista.« (*MacCulloch: »The Principles of Polit. Econ. London* 1830, p. 179.) To razumevanje istega MacCullocha in Cons. seveda ne ovira, da ne bi v teoretičnih zadregah, npr. pri obravnavanju hiperprodukcije, preobrazili istega kapitalista v dobrega državljana, ki mu gre samo za *uporabno vrednost* in ki ga začne mučiti celo prava volčja lakota po škornjih, klobukih, jajcih, katunu in drugih nadvse običajnih vrstah uporabne vrednosti.

[10] „Σώζειν"*[33] je eden izmed karakterističnih grških izrazov za tvorbo zaklada. Prav tako pomeni »to save« hkrati reševati in varčevati«.*[34]

[10a] »Questo infinito che le cose non hanno in progresso, hanno in giro.«*[35] (*Galiani,* /l. c. p. 156.)

[11] »Ce n'est pas la matière qui fait le capital, mais la valeur de ces matières.« *[38] (*J. B. Say, »Traité d'Econ. Polit.«,* 3ème ed., *Paris* 1817, t. II, P. 429.)

[12] »Currency (!) employed to productive purposes is capital.«*[41] (*Mac Leod: »The Theory and Practice of Banking«* London 1855, V. I., c. I., /p. 55/). »Capital is commodities*[42] (James Mill: Elements of pol. Econ.« Lond. 1821, p. 74.)

[13] »*Kapital*… vrednost, ki se permanentno pomnogoterja.« *»Sismondi: Nouveaux Principes d'Econ. Polit.«,* t. I, p. 89.)

[14] »L'échange est une transaction admirable dans laquelle les deux contractants gagnent toujors (!).«*[46] (*Destutt de Tracy: »Traité de la Volonté et de ses Effets«* Paris 1826, p. 68.) Ista knjiga je izšla kasneje kot *»Traité d'Ec. Pol.«*

[15] Mercier de la Rivière, l. c., p. 544.

[16] »Que l'une de ces deux valeurs soit argent, ou qu'elles soient toutes deux marchandises usuelles, rien de plus indifférent en soi«*[47] (*Mercier de la Rivière,* l. c. p. 543.)

[17] »Ce ne sont pas les contractants qui prononcent sur la *valeur;* elle est decidée avant la convention.«*[48] (*Le Trosne,* /l. c./ p. 906.)

[18] »Dove è egualitá, non è lucro.« (*Galiani: »Della Moneta«,* v *Custodi: Parte Moderna,* t. iv, p. 244.)

[19] »L'échange devient désavantageu pour l'une des parties, lorsque quelque chose étrangère vient diminuer ou exagérer le prix: alors l'égalité est blessée, mais la lésion procède de cette cause et non de l'échange.«*[52] (*Le Trosne,* l. c. p. 904.)

[20] »L'échange est de sa nature un contrat d'égalite qui se fait de valeur pour valeur egale. *Il n'est donc pas un moyen de s'enrichir,* puisque l'on donne autant que l'one recoit.«*[53] (*Le Trosne,* l. c. p. 903, 904.)

[21] Condillac: *»Le Commerce et le Gouvernement«* (1876) *Edit. Daire er Molinari* v *»Mélanges d'Economie Politique, Paris«* 1847, p. 267 /291/).

[22] Zato odgovarja *Le Trosne* svojemu prijatelju *Condillacu* zelo pravilno: »Dans la société formée il n'y a pas de surabondant en aucun genre.«*[54] Obenem ga draži z gloso, »če dobita oba menjalca enako veliko več za enako veliko manj, dobita oba enako veliko.« Ker nima *Condillac* še niti najmanjšega pojma o naravi *menjalne vrednosti,* je on primerni porok g. prof. *Wilhelmu Roscherju* za njegove otroške pojme. Glej njegove: *»Die Grundlagen der Nationalökonomie«,* tretja izdaja, 1858.

[23] S. P. Newman: »Elements of Polit. Econ.« Andover and New York, 1835, p. 175.

[24] »By the augementation of the nominal value of the produce... sellers not enriched... since what they gain as sellers, they precisely expend in the quality of buyers.«*[56] (/J. Gray/ *»The essential Principles of the Wealth of Nations etc.«* London 1797, p. 66.)

[25] »Si l'on est forcé de donner pour 18 livres une quantité de telle production qui en valait 24, lorsqu'on employera ce même argent à acheter, on aura également pour 18 l. ce que l'on payat 24.«*[57] (*Le Trosne,* l. c. p. 897.)

[26] »Chaque vendeur ne peut donc parvenir à renchérir habituellement ses marchandises, qu'en se soumettant aussi à payer habituellement plus cher les marchandises des autres vendeurs; et par la même raison, chaque consommateure ne peut /.../ payer habituallement moins cher ce qu'il achète, qu'en se soumettant aussi à une diminution semblable sur le prix des choses qu'il vend«*[58] (*Mercier de la Rivière,* l. c. p. 555.)

[27] *R. Torrens: »A Essay in the Production of Wealth,« London* 1821, p. 349.

[28] »The idea of profits being paid by the *consumers,* is, assuredly, very absurd. Who are the consumers?«*[59] (*G. Ramsay, »An Essay on the Distribution of Wealth«,* Edinburg 1836, p. 183.)

[29] »When a man is in want of demand, does Mr. Malthus recommend him to pay some other person to take of his goods?«*[60] vprašuje neki ogorčeni ricardovec *Malthusa,* ki prav tako kakor njegov učenec, far Chalmers, ekonomsko poveličuje razred zgolj kupcev ali konsumentov. Glej: *»An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus« etc. London* 1821, p. 55.

[30] *Destutt de Tracy,* čeprav – morda ker – Membre de l'Institut, je bil obratnega nazora. Industrijski kapitalisti, pravi, si delajo profite na ta način, da »vse prodajajo dražje, kakor jih je stala produkcija. In komu prodajajo? Najprej *drug drugemu.«* (l. c., p. 239.)

[31] »L'échange qui se fait de deux valeurs égales n'augmente ni ne diminue la masse des valeurs subsistantes dans la société. L'échange de deux valeurs inégales... ne change rien non plus à la somme des valeurs sociales, bien qu'il ajoute à la fortune de l'un ce qu'il ôte de la fortune de l'autre.«*[61] (*J. B. Say,* l. c., t. II, p. 443, 44.) *Say,* seveda nebrižen za konsekvence tega stavka, si ga sposoja precej dobesedno od fiziokratov. Način, kako je zaradi povečanja svoje lastne »vrednosti« izkoriščal njihove spise, ki so bili v njegovem času že popolnoma pozabljeni, naj nam pokaže naslednji zgled. »Najslavnejša« teza *monsieura Saya: »On n'achète des produits qu'avec des produits«*[62] (l. c., t. II, p. 438.) se glasi v fiziokratskem izvirniku: *»Les productions ne se paient qu'avec des productions«*[63] (Le Trosne, l. c. p. 899.)

[32] »Exchange confers no value at all upon products.«*[64] (*F. Wayland, »The Elements of Pol. Econ.«, Boston 1843,* p. 168.)

[33] »Under the rule of invariable equivalents commerce would be impossible.«*[65] (*G. Opdyke: »A Treatise on polit-Economy«, New York* 1851, p. 66–69.) »Dem Unterschiede zwischen Realwert und Tauschwert liegt eine Tatsache zum Grunde – nämlich dass der Wert einer Sache verschieden ist von dem im *Handel* für sie gegebenen sogenannten Aequivalent, d. h. dass dieses Aequivalent kein Aequivalent ist.« (F. Engels l. c. p. 96.)*[66]

[34] *Benjamin Franklin: »Works«,* vol. II., *edit. Sparks* v »Positions to be examined concerning National Wealth«, (p. 376.)

[35] Arist. l. c. 10 (p. 17).

[36] »*Profit,* in the usual condition of the market, is not made by exchanging. *Had it not existed before,* neither could it after that transaction.«*[67] (*Ramsay,* l. c. p. 184.)

[37] Po dani razlagi bralec razume, da pomeni to samo: tvorba kapitala mora biti mogoča, tudi *če* je cena blaga *enaka* vrednosti blaga. Te tvorbe ne moremo razložiti z *odstopanji* cen blaga od vrednosti blaga. Če cene dejansko odstopajo od vrednosti, tedaj jih moramo najprej reducirati na vrednosti, tj. abstrahirati to okoliščino kot naključno, da bi imeli pred seboj fenomen tvorbe kapitala na podlagi zamenjave blaga v *čisti obliki* in da nas pri njegovem opazovanju ne bi zmedle postranske okoliščine, ki motijo in so pravemu poteku tuje. Sicer pa vemo, da ta redukcija nikakor ni zgolj znanstvena procedura. Stalne oscilacije tržnih cen, njihovo naraščanje in upadanje, se kompenzirajo, se vzajemno odpravljajo in same sebe reducirajo na *povprečno ceno* kot svoje notranje pravilo. To pravilo je zvezda vodnica npr. za trgovca ali industrialca pri vsakemu podjetju, ki traja daljšo dobo. Ta torej ve, če gleda na daljšo dobo v celoti, da se blaga dejansko ne prodajajo niti *pod* niti *nad* ceno, temveč *po* svoji povprečni ceni. Če bi brezinteresno mišljenje torej sploh bilo njegov interes, bi moral problem tvorbe kapitala zastaviti takole: Kako lahko nastane kapital pri urejanju *cen* s povprečno ceno, tj. v *zadnji* instanci z *vrednostjo* blaga? Pravim »v zadnji instanci«, ker povprečne cene ne sovpadajo direktno z vrednostnimi velikostmi blag, kakor verjamejo A. Smith, Ricardo itd.

[38] »In the *form of money*... capital is productive of no profit.*[72] (*Ricardo; »Princ. of Pol. Econ.«*, p. 267.)

[39] V realnih enciklopedijah klasičnega starega veka lahko beremo nesmisel, da je bil v antičnem svetu *kapital* popolnoma razvit, »razen da še ni bilo svobodnega delavca in kreditnega sistema.« Tudi g. *Mommsen* v svoji *»Römische Geschichte«* razglaša en quid pro quo za drugim.

[40] Zato določajo razne zakonodaje neki maksimum za delovno pogodbo. Vsi zakoniki narodov svobodnega dela urejajo odpovedne pogoje pogodbe. V raznih deželah, zlasti v *Mehiki* (pred ameriško državljansko vojno tudi na teritorijih odtrganih od Mehike, in podobno do prevrata kneza Cuza v Donavskih provincah) se skriva suženjstvo v formi *peonaže*. S predujmi, ki jih je treba odplačati z delom in ki se prenašajo iz roda v rod, postane dejstveno ne samo posamezni delavec, temveč tudi njegova družina, lastnina drugih oseb in njihovih družin. *Juares* je odpravil peonažo. Tako imenovani cesar *Maksimilijan* jo je spet uvedel z dekretom, ki so ga v poslanski zbornici v Washingtonu zadeto denuncirali kot *dekret o ponovni uvedbi suženjstva v Mehiki*. »Von meinen besonderen körperlichen und geistigen Geschichtlichkeiten und Möglichkeiten der Thätigkeit kann ich... einen *in der Zeit beschränkten* Gebrauch an einen Andern *veräussern*, weil sie nach dieser Beschränkung ein äusserliches Verhältniss zu meiner *Totalität* und *Allgemeinheit* erhalten. Durch die Veräusserung meiner *ganzen durch die Arbeit konkreten Zeit* und der Totalität meiner Produktion würde ich das Substantielle derselben, meine *allgemiene* Thätigkeit und Wirklichkeit, *meine Persönlichkeit zum Eigenthum eines Andern machen*.«*[73] (*Hegel: »Philosophie des Rechts«, Berlin* 1840, p. 104, 67.)

[41] Kapitalistično epoho karakterizira torej to, da prejme delovna sila za delavca samega formo blaga, ki pripada njemu, njegovo delo torej formo mezdnega dela. Po drugi strani se šele od tega trenutka posploši blagovna forma delovnih produktov.

[42] »*The value or worth of a man*, is as of all other things, his price: that is to say, so much as would be given for *the use of his power*.«*[80] (*Th. Hobbes; »Leviathan«*, v *»Works«, edit. Molesworth, London* 1839–1844, v. III, p. 76.)

[43] Starorimski villicus, kot gospodarstvenik na čelu poljedelskih sužnjev, je zato prejemal, »weil er leichtere Arbeit hat als die Knechte, knapperes Mass als diese.«*[82] (*Th. Mommsen: »Rom. Geschichte«*, 1856, p. 810.)

[44] Prim. *»Over-Population and its Remedy«, London* 1846, napisal *W. Th. Thornton*.*[84]

[45] *Petty*.

[46] »Its« (labour's) »natural price... consists in such a quantity of necessaries, and comforts of life, as, from the nature of the climate, and the habits of the country, are necessary to support the labourer, and to enable him to rear such a family as *may preserve, in the market, an undiminished supply of* labour.«*[85] (*R. Torrens: »An Essay on the external Corn Trade«, London* 1815, p. 62) Beseda delo stoji tu napačno za delovno silo.

[47] *Rossi: »Cours d'Écon. Polit.«, Bruxelles* 1842, p. 370, 371.

[48] *Sismondi: »Nouv. Principes ets.«* t. I, p. 113.

[49] »All labour is paid, after it has ceased.«*[89] (*»An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand* etc.«, p. 104.) *»Le crédit* commercial a dû commencer au moment où l'ouvrier, premier artisan de la production, a pu, au moyen de ses économies, attendre le salaire de son travail jusqu'à la fin de la semaine, de la quinzaine, du mois, du trimestre etc.«*[90] (*Ch. Ganilh: »Des Systemes d'Écon. Polit.« 2ème édit., Paris* 1821, t. II, p. 150.)

[50] »L'ouvrier prête son industrie,« toda, dodaja Storch zvito: *delavec »ničesar ne tvega«*, razen »de *perdre son salaire*... l'ouvrier ne transmet *rien de matériel*.«*[91] (*Stroch: »Cours d'Écon. Polit.«, Pétersbourgh* 1815, t. II, p. 36, 37.)

[51] Primer: V Londonu obstajata dve vrsti pekov, »full priced«, ki prodajajo kruh po polni vrednosti, in *undersellers*, ki ga prodajajo *pod* to vrednostjo. Le-teh je več kakor 3/4 vseh pekov (p. XXXII v »Report« državnega komisarja *H. S. Tremenheerea* o *»Grievances complained of by the journeymen bakers* etc.«, *London* 1862). Ti *undersellers* skoraj vsi brez izjeme prodajajo kruh, ki je ponarejen s primesjo galuna, mila, pepelike, apna, fluoritovega prahu in podobnih prijetnih, hranljivih in zdravih ingredienc. (Glej zgoraj citirano Modro knjigo, prav tako poročilo *»Committee of 1855 on the Adulteration of Bread«* ter *dr. Hassalovo »Adulterations Detected«, 2nd. edit. London* 1861.) *Sir John Gordon* je izjavil pred komitejem iz leta 1855, da »revež, ki živi od dveh funtov kruha na dan, zaradi tega ponarejanja ne prejema zdaj dejansko niti četrtine hranilne snovi, ne glede na škodljive posledice za njegovo zdravje.« Kot razlog, zakaj »zelo velik del delavskega razreda«, čeprav dobro poučen o ponaredbah, vendarle vzame v račun galun, fluoritov prah itd., navaja *Tremenheere* (l. c. p. XLVIII), da je zanje »nujnost, da jemljejo pri svojih pekih ali chandler's shop*[92] tak kruh, kakršnega jim hočejo dati«. Ker plačajo delavce šele ob koncu delovnega tedna, morejo tudi sami »plačati šele na koncu tedna kruh, ki so ga njihove družine med tednom pojedle«; in, dodaja Tremenheere z izjavami prič: »notorično je, da se iz takšne miksture pripravljeni kruh *dela izrecno za odjemalce te vrste.« (»It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.«) »V mnogih angleških agrarnih distriktih (in v še več škotskih) plačujejo delovno mezdo na štirinajst dni ali celo mesečno. Ob tako dolgih plačilnih rokih mora tak poljedelski delavec kupovati svoje blago na kredit... Plačevati mora višjo ceno in je dejstveno navezan na boutique, ki ga izmozgava. Tako ga npr. stane v Horningshamu v Wiltsu, kjer plačujejo mezdo mesečno, 2 šilinga in 4 penije za 1 stone moke – ista moka, ki jo kjerkoli drugje plačuje po 1 šiling in 10 penijev.« (»Sixth Report« on »Public Health« by »The Medical Officer of the Privy Council* etc.«, 1864, p. 264.) »Ročni tkalci katuna v Paislyju in Kilmarnocku (zahodna Škotska) so leta 1835 izsilili s strike*[93] znižanje izplačilnega roka z enega meseca na 14 dni.« (*»Reports of the Inspectors of Factories 31st Oct. 1853,« p. 34.)* Za nadaljnji spodobni razvoj kredita, ki ga daje delavec kapitalistu, lahko imamo metodo angleških posestnikov premogovnikov, po kateri plačajo delavcu šele ob koncu meseca, medtem pa mu kapitalist *predujmlja*, često v blagu, ki ga mora delavec plačati *nad* njegovo tržno ceno (truck system). »It is a common practice with the coal masters to pay once a month, and advance cash to their workmen at the end of each intermediate week. The cash is given in the shop« (namreč v »tommy-shopu« ali štacuni, ki je last lastnika rudnika); »the men take it on one side and lay it out on the other.«*[94] (*»Children's Employment Commission, III. Report«, Lond.* 1864, p. 38, n. 192.)

Prevedel Branko Šibal

II. UREDNIŠKE OPOMBE

*1 V 1. izd. sledi: blagovna cirkulacija in razvita blagovna cirkulacija, *trgovina*, tvorijo torej vedno *historične predpostavke*, v katerih nastane kapital. Z ustvaritvijo moderne svetovne trgovine in svetovnega trga v 16. stoletju datira moderna življenjska zgodovina kapitala.

*2 »Ni je zemlje brez gospoda.«

*3 »Denar nima gospodarja.«

*4 1. izd.: cirkulacijsko formo.

*5 V 1. izd. sledi: na sebi, tj. po svojem določilu, kapital.

*6 V 1. izd. se stavek glasi: To je proces, ki enako procesu enostavne blagovne cirkulacije preteče dve nasprotni fazi in tvori njuno enotnost.

*7 V 1. izd. se naslednja stavka glasita: Enotnost obeh faz, *celokupno gibanje*, pa se upodablja kot zamenjava denarja za blago in ponovna zamenjava *istega* blaga za denar, kupiti blago, da bi ga prodali, ali, če spregledamo formalni razliki med nakupom in prodajo, kupiti z denarjem blago z blagom denar. Kar pa zadeva rezultat procesa, ta ugasne v *zamenjavi denarja za denar*, D–D.

*8 »Z denarjem kupujemo blaga in z blagi kupujemo denar.«

*9 V 1. izd.:, popolnoma drugačno od tistega, ki ga opiše v enostavni blagovni cirkulaciji.

*10 V 1. iz. tega stavka ni.

*11 V 1. izd. se nadaljevanje tega odstavka in začetek drugega glasita: Če opazujemo vsako teh faz za sebe, ne spoznamo nobene razlike. Elementa, ki vstopata v proces, sta v obeh formah ista, blago in denar. V vsakem razdelku obeh krožnih tokov si stojita nasproti isti ekonomski karakterni maski, kupec in prodajalec. V obeh procesih nastopijo trije kontrahenti, toda tako da en kontrahent figurira izmenično kot kupec in prodajalec, medtem ko od obeh drugih kontrahentov eden samo prodaja in drugi samo kupuje. Oba krožna toka sta končno *enotnosti* istih nasprotnih faz. Formovna razlika med procesoma B–D–B in D–B–D zbode v oči šele, brž ko namesto dveh faz, v kateri oba razpadeta, primerjamo njun celokupni potek. Kar ju že od vsega začetka loči, je *obratni*...

*12 V 1. izd. se ta stavek glasi: V prvi formi funkcionira *denar*, v drugi obratno *blago* kot *srednik* celokupnega poteka. – Naslednji trije odstavki so stilistično spremenjeni.

*13 »Kadar je kaka reč kupljena zato, da bi bila spet prodana, se imenuje vsota, ki je bila za to uporabljena, *založeni denar;* kadar je kupljena zato, da ne bi bila prodana, bi se lahko reklo, da je bil denar *izdan*.«

*14 1. izd.: je (definitivni prehod) pogojen z (dvakratnim menjanjem mesta)

*15 V 1. izd. se začetek odstavka glasi: Vsekakor se lahko tudi v B–D–B dogodi povratni tok denarja k njegovi izhodiščni točki, vendar samo z obnovitvijo in *ponovitvijo* celokupnega procesa, ne s potekom njegovih lastnih momentov.

*16 V 1. izd. sledi: in se giblje dalje do istega ekstrema kot svojega zaključka.

*17 1. izd.: formovno določilo

*18 »Denarja ne zamenjujemo za denar.«

*19 »*Vsaka transakcija*, v kateri posameznik *kupi izdelek, da bi ga zopet prodal*, je, v resnici, *špekulacija*.«

*20 »*Trgovina je igra*« (Ž03...) »in z berači se ne da zaslužiti. Če bi dolgo časa vsem jemali vse, bi se morali pač sprijazniti in vrniti največji del dobička, da bi mogli začeti igro znova.«

*21 1. izd.: Toda če gledamo zgolj formo

*22 1. izd.: In če gledamo vrednostno velikost

*23 V 1. izd. sledi: za vrednostno velikost kot tako, za *uvrednotenje*...

*24 1. izd.: Vsekakor

*25 »Kapital se deli... na prvotni kapital in na dobiček, prirastek kapitala... čeprav praksa sama ta dobiček takoj spet prida h kapitalu in ga skupaj z njim vrže v obtok.« (F. Engels: »Očrti za kritiko nacionalne ekonomije«, MEID I, str. 226/27).

*26 V 1. izd. se zaključek odstavka glasi: Če ima torej enostavna blagovna cirkulacija v *uporabni vrednosti* pregrado, ki ji je postavljena od zunaj, je gibanje kapitala nasprotno *brezmerno*, vtem ko v svojem zaključku najdeva princip in gon svojega zopetnega obnavljanja, cilj tega gibanja, *uvrednotenje vrednosti*, pa je na koncu procesa prav tako malo dosežen kot na začetku.

*27 1. izd.: tega procesa

*28 »Blaga« (...) »niso končni smoter trgujočega kapitalista... denar je njegov končni smoter.«

*29 »Trgovec se ne meni mnogo za doseženi dobiček, marveč vedno meri na prihodnjega.«

*30 1. izd.: za menjalno vrednostjo

*31 prekleta lakota po zlatu.

*32 1. izd.: Neminljivost menjalne vrednosti

*33 »Rešiti«

*34 Tega drugega stavka v 1. izd. ni.

*35 »To neskončno, ki ga nimajo v napredovanju, imajo stvari v kroženju.«

*36 V 1. izd. se stavek glasi: V enostavni cirkulaciji blaga razvijejo svojo vrednost v različne samostojne forme, stopajoče nasproti njihovi uporabni vrednosti, tj. denarne forme, ki posredujejo zamenjavo in izginejo v njenem končnem rezultatu.

*37 V 1. izd. te besede ni.

*38 »Kapitala ne ustvarja snov, pač pa vrednost teh snovi.«

*39 V 1. izd. sledi:, v samem sebi procesirajoči subjekt.

*40 V 1. izd. se začetek stavka glasi: Če fiksiramo eno od posebnih prikaznih form, v katerih se vrednost izmenoma upodablja,

*41 »Valuta (!), ki se uporablja v produktivne namene, je kapital.«

*42 »Kapital so blaga.«

*43 V 1. izd. se stavek glasi: In privzetje *blagovne forme* je prav posredujoči moment gibanja vrednosti.

*44 V 1. izd. se stavek tu konča in sledi naslednji: D–D, *denar, ki koti denar – (money which begets money* (denar, ki plodi denar) se glasi opis kapitala v ustih njegovih prvih tolmačev, *merkantilistov*) – je v resnici samo neposredna prikazna forma *vrednost postavljajoče vrednosti, same sebe uvrednotujoče vrednosti.*

*44a V 1. izd. se začetek stavka glasi: Če menjalna vrednost v blagovni cirkulaciji dozori kvečjemu do samostojne forme nasproti uporabni vrednosti blaga.

*44b V 1. izd. se ta stavek pojavi dva odstavka prej in ga na tem mestu ni.

*44c 1. izd.: forma,

*45 V franc. in angl. izd. nastopa to podpoglavje kot samostojno – peto – poglavje.

*46 »Menjava je čudovita transakcija, v kateri oba kontrahenta – vedno – pridobita.«

*47 »Nič ni sámo na sebi bolj nepomembno kot to, ali je ena izmed teh dveh vrednosti denar, ali pa sta obe navadni blagi.«

*48 »O vrednosti ne odločata kontrahenta; vrednost je odločena pred dogovarjanjem.«

*49 1. izd.: *menjalna vrednost*

*50 V 1. izd. se nanaša na »menjalno vrednost blaga«, v 2. iz. na »denarno formo«.

*51 1. izd.: (...), potem kot *ista* vsota denarja, ki je izražena v tej ceni, (...)

*52 »Menjava postane za eno izmed strank neugodna, če nekaj zunanjega zniža ali zviša ceno: enakost je s tem prizadeta, toda poškodba je nastala zaradi tega vzroka in ne zaradi menjave.«

*53 »Menjava je po svoji naravi pogodba, temelječa na enakosti, pogodba med vrednostjo in njej enako vrednostjo. *Menjava potemtakem ni sredstvo za bogatenje*, saj prav toliko damo, kolikor dobimo.«

*54 »V razviti družbi ni presežka nikakršne vrste.«

*55 1. izd.: menjalno vrednost

*56 »S povišanjem nominalne vrednosti produkta... prodajalci ne obogatijo... kajti natančno toliko, kolikor pridobijo kot prodajalci, izgubijo kot kupci.«

*57 »Če smo prisiljeni, da damo za 18 liber množino produkcije, ki je vredna 24 liber, bomo takrat, ko bomo ta isti denar porabili za nakup, imeli prav tako za 18 l. tisto, za kar smo plačevali 24.«

*58 »Noben prodajalec potemtakem ne more kar naprej dvigovati cene svojim blagom, ne da bi bil prisiljen tudi zmerom draže plačevati blaga drugih prodajalcev; iz istega razloga ne more (...) noben kupec kupovati zmerom ceneje, ne da bi bil s tem prisiljen zniževati ceno stvarem, ki jih sam prodaja.«

*59 »Misel, da plačujejo profite *potrošniki*, je, zagotovo, zelo absurdna. Kdo so potrošniki?«

*60 »Kadar nekdo potrebuje povpraševanje, ali mu g. Malthus priporoča, naj plača neki drugi osebi, da ga bo razbremenila njegovih blag?«

*61 »Menjava med dvema enakima vrednostima ne povečuje in ne zmanjšuje mase vrednosti, ki obstajajo v družbi. Menjava dveh neenakih vrednosti... tudi nič ne spremeni vsote družbenih vrednosti, čeprav k premoženju enega doda to, kar odvzame od premoženja drugega.«

*62 »Produkte kupujemo samo s produkti.«

*63 »Izdelke plačujemo samo z izdelki.«

*64 »Menjava ne podeljuje produktom prav nobene vrednosti.«

*65 »Pod vladavino nespremenljivih *ekvivalentov* bi bila trgovina nemogoča.«

*66 »V temelju razlike med realno in menjalno vrednostjo je neko dejstvo – namreč to, da se vrednost stvari razlikuje od tako imenovanega ekvivalenta, ki se zanjo daje v trgovini, se pravi, da ta ekvivalent ni ekvivalent.« (Engels: Očrti za kritiko nacionalne akonomije, MEID I, str. 222.)

*67 »*Profit,* v običajnih pogojih trga, ni ustvarjen z menjavanjem. *Če ni obstajal prej,* ne bo mogel niti *po* tej transakciji.«

*68 3. in 4. izd.: blagovnih odnosov

*69 V 1. izd. se na to nanaša Marxova opomba pod črto: Tu pripominjam, da je tedaj, ko uporabljam v tem spisu besedo *vrednost* brez pobližnjega odnosa, treba vedno razumeti *menjalno vrednost*

*70 V 1. izd. se drugi del stavka glasi: med izdelovanjem škornjev svoje prvotne vrednosti ni obogatila za presežno vrednost.

*71 V franc. in angl. izd. nastopa to podpoglavje kot samostojno – *šesto* – poglavje.

*72 »V *formi denarja*... kapital ne producira nobenega profita.«

*73 V 1. izd. samo: iz drugega dejanja

*74 1. izd: menjalna vrednost

*75 »*V času omejeno* uporabo svojih posebnih telesnih in duhovnih spretnosti in možnosti dejavnosti lahko... *potujim* nekomu drugemu, ker s to omejitvijo prejmejo vnanje razmerje do moje *totalnosti* in *občosti.* S potujitvijo *vsega* svojega *po delu konkretnega* časa in totalnosti svoje produkcije bi naredil njuno substancialno, svojo *občo* dejavnost in dejanskost, *svojo osebnost za lastnino nekoga drugega.*«

*76 V 1. izd. tega vstavka ni.

*77 1. izd.: blagovne cirkulacije

*78 1. izd.: Zato se napoveduje *kapital že* od vsega začetka kot *epoha* družbenega produkcijskega procesa.
Opombe 41 iz 2. izd. v 1. izd. ni.

*79 1. izd: menjalno vrednost

*80 »*Vrednota in vrednost človeka* je, kakor pri vseh drugih rečeh, njegova cena: to se pravi, toliko, kolikor bi dali za *uporabo njegove moči.*«

*81 1. izd.: menjalna vrednost

*82 »Ker je imel lažje delo kakor hlapci, manj kakor oni.«

*83 1. izd.: *živil,*

*84 1. izd.: V svojem spisu »*Overpopulation and its Remedy. London* 1846« navaja *W. Th. Thornton* za to interesantne dokaze.

*85 »Njegova (dela) naravna cena... sestoji iz take količine življenjskih potrebščin in udobnosti, kakor so, po vrsti podnebja in po navadah v deželi, potrebne, da vzdržujejo delavca in ga usposobijo, da vzredi takšno družino, *ki bo ohranila na trgu nezmanjšano ponudbo dela.*«

*86 1. izd.:, vstopajo torej v okrog blag, nujnih za njeno produkcijo.

*87 1. izd.: Menjalna vrednost

*88 1. izd.: menjalna vrednost

*89 »Vsako delo se plača potem, ko je končano.«

*90 »Trgovski *kredit* se je lahko začel v trenutku, ko je delavec, prvi tvorec produkcije, zaradi svojih prihrankov lahko počakal na plačo za svoje delo do konca tedna, 14 dni, mesec, tri mesece itn.«

*91 »Delavec posoja svojo delavnost« (...) »da lahko zgubi mezdo... delavec ne prenaša nič materialnega.«

*92 kramarija

*93 stavka

*94 »Splošen običaj lastnikov premogovnikov je, da plačujejo enkrat na mesec in dajejo svojim delavcem predujem v gotovini ob koncu vsakega vmesnega tedna. Predujem dajejo v trgovini« (namreč v »tommy-shopu« ali štacuni, ki je last lastnika rudnika); »ljudje ga na eni strani dobijo in na drugi spet izdajo.«

*95 1. izd.: menjalne vrednosti

*96 Nezaposlenim vstop prepovedan.

*97 1. izd.: *Pogodba* je svobodni produkt

TRETJI RAZDELEK

PRODUKCIJA
ABSOLUTNE PRESEŽNE VREDNOSTI

PETO POGLAVJE

DELOVNI PROCES IN UVREDNOTEVALNI PROCES

1. Delovni proces

Uporaba delovne sile je *delo samo.* Kupec delovne sile le-to konsumira s tem, da njenemu prodajalcu pusti *delati.* Slednji s tem postane *actu**[1] udejstvujoča se delovna sila, *delavec,* kar je bil poprej samo *potentia**[2]. Da bi svoje delo mogel upodobiti v *blagih,* ga mora upodobiti predvsem v *uporabnih vrednotah, stvareh,* ki služijo zadovoljitvi kakršnekoli vrste potreb. To, kar kapitalist naloži delavcu izgotoviti, je torej neka posebna uporabna vrednota, nek določen *artikel. Produkcija uporabnih vrednot* ali *dobrin* ne spremeni svoje *obče* narave s tem, da poteka *za* kapitalista in pod njegovo kontrolo. *Delovni proces* je od tod treba najprej obravnavati*[3] neodvisno od vsakršne *določene družbene forme.*

Delo*[4] je najprej proces med človekom in naravo, proces, v katerem človek s svojo lastno dejavnostjo posreduje, uravnava in kontrolira svojo menjavo snovi z naravo. Nasproti naravni snovi on sam nastopa kot naravna moč. Da bi si prisvojil*[5] naravno snov v kaki obliki, ki bi bila uporabna za njegovo lastno življenje, spravlja v gibanje naravne sile, ki pripadajo njegovi telesnoti, roke in noge, glavo in roko. Vtem ko s tem gibanjem učinkuje na naravo zunaj sebe ter jo spreminja, spreminja hkrati svojo lastno naravo. Razvija potence, ki dremljejo v njej, in podreja igro njenih sil svojemu lastnemu gospostvu. Tu nimamo opraviti s prvimi živalsko instinktivnimi formami dela*[6]. Stanje, v katerem človeško delo*[6] še ni odvrglo svoje prvotne instinktivne forme, je z ozirom na stanje, v katerem delavec nastopa na blagovnem trgu kot prodajalec svoje lastne delovne sile, prestavljeno v pradavno ozadje. Mi predpostavljamo delo*[6] v formi, v kakršni pripada izključno *človeku.* Pajek opravlja operacije, ki spominjajo na operacije tkalca, čebela pa z gradnjo svojih voščenih celic osramoti marsikaterega človeškega stavbenika. Kar pa že vnaprej najslabšega stavbenika odlikuje pred najboljšo čebelo, je to, da je zgradil celico v svoji glavi, preden jo gradi v vosku. Na koncu delovnega procesa pride do rezultata, ki je bil ob njegovem začetku *že* prisoten v *delavčevi predstavi,* torej *idejno.* Ne da delavec *povzroči* samo predrugačenje forme naravnega /des Natürlichen/, v naravnem hkrati *udejani svoj smoter,* ki ga *pozna,* ki kot zakon določa vrsto in način njegovega početja in ki mu mora podrediti svojo voljo. Ta podreditev pa ni osamljeno dejanje. Poleg naprezanja organov, ki delajo, se za ves čas dela*[6] zahteva tudi *smotrna volja,* ki se izkazuje kot *pozornost,* in sicer toliko bolj, kolikor manj delo po lastni vsebini ter po vrsti in načinu izvajanja potegne delavca za seboj, kolikor manj ga torej uživa kot igro svojih lastnih telesnih in duhovnih moči.

Enostavni momenti delovnega procesa so *smotrna dejavnost* ali *delo samo,* njegov *predmet* in njegovo *sredstvo.*

Zemlja (h kateri je ekonomsko vključena tudi *voda*), kakršna človeka prvotno oskrbuje s proviantom, z gotovimi življenjskimi sredstvi, se nahaja tu brez njegovega sodelovanja kot *obči predmet* človeškega dela. Vse reči, ki jih delo samo oddvoji od njihove neposredne povezanosti s celoto zemlje, so naravno razpoložljivi predmeti dela. Tako riba, ločena od svojega življenjskega elementa, vode, ujeta, les, ki ga podirajo v pragozdu, ruda, ki je odkrušena iz svoje žile. Če pa je nasprotno sam predmet dela že tako rekoč *filtriran s prejšnjim delom,* ga imenujemo surovinski material. Npr. že odkrušena ruda, ki jo zdaj izpiramo. Vsak surovinski material je predmet dela, ni pa vsak predmet dela surovinski material. Predmet dela je surovinski material le, brž ko je že prestal neko z delom posredovano predrugačenje.

Delovno sredstvo je reč ali kompleks reči, ki jih delavec potiska med sebe ter predmet dela in ki mu služijo kot *prevodniki* njegove dejavnosti na ta predmet. Uporablja mehanične, fizikalne in kemične lastnosti reči, da bi jih, *v skladu s svojim smotrom,* pustil učinkovati kot sredstva moči na druge reči. Predmet, ki se ga delavec *neposredno* polasti – ne oziraje se na prilaščanje že gotovih življenjskih sredstev, npr. sadežev, pri čemer kot delovna sredstva služijo edino njegovi lastni telesni organi – ni predmet dela, temveč delovno sredstvo. Tako postane naravno /das Natürliche/ sámo *organ* njegove dejavnosti, organ, ki ga pristavlja svojim lastnim telesnim organom, podaljšujoč svojo naravno podobo, kljub bibliji. Kakor je zemlja njegovo prvotno skladišče živeža, tako je tudi njegov prvotni arzenal delovnih sredstev. Dobavlja mu npr. *kamen,* ki ga lahko meče, z njim tre, stiska, reže itd. *Zemlja* je *sama* neko delovno sredstvo, vendar pa predpostavlja za svojo službo kot delovno sredstvo v agrikulturi spet celo vrsto drugih delovnih sredstev in že relativno visok razvoj delovne sile. Brž ko je delovni proces sploh vsaj do neke mere razvit, potrebuje že predelana delovna sredstva. V najstarejših človeških votlinah najdemo kamnito orodje in kamnito orožje. Poleg obdelanega *kamna, lesa, kosti**[9] in *školjk**[9] igra v začetku človeške zgodovine glavno vlogo kot delovno sredstvo *ukročena,* torej sama že z delom spremenjena, vzrejena žival. Uporaba in ustvarjanje delovnih sredstev, čeprav v kali svojstvena že nekaterim živalskim vrstam, karakterizirata *specifično človeški delovni proces* in *Franklin* zato definira človeka kot »a toolmaking animal«, kot žival, ki izdeluje orodja. Taisto tehtnost, ki jo ima zgradba ostankov kosti za spoznavanje organizacije propadlih živalskih vrst, imajo ostanki *delovnih sredstev* za presojanje propadlih ekonomskih družbenih formacij. Ekonomskih epoh ne razlikuje to, *kaj* se dela, temveč *kako,* s katerimi produkcijskimi sredstvi se dela. Delovna sredstva niso samo stopenjsko merilo razvoja človeške delovne sile, temveč tudi pokazatelj družbenih razmerij, v katerih se dela. Med delovnimi sredstvi samimi nudijo *mehanska delovna sredstva,* katerih celokupnost lahko imenujemo *okostje in mišičevje produkcije,* veliko bolj odločujoče karakterne znake neke družbene produkcijske epohe, kakor pa takšna delovna sredstva, ki služijo le za posode predmetu dela in katerih celokupnost čisto na splošno lahko označimo kot *posodje produkcije,* denimo npr. cevi, sodi, košare, vrči itd. Šele v kemični fabrikaciji imajo res pomembno vlogo.

V širšem smislu šteje delovni proces med svoja *sredstva* poleg reči, ki posredujejo učinek dela na njegov predmet in od tod na tak ali drugačen način služijo kot prevodniki dejavnosti, vse *predmetne pogoje,* ki so sploh potrebni, da bi proces potekal. Ti pogoji vanj ne vstopajo direktno, toda brez njih sploh ne more napredovati ali pa lahko nepopolno. Obče delovno sredstvo te vrste je spet *zemlja*

sama, saj daje delavcu *locus standi**[10] in njegovemu procesu *prostor za dejavnost (field of employment).* Z delom že posredovana delovna sredstva te vrste so npr. delovni prostori, kanali, ceste itd.

V *delovnem procesu* dejavnost človeka z delovnim sredstvom torej povzroči neko že od začetka namenjeno predrugačenje predmeta dela. Proces ugasne v *produktu.* Njegov produkt je *uporabna vrednost,* naravna snov, ki je s predrugačenjem forme prilagojena*[11] človeškim potrebam. Delo se je povezalo s svojim predmetom. Je upredmeteno, predmet pa obdelan. Kar se je prikazalo na strani delavca v formi nemira, se zdaj prikazuje na strani produkta kot mirujoča lastnost, v formi biti. Prêdel je, produkt pa je nekaj spredenega.

Če obravnavamo celoten proces s tališča njegovega rezultata, *produkta,* se oba, *delovno sredstvo* in *predmet dela,* prikazujeta kot *produkcijski sredstvi,* delo samo pa kot *produktivno delo.*

Če iz delovnega procesa izide kot *produkt* neka uporabna vrednota, vstopajo vanj druge uporabne vrednote, produkti prejšnjih delovnih procesov, kot *produkcijska sredstva.* Ista uporabna vrednota, ki je produkt tega dela, tvori produkcijsko sredstvo za ono delo. Produkti torej niso le rezultat, temveč hkrati *pogoj* delovnega procesa.

Z izjemo *ekstraktivne industrije,* ki svoj predmet dela najde že v naravi, denimo rudarstvo, lov, ribolov itd. (poljedelstvo le, kolikor v prvi instanci odpira sámo deviško zemljo), obdelujejo vse industrijske panoge nek *predmet, ki je surovinski material,* se pravi z delom že filtriran predmet dela, sam že produkt dela. Tako so npr. *semena* v poljedelstvu. Živali in rastline, ki jih navadno štejemo za produkte narave, niso morda le produkti dela prejšnjega leta, temveč so, v svojih sedanjih oblikah, produkti preobrazbe, ki se je v teku mnogih generacij nadaljevala pod človekovo kontrolo, s posredovanjem človeškega dela. Kar pa zadeva *delovna sredstva* posebej, njihova ogromna množina celo najbolj površnemu kaže sled minulega dela.

Surovinski material lahko tvori poglavitno substanco produkta, ali pa vstopa v njegovo oblikovanje *samó* kot *pomožna snov. Delovno sredstvo* konsumira pomožno snov, kakor parni stroj premog, kolo olje, vprežni konj seno, ali pa je pomožna snov *dodana surovinskemu materialu,* da bi v njem povzročila snovno spremembo, denimo klor nebeljenemu platnu, premog železu, barva volni, ali pa pomaga *opravljati delo* samo, kakor npr. za razsvetljavo ali kurjavo delovnega prostora uporabljene snovi. Razlika med glavno in pomožno snovjo se razblini v pravi kemični fabrikaciji, ker se noben od uporabljenih surovinskih materialov ponovno ne *prikaže* kot substanca produkta.

Ker ima vsaka reč mnogotere lastnosti in je zato primerna za raznovrstno koristno uporabo, je lahko isti produkt surovinski material zelo različnih delovnih procesov. Žito npr. je surovinski material za mlinarja, tovarnarja škroba, destilaterja, živinorejca itd. Kot seme postane surovinski material za svojo lastno produkcijo. Tako prihaja premog iz rudarske industrije kot produkt in se vrača vanjo kot produkcijsko sredstvo.

Isti produkt lahko služi v istem delovnem procesu kot delovno sredstvo in kot surovinski material. Pri pitanju živine npr., kjer je živina kot obdelovan surovinski material hkrati sredstvo za pripravljanje gnojila.

Produkt, ki eksistira v formi, pripravljeni za potrošnjo, lahko znova postane surovinski material za nek drug produkt, denimo grozdje surovinski material vina. Ali pa delo odpusti svoj produkt v formah, v katerih je vnovič uporaben le kot surovinski material.*[12] Surovinski material se v tem stanju imenuje *polizdelek,* bolje pa bi se imenoval *stopenjski izdelek,* kakor npr. bombaž, nit, preja itd.

Čeprav je sam že produkt, je lahko prvotni surovinski material prešel celo lestvico različnih procesov, v katerih v stalno spremenjeni podobi vedno znova funkcionira kot surovinski material do zadnjega delovnega procesa, ki ga odrine od sebe kot izgotovljeno *življenjsko potrebščino* ali kot izgotovljeno *delovno sredstvo.*

Vidimo: Ali se *uporabna vrednota* prikazuje kot *surovinski material,* kot *delovno sredstvo* ali kot produkt, je docela odvisno od njene *določene funkcije v delovnem procesu,* od mesta, ki ga *v njem* zavzema, z menjavo tega mesta pa se menjajo tudi ona določila.

Produkti torej izgubijo značaj produkta, kadar kot *produkcijska sredstva* vstopijo v nove delovne procese. Funkcionirajo le še kot predmetni faktorji živega dela. Predilec obravnava vreteno le kot sredstvo, s katerim prede, lan le kot predmet, ki ga prede. Vsekakor se ne more presti brez predilnega materiala in brez vretena. Ob začetku predenja je zato predpostavljeno, da so ti produkti*[13] na razpolago. Da sta lan in vreteno *produkta minulega dela,* je pa *v tem procesu samem* prav tako nebistveno, kakor je v aktu prehrane vseeno, da je kruh *produkt* minulih del kmeta, mlinarja, peka itd. Obratno. Če uveljavljajo produkcijska sredstva v procesu dela svoj značaj kot produkti minulega dela, je to tako zaradi njihovih pomanjkljivosti. Nož, ki ne reže, preja, ki se stalno trga itd., živo spominjata na nožarja A in na loščilca preje E. V uspelem produktu je posredovanje njegovih uporabnih lastnosti s preteklim delom pogašeno.

Stroj, ki ne služi v delovnem procesu, je brez koristi. Poleg tega zapada rušilni sili naravnega presnavljanja. Železo rjavi, les gnije. Preja, ki je ne stkemo ali ne spletemo, je pokvarjen bombaž. Živo delo mora zagrabiti te reči, jih obuditi od mrtvih, jih preobraziti iz samo možnih v dejanske in delujoče uporabne vrednote. Reči, ki jih oblizne ogenj dela, ki jih prisvoji kot svoje telo in jih v procesu navdihne k funkcijam, ki ustrezajo njihovim pojmom in poklicem, se sicer tudi trošijo, toda smotrno, kot elementi za oblikovanje novih *uporabnih vrednot**[14], novih produktov, ki so primerni za to, da kot *življenjske potrebščine* vstopajo v individualno konsumpcijo ali kot *produkcijska sredstva* v nov delovni proces.

Če torej obstoječi produkti niso le *rezultati,* temveč tudi *eksistenčni pogoji* delovnega procesa, je po drugi strani njihovo vključevanje /Hineinwerfen/ vanj, torej njihov stik z živim delom, *edino sredstvo, da se ti produkti minulega dela* ohranijo in udejanijo kot *uporabne vrednote.**[15]

Delo porablja svoje snovne elemente, svoj predmet in svoje sredstvo, jih použije in je torej *konsumpcijski* proces. Ta *produktivna konsumpcija* se razlikuje od *individualne konsumpcije* v tem, da slednja troši produkte kot *življenjske potrebščine živega individua,* prva pa kot *življenjske potrebščine dela,* individuove udejstvujoče se delovne sile. Produkt individualne konsumpcije je zato *konsument sam,* rezultat produktivne konsumpcije pa *produkt,* ki je različen od *konsumenta.*

Kolikor sta njegovo sredstvo in njegov predmet sama že produkta, delo *použiva produkte* za to, da *ustvarja produkte,* ali porablja *produkte kot produkcijska sredstva za produkte.* Kakor pa delovni proces prvotno poteka le med človekom in zemljo, kakor obstaja brez njegovega sodelovanja, služijo v njem vedno še takšna produkcijska sredstva, ki obstajajo že od narave in ne predstavljajo povezave naravne snovi in človeškega dela.

Delovni proces, kakor smo ga prikazali v njegovih enostavnih in *abstraktnih* momentih, je smotrna dejavnost za izdelovanje uporabnih vrednot, prisvajanje naravnega za človeške potrebe, obči pogoj presnavljanja med človekom in naravo, večni naravni pogoj človeškega življenja in zato neodvisen od vsakršne forme tega življenja, tem bolj pa enako skupen vsem njegovim družbenim formam. Zato nam ni bilo treba prikazovati delavca v razmerju do drugih delavcev. Zadostovala sta

človek in njegovo delo na eni strani, narava in njene snovi na drugi. Kakor na pšenici ne okusimo, kdo jo je pridelal, prav tako se temu procesu ne vidi, ob kakšnih pogojih poteka, ali pod brutalnim bičem nadzornika sužnjev, ali pod skrbljivim očesom kapitalista, ali pa ga opravlja Cincinnatus pri obdelovanju svojih nekaj iugera*[17] zemlje, ali divjak, ki s kakim kamnom pobije zverino.

Vrnimo se k našemu *kapitalistu in spe*. Zapustili smo ga, potem ko je bil na blagovnem trgu kupil vse faktorje, ki so nujni za delovni proces, *predmetne faktorje* ali *produkcijska sredstva, osebni faktor* ali *delovno silo.*[*18] Z lokavim pogledom poznavalca je za svoj posebni posel, predenje, izdelovanje škornjev itd., izbral ustrezna produkcijska sredstva in delovne sile.*[19] Naš kapitalist se torej spravi na to, da konsumira blago, ki ga je kupil, *delovno silo,* tj. nosilcu delovne sile, *delavcu,* pusti, da s svojim delom *troši* produkcijska sredstva. *Obča* narava delovnega procesa se seveda ne spremeni s tem, da ga delavec opravlja za kapitalista, namesto za samega sebe. Toda tudi *določena vrsta in način,* po katerem se delajo škornji ali prede preja, se najprej ne more spremeniti s kapitalistovo intervencijo. Najprej mora vzeti takšno delovno silo, kakršno nahaja na trgu, torej tudi njeno delo, kakršno je izšlo iz obdobja, ko še ni bilo kapitalistov. *Preobrazba* samega *produkcijskga načina* s podreditvijo dela kapitalistu se more dogoditi šele pozneje in jo je treba zato šele pozneje obravnavati.

Delovni proces, kakor poteka kor *konsumpcijski proces delovne sile s strani kapitalista,* kaže zdaj*[20] dvoje svojskih fenomenov.

Delavec dela *pod nadzorstvom kapitalista,* kateremu pripada njegovo delo. Kapitalist pazi na to, da delo v redu uspeva in da se produkcijska sredstva smotrno uporabljajo, da se torej ne trati surovinski material in da se prizanaša delovnemu instrumentu, tj. da se uničuje samo toliko, kolikor izsiljuje njegova uporaba pri delu.

Drugič pa: *produkt je lastnina kapitalista,* ne neposrednega producenta, delavca. Kapitalist plačuje npr. *dnevno vrednost delovne sile.* Njena uporaba mu torej pripada za ta dan, kakor uporaba vsakega drugega blaga, npr. konja, ki ga je najel za en dan. Kupcu blaga pripada uporaba blaga in s tem ko posestnik delovne sile daje *svoje delo,* daje v resnici le svojo uporabno vrednost, ki jo je *prodal.* Od trenutka, ko je stopil v kapitalistovo delavnico, je pripadla *uporabna vrednost* njegove delovne sile, torej njena uporaba, *delo,* kapitalistu. Z *nakupom delovne sile* je kapitalist *presadil* delo sámo kot živi kvas v mrtve oblikovalne elemente produkta, ki mu prav tako pripadajo. Z njegovega stališča je *delovni proces* samo *konsumpcija* blaga delovna sila, ki ga je kupil, ki pa ga vendarle lahko konsumira samo tako, da mu *pristavi produkcijska sredstva.* Delovni proces je proces med rečmi, ki jih je *kupil* kapitalist, *med njemu pripadajočimi rečmi. Produkt tega procesa* mu zato pripada popolnoma tako kakor produkt procesa vretja v njegovi vinski kleti.

2. Uvrednotevalni proces

Produkt – lastnina kapitalista – je *uporabna vrednota,* preja, škornji itd. Toda čeprav npr. škornji do neke mere tvorijo bazo družbenega napredka in je naš kapitalist odločen naprednjak, pa ne fabricira škornjev zaradi njih samih. *Uporabna vrednost v blagovni produkciji* sploh ni reč *qu'on aime pour lui-même.*[*21] Uporabne vrednosti se tukaj producirajo sploh samo, ker in kolikor so *materialni substrat, nositeljice menjalne vrednosti.* Našemu kapitalistu pa gre za dvoje. *Prvič,*

producirati hoče uporabno vrednost, ki ima menjalno vrednost, artikel, ki je namenjen prodaji, *blago*. In drugič, producirati hoče *blago*, katerega vrednost je *višja* kakor *vsota vrednosti blaga, ki jih terja njegova produkcija*, produkcijskih sredstev in delovne sile, v katere je na blagovnem trgu *založil* svoj pošteni denar. Noče producirati le *uporabne vrednosti*, temveč *blago*, ne samo uporabne vrednosti, temveč vrednost,*[22] in ne le *vrednosti*, temveč tudi *presežno vrednost*.

V resnici, ker gre tu za *blagovno produkcijo*, smo doslej očitno obravnavali samo *eno stran procesa*. Kakor je *blago* sámo enotnost *uporabne vrednosti in vrednosti**[22], *tako mora biti njegov produkcijski proces enotnost delovnega procesa in procesa tvorjenja vrednosti*.

Obravnavajmo zdaj *produkcijski proces* tudi kot *vrednotvorni proces*.

Vemo, da je vrednost vsakega blaga določena s kvantumom *dela, ki je materializirano* v njegovi uporabni vrednosti, z *delovnim časom, ki je družbeno nujen* za njegovo produkcijo. To velja tudi za produkt, ki se je našemu kapitalistu izkazal kot rezultat delovnega procesa. Najprej moramo torej preračunati *delo, ki je upredmeteno v tem produktu*.

Naj bo to npr. *preja*.

Za izdelavo preje je bil najprej potreben njen *surovinski material*, npr. 10 funtov bombaža. Kaj je vrednost bombaža, nam ni treba šele raziskovati, kajti kapitalist ga je kupil na trgu po njegovi vrednosti, npr. po 10 šilingov. V *ceni* bombaža je delo, ki ga terja njegova produkcija, že prikazano kot obče družbeno delo. Nadalje želimo privzeti, da ima pri predelavi bombaža *potrošena masa vretena*, ki nam reprezentira vsa druga uporabljena delovna sredstva, vrednost 2 šilingov. Če je zlata masa 12 šilingov produkt 24 delovnih ur ali 2 delovnih dni, tedaj najprej sledi, da sta v preji upredmetena 2 delovna dneva.

Okoliščina, da je bombaž spremenil svojo formo in da je potrošena masa vretena popolnoma izginila, ne sme motiti. Po občem zakonu vrednosti je npr. 10 funtov preje ekvivalent za 10 funtov bombaža in 1/4 vretena, če je vrednost 40 funtov preje = vrednosti 40 funtov bombaža + enega celega vretena, tj. če se zahteva *isti delovni čas*, da bi proizvedli obe strani te enačbe. V tem primeru se *isti delovni čas* upodablja enkrat v uporabni vrednosti preje, drugič v uporabnih vrednostih bombaža in vretena. Vrednosti*[23] je torej vseeno, ali se prikazuje v preji, vretenu ali bombažu. Da vreteno in bombaž, namesto da bi mirno ležala drug poleg drugega, v predilnem procesu stopita v zvezo, ki predrugači njuni uporabni formi*[24], ju *preobrazi v prejo*, se prav tako malo tiče njune vrednosti,*[25] kot če bi ju z enostavno zamenjavo prodali za ekvivalent preje.

Delovni čas, ki ga terja produkcija bombaža, je del delovnega časa, ki ga terja produkcija preje, katere surovino tvori in je zato vsebovan v preji. Prav tako je z delovnim časom, ki ga terja produkcija vretena, ker bombaž ne more biti spreden brez njegove obrabe ali konsuma.

Kolikor torej pride v poštev *vrednost preje, delovni čas*, ki ga terja njena izdelava, lahko *različne posebne*, po času in prostoru *ločene delovne procese*, ki morajo biti pretečeni, da bi sproducirali bombaž sam in obrabljeno maso vretena, da bi končno iz bombaža in vretena napravili prejo, obravnavamo kot različne, druga drugi sledeče faze *enega in istega delovnega procesa*. Vse v preji vsebovano delo je *preteklo delo*. Da je delovni čas, ki ga terja produkcija njenih oblikovalnih elementov, *pretekel prej*, da se nahaja v predpreteklem času, medtem ko se nasprotno delo, ki je neposredno uporabljeno za zaključni proces, predenje, nahaja bliže sedanjiku, v preteklem čau, je povsem nebistvena okoliščina. Če je za gradnjo hiše potrebna določena masa dela, npr. 30 delovnih dni, tedaj *celotnega kvantuma* delovnega časa, utelešenega v hiši, nič ne spremeni okoliščina, da je 30.

delovni dan stopil v produkcijo 29 dni pozneje kakor prvi delovni dan. In tedaj lahko obravnavamo ves v delovnem materialu in delovnih sredstvih vsebovani delovni čas docela tako, kakor da bi bil razdan le v nekem prejšnjem stadiju predilnega procesa,*[26] pred delom, dodanim nazadnje v *formi predenja.*

Vrednosti produkcijskih sredstev, bombaža in vretena, izraženi v ceni 12 šilingov, tvorita torej sestavna dela *vrednosti preje* ali vrednosti *produkta.*

Le dva pogoja je treba izpolniti. Najprej sta bombaž in vreteno morala dejansko služiti produkciji kake *uporabne vrednosti.* V našem primeru je morala iz njiju nastati *preja.* Vrednosti*[27] je vseeno, *katera* uporabna vrednost jo nosi, toda nositi jo mora *uporabna vrednost.* Drugič je predpostavljeno, da je bil uporabljen samo tisti delovni čas, ki je nujen ob danih *družbenih produkcijskih pogojih.* Če bi bil torej potreben samo 1 funt bombaža, da se sprede 1 funt preje, tedaj se sme potrošiti pri oblikovanju 1 funta preje samo 1 funt bombaža. Prav tako je pri vretenih. Če si kapitalist umisli uporabljati zlata vretena namesto železnih, se kljub temu šteje v *vrednost preje* samo *družbeno nujno delo,*[28] tj. delovni čas, ki je nujen za produkcijo železnih vreten.

Zdaj vemo, kateri *del vrednosti preje* tvorijo produkcijska sredstva, bombaž in vreteno.*[29] Enak je 12 šilingom ali materiaturi dveh delovnih dni. Zdaj gre torej za tisti del vrednosti, ki ga dodaja bombažu sámo *predilčevo delo.*

To delo moramo sedaj obravnavati z docela drugačnega vidika kakor v teku *delovnega procesa.* Tam je šlo za smotrno dejavnost, da bi bombaž preobrazili v prejo. Čim bolj smotrno je delo, tem boljša je preja, če so vse druge okoliščine predpostavljene kot nespremenjene. Predilčevo delo je bilo specifično različno od drugih produktivnih del, ta različnost pa se je razodevala subjektivno in objektivno, v posebnem smotru predenja, njegovem posebnem načinu delovanja, posebni naravi njegovih produkcijskih sredstev, posebni*[30] uporabni vrednosti njegovega produkta. Bombaž in vreteno služita *predilnemu delu* kòt *življenjski sredstvi,* vendar pa iz njiju ni moč delati risanih topovskih cevi. Kolikor je nasprotno predilčevo delo *vrednotvorno* /wertbildend/, tj. *vir vrednosti,*[31] nikakor ni različno od dela vrtalca topovskih cevi, ali, kar nam je tu bliže, od del pridelovalca bombaža ali izdelovalca vreten, ki sta udejanjeni v produkcijskih sredstvih za prejo. Samo zaradi te *identitete* lahko pridelovanje bombaža, izdelovanje vreten in predenje tvorijo zgolj *kvantitativno* različne dele *iste* celokupne vrednosti, *vrednosti preje.* Tu ne gre več za *kvaliteto,* kakšnost in vsebino dela, temveč le še za njegovo *kvantiteto.* Ta se da enostavno *šteti.* Privzemamo, da je predenje *enostavno delo,* družbeno povprečno delo. Kasneje bomo videli, da nasprotna domneva v ničemer ne spremeni stvari.

Med delovnim procesom se delo neprestano preobraža iz forme nemira v formo biti, iz forme gibanja v formo predmetnosti. Ob koncu ene ure je gibanje predenja upodobljeno v določenem kvantumu preje, torej je določen kvantum dela, *ena delovna ura, upredmetena* v bombažu. Pravimo delovna ura /tj. razdajanje življenjske sile predilca v teku ene ure/*[32], kajti predilno delo velja tu le, kolikor je trošenje delovne sile, ne kolikor je specifično delo predenja.

Zdaj pa je odločujoče pomembno, da se med trajanjem tega procesa, tj. pretvarjanja bombaža v prejo, troši le *družbeno nujni delovni čas.* Če moramo ob *normalnih,* tj. povprečnih družbenih produkcijskih pogojih v teku *ene* delovne ure pretvoriti *a* funtov bombaža v *b* funtov preje, tedaj velja samo tisti delovni dan kot 12-urni delovni dan, ki spremeni $12 \times a$ funtov bombaža v $12 \times b$ funtov preje. Kajti samo družbeno nujni delovni čas velja za *vrednotvornega.*

/Kakor delo sámo, tako/*[32] se tu kažeta tudi *surovinski material* in *produkt* v neki docela drugačni luči kakor s stališča pravega delovnega procesa. Surovinski

material velja tu le kot *vsesalnik določenega kvantuma dela.* S tem vsrkanjem se v resnici dejansko preobrazi v prejo,*[33] ker je bila delovna sila potrošena v formi *predenja* in dodana preji. Toda produkt, preja, je zdaj le /še/*[32] stopenjsko merilo dela, ki ga je bombaž vsesal. Če je v eni uri spredenega 1 2/3 funta bombaža ali preoblikovanega v 1 2/3 funta preje, tedaj 10 funtov preje izkazuje 6 vsrkanih delovnih ur. Določeni in *izkustveno ugotovljeni kvantumi produkta* zdaj ne upodabljajo nič drugega kot določene kvantume dela, določeno maso strnjenega delovnega časa. So le še *materiatura* ene ure, dveh ur, enega dneva *družbenega dela.*

Da je delo ravno predenje, njegov material bombaž in njegov produkt preja, bo tukaj prav tako vseeno, kot da je *predmet dela* sam že produkt, torej *surovinski material.* Če bi bil delavec namesto v predilnici zaposlen v premogovniku, tedaj bi bil delovni predmet, premog, navzoč po naravi. Kljub temu bi določen kvantum iz plasti odkrušenega premoga, npr. en stot, upodabljal določen kvantum vsrkanega dela.

Pri *prodaji delovne sile* je bilo predpostavljeno, da je njena dnevna vrednost = 3 šilinge, ki so utelešeni v zadnjih 6 delovnih urah, da se torej zahteva ta kvantum dela, da bi se proizvedla povprečna vsota delavčevih dnevnih življenjskih sredstev. Če naš predilec v eni delovni uri preobrazi 1 2/3 funta bombaža v 1 2/3 funta preje,[12] tedaj v 6 urah 10 funtov bombaža v 10 funtov preje. Torej vsrka bombaž med trajanjem predilnega procesa 6 delovnih ur. Isti delovni čas se upodablja v kvantumu zlata 3 šilingov. Predenje samo torej doda bombažu vrednost 3 šilingov.

Oglejmo si zdaj *celokupno vrednost produkta,* 10 funtov preje. V njih sta upredmetena 2 1/2 delovnega dneva: 2 dneva vsebovana v bombažu in masi vretena, 1/2 dneva dela vsrkana med predilnim procesom. Isti delovni čas se upodablja v zlati masi 15 šilingov. Vrednosti 10 funtov preje ustrezna cena znaša torej 15 šilingov, cena enega funta preje 1 šiling 6 penijev.

Naš kapitalist osupne. *Vrednost produkta je enaka vrednosti založenega kapitala.* Založena *vrednost* se ni *uvrednotila,* ni *ustvarila presežne vrednosti, denar* se torej *ni* preobrazil *v kapital.* Cena 10 funtov preje je 15 šilingov in 15 šilinogv je bilo izdanih na blagovnem trgu za *oblikovalne elemente produkta,* ali, kar je isto, *faktorje delovnega procesa:* 10 šilingov za bombaž, 2 šilinga za potrošeno maso vretena in 3 šilinge za delovno silo. *Narasla vrednost preje* nič ne pomaga, kajti *njena* vrednost je samo vsota poprej na bombaž, vreteno in delovno silo *razdeljenih* vrednosti, iz *takšnega golega seštevanja obstoječih vrednosti* ne more nikdar in nikoli izhajati neka *presežna vrednost.*[13] Vse te vrednosti so zdaj koncentrirane na *eno* reč, toda to so bile tudi v denarni vsoti 15 šilingov, preden se je ta razdrobila s tremi blagovnimi nakupi.

Na sebi in za sebe ta rezultat ni nič čudnega. Vrednost enega funta preje je 1 1/2 šilinga in za 10 funtov preje bi torej moral naš kapitalist na blagovnem trgu plačati 15 šilingov. Ali si svojo zasebno hišo kupi že dovršeno na trgu ali jo da sam graditi, nobena izmed teh operacij ne bo pomnožila denarja, naloženega v pridobitev hiše.

Kapitalist, ki se dobro spozna v vulgarni ekonomiji, morda poreče, da je založil svoj denar z *namenom, da bi iz tega pridobil več denarja.* Toda pot v pekel je tlakovana z dobrimi nameni in prav tako bi lahko imel namen zaslužiti denar, ne da bi produciral.[14] Grozi. Ne bodo ga znova zalotili. V prihodnje bo na trgu kupoval izgotovljeno blago, namesto da bi ga sam izdeloval. Toda če bi tako delali vsi njegovi bratje kapitalisti, kje naj potem na trgu najde blago? Denarja pa ne more jesti. Katehizira. Morali bi pomisliti na njegovo *abstinenco.* Tistih svojih 15 šilingov bi lahko pognal po grlu. Namesto tega jih je *produktivno potrošil* in

napravil iz njih prejo. Toda zato je vendar v posesti preje, namesto da bi ga grizla vest. Za nobeno ceno ne sme znova pasti v vlogo *tvorca zakladov,* ki nam je pokazal, kam pripelje asketika. Poleg tega pa, kjer nič ni, tam še cesar svojo pravico izgubi. Kakršnakoli je že zasluga njegovega *odpovedovanja,* tukaj ni ničesar, da bi jo ekstra plačali, saj je vrednost produkta, ki pride iz procesa, zmeraj enaka vsoti vanj vrženih blagovnih vrednosti. Zadovolji naj se torej s tem, da je krepost plačilo kreposti. Namesto tega postaja vsiljiv. Preja je zanj brez koristi. Produciral jo je za prodajo. Tedaj naj jo proda, ali še enostavneje, producira naj v prihodnje le reči za svojo lastno potrebo, recept, ki mu ga je predpisal že njegov hišni zdravnik *MacCulloch* kot preizkušeno sredstvo zoper epidemijo hiperprodukcije. Kljubovalno se postavi po robu. Ali naj bi delavec s svojimi lastnimi udi ustvarjal tvorbe dela, produciral blaga v modrini neba? Ali mu ni dal snovi, *s katero* in *v kateri* edino lahko utelesi svoje delo? Ker pa zdaj največji del družbe sestoji iz takšnih nemaničev, ali ni on s svojimi produkcijskimi sredstvi, s svojim bombažem in svojim vretenom, izkazal družbi neizmerne *usluge,* da ne govorimo o delavcu samem, katerega je vrh tega še oskrbel z življenjskimi sredstvi? In te *usluge* naj ne bi obračunal? Ali pa mu delavec ni izkazal protiusluge, ko je bombaž in vreteno preobrazil v prejo? Poleg tega pa tu ne gre za *usluge.*[15] Usluga ni nič drugega kakor koristen učinek neke *uporabne vrednosti,* bodisi blaga bodisi dela.[16] Tu pa gre za *menjalno vrednost.* Delavcu je plačal vrednost 3 šilingov. Delavec mu je vrnil natančen *ekvivalent* v vrednosti 3 šilingov, ki jo je dodal bombažu, vrednost za vrednost. Naš prijatelj, pravkar še tako kapitalsko objesten, zdaj nenadoma privzame skromno zadržanje svojega lastnega delavca. Mar on sam ni delal? Ni nad predilcem opravljal dela pregledovanja, nadzorovanja? Ali ne tvori tudi to njegovo delo vrednosti? Njegov lastni overlooker*[37] in njegov manager skomigata z rameni. Medtem pa je z vedrim smehljajem že spet privzel svojo staro fiziognomijo. S celotnimi litanijami nas je imel za norca. Nanje ne da niti pare. Te in podobne gnile izgovore in prazne čenče prepušča nalašč za to plačanim profesorjem politične ekonomije. On sam je praktičen mož, ki sicer ne premisli vselej, kaj govori izven kupčije, toda zmeraj ve, kaj počne pri kupčiji.

Poglejmo bliže. *Dnevna vrednost delovne sile* je znašala 3 šilinge, ker je v njej sami upredmetenega *pol delovnega dneva,* tj. ker za produkcijo delovne sile dnevno potrebna življenjska sredstva stanejo pol delovnega dne. Toda preteklo delo, ki tiči v delovni sili, in živo delo, ki ga lahko opravlja, njeni dnevni stroški vzdrževanja in njeno dnevno porabljanje, sta dve docela različni količini. Prva določa njeno menjalno vrednost, druga tvori njeno uporabno vrednost. Da je potrebno *pol delovnega dneva,* da ga za 24 ur vzdrži pri življenju, delavca nikakor ne ovira, da ne bi *delal cel dan. Vrednost* delovne sile in njeno *uvrednotenje* v delovnem procesu sta torej dve različni količini. To *vrednostno diferenco* je imel kapitalist pred očmi, ko je kupil delovno silo. Njena koristna lastnost, da dela prejo ali škornje, je bila le conditio sine qua*[38], ker se delo mora porabljati v koristni formi, da ustvarja vrednost. Odločilna pa je bila *specifična uporabna vrednost tega blaga,* da je vir vrednosti*[39] in več vrednosti*[39], kot jo ima samo. To je specifična *usluga,* ki jo kapitalist od nje pričakuje. In pri tem ravna v skladu z večnimi zakoni blagovne zamenjave. V resnici prodajalec delovne sile *realizira njeno menjalno vrednost* in *potuji njeno uporabno vrednost,* kakor prodajalec vsakega drugega blaga. Ne more dobiti prve, ne da bi oddal drugo. Uporabna vrednost delovne sile, *delo sámo,* prav tako malo pripada njenemu prodajalcu, kakor uporabna vrednost prodanega olja trgovcu z oljem. Posestnik denarja je plačal *dnevno vrednost* delovne sile; njemu zatorej pripada *njena uporaba v teku dneva, celodnevno delo.* Okoliščina, da dnevno vzdrževanje delovne sile stane le

pol delovnega dneva, čeprav delovna sila lahko učinkuje, dela cel dan, da je od tod vrednost, ki jo njena uporaba ustvarja v teku enega dneva, dvakrat tolikšna kot njena lastna dnevna vrednost, je posebna sreča za kupca, nikakor pa ne krivica nasproti prodajalcu.

Naš kapitalist je ta kazus, ki mu zbuja smeh*[40], predvideval. Zato delavec najde v delavnici potrebna produkcijska sredstva ne le za šesturni, ampak za dvanajsturni delovni proces. Če je vsrkalo 10 funtov bombaža 6 delovnih ur in se preobrazilo v 10 funtov preje, tedaj bo 20 funtov bombaža vsrkalo 12 delovnih ur in bo preobraženo v 20 funtov preje. Oglejmo si *produkt podaljšanega delovnega procesa.* V teh 20 funtih preje je zdaj upredmetenih 5 delovnih dni, 4 v potrošeni masi bombaža in vretena, 1 je vsrkal bombaž v teku predilnega procesa. Izraz v zlatu za 5 delovnih dni pa je 30 šilingov ali 1 f. št. in 10 šilingov. To je torej cena 20 funtov preje. Funt preje pa stane slej ko prej 1 1/2 šilinga. Toda vsota vrednosti blag, vrženih v proces, je znašala 27 šilingov. Vrednost preje znaša 30 šilingov. *Vrednost produkta* je za 1/9 narasla nad vrednost, ki je bila založena za njegovo produkcijo. Tako se je 27 šilingov pretvorilo v 30 šilingov. Postavilo je *preseženo vrednost* 3 šilingov. Umetnija je končno uspela. *Denar* je *preobražen* v *kapital.*

Vsi pogoji problema so rešeni, zakoni blagovne zamenjave pa na noben način prekršeni. Ekvivalent je bil zamenjan za ekvivalent. Kapitalist je kot kupec plačal sleherno blago, bombaž, vreteno in delovno silo, po njegovi vrednosti. Potem je storil, kar stori vsak drug kupec blag. Potrošil je njihovo uporabno vrednost. *Konsumpcijski proces delovne sile,* ki je hkrati *produkcijski proces blaga,* je dal produkt 20 funtov preje v vrednosti 30 šilingov. Kapitalist se zdaj vrne na trg in prodaja blago, potem ko ga je kupil. Funt preje prodaja po 1 1/2 šilinga, niti za paro *nad* ali *pod* njeno vrednostjo. In vendar potegne iz cirkulacije 3 šilinge več, kot je bil prvotno vanjo vložil. Celoten ta potek, preobrazba njegovega denarja v kapital se odvija *v* cirkulacijski sferi in se *ne* odvija v njej. *S* posredovanjem cirkulacije, ker je pogojen z *nakupom delovne sile* na blagovnem trgu. *Ne* v cirkulaciji, kajti le-ta samo uvaja *uvrednotevalni proces,* ki se dogaja v *produkcijski sferi.* In tako je »tout pour le mieux dans le mielleur des mondes possibles«.*[41]

S tem ko kapitalist preobraža denar v blaga, ki služijo kot snovni oblikovalci kakega novega produkta ali kot faktorji delovnega procesa, s tem ko v njihovo mrtvo predmetnost presadi živo delovno silo, preobraža *vrednost,* preteklo, upredmeteno, *mrtvo* delo v *kapital, sámo sebe uvrednotujočo vrednost,* v oživljeno pošast, ki začne »delati«, als hätt'es Lieb' im Leibe.*[42]

Če zdaj primerjamo *vrednotvorni proces* in *uvrednotevalni proces,* tedaj uvrednotevalni proces ni nič drugega kot preko določene točke *podaljšan* vrednotvorni proces. Če slednji traja le *do tiste točke,* kjer je vrednost delovne sile, ki jo je kapital plačal, nadomeščena z novim *ekvivalentom,* tedaj je to enostaven vrednotvorni proces. Če vrednotvorni proces traja *preko te točke,* tedaj postane uvrednotevalni proces.

Če *vrednotvorni proces* nadalje primerjamo z *delovnim procesom,* tedaj slednji obstaja v *koristnem*[43] delu, ki producira *uporabne vrednote.* Gibanje se tukaj upošteva *kvalitativno,* glede na njegovo posebno vrsto in način, po smotru in vsebini. *Isti delovni proces* se v *vrednotvornem procesu* prikazuje le s svoje *kvantitativne* strani. Gre le še za *čas,* ki ga delo potrebuje za svoje udejstvovanje, ali za trajanje, v katerem se delovna sila koristno*[44] porablja. Tudi blaga, ki vstopajo v delovni proces, tukaj nič več ne veljajo kot funkcionalno določeni, snovni faktorji smotrno učinkujoče delovne sile. *Štejejo* le še kot določeni kvantumi opredmetenega dela. Bodisi da je vsebovano v produkcijskih sredstvih ali pa dodano od delovne sile, delo *šteje* le še po svoji časovni meri. Znaša toliko ur, dni itd.

Vendar delo velja le, kolikor je čas, porabljen za produkcijo uporabne vrednosti, *družbeno nujen.* To obsega različne stvari. Delovna sila mora funkcionirati pod normalnimi pogoji. Če je za predenje družbeno prevladujoče delovno sredstvo predilni stroj, tedaj se delavcu ne sme dati v roke kolovrata. Namesto bombaža normalne kakovosti ne sme dobiti izvržka, ki se venomer trga. V obeh primerih bi za produkcijo funta preje porabil več kot družbeno nujni delovni čas, ta prekomeren čas pa ne tvori vrednosti ali denarja. *Normalni* značaj predmetnih delovnih faktorjev pa vendar ni odvisen od delavca, temveč od kapitalista. Nadaljnji pogoj je *normalni značaj delovne sile* same. Na področju, v katerem se uporablja, mora imeti prevladujočo povprečno mero spretnosti, izurjenosti in hitrosti. Toda naš kapitalist je kupil na delovnem trgu delovno silo normalne kakovosti. Ta sila mora biti porabljena z običajno povprečno mero napora, z družbeno običajno *stopnjo intenzivnosti.* Na to pazi kapitalist prav tako skrbljivo kot na to, da se noben čas ne potrati brez dela. Kupil je delovno silo za določen časovni rok. Vztraja pri tem, da ima svoje. Noče biti *okraden.* Slednjič – in za to stvar ima isti gospod svoj lasten code pénal*[45] – se ne sme dogajati nobeno nesmotrno trošenje surovinskega materiala in delovnih sredstev, ker zapravljeni material ali delovna sredstva predstavljajo prekomerno porabljene kvantume opredmetenega dela, torej ne štejejo in ne prihajajo v produkt tvorjenja vrednosti.[17]

Vidi se torej: razlika med delom, kolikor ustvarja uporabno vrednost, in *istim* delom, kolikor ustvarja vrednost*[51], razlika, ki je bila prej dobljena iz analize *blaga,* se je zdaj prikazala kot razlikovanje različnih strani *produkcijskega procesa.*

Kot *enotnost delovnega procesa* in *vrednotvornega procesa* je *produkcijski proces* proces produkcije blag; kot *enotnost delovnega procesa in uvrednotevalnega procesa* je *kapitalistični produkcijski proces,* kapitalistična forma blagovne produkcije.

Prej je bilo omenjeno, da je za uvrednotevalni proces popolnoma vseeno, ali je delo, ki si ga prisvaja kapitalist, *enostavno, družbeno povprečno delo,* ali *bolj komplicirano delo, delo z večjo specifično težo.* Delo, ki velja kot višje, bolj komplicirano delo nasproti družbenemu povprečnemu delu, je izkazovanje neke delovne sile,v katero so prešli višji izobrazbeni stroški, katere produkcija stane več delovnega časa in ima zato večjo vrednost*[52] kot enostavna delovna sila. Če je vrednost te sile višja, tedaj se torej tudi izraža v višjem delu in se torej, v *istih razdobjih,* opredmetuje v sorazmerno *višjih vrednostih.* Kakršnakoli pa vedno že je razlika med predilskim in juvelirskim delom, odmerjena količina dela, s katerim juvelirski delavec dragotin izravna le vrednost svoje lastne delovne moči, se *kvalitativno* nikakor ne razlikuje od dodatne odmerjene količine dela, s katerim ustvarja presežno vrednost. Slej ko prej presežna vrednost prihaja le iz *kvantitativne* prekomernosti dela, iz *podaljšanega trajanja istega delovnega procesa,* ki je v enem primeru proces produkcije preje, v drugem promeru proces produkcije dragotin.[18]

Po drugi strani se mora v vsakem vrednotvornem procesu višje delo vedno reducirati na družbeno povprečno delo, npr. en dan višjega dela na x dni enostavnega dela.[19] Prihranimo si torej odvečno operacijo in poenostavimo analizo, če privzamemo, da delavec, ki ga uporablja kapital, opravlja enostavno družbeno povprečno delo.

OPOMBE K 5. POGLAVJU:

I. MARXOVE OPOMBE

»The earth's spontaneous productions being in small quantity, and quite independent of man, appear, as it were, to be furnished by nature, in the same way as a small sum is given to a young man, in order to put him in a way of industry, and of making his fortune.«*[7] *(James Steuart: »Principles of Polit. Econ.«*, edit. Dublin 1770, v. l. p. 116)

[2] »Die Vernunft ist ebenso *listig* als *mächtig*. Die List besteht überhaupt in der vermittelnden Thätigkeit, welche, indem sie die Objekte ihrer eigenen Natur gemäss auf einander einwirken und sich an einander abarbeiten lässt, ohne sich unmittelbar in diesen Prozess einzumischen, gleichwohl nur ihren *Zweck* zur Ausführung bringt.«*[8] *(Hegel: »Encyklopädie. Erster Theil: Die Logik« Berlin* 1840, p. 382.)

[3] V svojem sicer bednem spisu *»Théorie de l'Économie Politique«, Paris* 1815, *Ganilh* posrečeno našteva nasproti fiziokratom celo vrsto delovnih procesov, ki tvorijo *predpostavko* za pravo *agrikulturo*.

[4] V *»Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses«* (1766) *Turgot* dobro razvije pomembnost udomačene živali za začetke kulture.

[5] Od vseh blag so *prava luksuzna blaga* najmanj pomembna za tehnološko primerjavo različnih produkcijskih epoh.

[5a] Opomba k 2. izd. – Kakorkoli malo dosedanje zgodovinopisje pozna razvoj materialne produkcije, torej podlago vsega družbenega življenja in s tem vse dejanske zgodovine, pa so vendarle vsaj predzgodovinsko dobo razdelili na podlagi naravoslovnih, ne pa t. i. historičnih raziskovanj v kameno, bronasto in železno dobo po materialu za orodja in orožja.

[6] Zdi se paradoksno imenovati npr. ribo, ki še ni ujeta, *produkcijsko sredstvo* za ribolov. Doslej pa še niso iznašli umetnosti, da bi lovili ribe v vodah, v katerih se ne nahajajo.

[7] To določilo produktivnega dela, kakor izhaja s stališča enostavnega delovnega procesa, nikakor ne zadošča za kapitalistični produkcijski proces.

[8] *Storch* razlikuje pravi surovinski material kot *»matière«* od pomožnih snovi kot *»matériaux«*; *Cherbuliez* označuje pomožne snovi kot *»matières instrumentales«*.

[9] Iz tega nadvse logičnega razloga polkovnik *Torrens* pač odkriva v divjakovem kamnu – *izvor kapitala*. »V prvem *kamnu*, ki ga vrže divjak na zverino, ki jo zasleduje, v prvi palici, ki jo pograbi, da bi potegnil dol plod, ki ga ne more prijeti z roko, vidimo prisvojitev nekega artikla z namenom pridobivati kakega drugega, in tako *odkrijemo – izvor kapitala*.« (*R. Torrens: »An Essay in the Production of Wealth etc.«*, p. 70, 71.) Iz one prve *palice (stock)* je verjetno tudi treba pojasniti, zakaj je *stock* v angleščini sinonim za *kapital*.

[10] »Produkti se apropriirajo, preden se pretvorijo v kapital; ta pretvorba jih ne obvaruje pred ono apropriacijo.« *(Cherbuliez: »Riche ou Pauvre«, édit. Paris* 1841, p. 53, 54.) »S tem ko proletarec proda svoje delo za določen kvantum življenjskih potrebščin (approvisionnement), se popolnoma odpove vsakemu deležu na produktu. Apropriacija produktov ostaja takšna kakor prej; z omenjenim dogovorom se nikakor ne spremeni. Produkt pripada izključno kapitalistu, ki je dobavil surovine in approvisionnement. To je stroga konsekvenca zakona apropriacije, katerega *fundamentalni princip* je bila *obratno* izključna lastninska pravica vsakega delavca do svojega produkta.« (l. c. p. 58.) *James Mill: »Elements of Pol. Econ.* etc.«, p. 70, 71: »Če delavci delajo za delovno mezdo, je kapitalist *lastnik* ne le *kapitala*« (tu misli produkcijskih sredstev), »temveč tudi dela (of the labour also). Če se vključuje v pojem kapitala to, kar se plačuje za delovno mezdo, kakor se navadno dela, je *neokusno govoriti o delu ločeno od kapitala*. Beseda kapital v tem smislu obsega oboje, kapital *in* delo.«

*

[11] »Not only the labour applied immediately to commodities affects their value, but the labour also which is bestowed on the implements, tools, and buildings with which such labour is assisted«.*[25] (*Ricardo*, l. c. p. 16.)

[12] Številke so tukaj popolnoma poljubne.

[13] To je fundamentalni stavek, na katerem počiva nauk *fiziokratov* o neproduktivnosti vsega neagrarnega dela, in ta stavek je neizpodbiten za ekonomista – po stroki. »Cette façon d'imputer à une seule chose la valeur de plusieurs autres (par exemple au lin la consommation du tisserand), d'appliquer, pour ainsi dire, *couche sur couche*, plusieurs valeurs sur une seule, fait que celle-ci grossit d'autant... Le terme *d'addition* peint très-bien la manière dont se forme le *prix des ouvrages de main d'oeuvre;* ce prix n'est qu'un *total* de plusieurs valeurs consommées et additionnées ensemble; or, additionner n'est pas multiplier.«*[34] (*Mercier de la Rivière*, l. c. p. 559.)

[14] Tako je npr. 1844–47 vzel del kapitala iz produktivnega posla, da ga je zašpekuliral z železniškimi delnicami. Tako je v času ameriške državljanske vojne zaprl tovarno in vrgel tovarniške delavce na cesto, da je lahko igral na liverpoolski bombažni borzi.

[15] »Las du rhümen, schmücken und putzen... Wer aber mehr oder besseres nimpt (als er giebt), das ist Wucher, und heisst, nicht Dienst, sondern Schaden gethan seinem Nehesten, als mit stelen und rauben geschieht. Es ist nicht alles Dienst, und wolgethan dem Nehesten, was man heisst, Dienst und wolgethan. Denn eine Ehebrecherin und Ehebrecher thun einander grossen Dienst und wolgefallen. Ein Reuter thut einem Mordbrenner grossen reuterdienst, das er ihm hilfft, auff der strassen rauben, Land und Leute bevehden. Die Papisten thun den unsern grossen Dienst, das sie nicht alle ertrenken, verbrennen, ermordert, im Gefangniss verfaulen lassen, sondern lassen doch etliche leben, und verjagen sie, oder nemen jenen was sie haben. Der Teuffel thut selber seinen Dienern grossen, unermesslichen Dienst... Summa, die Welt ist voll grossen, trefflicher, teglicher Dienst und Wolthaten.«*[35] *(Martin Luther: An die Pfarherrn, wider den Wucher zu predigen* etc. *Wittenberg* 1540.)

[16] O tem pripominjam v *»Zur Kritik der Pol. Oek.«* p. 14, med drugim: »Man begreift, welchen *‚dienst'* die Kategorie *Dienst'* (service) einer Sorten Oekonomen wie J. B. Say und F. Bastiat leisten muss.«*[36]

[17] To je ena izmed okoliščin, ki podražijo produkcijo, utemeljeno na suženjstvu. Delavec naj bi se tukaj razlikoval, po posrečenem izrazu starih, le kot *instrumentum vocale**[46] od živali kot *instrumentum semivocale**[47] in od mrtvega delovnega orodja kot *instrumentum mutum*.*[48] On sam pa daje živali in delovnemu orodju čutiti, da ni njihove vrste, temveč človek. S tem ko z njimi slabo ravna in ko jih con amore*[49] pustoši, si pridobiva samozavest svoje različnosti od njih. Zato velja kot ekonomski princip v tem produkcijskem načinu, da se uporabljajo le najbolj grobi, najbolj okorni delovni instrumenti, ki pa jih je prav zaradi njihove nerodne robatosti težko uničiti. Zato se je prav do izbruha državljanske vojne našlo v suženjskih državah ob Mehiškem zalivu pluge starokitajske konstrukcije, ki rijejo po zemlji kakor prašič ali krt, toda je ne režejo in obračajo. Prim. *J. E. Cairnes: »The Slave Power«, London* 1862, p. 46 sqq. V svoji knjigi *»Sea Board Slave States«* (p. 46, 47) pripovedujejo *Olmsted* med drugim: »I am here shewn tools that no man in his sense, with us, would allow a labourer, for whom he was paying wages, to be encumbered with; and the excessive weight and clumsiness of which, I would judge, would make work at least ten per cent greater than with those ordinarily used with us. And I am assured that, in the carless and clumsy way they must be used by the slaves, anything lighter or less rude could not be furnished them with good economy, and that such tools as we constantly give our labourers, and find our profit in giving them, would not last out a day in a Virginia cornfield – much lighter and more free from stones thought it be than ours. So, too, when I ask why mules are so universally substituted for horses on the farm, the first reason given, and confessedly the most conclusive one, is that horses cannot bear the treatment that they always must get from the negroes; horses are always soon foundered or crippled by them, while mules will bear cudgelling or lose a meal or two now and then, and not be materially injured, and they do not take cold or get sick, if neglected or overworked. But I do not need to go further than to the window of the room in which I am writing, to see at almost any time, treatment of cattle that would insure the immediate discharge of the driver by almost any farmer owning them in the North.«*[50]

[18] Razlika med višjim in enostavnim, »skilled« in »unskilled labour«,*[53] počiva *deloma* zgolj na iluzijah, ali vsaj na razlikah, ki so zdavnaj nehale biti realne in živijo naprej samo še v tradicionalni konvenciji; deloma na bolj brezizhodnem položaju določenih slojev delavskega razreda, ki jim manj kakor drugim dovoljuje, da bi izsilili *vrednost svoje delovne sile*. Naključne okoliščine imajo pri tem tako veliko vlogo, da menjujejo mesto iste vrste dela. Kjer je npr. fizična substanca delavskega razreda oslabljena in relativno izčrpana, kakor v vseh deželah razvite kapitalistične produkcije, se v splošnem sprevržejo surova dela, ki zahtevajo zelo močne mišice, v višja nasproti mnogo finejšim delom, ki zdrsnejo na stopnjo enostavnega dela, kot npr. v Angliji zavzema delo bricklayerja (zidarja) mnogo višjo stopnjo kakor delo pletilca damasta. Po drugi strani figurira delo fustian cutterja (rezača bombažnega baržuna) kot »enostavno« delo, čeprav zahteva mnogo telesnega napora in je vrhu tega zelo nezdravo. V ostalem si ne smemo domišljati, da zavzema tako imenovano »skilled labour« kvantitativno pomemben obseg v nacionalnem delu. *Laing**[54] računa, da temelji v Angliji (in Walesu) eksistenca več kot 11 milijonov na enostavnem delu. Če odštejemo en milijon aristokratov in poldrug milijon pavperjev, vagabundov, zločincev, prostitutk itd. od 18 milijonov, kar je število vsega prebivalstva v času njegovega spisa, ostane 4,650.000 srednjega razreda, vštevši manjše rentnike, uradnike, pisatelje, umetnike, šolnike itd. Da bi dobil teh 4 2/3 milijona, šteje k *delovnemu* delu *srednjega razreda*, razen bankirjev itd., vse bolje plačane *»tovarniške delavce«!* Tudi bricklayers ne manjkajo med »potenciranimi delavci«. Ostane mu potem omenjenih 11 milijonov. *(S. Laing: »National Distress* etc.«, *London* 1844. /str. 50 d./) »The great class, who have nothing to give for food but *ordinary labour, are the great bulk of the people.«**[55] *(James Mill* v članku *»Colony.« Supplement to the Encyclop. Brit.,* 1831.)

[19] »Where reference is made to labour as a measure of value, it necessarily implies *labour of one particular kind*… tho *proportion* which the other kinds bear to it being easily ascertained.«*[56] *(/J. Cazenove,/ »Outlines of Polit. Economy«, London* 1832, p. 22, 23.)

Prevedel Valentin Kalan

II. UREDNIŠKE OPOMBE

*1 dejansko

*2 po možnosti

*3 V 1. izd. sledi: v njegovih *abstraktnih* momentih, neodvisno . . .

*4 1. izd.: Delovni proces

*5 1. izd.: asimiliral

*6 1. izd.: delovni proces

*7 »Ker je to, kar daje zemlja sama od sebe, po količini majhno in povsem neodvisno od človeka, se zdi, da daje to narava na isti način, kot dajejo mlademu človeku majhno vsoto, da bi mu odprli pot do dela in do premoženja.«

*8 »Um je prav tako *zvijačen*, kakor *mogočen*. Sploh obstoji zvijača v posredovalni dejavnosti, ki s tem, ko daje predmetom primerno naravi vsakega od njih učinkovati drug na drugega in se utrujati drug ob drugem, vendarle samo izvaja *svoj smoter*, četudi se neposredno ne vmešava v ta proces.«

*9 V. 1. izd. ni.

*10 mesto prebivanja

*11 1. izd.: asimilira

*12 V 1. izd. se stavek glasi: Ali pa delovni proces odpusti svoj produkt v formah, v katerih se lahko uporablja *le* kot surovinski material kakega sledečega delovnega procesa.

*13 4. izd.: da je ta produkt

*14 V 1. izd. se odstavek tu konča.

*15 V 1. izd. sledi: Delovni proces rezultira sploh samo v *uporabni vrednoti*, kolikor je njegov produkt primeren za to, da kot *življenjska potrebščina* vstopi v individualno konsumpcijo ali kot *produkcijsko sredstvo* v nov delovni proces.

*16 1. izd.: V delovnem procesu se njegovi snovni elementi, njegov predmet in njegovo sredstvo, porabljajo *kot uporabne vrednote*. Delo jih použije. Delovni proces je torej *konsumpcijski proces*.

*17 oralov

*18 V 1. izd. se zadnji del stavka glasi: *predmetne faktorje v produkcijskih sredstvih, subjektivni faktor v delovni sili.*

*19 1. izd.: Določena vrsta teh produkcijskih sredstev in te delovne sile se uravnava po vrsti delovnega procesa, za katerega so določene, ali naj se delajo škornji, preja itd.

*20 1. izd.: samó

*21 ki jo ljubimo zaradi nje same

*22 1. izd.: menjalna vrednost

*23 1. izd.: menjalna vrednost

*24 1. izd.: ki predrugači formo njune uporabne vrednosti,

*25 »Na vrednost blag ne vpliva samo delo, ki je zanje neposredno uporabljeno, temveč tudi delo, ki je vloženo v opremo, orodje in zgradbe, s katerimi se pomaga takšnemu delu.«

*26 V 1. izd. se stavek glasi dalje: (procesa) kot kvantum dela, porabljen nazadnje v *formi predenja*.

*27 1. izd.: menjalni vrednosti

*28 1. izd.: *družbeno nujni delovni čas*

*29 1. izd.: Zdaj poznamo *del vrednosti*, ki ga v *vrednosti preje* tvorijo produkcijska sredstva, bombaž in vreteno.

*30 1. izd.: specifični

*31 1. izd.: *vir menjalne vrednosti*

*32 Teksta v poševnem oklepaju v 1. izd. ni.

*33 V 1. izd. se stavek glasi dalje: ker mu je bilo dodano predilno delo.

*34 »Če na ta način eni sami stvari pripisujemo vrednost več drugih stvari (npr. lanu konsumpcijo tkalca), če tako rekoč *plast na plast* nalagamo več vrednosti na eno samo, potem ta vrednost za prav toliko naraste . . . Izraz *seštevanje* zelo dobro opisuje način, kako se oblikuje *cena izdelkov delovne sile*; ta cena je samo *celotna* vsota več skupaj porabljenih in seštetih vrednosti; a *seštevanje ni množenje*.«

*35 »Lahko se hvališ, krasiš in lišpaš... Če pa kdo jemlje več ali boljše (kakor daje), je to *oderuštvo*, kar pa pomeni, da si napravil svojemu bližnjemu ne *uslugo*, temveč *škodo*, tako kakor se dela s tatvino in ropanjem. Ni vse usluga in dobrodelnost bližnjemu, čemur se pravi usluga in dobrodelnost. Kajti prešuštnica in prešuštnik delata drug drugemu veliko uslugo in dopadenje. Konjenik dela veliko konjeniško uslugo požigalcu in morilcu, ko mu pomaga na cestah ropati, napadati deželo in ljudi. Papisti delajo našim veliko uslugo, ker vseh ne utopijo, požgejo, pomorijo in pustijo segniti v jetnišnicah, temveč vendar nekatere pustijo živeti ter jih prepodijo z doma ali jim vzamejo, kar imajo. Hudič dela sam svojim služabnikom veliko, neizmerno uslugo... Skratka, svet je vsak dan poln velikih, odličnih vsakdanjih uslug in dobrodelnosti.«

*36 »Razumljivo je, kolikšno ‚*usługo*' mora delati kategorija ‚*usługa*' (service)taki vrsti ekonomistov, kakor sta J. B. Say in F. Bastiat.« (Gl. MEW 13, str. 24.)

*37 nadzornik

*38 neizogiben pogoj

*39 1. izd.: menjalne vrednosti

*40 V 1. izd. tega vstavka ni.

*41 »vse kar najboljše v najboljšem vseh možnih svetov.« (Voltaire: Candide.)

*42 kot bi imel ljubezen v telesu. (Goethe: Faust, 1. del.)

*43 1. izd.: dejanskem

*44 V 1. izd. besede »koristno« ni.

*45 kazenski zakonik

*46 govoreče orodje

*47 napol govoreče orodje

*48 nemo orodje

*49 z ljubeznijo

*50 »Pokazali so mi tukaj orodja, s kakršnimi ne bi pri nas nihče, ki ima kaj pameti, bremenil delavca, kateremu plačuje mezdo; sodil bi, da je zaradi njihove pretirane teže in okornosti delo z njimi najmanj deset odstotkov večje kakor s tistimi, ki jih običajno uporabljamo pri nas. In zagotovljeno mi je bilo, da ne bi bilo pametno dati sužnjem v roke kaj lažjega ali manj okornega, ker jih uporabljajo tako nemarno in okorno, in da takšna orodja, kot jih mi vedno dajemo svojim delavcem ter najdemo v tem svoj dobiček, ne bi vzdržala na koruznem polju v Virginiji niti en dan – čeprav je tam zemlja dosti lažja za oranje in manj kamnita kakor pri nas. In ko sem vprašal, zakaj tako splošno uporabljajo na farmi mule namesto konj, je bil prav tako prvi in priznani odločilni razlog, da konji ne morejo prenašati takega ravnanja, kakršnega so vedno deležni pri črncih; pri njih konji vedno kmalu ohromijo ali so pohabljeni, medtem ko mule prenesejo brez posebne škode udarce in to, da tu pa tam niso nakrmljene, ne da bi bile bistveno prizadete, ter se ne prehladijo in ne obolijo, če so zanemarjene ali preobremenjene z delom. Ni treba, da grem dlje kot do okna v sobi, kjer pišem, da vidim skoraj vsakokrat takšno ravnanje z živino, zaradi katerega bi skoraj vsak farmar na severu gonjača takoj odpustil.«

*51 1. izd.: menjalno vrednost

*52 1. izd.: menjalno vrednost

*53 kvalificirano in nekvalificirano delo

*54 1. izd. dodaja: pred kratkim še kancler-zakladnik Indije

*55 »Veliki razred, ki ne more dati za hrano nič drugega kakor *navadno delo, tvori glavno maso ljudstva.*«

*56 »Kjer je omenjeno delo kot mera vrednosti, to delo nujno pomeni *delo neke določene vrste... propore* druge vrste dela do njega se da zlahka ugotoviti.«

UDK: 330.138

Leo Šešerko

K ZGODOVINI KRITIKE MARXOVEGA ‚KAPITALA'

Za Poppra je intuicija fenomen, ki je za znanstvenika prav tako neizogiben, kot je neizogiben za pesnika. Lahko torej vodi k odkritjem, lahko pa znanstvenika »tudi« zavede k udarcem v prazno. In tako se je zgodilo, nam pripoveduje Popper, da je bil spet enkrat Hegel tisti, ki je razširjal aristotelični nauk o intelektualni intuiciji tako imenovanih bistvenosti, nauk, ki naj bi ga v začetku 20. stoletja pograbili Husserl in njegovi številni učenci. Da je v zgodovini filozofije intelektualna intuicija že bila predmet obravnavanja, to je bilo Popperju dovolj, da je razglasil, da »intelektualna intuicija bistvenosti« ali čista fenomenologija, kot jo je imenoval Husserl, ni niti nikakršna metoda znanosti niti nikakršna metoda filozofije. »O mnogo diskutiranem vprašanju, ali je, kot verjamejo čisti fenomenologi, neko novo odkritje ali različica kartezijanizma (ali Heglove filozofije), je mogoče z lahkoto odločiti; je različica aristotelične filozofije«.[1]

Popper v obračunavanju s filozofijo ne pozna težav in skrupuloznosti. V Heglovi filozofiji lahko odkrije karkoli. Tako npr. teorija identičnosti dejanskega z umnim skrbi za »sorazmeroma oficielni optimizem« Heglove filozofije, hkrati pa najde pri Heglu poteze, ki se jih da zvesti nazaj na *»pesimizem«*, ki je dajal ton modernim rasnim filozofijam, Lagardu, Treitschkeju ali Moeller van den Brucku. In tem zelo blizu sta bila, ugotavlja tokrat Popper čisto pravilno, tudi oba vodilna eksistencialista Heidegger in Jaspers. Če sta se od drugih ločila po poznavanju filozofske tradicije, tega Poppra ne zanima. Po tem, da sta jemala pri Heglu, se zanj od njih nič ne ločita. »Heidegger je postal slaven s ponovno oživitvijo Heglove *filozofije niča:* Hegel je ‚postavil' teorijo, da sta ‚čista bit' in ‚čisti nič' identična: če si poskušamo predstavljati idejo *čiste* biti, potem moramo abstrahirati od vseh posebnih ‚objektnih določitev', in zato ‚preostane nič', kot to izraža Hegel«.[2] Čeprav Popper ni niti slutil, da bi Heidegger lahko postavil svojo »metologijo« brez težav tudi čisto neodvisno od Hegla, ker ni našel pri Heglu izhodišča ampak naknadno potrdilo za svojo filozofijo, pa si je bil zato vendar vseskozi na jasnem o zvezi te filozofije z nekim zgodovinskim gibanjem, ki je leta 1933 doseglo svoj najvišji vzpon. Brez vsakega razumevanja opsuje Popper enega filozofa z imenom drugega, enako nepristransko brez vsakega posluha do vseh, tu npr. Heideggra, da je s heraklitsko metodo lahko dokazal vsako možno identičnost. Ne da bi mogel pojasniti posebno vsebino te filozofije, jo je razložil preprosto kot Heideggrovo uporabo Heglove teorije niča na neki »praktični« življenjski oz. eksistencialni filozofiji. Življenje, eksistenco da lahko razumemo le, če razumemo ničes. Raziskovanja niča pa Heidegger ni naslonil toliko na filozofsko-historične »argumente«, kot na izvirno doživljanje tesnobe, torej na okoliščino, da ‚nič poznamo', poznamo ga iz strahu: ‚strah razodeva nič'. Glorifikacijo tesnobe, strahu pred ničesom, vrženost tu biti, biti za smrt itn, je postavil Popper nasproti edini točki, kjer se je pri Heideggru izrecno razodelo, da obstoji tudi pri njem »volja do moči«, namreč znanim stavkom v rektorskem nagovoru v Heidelbergu, kjer je Heidegger povzdignil führerja kot najvišjo avtoriteto v teoriji, nagovoru, ki ga je pozneje prepovedal tiskati, kot bi šlo le za vročo mladostno zablodo.

V tem kontekstu Poppru seved ni bilo težko postaviti vse filozofije na smetišče. In vendar nista Becker, njegov učitelj Popper filozofiji dokončno obrnila hrbta, ampak sramežljivo skrivata v njej vsak svojo ljubezen in jo opazujeta vedno le od daleč, kakor da bi bila v strahu, da bi prvi dotik pomenil njen konec. Medtem, ko vidi Becker vse filozofske probleme rešljive le v anglosaškem empirizmu najnovejšega časa, se Popper ne spogleduje z nikomer drugim kot – Schopenhauerom. Tako seveda ne eden ne drugi ne moreta od svojega filozofskega ideala dobiti v pomoč v neusmiljenem teoretičnem obračunu več kot nekaj mišljenskih drobtin, ki jih porabljata šele takrat, ko je po njunem mnenju mišljenski nasprotnik že na tleh in se jima ni treba več bati, da bi jih v spopadu s svojo nepreračunljivostjo poteptal.

Vendar Popper in Becker nista obračunala samo z vso zgodovino filozofije, prav toliko sta morala ovreči zgodovino teorije vrednosti, da bi razjasnila teren, na katerem je nastala Marxova teorija vrednosti. Učitelj seveda ni imel časa za podrobnosti v kritiki teorije vednosti, saj so pri njem razdalje od Platona do Hegla prav tako kratke kot od Heraklita do Heideggra. Nasprotno je Becker mojster za detajl, in potem ko je pojasnil vso iracionalnost novoveške filozofije in politične ekonomije, je ugotovil, da se je Marx prikazal na terenu ravno v trenutku, ko je bila situacija v teoriji že sama po sebi dovolj kritična in se je v njej primerilo nekaj, kar se sicer zgodi zelo redko: »Zdaj se pokaže v zgodovini teorije zelo redek primer, da dve teoretični izhodišči, ki prvotno nimata absolutno nobenih stičnih točk, v neki bistveni točki koincidirata: na eni strani stoji politična ekonomija angleških klasikov, ki mora poskušati, da bi ohranila svojo osnovno teorijo, šele izpeljati samo nasprotje med realnostjo tržnega dogajanja in realnostjo, ki je postulirana v objektivni teoriji vrednosti; na drugi strani dialektična metoda, ki jo je ‚odkril' Hegel, ki prav tako pozna neko določeno razmerje nasprotja in njegove izpeljave. Kar zadeva to zadnje, tako je, kot je znano, vsaka podoba nasprotnosti – od Hegla naprej je eno s predmetnostjo – nek sicer izginjajoči element, toda vsakokrat tudi potreben konstrukcijski element v procesu Absolutnega«.[3]

Tako nesrečni razvoj filozofije kot politične ekonomije je bil neusmiljeno prepuščen tistemu, kar Becker imenuje »genialna sposobnost sledenja«, s katero naj bi Marx »izkoristil« sorodnost obeh teoretičnih nastavkov za svojo dialektično »konstrukcijo« politične ekonomije. Hegel je torej ponujal politični ekonomiji nekaj, kar jo je edino še lahko rešilo – v še bolj zapleteno »konstrukcijo«, vendar je Becker tu Marxa prvič prikazal kot dediča vse novoveške filozofije in teorije vrednosti: Marx je z največjim uspehom naredil tisto, kar je sicer ugotavljal Becker že prej za vse ostale, namreč, da je neko »pomanjkljivost« teorije, ki je postala očividna, afirmativno preoblikoval. Toda vsi Marxovi predhodniki so afirmativno obrnili le pomanjkljivost svojega lastnega pojmovanja idealističnega Jaza ali pojmovanja vrednosti, Marx pa je v tem enem obratu hkrati afirmativno preoblikoval v prikazovanju meščansko-kapitalistične blagovne menjave razodeto pomanjkljivost »delovne vrednosti«, v dialektični metodi pa notranjo nemožnost temeljne določitve idealističnega pojma Jaza. Če sta se torej Henrich in Becker v presojanju Heglove teorije toliko razlikovala, da jo je eden imel za utelešenje racionalnosti, drugi pa za utelešenje iracionalnosti, se zdaj v presoji Marxove metode oba strinjata, da jo je »sinkretično« pridobil, ter se ločita le še po tem, da eden od njiju sledi temu sinkretizmu v mladostnih spisih, brez vsakega smisla za ‚Kapital', drugi pa v ‚Kapitalu', brez vsakega ozira na zgodnejše spise. Prej je Becker odkril protislovje v teoriji vrednosti v zenačevanju blaga in v redukciji bolj kompliciranega dela na enostavno delo, zdaj je po tem ovinku skozi zgodovino novoveške filozofije po drugi strani poskušal priti do istega rezultata. Videti je,

kakor da imamo pred seboj matematični dokaz, ki nas vedno pripelje do istega rezultata in do spodbitja teorije vrednosti, ne glede na to, na katerem mestu in s kakšnim postopkom je Becker prišel do njega. Zato ne postavlja več pod vprašaj samo znanstvenega rezultata, do katerega je Marx prišel, ampak samo znanstveno metodo, ki se po njegovem mnenju izkazuje kot »skrajno iracionalna«. Medtem, ko je torej prej kritiziral v ‚Kapitalu' metodo kot ekonomsko problematično, jo zdaj kritizira tudi kot filozofsko problematično. Prvo filozofsko vprašanje, ki ga hoče v ‚Kapitalu' povsem razjasniti, je način, kako delo nastopa kot mera tvorjenja menjalne vrednosti. Zato si moramo ogledati mesto v ‚Kapitalu', kjer Becker identificira razodetje teoretskega poloma:

»Tukaj igrata dve različni vrsti blaga A in B, v našem primeru platno in suknjič, očitno dve različni vlogi. Platno izraža svojo vrednost v suknjiču, suknjič služi kot material tega vrednostnega izraza. Prvo blago igra aktivno vlogo, drugo pasivno vlogo. Vrednost prvega blaga predstavljena kot relativna vrednost oziroma ostaja v relativni vrednostni formi. Drugo blago funkcionira kot ekvivalent ali nahaja se v ekvivalentni formi.

Relativna vrednostna forma in ekvivalentna forma spadata druga k drugi, sta obojestransko se pogojujoča, neločljiva momenta, toda hkrati drug drugega izključujoča ali zoperstavljena ekstrema, t. p. pola istega vrednostnega izraza: stalno se razdeljujeta v različni blagi, ki ju vrednostni izraz spravlja v medsebojno razmerje. Ne morem npr. izraziti vrednosti platna v platnu, 20 vatlov platna = 20 vatlov platna ni nikakršen vrednostni izraz. To enačenje obratno pove: 20 laktov platna ni nič drugega kot 20 laktov platna, določen kvantum uporabnega predmeta platno. Vrednost platna je torej lahko izražena samo relativno, t. p. v drugem blagu. Relativna vrednostna forma platna zato podstavlja, da se kakršnokoli drugo blato nahaja nasproti njemu, v ekvivalentni formi. Po drugi strani se to drugo blago, ki figurira kot ekvivalent, ne more istočasno nahajati v relativni vrednostni formi. Ne izraža one svoje vrednosti. Ona daje le material vrednostnemu izrazu drugega blaga«.[4]

Še preden bo bralec odkril, kje so tu v Marxovem tekstu nerešeni problemi kaj šele, da bi v njem že videl v vsej zgodovini filozofije zavožene rešitve, Becker pojasni, v čem je skrivnost: najprej v dejstvu, da Marx označi »obe uporabni vrednosti« kot ‚pola istega vrednostnega izraza' oz. kot ‚zoperstavljena ekstrema', in drugič v *dvojnosti* formule ‚20 laktov platna = 1 suknjič' in ‚20 laktov platna je vrednih 1 suknjič'. Da bi lahko razkril Marxovo početje pri označevanju ‚polov vrednostnega izraza', mora Becker najprej pojasniti, kakšno vlogo igra »delovna teorija vrednosti« v vrednostnem enačenju. Toda preden mu sledimo na tej vratolomni poti, si oglejmo ono prvo kritično točko! Bralec se bo spomnil, da je Becker v uvodni kritiki izpodbijal Marxovo analizo s tem, da je na mesto dveh blag in njunega razmerja postavil dve »dobrini«, da torej ni analiziral *vrednostnega* razmerja, ampak neko drugo razmerje namreč razmerje med dobrinami. Zdaj pa je izpostavil »dve uporabni vrednosti« kot zgolj uporabni vrednosti, kar je prav takšen nesmisel, kot če bi analizo začel z izpostavitvijo dveh menjalnih vrednosti kot zgolj menjalnih vrednosti.[5] V nobenem primeru pa je ne začenja z analizo vrednostnega razmerja, namreč z analizo *razmerja dveh blag*, v katerem je eno blago nasproti drugemu blagu tu kot uporabna vrednost, zato drugo neizogibno kot menjalna vrednost. Toda pustimo zdaj to vprašanje, in si skupaj z Beckerjem oglejmo tisti ‚ali', s katerim začenja analizo. Najprej bo naredil nekaj, kar je čisto na meji njegovih zmožnosti in bo predpostavil, da je delo v skladu s teorijo vrednosti mera »enakosti dobrin«.[6] Kot da bi bil na ledu, mu že prvi gib ne uspe in

spet je tam, da niso blaga tista, med katerimi se opravlja enačenje, ampak »dobrine« same za sebe. Če bi »dobrine« bile in vedno ostale le »dobrine«, potem bi Becker ne imel težav. Kljub temu, pa je ugotovil, da je poskus uspel v toliko, da se zdaj da od obeh smiselno razložiti prvo formulo, ne pa druge. To se pravi, formula ‚20 vatlov platna = 1 suknjič' naj bi izražala razmerje »enakosti obeh blag« (sic!) v toliko, da je v obeh ‚upredmeten' tisti kvantum ‚družbeno nujnega dela'; merilo enakosti je potem mogoče izraziti z desetimi urami delovnega časa. Čisto drugače v zvezi z drugo formulo, ugotavlja Becker. Ta *ne izraža* enakosti dveh faktorjev, temveč vsebuje navedbo merila za *en* faktor. V njej je rečeno, da je 20 vatlov platna vrednih 1 suknjič. Medtem ko je v prvi formuli merilo enakosti faktorjev ‚20 vatlov platna' in ‚1 suknjič' v kvantumu desetih ur dela ponovno izražena, je v drugi formuli merilo ‚1 suknjič', s pomočjo katerega naj bi bila izražena vrednost 20 vatlov platna. Becker zato meni, da te druge formule sploh ni mogoče interpretirati na »foliji teorije vrednosti«, kajti ne delovni čas, temveč ravno ‚1 suknjič' bi naj bil merilo vrednotenja. In kljub temu razume Marx obe formuli sinonimno. Kar poskuša Becker prikazati, je problematični obstoj *merila.* Prva formula je le toliko razumel pravilno, ker je v svoji interpretaciji sploh pristal na možnost, da obstaja nekaj takega, kot je *enakost blaga.* V prvotnem prikazu je namreč ravno samo možnost, da bi lahko *»dobrine« kdaj pojmovali kot enake načelno in čisto pravilno zanikal in napačno trdil, da je to Marxova in sicer v teoriji vrednosti vzpostavljena filanstropska ideja, ki izhaja od enakosti in enakopravnosti ljudi v predstavi ter prenaša to misel v menjavna razmerja in jo potem v podobi družbeno nujnega dela podloži kot substanco vrednosti. Tu pa, kjer je Becker izjemoma in celo v nasprotju s svojo celotno kritiko teorije vrednosti pristal, da je prva formula pravilna, je moral tudi govoriti o enakosti in enaki veljavnosti blag,* kar pa mu ne bo preprečilo, da v nadaljevanju tega terena takoj spet ne bo zapustil in na mesto obeh blag postavil dveh »faktorjev«. Da se mu je blago takorekoč pod rokami prelevilo iz zgolj dobrine v zgolj blago in iz zgolj blaga v zgolj faktor, vzrok za to je v njegovem zavračanju teorije vrednosti in v postavljanju faktorske teorije cene na njeno mesto. Sam seveda meni, da je čisto vseeno, če govori o dveh blagih, dveh dobrinah ali dveh faktorjih, in temu tudi mora biti vseeno, da bi lahko »ovrgel« teorijo vrednosti. Toda takoj, ko je sprejel možnost, da sploh obstoji kaka enakost blaga, se pravi da »dobrine« eksistirajo kot blaga, potem jo je razumel samo tako, kot je prvotno sam očital Marxu, da jo razume, namreč kot neko merilo, ki stoji zunaj tistega, kar je merjeno. V prvi formuli je to deset ur delovnega časa; vendar Becker pozablja, da teh deset ur delovnega časa ne stoji kot merilo poleg razmerja ‚20 vatlov platna' = 1 suknjič, temveč da obstoji to eno merilo tako v ‚20 vatlih platan' kot tudi v 1 suknjiču, da je torej skupno v obojem zaobseženih dvajset ur delovnega časa in da ta hkratni obstoj desetih ur delovnega časa v platnu in desetih ur delovnega časa v suknjiču tvori to eno merilo in hkrati enakost in enakoveljavnost obeh blag. Becker pa poskuša to v blagu opravljeno izenačenje prikazati kot *operacijo mišljenja,* ki je ugotovilo, da je pač v vsakem blagu zaobseženih 10 ur delovnega časa in ju je zato izenačilo. Zato tudi pristane, da obstoji neka enakost blaga sploh, kajti ta enakost je zanj samo v njunem ustrezanju mišljenskemu merilu, ki se ne nahaja v blagu, ampak stoji na nekem pediestalu zunaj njega. Uporaba tega zgolj miselnega merila pa čisto odpove v drugi formuli, ker je v izrazu ‚20 vatlov platna' je vrednih 1 suknjič stopilo na tisto mesto, kjer se je prej lahko poljubno vrtelo mišljenje kot merilo, tisto samo, kar je merjeno in je nujno odpadel videz, kot da je merilo nekaj, kar je mogoče uporabiti »od zunaj«, iz mišljenja v enačenju blaga. Zato mora Becker zatrjevati nesmisel, da ta druga formula ne izraža več razmerja enakosti, ker je eno blago izraz

vrednosti drugega blaga. Oziroma njegova trditev je le v toliko točna, da ne izraža več ali se ne razmerja enakosti »do« nekega merila, ki bi bilo zunaj razmerij obeh blag enega do drugega, do mislečega primerjevalca in merilca blaga. Če Becker pravi, da druga formula vsebuje samo navedbo merila za en »faktor«, potem samo razodeva svoje pojmovanje, kajti s tem že predpostavlja nek centralni subjekt faktorjev, ki ima že pripravljeno merilo za naslednje »faktorje«. Če ne bi predpostavljal teh nadaljnih faktorjev, bi ne mogel govoriti o tem prvem kot o »faktorju«. S tem faktorskim razumevanjem se razodeva poskus, kako je mogoče *iz razumevanja enačenja blaga prenesti to enačenje zgolj v razumevanje,* v »čisto« mišljenje. Od tod naprej je moral nujno tudi predpostavljati, da je tudi obratno vsako govorenje o aficiranosti »čistega« mišljenja z blagovnimi formami zgolj umislek.

Za Beckerja in druge kritike teorije vrednosti sploh velja, da govorijo o menjavi »dobrin«, blagi ali »faktorjih«, ne da bi si postavili vprašanje, ali gre dejansko za sinonime. *sinonime.* Toda napačnost Beckerjeve in paralelnih kritik ni v tem, da mislijo v napačnih pojmih ki niso sinonimi, čeprav jih tako prikazujejo. Sploh je treba *imeti pred očmi celoten proces menjave,* kar *že* samo zveni »heglovsko«, da lahko pojasnimo kakšna je razlika med pojmom dobrine in pojmom blaga, itn. Tudi ni mogoče enostavno vzeti »dobrine« kot kakršnega koli koristnega oz. uporabnega predmeta za izhodišče in trditi, da te »dobrine« v posebnih družbenih okoliščinah oz. pogojih postanejo blaga, namreč v pogojih menjave. Zato Beckerjeve napaka ni v tem, ker ni raziskal, kdaj *»dobrina«* lahko postane to, za kar jo on jemlje čisto samoumevno, namreč *blago.* Ni nikakršnega *začetka* oz. izhodiščnega *pojma,* kakršen se Beckerju zdi pojem »dobrine«, ki bi bil lahko naprej le približje opredeljen: recimo dobrina je v teh in teh pogojih lahko blago, če jo je kdo pripravljen pridobiti ali odtujiti v zameno za drugo »dobrino« itn. To pomeni, naj se še tako zdi nasprotno, da »dobrina« ni sinonim za *uporabno vrednost;* čeprav koristnost ali »dobrost« kako reč naredi za uporabno vrednost. To kar se zdi zdravemu razumu, da je v menjavi tisto *prvo* in *izhodiščno,* da namreč morajo eksistirati reči kot »dobrine«, da bi kot uporabne vrednosti lahko bile zamenjane in torej postale še menjalne vrednosti itn., in na tleh tega zdravega razuma stoji Becker, je obratno *nekaj poznejšega,* kajti kakor lahko je *za uporabno vrednost* narejena kakršna koli koristna reč oz. »dobrina«, tako je obratno nemogoče kakršno koli »dobrino« oz. koristno reč narediti za uporabno vrednost. Zraka ali vode, prav tako pa tudi zemlje itn., čeprav v njihovo »koristnost« za ljudi ni mogoče dvomiti, tako dolgo ni bilo mogoče iz »dobrin« spremeniti v blaga, dokler kapitalistični produkcijski način, ki je sam že produkt blagovne menjave, z razdejanjem narave na najrazličnejše načine ni naredil teh »dobrin« za predmete *družbenega monopola.* Tega družbenega monopola pa ni mogoče pojasniti iz eksistence »dobrin«, torej iz koristnosti reči kot so zrak, voda ali zemlja, itn., ampak samo iz določene družbene oblike oz. iz kapitalistične oblike proizvodnje, torej protislovij, ki navsezadnje izvirajo iz eksistence blaga, se pravi menjalne in uporabne vrednosti. *Prehod* od pojma blago k pojmu »dobrina« je v teoriji vrednosti prav tako nujno pojasniti, kot je obratno nemogoče pojasniti prehod od pojma dobrine k pojmu blaga. Dejstvo, da Becker *ne pojasni* in tudi *ne more* pojasniti kakršno je razmerje oz. kakšni prehodi obstajajo med pojmi »dobrina«, blago in »faktor«, *nedoločena sinonimnost* teh pojmov v njegovi kritiki Marxove teorije vrednosti, samo izraža splošni *nedialektični značaj* njegove kritike, ki je hkrati za njegovo odklonilno razmerje do »filozofske« vsebine Marxovega ‚Kapitala'. Če je Becker pravilno odkril, da je ‚Kapital' sinteza vse novoveške filozofije, je zadel s tem ne na kakršnekoli posamezne *preostanke*

predhodnih filozofij, ampak na nadaljnje razvitje *vsebine* teh filozofij, na najbolj razvito formulacijo *dialektike* meščanske družbe. Iracionalnost, ki jo je Becker odkril v vsej filozofiji, ki se je z njo ukvarjal, ni nič drugega kot njena *dialektična vsebina*. In še celo več, »iracionalnost« je odkril tudi povsod v klasični politični ekonomiji, ne da bi prišel na misel, da gre tu za kaj več kot samo sorodnost »iracionalnost» filozofskega in ekonomskega *mišljenja*. Toda tudi kolikor je šlo za *mišljenje* v klasični politični ekonomiji in v klasični nemški filozofiji ni bilo skupno obema odkrivanje istega terena, ampak enako, *dialektično* odkrivanje protislovij na različnih terenih in njihove povezanosti.

Kakor ima Beckerjevo nekritično sinonimno razumevanje pojmov »dobrina« in blago za podlago nerazumevanje in bes do metode kritike politične ekonomije in te ekonomije, pa obratno njegovo nekritično sinonimno razumevanje pojmov »faktor« in blago samo izraža *pozitivno navezanost* na vulgarno ekonomijo, ki ima opravka v prikazovanju določanja cen le še s faktorji, ne da bi se zanimala za njihovo vsebino.

In zato je treba Beckerjevo ugotovitev, da druga formula ne izraža enakosti dveh »faktorjev«, temveč da vsebuje navedbo merila za en »faktor«, obrniti in pokazati, da mora veljati prva formula, da lahko velja druga. Marxov stavek, ‚20 vatlov platna' = 1 suknjič, ne izraža nič manj in nič več kot *stvarno opravljeni menjalni akt*. Akterji v blagovni menjavi se ne sprašujejo, ali so s tem, da so jih zamenjali, blaga izenačena ali ne in kako so izenačena, temveč jih preprosto enačijo s tem, da jih zamenjajo. To dejstvo je najbolj jasno opazil in upravičeno poudaril Backhaus, ki je pokazal, da je že samo govorjenje, da zenačevanje dveh uporabnih vrednosti vzpostavlja neko »razmerje« napačno, ker je s tem impliciran nek subjekt tega izenačevanja, zenačevanje samo implicirano kot zavesten akt itn. »Suknjič in platno *nista* zenačena, ampak sta vedno že bila zenačena«.[7] Te daljnosežne ugotovitve tudi ne razveljavlja Bakchausova pojasnitev tega stavka, ki se pri njem izteče neposredno v identificiranje zenačevanja v blagu z zenačevanjem vsega blaga z denarjem, kar pomeni, da poskuša blagovno formo pojasniti z denarno in ne obratno. To je toliko bolj nenavadno, ker je bil ravno Backhaus tisti, ki je v novejšem času najbolje definiral težave v razumevanju vrednostne forme, ki izvirajo iz dejstva, da je predmet, za katerega v njej gre, vseskozi prisoten le negativno in da ga je mogoče definirati le z neko negacijo. »Da ‚splošnega predmeta' kot takega, to se pravi vrednosti kot vrednosti sploh ni mogoče izraziti, temveč se prikazuje le v sprevrnjeni podobi, namreč kot razmerje dveh uporabnih vrednosti, se odtegne razumevanju bralca«.[8]

Ker pa si Becker prizadeva vseskozi, da bi storil ravno to, kar je nemogoče, da bi v mišljenju proizvedel pogoje za zenačenje blaga, ne more razumeti, da sta obe formuli, ki ju poskuša pojasniti, v samem aktu menjave neločljivi, oziroma da sta ločljivi samo v mišljenjski rekonstrukciji tega akta in sicer zato, ker sta zamenjani blagi razločljivi, kar pa nikakor ne pomeni, da se v aktu menjave kot blagi ločita. To se zgodi onstran menjavnega akta in sicer, ko ne nastopata več kot blagi, ampak spet le kot »dobrini«. Hkrati si Becker tudi ne more nič pomagati s svojim sprejemanjem prve in zavračanjem druge formule, zato mora njun prikaz zaključiti z ugotovitvijo, da lahko Marxovi analizi vrednostne forme sledi naprej le, če se ne ozira na rezultate, do katerih je prišel. Vidimo torej, da na vsej poti njegove kritike teorije vrednosti ležijo dokazi napačnosti te teorije, ki jih je Becker s takšno močjo zalučal proti njej, hkrati pa se je moral na vseh nadaljnih stopnjah neusmiljeno odpovedati tudi lastnim »rezultatom« in jih celo zamolčati, kajti ravno njegova lastna »odkritja« bi mu povsem onemogočila vsako nadaljnjo

analizo. Tako je torej »odkril« upravičenost prve formule, ‚20 vatlov platna' = 1 suknjič, in »iracionalnost,« druge, ‚20 vatlov platna' je vrednih en suknjič; toda komaj je to prikazal, že se mora svojemu odkritju odpovedati, če si hoče ustvariti teren, na katerem bo kritiziral naslednji Marxov korak, hkrati pa bo pri tem neopazno stal na tleh, ki jih je prej neusmiljeno kritiziral. Gre namreč za to, da je Marx ti dve formuli razvil naprej in ju v *razviti obliki* prikazal kot dve lastnosti ekvivalentske forme. Za razumevanje ekvivalentske forme pa je najprej bistveno, da ne storimo tistega, kar ugotavlja Marx, da je vedno počela vulgarna ekonomija, zlasti Bailey, namreč da je videla v vrednostnem izrazu neko *le kvantitativno* razmerje. Samo to kvantitativno razmerje v teh dveh formulah je že prej videl Becker, ki je bil v nasprotju z zgodnejšimi vulgarnimi ekonomi pripravljen pristati na pravilnost prve formule samo zato, ker jo je lahko kvantitativno izrazil, namreč vsako blago v 10 urah delovnega časa, medtem ko druge ni mogel kvantitativno izraziti, kajti v njej je bila implicirana *ekvivalentska forma,* ta pa *ne vsebuje nikakršne kvantitativne vrednostne določitve.*[9]

Pred tem mestom Marx izrecno poudarja, da ekvivalentska forma ne vsebuje kvantitativne vrednostne določitve, ker je v njej izraženo samo to, da se določeno blago ne more meriti samo po sebi, torej tudi ne s svojim kvantumom, ampak se lahko meri le skozi naturalno formo drugega blaga. Tu je mimogrede treba opozoriti, da Marx uporabi na tem mestu izraz naturalna forma, ker bi sicer moral reči, da se ena uporabna vrednost izraža v drugi uporabni vrednosti, kar pa je seveda nesmisel, kakor je nesmisel govorjenje o zenačevanju dveh »dobrin«. Toda to ne pomeni, da takih formulacij ni mogoče najti pri Beckerju, odkriti jih je mogoče celo pri Backhausu. Napačno je tudi Beckerjevo zatrjevanje, da je pri Marxu uporabna vrednost 1 suknjič, ki stoji na mestu ekvivalentske forme le kot uporabna vrednost vrednostni izraz za *uporabno vrednost* 20 vatlov platna, ki stoji na mestu relativne vrednostne forme; ‚1 suknjič' je ta vrednostni izraz le, kolikor hkrati uteleša *vrednost,* t. j. določeni *kvantum družbeno nujnega dela.* S tem ne naredi Becker nič drugega, kot da povsem zabriše vse razlike med relativno vrednostno formo in ekvivalentsko formo. Zato prikazuje, kakor da je ‚1 suknjič' le zato vrednostni izraz, ker »uteleša določeni kvantum dela«, Marx pa je nasprotno posebej poudarjal, da je skrivnost vrednostnega izraza njegova *forma izmenljivosti.* Ker ne razlikuje med ekvivalentsko in relativno vrednostno formo, torej med *naturalno formo,* ki uteleša določen *kvantum dela,* zato Becker identificira splošno izmenljivost z nekim kvantumom dela. Od tod izvirajo vse glavne napake njegove kritike teorije vrednosti. Becker namreč trdovratno poskuša za vsakim vrednostnim izrazom takoj odkriti tisti »kvantum« delovnega časa, ki je bil vanj vložen, namesto da bi obratno videl, da je v relativni vrednostni formi nekega blaga, npr. platna, njegova *»vrednostnost«*[10] izražena kot nekaj *od njenega telesa* in njegovih lastnosti vseskozi *različnega,* npr. kot enakega suknjiča, kar kaže, da gre za neko *družbeno razmerje,* medtem ko on prikazuje vrednostni izraz ravno vedno kot v vsakem blagu posebej utelešeni kvantum delovnega časa na sebi. Svojo razlago opira zgolj na Marxov prikaz *ekvivalentske forme,* ki obstoji ravno v tem, da neko blagovno telo, npr. suknjič, torej ta stvar sama za sebe, izraža vednost, »torej po naravi poseduje vrednostno formo«.[11] Vendar njegova lastnost, da je izmenljivo, ravno v tem primeru nič ne pove o »kvantumu« delovnega časa, ki je vanj vložen. Mogoče ga je zamenjati, nič pa ni rečeno o kvantitativnih razmerjih, v kateri ga je mogoče zamenjati. Toda s to napačno razlago in popolnim zamešanjem relativne vrednostne forme in ekvivalentske forme, je Becker pripravil teren, na katerem bo nadalje očital, da si naravno dani kvantumi dela, ki so utelešeni v posameznem blagu, ne ustrezajo kot ekvivalenti. Toda to še ni dovolj.

Bolj razčlenjeni ugovori, ki pa vseskozi merijo na to osnovno točko, igrajo tu važnejšo vlogo. Najprej gre za osnovno resnico teorije vrednosti, da je vrednost blaga določena z delovnim časom, ki je bil potreben za njegovo produkcijo. In Becker se strinja, da kolikor razumemo z delom *konkretno, dejansko opravljeno delo,* lahko rečemo, da se je »materializiralo v ‚dobrinah'«. Toda hkrati najodločneje zanika, da bi lahko potem še to *konkretno* opravljeno delo, ki je kot ‚delovna kvaliteta' postalo lastnost delovnih produktov, lahko bilo pritegnjeno v teoriji vrednosti za merjenje menjalne vrednosti. Kajti delo, ki je postalo lastnost »dobrin«, po njegovem mnenju ne more biti uporabljeno kot *merilo vrednotenja* »dobrin«, ker je »dobrinam« inherentno tisto samo, kar je treba uvrednotiti. »Kar pa je delo ovrednotenega, ne more biti hkrati merilo vrednotenja«.[12] Vidimo, da pojmuje Becker delo kot *po naravi* interherentno »dobrinam«, zato tudi upravičeno ne govori o blagu, hkrati pa povsem neupravičeno aplicira svojo kritiko na *blagovna razmerja,* v katerih je delo, ki je merilo vrednotenja in tisto, kar je vrednoteno, *družbeno posredovano,* in delovni čas, ki je merilo, nikakor ni isto z delovnim časom, ki je merjeno, temveč se to posredovanje, to »merjenje« *dela s seboj samim* opravlja v razmerju uporabne vrednosti in menjalne vrednosti, torej v neki razliki in nasprotju, v katerem je abstraktno delo, torej merilo, mogoče le, kadar nastopi kot utelešenje svojega nasprotja, konkretnega dela tistega, kar je merjeno.[13]

Razumevanje teh refleksijskih določitev pa sploh povzroča težave, zato ga je Marx omenil v znani fusnoti, kjer pravi: ta človek je npr. kralj le, ker se drugi ljudje do njega obnašajo kot podložniki. Oni pa obratno mislijo, da so podložniki, ker je on kralj.[14] Kakor ti ljudje tega enega človeka jemljejo za merilo svojega hlapčevskega ravnanja in kakor jih on jemlje za merilo svojega gospodujočega vedenja, tako oni kot on ne vidijo *kroga* tega posredovanja, ki ga seveda ne morejo razbiti, če začnejo le drugače misliti. Ravno tako Becker ne vidi *kroga* v blagovni določenosti delovnega časa kot merila in kot merjenega, s katerim je šele mogoče pojasniti ta »kraljevski« krog. Seveda ni mogoče spodbiti njegovega pojmovanja dela, dokler ni razjasnjena diferenca med relativno vrednostno formo in ekvivalentsko formo, ki leži v osnovi vseh tu naprej prikazanih nesporazumov. V njih mora Becker kljub svoji »izvirni« analizi teorije vrednosti poseči nazaj po klasičnih argumentih, ki so že od nekdaj v rabi, le da jih predstavi v novih preoblekah, ki jim naj zagotovijo potrebni sijaj.

Stara Crocejeva ideja, da *teorija vrednosti ni etična ampak znanstvena konstrukcija,* se pojavi pri Beckerju v novi varianti kot »projekcija neke teoretične protislovnosti«,[15] ki da Marxu omogoča prikazovanje ‚objektivne protislovnosti' vrednostne forme. Von Böhm-Bawerka povzdiguje Becker izredno kot »enega maloštevilnih« kritikov teorije vrednosti z vsemi njegovimi zaslugami za uveljavitev teorije mejne koristnosti, ki da je žal le nakazal in ne tudi izpeljal Marxovo napačno »identificiranje« uvrednotovalnega »faktorja« in uvrednotovalnega merila, ki da je imelo v več pogledih »uničujoče« konsekvence. To kritiko je izpeljal šele Becker in pokazal, da Marx s *teorijo vrednosti* ni storil nič manj kot zašel »v od začetkov evropskega filozofiranja znani in zloglasni hudičev krog *logičnega samonanašanja«.*[16] *S svojim vrednostnim enačenjem je namreč ekspliciral problematiko »enakosti* faktorjev«, ki da se jo da odkriti že pri Platonu, v pojmu ‚tretjega človeka', da namreč splošna določitev človeškosti pripade vsem eksistirajočim in po eksistenci možnim ljudem. Becker to sedaj razloži v moderni verziji, tako da je le s participacijo pri splošni določitvi faktično eksistirajoči posamezni človek človek in enak drugim ljudem. Se pravi, tisto kar je Marx odkril kot skrivnost spekulativne konstrukcije, je Becker zdaj poskušal obrniti proti njemu

samemu. Pri tem pa je spregledal, da Marxova kritika Feuerbachovega pojmovanja bistva človeka v tezah o Fenerbachu razodeva ravno izvor občosti človeškega bistva, ki se v vsem idealizmu napačno prikazuje kot naravna občost.

Pri tem pa Becker nikakor ni mnenja, da je Marx s svojim raziskovanjem zašel. Nasprotno, če je prej ugotovil, da so v teoriji vrednosti šele do konca razvita protislovja novoveške idealistične filozofije, potem ji bo zdaj dal priznanje, da je »iracionalizem« v njej dovršen tudi v svoji iracionalni in ne samo v filozofsko-racionalni podobi. Ugotavlja namreč, da ne le da so v zgodovini obstajali, temveč, da »še« obstajajo načini predstavljanja, ki se nikakor ne spotikajo ob očitno iracionalnost logičnih struktur, ki se nanašajo same nase. Kjer se to dogaja, ne stoji v ospredju logična struktura, ki leži v osnovi ustrezni predstavi. Z drugimi besedami, tam kjer si »iracionalnost« utre pot v mišljenje in predstave, poskuša nenavadno racionalno za takšno slepo iracionalnostjo skriti svojo »logiko« in Becker je tu, da ji to prepreči. Najprej pokaže, kako te predstave naredi za *objektivno* kvaliteto predstavnih vsebin. In odkrije predhodnika teorije vrednosti tudi v kristologiji:

»Najprominentnejši primer za ta postopek je kristologija, religiozni nauk o učlovečenju boga v Kristusu. Za to predstavo, ki je dajala pečat evropskemu mišljenju in zgodovini, v logičnem pogledu brez dvoma tiči neka struktura samonanašanja, najodločilnejša zanjo domneva, da naj bi bil bog kot ‚stvarnik nebes in zemlje', t. j. vseh končnih stvari in tudi človeka, v *enem* pogledu identičen s svojo stvaritvijo historičnim človekom Jezusom; točno to vsebuje krščanski nauk o razodetju. Celotna zgodovina krščanske teologije do današnjega dne je zgovorni dokaz za namen premišljenih privržencev krščanstva, da z ogromnim trudom naredijo očividno iracionalnost krščanske ‚temeljne izpovedi', z intelektualno ostroumnostjo za objektivno določitev vsebine verovanja«.[17]

Če Becker naprej sklepa, da Marxova teorija vrednosti glede na svoje osnovne kategorije »ni niti za drobec racionalnejša od krščanske teologije«, potem ima vseskozi prav v tem, da pove nekaj, kar ni bil njegov namen, namreč da ima krščanska teologija še kako v sebi racionalno zrno, ki jo povezuje z razumevanjem teorije vrednosti. To seveda ne pomeni, da imajo posamezne izpeljave vsaka zase neko tako »racionalno« vsebino, niti da je »škandal«, ki ga predstavlja razodetje za človeški razum in ki je dokaz za »omejenost« človeškega mišljenja, treba pomesti pod preprogo. Nemožnost mišljenja in pojmovanja razodetja ni znak nadčloveške vzvišenosti in nadracionalne vrednosti boga, ampak potlačenosti ljudi in njihovega mišljenja v družbenih razmerjih in njihov poskus, da to potlačenost mislijo in pojmujejo. Če je torej Becker odkril, da je teorija vrednosti teoretično ustrezno formulirala religiozno zasužnjenost in njeno sprevrnjeno razumevanje hkrati, potem je zadel samo na tisto zvezo med religijo in blagovno produkcijo, ki jo je zdavnaj prej z vso jasnostjo izrekel Marx: »Za neko družbo blagovnih producentov, katerih splošni družbeni produkcijski odnos obstoji v tem, da so do svojih produktov v razmerju kot do blag, torej kot vrednosti, in da se v tej stvarni formi nanašajo njihova privatna dela drugo na drugo kot enako človeško delo, je krščanstvo, s svojim kultom abstraktnega človeka, namreč v njegovem meščanskem razvoju, protestantizmu, deizmu, itn., najbolj ustrezna religiozna forma«.[18] Če zdaj ljudje ugotavljajo, da je v razodetju zadelo njihovo mišljenje na mejo, čez katero ne vodi nobena racionalna pot, potem niso odkrili nič drugega, da se morajo odpovedati svojemu mišljenju in verjeti v razodetje, če se nočejo podati v razodetje, kaj je nemogoče misliti in pojmovati v njihovi praktični dejavnosti.

S tem, da je parafraziral četrto tezo o Feuerbachu, je Backhaus formuliral nezamisljivost in nepojmljivost te samoodtujitve v praktični dejavnosti, ne da bi si

bil sam na jasnem o konsekvencah za religiozno pojmovanje. To kaže, da je Marxov izraz, da je krščanstvo »najbolj ustrezna« oblika religije za družbo blagovnih producentov, v toliko zavajajoč, in si zato tudi Backhaus ni bil na jasnem o vsej daljnosežnosti svoje parafraze, ker je mišljen glede na druge religije. Krščanstvo je glede na konkurirajoče mu religije bolj in najbolj ustrezna religija meščanske družbe, ker vseskozi pojmuje *človeka* povsem *abstraktno,* torej tako kot ta nastopa v družbi blagovnih producentov zase in za druge ljudi. Sicer pa je treba reči, da *vsaka* religija »ustreza« tej družbi toliko, kolikor ustreza blagovnemu fetišizmu in samoodtujitvi ljudi, in da se zato mora krščanstvo v njej vedno znova umikati drugim religijam in se z njimi prerivati, kakor se teorija vrednosti ne more vzpostaviti kot dokončna resnica politične ekonomije v mejah meščanske družbe, zato ker obstoji v *blagovni produkciji* nuja, ki porojeva politekonomske pozitivistične teorije, ki so le njena teoretska apoteoza. Čeprav na njenem skrajnem robu, tudi še Ricardo stoji na tleh ekonomskega pozitivizma, ki ustreza Feuerbachovemu materializmu, in izhaja iz fakta ekonomske samoodtujitve, podvojitve produkta v vrednostno stvar, neko predstavljeno in neko dejansko stvar. Ricardova teorija obstoji v tem, da vrednost razveže v delo. Spregleda pa, da je tisto glavno šele treba opraviti. Dejstvo namreč, da se produkt odpne od samega sebe in se fiksira samostojno carstvo ekonomskih kategorij onstran zavesti, je mogoče pojasniti ravno le iz samoraztrganosti in oporekanja sebi samemu družbenega dela. To samo je torej treba prvič razumeti v njegovem protislovju in potem z odstranitvijo protislovja praktično revolucionirati. Torej npr.: potem ko je delo odkrito kot skrivnost vrednosti, mora zdaj to prvo samo biti teoretično kritizirano in praktično revolucionarno.[19]

Backhaus pa s to parafrazo ni toliko prestavil misli o Feuerbachovem pojmovanju samoodtujitve v »religiozni sferi« na Ricardovo pojmovanje samoodtujitve v »ekonomski sferi«, temveč je pokazal na nujno enotno razumevanje *samoodtujitve,* v katere razvoj ne sodi le, da se predstave in mišljenje odpno od svoje posvetne osnove, kakor se produkt dela odpne od živega dela in mu zavlada kot samostojno carstvo ekonomskih kategorij, temveč da se ta samoodtujitev prikazuje neodvisno tudi v tem smislu, da je zdaj kot religiozna odtujitev, drugič kot ekonomska, tretjič, kot politična, pravna, moralna itn. To torej pomeni, da ni neke samoodtujitve kot samoodtujitve, čeprav v njeno »bistvo« sodi, da se prikazujejo religiozna, ekonomska, politična, itn. samoodtujitev kot utelešenja te obče samoodtujitve. V tem ko Marx raziskuje obliko vrednosti, raziskuje že od vsega začetka analize blaga hkrati formo in substanco vr dnosti. Predmet analize sta torej hkrati »konkretno« in »abstraktno«, in ni mogoče govoriti o vzpenjanju od abstraktnega h konkretnemu ali obratno. Prikazna forma ali konkretno blago je namreč samo emanacija abstraktnega bistva in torej nujno sama prav toliko abstraktna, in je ravno njena konkretnost, njena nasebnost, individualnost izraz njene abstraktnosti, tako kot je ta izraz zgolj religiozna, zgolj ekonomska ali zgolj politična itn. samoodtujitev. V teh »konkretnih« podobah samoodtujitve je njena abstraktnost najbolj dovršena, medtem ko je v njeni »obči« podobi, torej kot samoodtujitev sploh, se pravi kot *proces prehajanja* ene *oblike* samoodtujitve v druge, ko je *substanca odtujitve razumljena kot subjekt,* najbolj konkretna.

Spekulativna konstrukcija v mišljenju spekulativnega misleca, npr. Hegla, Ricarda ali Feuerbacha, torej prav tako ni odpravljiva *zgolj s pojasnitvijo* sprevrnjenosti tega mišljenja, kot »spekulativna konstrukcija« v procesu menjave blaga in dejanskega procesa dela ni odpravljiva brez njene pojasnitve. Značilnost spekulativne konstrukcije ni le sprevrnjenost v njem zaobseženih razmerij, abstraktnega v konkretno in obratno, ampak samih tal, na katerih se sprevračanje

opravlja, tako da *v svoji konkretni podobi kot spekulativna konstrukcija* sploh *ni predstavljiva,* ampak se prikazuje le abstraktno, kot filozofska, religiozna ali ekonomska, spekulativna konstrukcija. V svoji »občosti« je lahko prikazana le v dosledni kritiki. Marx je opisal v znanem poglavju Svete družine »filozofsko in ekonomsko« spekulativno konstrukcijo in sodita v železni repertoar prikazovanja *spekulativnega mišljenja.* Vendar nič ni bolj napačnega, kot vzeti enostavno njegov prikaz spekulativne konstrukcije v »ekonomski *praksi*« in ga prikazovati kot »posvetno osnovo« prvih dveh. To je bil Feuerbachov ali Ricardov nivo rezoniranja, v katerem pojasnitev pokaže neko »posvetno« osnovo, čeprav je ravno ta »osnova« glavni produkt spekulacije in se vzpostavlja vtis, kakor da se filozofska ali religiozna spekulativna konstrukcija, opravlja v *mišljenju,* ekonomska pa v *v dejanskosti* in s tem zakrije, da je sama ta ločitev na mišljenje in ekonomsko dejanskost že produkt spekulativne konstrukcije. Kakor ni možna nobena »ekonomska dejanskost«, v kateri ne bi nastopali individui kot menjujoči individui, tako v meščanski družbi ni možno *družbeno veljavno mišljenje,* ki bi se lahko odtegnilo svoji vpletenosti v to dejanskost.

Oglejmo si zdaj to dejanskost in njegovo misterioznost še pobliže. Že tisto prvo enačenje platna in suknjiča spremeni ekonomsko določenost suknjiča. V tem da si ga platno *»kot vrednost zenači,* medtem ko se hkrati kot *uporabni predmet* od njega *razlikuje,* postane suknjič prikazna forma platnene-*vrednosti* v nasprotju s platnenim telesom (...). Ker je kot vrednost istega bistva s suknjičem, postane naturalna forma suknjič tako prikazna forma njegove lastne vrednosti«.[20] S tem se že v prvem razmerju suknjiča in platna kot blaga vzpostavlja razmerje, ki ga največkrat napačno interpretirajo kot posebno značilnost denarja kot denarja, namreč kot protislovno strukturirane enosti, tako da se *nekaj posebnega* prikazuje neposredno kot svoje lastno nasprotje, kot *obče.* »Namesto da bi razpadle, se reflektirajo nasprotne določitve blagu tu ena v drugi (...). Je, kakor da bi poleg in mimo levov, tigrov, zajcev in vseh drugih dejanskih živali (...) eksistirala še *Žival* individualna inkarnacija celotnega živalskega carstva. Neko tako posamezno, ki v sebi zaobsega vse dejansko obstoječe vrste iste stvari, je neko *Obče,* kot *Žival, Bog* itn.«[21] Za razumevanje te misli zdaj ne zadostuje le poznavanje spekulativne konstrukcije, ampak prav toliko kritike politične ekonomije, da postane jasna vsa njena radikalnost. Ne le da ni *denar* tisto *obče v politični ekonomiji,* ki bi se ga dalo primerjati z Občim v filozofiji ali Bogom v religiji, obratno, v politični ekonomiji je treba *vsako blago* razumeti tudi *kot denar,* tako kot je denar treba razumeti tudi kot blago, torej »ekonomsko dejanskost« kot abstraktno enotnost abstraktnosti in konkretnosti družbenega življenja ljudi. In ta je kot proces proizvodnje družbenega življenja ljudi praktična osnova in iz njenih protislovij je treba pojasniti pogoje nastanka odtujenih form filozofije, prava, morale itn.

Enostransko pojmovanje razmerja med »družbeno osnovo« oz. praktičnim življenjskim procesom ljudi in njihovim mišljenjem, v katerem je ta »osnova« *predpostavljena kot nekaj konkretnega,* njene odtujene forme pa nasprotno *kot nekaj abstraktnega,* leži v osnovi vsakemu naporu, da se razkrije zgolj pozemsko jedro napačnih predstav ljudi, ni niti najmanj privilegij kritičnih mislecev, kot sta bila Ricardo in Feuerbach. Nasprotno, ta ista tendenca se uveljavlja prav tako v Beckerjevem prikazovanju teorije vrednosti kot skrivne dovršitve škandala krščanskega razodetja in spekulativne konstrukcije nemškega klasičnega idealizma, in zato se poskuša Becker uveljaviti kot kritik Marxa hkrati s Feuerbachovega in Ricardovega stališča. Njegov namen je, da *skrivnost teorije vrednosti razčleni* v njegove elemente, v njeno *podlago.* Za *proces,* ki ga Marx analizira, mu ni mar.[22]

Vseskozi nominalistična kritika teorije vrednosti se tudi pri Beckerju v zadnji fazi izteče v tisto, kar se imenuje *splošna nominalistična teorija denarja* in ki je od Böhm-Bawerka sem uveljavljena kot *teorija mejne koristnosti.* S svojo kritiko Marxovega pojmovanja denarja se Becker dokončno izrecno postavi na tla sodobne *ekonomike,* če se s svojo kritiko teorije vrednosti že ni mogel postaviti na tla sodobne filozofije. Tudi zanj velja, da je pravi strokovnjak za zgodovino filozofije, kadar pojasnjuje historiat teorije vrednosti, in da je pravi strokovnjak za zgodovino politične ekonomije, kadar prikazuje historiat filozofskega »iracionalizma« Marxovega ‚Kapitala'. V svojem postopku poskuša vseskozi odkriti »originalne« ugovore proti teoriji vrednosti, toda šele v pojmovanju denarja se razkrije, da mu daje po svoji strani prav vsa teorija mejne koristnosti in da torej v svoji »filozofski« kritiki ne izreka nič drugega kot resnico ekonomike 20. stol. V njenem imenu zmagoslavno ugotavlja, da mora biti po Marxu denar, ki je hkrati interpretiran kot ‚denarno blago' oz. ‚blagovni denar', *hkrati* razumljen kot neko blago, merjeno z »delovno vrednostjo«. To pomeni, da mora po Marxu zakon vrednosti veljati tudi za ‚denarno formo', in sicer v formi vrednotenja uporabne vrednosti zlata in srebra. To pa je po Beckerjevem mnenju« iz zgodovinskih razlogov nesmiselno, kajti vrednost plemenitih kovin ni bila nikoli merjena z delovnim časom, ki je bil potreben za njihovo pridobivanje, temveč izključno z redkostjo njihovega najdenja«.[23] Toliko se mu zdi na prvi pogled samoumevno, da se *vrednost,* in *cena,* kajti Becker ne dopušča, da bi se to dvoje stvarno razlikovalo, plemenitih kovin ne določa z delovnim časom, ki je potreben za njihovo pridobivanje, in s tem je našel zadnji in najtrdnejši argument proti teoriji vrednosti, da mu še na misel ne pade, da se tudi obratno delovni čas, ki je potreben za proizvajanje, odkritje itn. plemenitih kovin, ravno tako ravna po njihovi ceni, kot se njihova cena ravna po tem času. Na kratko, potem ko je v zadnjem času cena srebra in zlata strahovito poskočila, se je nenadoma razkrilo, da je vendarle donosno ponovno odpreti že zdavnaj opuščene rudnike in preiskovati tudi najmanj bogato rudo, kar ni nič drugega kot izraz dejstva, da zakon vrednosti tudi za plemenite kovine kot vrednosti ni nehal veljati. To niti najmanj ne pomeni, da monopoli itn. ne omogočajo posebne produktivnosti in s tem profitov tudi pri pridobivanju plemenitih kovin, ki niso v nobeni neposredni zvezi z vloženim kapitalom, toda to velja prav tako za monopol nad vsakim drugim blagom, zato je tudi tu govora o *družbeno nujnem delovnem času,* ki tvori substanco vrednosti in ne individualno potrebnem delovnem času.

Še posebej pa se Beckerju zdi, da na papirni denar sploh ni mogoče »prenesti« smisla ‚splošne vrednostn forme'.[24] Saj kako bi lahko veljal zakon vrednosti za papirni denar, torej da je vrednost, ki jo predstavlja, določena z družbeno nujnim časom, ki je potreben za proizvodnjo proizvodov, ki jih lahko zanj zamenjamo, ko pa je vendar videti tako jasno, da lahko vsaka koruptna vlada tiska denarja kolikor hoče, ne da bi ji bilo treba skrbeti, če bo v družbi, med katero bo vrgla ta potiskani papir, opravljenega toliko dela, kolikor je na papirju označeno. In tu se Becker s svojim nerazumevanjem dokončno izda. Svoje stališče namreč neusmiljeno razgali, kajti družbe in gibanja denarja ne opazuje z nobenega drugega stališča, kot s stališča pobesnelega individua, ki vedno samo primerja tisto, kar stiska pod palcem, s tistim, s čimer razpolagajo drugi, *v družbi* torej ne *vidi* drugega kot svojo *omejenost.* Če namreč kot individuum v kleti skrivaj tiskaš denar, potem se ti še lahko zdi, da si ustvaril vrednost, ne da bi bil moral potrošiti toliko delovnega časa, kolikor ga je potrebno za proizvodnjo blaga, ki ga boš lahko zamenjal z denarjem, ki si ga natiskal. Toda blagovna družba ni individuum, ki bi lahko proizvajal vrednosti, kakor se mu zljubi, tudi če tiska denar na skrivaj in ponoči v temni kleti.

Kolikor več denarja namreč natiska prejšnjo noč, toliko brezvrednejša je naslednji dan vsaka enota tega denarja, ker se pač vsa množina denarja lahko izrazi le v vrednosti blaga in torej v delovnem času, ki je bil potreben, da je lahko prišlo na trg. Zato se neusmiljeno uveljavi zakon vrednosti tudi za ves papirni denar, namreč da je njegova vrednost v celotni družbi določena z družbeno nujnim delovnim časom, ki je bil potreben za proizvodnjo blaga, ki ga je za ta denar mogoče zamenjati. In pri tem prav nič ne pomaga, če individuum stiska zgolj papirni denar pod palcem in zatrjuje, da čas, ki je nujen za njegovo proizvodnjo, ni v nobeni zvezi z njegovo vrednostjo. Le borniranost njegovega argumenta ustreza borniranosti mesta, s katerega govori.

Toda nominalistična teorija denarja, s katero hoče Becker dokončno spodbiti teorijo vrednosti, naj še tako poskuša prikriti stališče pobesnelega individua, ni nikakršno njegovo izvirno odkritje. Backhaus je pokazal, da se ravno večina ekonomskih kritik teorije vrednosti od Böhm-Bawerka naprej ujema v nominalističnem pojmovanju denarja in da »ti teoretiki spregledajo pri Marxu bistvo sprevrženja in s tem tudi pojmovno genezo denarja«.[25] Zanje je namreč *denar »zgolj znak,«* ki izraža ceno in le toliko *vrednost*. Nedoumljivo pa jim ostane, da je v denarju vrednost stvari ločena od njihove substance. »Denar je prvotno reprezentant vseh vrednosti; v praksi se stvar obrne, in vsi realni produkti in dela postanejo reprezentanti denarja«.[26] *S stališča individua* se vsa ta razmerja prikazujejo sprevrnjeno, on sam se prikazuje kot zadnja avtoriteta, ki odloča, katero stvar oz. kateri produkt predstavlja denar, s katerim se on uveljavlja kot kralj v meščanski družbi. Pojmovna geneza denarja pa obratno kaže, da je denar le forma, s katero je vzpostavljena popredmetena družbena povezanost izoliranih individuov. »On (denar) sam je *skupnost* in ne more trpeti nobene druge nad seboj«.[27]

Nasploh je treba reči, da Becker še najde čas, da v opombah pokaže na »iracionalnost« teorije vrednosti, toda niti z besedo ne omeni racionalnega razmerja svoje kritike teorije vrednosti do sodobne ekonomike oz. vulgarne ekonomije. To namreč, kar prikazuje kot svoj izvirni prispevek h kritiki Marxovega pojmovanja denarja, ni nikakršno njegovo posebno odkritje, temveč tvori sestavni del meščanske ekonomike, ki je dobila svojo reprezentativno obliko v znanem spisu Paula Samuelsona. Tam so razviti in v pozitivni obliki formulirani vsi nazori, ki jih Becker v kritiki teorije vrednosti izrazi le v negativni obliki. In če je na začetku svoje kritike grozeče ugotovil, da resen človek ne bo domneval, da bi lahko osnovne poteze gospodarskega in socialnega razvoja lahko ostale konstantne v preteku tadnjih sto let in je potem vseskozi poskušal spraviti Marxovo teorijo pod udar teh sprememb, je vendar nedopustno, da pustimo njegovo kritiko, tako kot jo pušča sam, namreč brez vsake navezave na sodobno meščansko ekonomsko teorijo, ki šele lahko pojasni, *zakaj je Becker odkril to ali ono »iracionalnost« v teoriji vrednosti, medtem ko lahko primerjava njegove kritike z Marxovim tekstom le pokaže, kako* je ta kritika napačna. Sicer pa si je treba to zvezo ogledati tudi zato, ker je Becker sam postavil Marxovo teorijo pod vprašaj sodobnih ekonomskih razmer in je moral imeti vzroke, da svoje filozofske kritike teorije vrednosti ni spravil v nikakršno zvezo z njenim »ekonomskim teoretskim« razvojem.

Takoj, ko se ozremo v Samuelsonovo Ekonomiko, odkrijemo isto pojmovanje denarja, ki je bilo podlaga za Beckerjevo kritiko in ki ga Samuelson formulira za vso meščansko ekonomijo, da je denar subjektivno dejstvo in da temelji na družbeni pogodbi. »Denar je zato, ker ga je vlada razglasila za denar, in ker ga vsi akceptiramo«.[28]

To stališče je seveda povsem nasprotno Marxovemu in v njegovem filozofskem imenu Becker kritizira Marxovo pojmovanje. Denar kot abstraktno utelešenje družbenega dela, in to zvezo je hotel Becker predstaviti kot iluzijo, ne more biti produkt družbene pogodbe, ker se je uveljavil čez glave oz. za hrbtom ljudi. In vendar ni bil samo Rousseau tisti, ki bi ga lahko imenovali duhovnega očeta te denarne teorije, ki je mnogo starejša od Beckerjeve in Samuelsonove, in je ni odkril ne prvi ne drugi, kljub temu da oba razglašata denar za »moderno menjalno sredstvo.« Korenine te »denarne teorije« segajo nazaj do Huma, za katerega sta »zlato in srebro brezvredni stvari, toda v cirkulacijskem procesu prejmeta fiktivno vrednostno velikost kot *reprezentanta blag*. V procesu nista spremenjeni v denar, temveč v vrednost. Ta njuna vrednost je določena z razmerjem med njuno lastno maso in blagovno maso, v tem se morata obe masi pokrivati. Medtem ko torej Hume zlato in blago pusti kot neblagi vstopiti v svet blag, ju obratno spremeni, takoj ko se prikazujeta v formni določenosti kovancev, v zgolj blaga, ki se v enostavni tržni menjavi izmenjujejo z drugimi blagi«.[29] Za razliko od Beckerja pa je Hume lahko videl, da se v 16. in 17. stol. ni samo pomnožila kvantiteta cirkulirajočega zlata in srebra, temveč so se tudi istočasno zmanjšali njuni produkcijski stroški, kar je razbral iz zapiranja evropskih rudnikov v času, ko je trg preplavilo uvoženo ameriško zlato in srebro. To pomeni, da so cene blaga v vsaki deželi določene z maso zlata in srebra v njej. Toda v 16. in 17. stol. cene niso narasle enakomerno s porastom plemenitih kovin; več kot pol stoletja je preteklo, preden se je pokazala *kakršnakoli sprememba*, in še potem je trajalo dolgo, preden so bile menjalne vrednosti blag na sploh cenjene ustrezno padajoči vrednosti zlata in srebra, torej preden je zajela revolucija splošne blagovne cene. Tu vidi Marx *ostro razliko* med *Humovo ezoterično filozofijo*, ki ji je očitno naklonjen zaradi v njej zaobsežene kritičnosti, čeprav je sama v sebi še tako mistificirana, in njegovim pojmovanjem denarja. »Torej, sklepa Hume, ki čisto v protislovju z osnovami svoje filozofije enostransko opazovana dejstva nekritično spreminja v splošne stavke, torej je cena blag določena ne z absolutno maso v neki deželi nahajajočega se denarja, temveč obratno s kvantiteto zlata in srebra, ki dejansko vstopa v cirkulacijo, toda končno mora cirkulacija absorbirati vse v neki deželi nahajajoče se zlato in srebro«.[30]

Vendar je Hume s svojo nekritično teorijo denarja anticipiral sodobne meščanske teorije denarja zato, ker je takorekoč kot vzrok napačno identificiral obe funkciji denarja, namreč da je denar mera vrednosti in hkrati cirkulacijsko sredstvo. Ni razumel, da sprememba v vrednosti zlata kot mere vrednosti povzroči spremembo cen blag, zaradi česar se mora potem tudi spremeniti masa denarja kot cirkulacijskega sredstva. Hume je torej videl le odvisnost cen od kvantitete denarja, ne pa tudi odvisnosti kvantitete denarja od naraščanja cen blag.

Zamešanje obeh teh dveh funkcij denarja pa je imelo še nadaljne konsekvence, ker lahko denar kot cirkulacijsko sredstvo navzame neko naturalno formo, ki je v primerjavi s polno vrednostjo zlata, ki jo prezentira, precej brezvredna, in je bil zato napačen sklep, da je denar na sebi le simbol, praktično neizogiben. Tako za Huma, Beckerja in vso meščansko ekonomijo s Samuelsonom vred velja, da spregleda, da je *abstraktnost* denarne forme v menjavi blag *produkt* protislovja med uporabno vrednostjo in vrednostjo v blagu, in poskuša obratno pojasniti *skrivnost blaga iz skrivnosti denarja;* tako npr. poskuša Becker z ovrženjem Marxovega pojmovanja denarja dokončno ovreči njegovo teorijo vrednosti. Pri tem ne opazi, da se je v denarju to *notranje nasprotje* blaga razčlenilo v neko *zunanje*, namreč *nasprotje med blagom in denarjem* in zato »tudi ne more

razumeti, da pomeni kompletno preobrnjenje realnosti blagovnega sveta, če si predstavljaš na eni strani zalogo blaga, na drugi strani zalogo denarja, da obe korakata druga drugi nasproti, zadeneta druga ob drugo in se pri tem izmenjujeta v poljubnih razmerjih«.[32] To pomeni, da ne razume teh fenomenov v njihovem *procesu nastanka,* ne v njihovem *pojmovnem razvoju.* Da bila je zato, ker je lahko denar v določenih funkcijah nadomeščen zgolj z znaki samega sebe, možna zabloda, da je zgolj *znak,* hkrati pa je to bila pravilna slutnja, da je *denarna forma* sami *vnanja* in zgolj *pojavna forma* za njo skritih človeških razmerij.[33]

Tako v svoji filozofski apologiji, pri Beckerju, kot v svoji striktno ekonomski podobi, pri Samuelsonu, sodobna meščanska teorija denarja ni naredila od razsvetljenstva niti koraka naprej, kar zadeva pojasnitev procesa nastanka denarja. Pač pa je naredila maraton v prikazovanju, da na mestu vrednosti obstoji dejansko le cena. Če pa ni nikakršne razlike med vrednostjo in ceno, potem obstoji možnost, kot je ugotovil Linder, da se blaga lahko primerjajo eno z drugim brez vključevanja denarja. S tem pa smo se vrnili k domnevi, ki jo je Becker od vseh ravno najbolj izpodbijal, namreč da bi lahko bilo v blagu vsebovano delo hkrati objekt in mera vrednotenja.

Toda ta paradoks Beckerjevega rezoniranja ni tako »iracionalen«, kot poskuša on obratno pokazati za teorijo vrednosti. Zato se kritičen prikaz njegove kritike ne more zaključiti z naštevanjem nasprotnih argumentov, ki izpodbijajo njegove argumente vsakega za sebe, temveč je treba pokazati, kako njegova napačna kritika z nujnostjo izhaja iz današnjih razmerij. Tako tudi ni mogoča enostavna primerjava Beckerjevih nazorov z vulgarnoekonomskimi nazori v času, ko je Marx pisal ‚Kapital'. V ‚Kapitalu' mu je šlo za to, da kot *»stranski produkt«* konsekventno razvite teorije vrednosti pokaže *genezo vulgarnoekonomskih nazorov* o nastanku dohodka velikih družbenih razredov: rente profita in mezde na osnovi produkcijskih faktorjev zemlje, kapitala in dela. Toda Marx se ni spopadal s kakšno konsekventno izvedeno teorijo vulgarnoekonomskega mišljenja, temveč z vulgarnoekonomskimi »predstavami«, in kolikor je mogoče govoriti o sistematični sintezi teh predstav, potem je bila ta »sinteza« obratno le reakcija na Marxovo kritiko v teoriji vrednosti. Rečemo lahko, da so se *vulgarnoekonomski nazori kot teorija* oblikovali šele kot reakcija na *kritiko* politične ekonomije. Teorija mejne koristnosti, tako se namreč ti nazori imenujejo v svoji »znanstveni« formi, je najbolj neposreden teoretski izraz polemike proti Marxovi teoriji vrednosti, čeprav je mogoče najti njene korenine že pri Ricardovem nasprotniku Samuelu Baileyu (1791–1870). On je bil tisti, ki je poleg čisto relativne narave vrednosti, tako kot je cena »čisto relativno« določena s ponudbo in povpraševanjem, uvedel v pojmovanje vrednosti izrecno subjektivne kriterije.[34]

V polemiki z Marxovo teorijo vrednosti je dobil ta nauk svojo dovršeno podobo v takoimenovani avstrijski šoli pri Friedrichu von Wieserju, Mengerju in von Böhm-Bawerku ter v takoimenovani matematični šoli pri Jevonsu, Walrasu in Paretu. Od Mengerja izvira stavek, ki spravlja vrednost najbolj neposredno v zvezo s predstavo o redkosti »dobrin«: vrednost ne eksistira zunaj človeške zavesti.[35] Čeprav se današnji meščanski ekonomisti posmihajo nad podobo, ki jo je imela teorija mejne vrednosti na začetku tega stol., je Marc Linder v analizi Samuelsonove teorije detajlno pokazal, da si ta ekonomika ni niti najmanj na jasnem o svoji lastni zgodovini, niti o temeljnih pojmih, s katerimi operira, zlasti o pojmu »koristnosti«. Predvsem ne velja, da bi bila teorija mejne koristnosti podlaga za teorijo ponudbe in povpraševanja, temveč je obratno *teorija ponudbe in povpraševanja osnova* in ves aparat.

Pri tem ni manjkalo dobrih duš, ki so bile mnenja, da med *teorijo vrednosti* in *teorijo mejne koristnosti* pravzaprav ni nepremostljivega prepada in ki so se potem seveda resno podajale v ta posel, da ga premostijo. Predpostavljali so namreč, da prva govori o tako imenovanih *»makroekonomskih«* razmerjih, druga pa o *»mikroekonomiki«*, in da si ne moreta zaiti v lase, če si ta druga postavlja kdaj v svojem obratu optimalno produciraš s produkcijskimi faktorji, s katerimi razpolagaš. Odgovor teorije mejne koristnosti na to vprašanje je bil, da takrat, kadar mejni profit presega mejne stroške. To ne pomeni nič drugega, kakor da ob da pogojih v svojem obratu običajno še lahko proizvedeš en nadaljni proizvod poleg vseh sicerjšnjih. Če ugotoviš, da so stroški, ki jih imaš s proizvodnjo tega dodatnega produkta manjši, kot je tvoj dohodek od njega, potem tvoj obrat še ne producira z optimalnim rezultatom. Producirati moraš v večjem obsegu in sicer, dokler ne dosežeš takoimenovanega mejnega produkta. Od tod naprej seveda ne smeš več povečevati proizvodnje niti za en nadaljnji produkt, ker z vsakim proizvajaš svojemu obratu izgubo in sicer progresivno, kolikor bolj kršiš to pravilo mejnega dohodka. Tako se je zdelo, da je v moderni ekonomiki postalo vse podvrženo kriteriju mejnosti: *mejna vrednost*, mejni *produkt*, mejni *profit*, itn. Lahko bi celo rekli, da bi ti teoretiki, ne da bi si bili na jasnem o svojem cinizmu, tudi delavcu predlagali, da dela za mejno mezdo.

Toda te idile teorije mejne vrednosti, skupaj z iluzijo o harmoničnosti blagovne produkcije itn. ni le brutalno razveljavila paksa današnje tržne menjave, temveč je bila tudi neusmiljeno teoretsko razkrinkana. Poleg drugih je prispeval k pokopu te teorije Piero Sraffa, ki je v predgovoru k svoji znani knjigi »Production of Commodities by Means of Commodities« zapisal:

»To stališče, ki je stališče starih klasičnih ekonomov od Adama Smitha do Ricarda, je bilo odrinjeno in pozabljeno od po vzponu ‚mejne' metode. Razlog je evidenten. Mejni pristop osredotoči pozornost na spremembo, kajti brez spremembe nivoja aktivnosti (in the scale of an industry) ali v ‚razmerjih faktorjev produkcije', ne more biti niti mejnega produkta niti mejnih stroškov. V sistemu, v katerem se produkcija v tem pogledu dan za dnem nadaljuje nespremenjeno, bi bilo zelo težko najti mejni produkt faktorja (ali alternativno mejnih stroškov produkta) – ta bi sploh ne bil tam, kjer bi ga iskali«.[36]

Kar je povedal Sraffa, ne pomeni nič drugega, da je vsa skrivnost teorije mejne koristnosti vskaljevanje ponudbe in povpraševanja, to pomeni nikakršne teorije. Kajti takoj, *ko bi bile vnanje okoliščine* vsklajene tako kot to zahteva ta »teorija«, bi izpuhtelo tisto, na čemer je vse zgrajeno, namreč *pojem mejne koristnosti*. Sraffa je pokazal, da lahko ta »teorija« odgovori na vprašanje posameznega kapitalista, ali naj v svojih obratih proizvaja en proizvod več ali manj, da bo proizvajal z »mejnimi stroški«, ničesar pa ne pove o substanci tega procesa proizvodnje, ravno tako kot od tod naprej tudi nima podlage, da bi povedala kaj o substanci procesa menjave ali cirkulacije, ki na njem sloni. Pač pa to odkritje razkrije nekaj o bistvu teorije same, če že ta teorija ni mogla ničesar povedati o bistvu svojega predmeta: namreč da je edini nazor, ki je v njej uveljavljen, nazor, ki je podtaknjen kot splošno teoretski nazor, le profitni interes kapitalista. Ta teorija predpostavlja, kolikor se uveljavi kot obče veljaven kriterij ravnanja in presojanja v meščanski družbi, da vsak individuum misli in ravna kot po profitu pohlepni kapitalist.

Tu je nepotrebno in nebistveno vprašanje, če je Sraffina teorija v svoji izpeljavi »organično« združljiva z Marxovo teorijo vrednosti. Schefold je pokazal, da ni vprašanje v »združljivosti« in da razmerje med Sraffo ter teorijo mejne

koristnosti in teorijo vrednosti ni primerljivo. »*Tam* je bila nekonsistentnost teorije dokazana na centralnem mestu, pri čemer inkonsistentnosti ni mogoče odpraviti, ne da bi dvignili roke nad teorijo. *Tukaj* sta dva nivoja neke teorije (vrednost in cena), ki sta pri Marxu oprta eden na drugega, izravnana eden z drugim in skupno izvedena nazaj na nek tretji nivo, pri čemer prvotno osnovni nivo izgubi svojo oporno funkcijo. Domneva, da je teorija vrednosti s tem napačna ali v vsakem pogledu odveč, ni tako niti dokazana niti ovržena.«[37] S tem stališčem je Schefold razglasil Sraffino kritiko za neveljavno proti teoriji vrednosti, čeprav je Sraffa s to svojo kritiko izrecno meril proti teoriji mejne koristnosti. Schefold je s tem prikazal teorijo vrednosti oz. pojem vrednosti kot neko »stvar na sebi«, o kateri ni mogoče ničesar reči, čeprav jo je nujno treba predpostavljati, ker se sicer znajdemo na terenu umislekov teorije mejne koristnosti. Sraffa sam se je izognil temu problemu tako, da je svoj tekst podnaslovil »Uvod h kritiki ekonomske teorije«, torej parafraziral podnaslov Marxovega ‚Kapitala' in prišel do pravilnega rezultata, da je še kako mogoče utemeljiti *kritiko teorije mejne koristnosti,* da pa ni mogoče postaviti zaključene *pozitivne teorije vrednosti.* Če bi nasprotno poskušal to narediti, bi seveda to ne pomenilo nič drugega, kot da poskuša teoretično dovršiti *sistem pojmov politične ekonomije,* medtem ko si je bil Marx še na jasnem, da gre za njegovo *dovršitev* praktično lahko *le toliko,* kolikor je *odpravljen,* in da je lahko *odpravljen le,* kolikor je dovršen.

V svoji kritiki teorije mejne koristnosti je Linder pokazal, ne le da so v tej teoriji družbena *razmerja predpostavljena* kot *dana,* temveč tudi da *preferenčno razmerje,* namreč če vedno preferiraš mejni produkt, mejni profit itn., daje pojmu uporabne vrednosti *v kapitalistični družbi* nek kvantitativni izraz in da ga torej lahko uporabimo za to, da v vsakem poljubnem času določa posebno strukturo cenovnih množic. S tem pa je tudi razkrit razlog, zakaj je Becker interpretiral ekvivalentsko formo kot napačno in hkrati uvajal vanjo neko *kvantitativno* razmerje. S stališča teorije mejne koristnosti se zdaj samo razlikovanje med uporabno in menjalno vrednostjo kaže kot problematično zato, ker je s preferiranjem mejnega produkta dokončno onemogočena ločitev med kvantiteto in kvaliteto dela, ki je kot ločitev osnova blagovne produkcije. Medtem ko je moral klicati Becker na pomoč vso zgodovino filozofije in zgodovino teorije vrednosti, da bi lahko pojasnil, zakaj je ekvivalentska forma »iracionalna«, pa še potem se je ves njegov argument stekel v mršavo ugotovitev, da je Marxova teorija vrednosti le bolj dosledna izpeljava napak predhodnikov, se da obratno *racionalnost* njegovega *odkrivanja iracionalnosti* pojmovno razviti takoj, ko so eksplicirane predpostavke njegovega mišljenja, vendar ne pri njem, ampak pri njegovi »ekonomski vesti«, v Samuelsonovi Ekonomiki.

Linderja niso posebno zanimale »filozofske« konsekvence ekonomskega nazora, ki ga je kritiziral, kljub temu pa je imela radikalna kritika teorije mejne koristnosti nepričakovane konsekvence čez meje »ekonomske« teorije. Pokazala je namreč, da teorija vrednosti ni abstrakten nauk, ki ga s skrajnim teoretičnim naporom lahko »apliciraš« na dejanskost, ampak je ravno teorija mejne koristnosti, skrajna abstrakcija, in sicer takšna, ki je sploh ne moreš aplicirati, če hočeš analizirati dejanskost kot dejanskost. Konkretnost teorije vrednosti namreč ni v tem, da je konkretno v njej obče ali družbeno nujno delo prisotno v podobi uporabne vrednosti, torej da je uporabna vrednost vedno neko oprijemljivo, čutno, praktično, itn., ampak v pojmovnem *razvoju kategorij* ene iz druge: teorija vrednosti je konkretna, ker je analiza pojmov v procesu, ker noben od teh pojmov ni sam zase resnica procesa in ker tudi zgolj pojem procesa ni ta resnica. Čisto drugače v teoriji mejne koristnosti. Zdi se, da ta daje v vsaki konkretni situaciji

konkretni odgovor – preferirati je treba mejni produkt, mejno korist, itn. Toda ta konkretna situacija je le na videz konkretna, dejansko je abstrakcija od vsega konkretnega. Takoj namreč, ko v njej ne nastopa čisto abstraktna oseba, kapitalist v svoji idealni podobi, temveč stvarni ljudje, se razkrije, da ne le da ti ljudje ne ravnajo v skladu s tem, kar zahteva od njih teorija mejne koristnosti, ker je ne poznajo, ampak tudi če bi jo poznali, če bi se torej dejanski ljudje izgubili tako, kot jih pojmujeta Samuelson ali Becker, bi ne mogli ravnati v skladu z njo. V njej namreč ni nič rečeno o ciljih, ki jih imajo ljudje, govora je le o preferencah. Takoj pa, ko upoštevamo smotre ljudi, dobi teorija mejne koristnosti jasne obrise.[38]

če predpostavimo, da akterji, s katerimi operira teorija mejne koristnosti, lahko spreminjajo svoje preference, potem se hkrati s tem spreminja mejna korist, s tem pa zvoden kriterij, na katerega se je teorija opirala. Z drugimi besedami, ta teorija ne more na osnovi pojma koristi sklepati nič določenega. Linder je pokazal, da ni le nemogoč nasprotni očitek, in *da vzamemo neposredne cilje* akterjev menjave kot dokončne, ampak da je obratno nujno, da bi ta teorija sploh lahko veljala, da mora akter menjave zasledovati en sam smoter, in sicer le v tem smislu, da ima nek vseobsegajoči cilj, ki mu podredi vse ostale smotre.[39] Kajti kakor bi sicer lahko izrazil hkrati vse svoje cilje v *denarju,* in sicer med seboj nujno vsklajene. Seveda sodi k teoriji mejne koristnosti nujna hinavščina, da njeni akterji v teoretski predstavi nastopajo kot dobre duše, ki domnevno pustijo fantaziji in dobrim namenom popolnoma prosto pot in teorija slika njihove negibe v najbolj rožnatih barvah, hkrati pa v dejanskosti te njihove nagibe reducira in jih podredi enemu samemu smotru in ta se izraža v pojmu mejne vrednosti. Za te teoretike mejne koristnosti je usodno, da postopajo tako, da bi izrinili teorijo vrednosti iz njenega posebnega področja, namreč da pojasnjujejo fenomen preferiranja tudi v produkciji. Tu pa se dokončno razodene, da je ravnanje kapitalista, ki v funkcioniranju svojega obrata preferira mejni, se pravi maksimalni profit analogon za ravnanje vsakega človeka. S tem postavlja teorija mejne koristnosti teren, na katerem je ravnanje akterjev menjave za njo racionalno, kar pomeni, da v njej sovpade njihovo dejansko ravnanje, in tisto, ki ga teorija postavlja kot racionalni optimum. In s tega teoretičnega stališča, katerega namen je spraviti in pomiriti racionalnost in dejanskost, se teorija vrednosti upravičeno prikazuje kot racionalno formuliranje neke iracionalnosti. S tega stališča pa je obratno tudi šele mogoče pokazati, da Beckerjeva kritika teorije vrednosti ni enostavno napačna, temveč da je napačna zato, ker si ni na jasnem, v čem je njena pravilnost in kakšen konkretno zgodovinski značaj imajo njene trditve. Skrivnost Beckerjevega stališča je mogoče razkriti šele v teoriji mejne koristnosti.

Čeprav sta Smith in Ricardo poskušala razložiti pojem vrednosti z delom, sta oba vedela, da v blagovni produkciji cena proizvedenega blaga nasploh odstopa od delovnega časa, ki je v njem utelešen. Šele Marx pa je bil tisti, ki je *pojmovno* pojasnil razliko med vrednostjo in ceno. Medtem ko je bila prej znana le razlika med tržno ceno in produkcijsko ceno, je on pojasnil tudi razliko med produkcijsko ceno in vrednostjo. Pri Ricardu sta obstajali dve oporekajoči si tendenci. Hotel je pojasniti kvantitativno določitev vrednosti, ali kot pravi Marx, »pri njem gre vseskozi le za *vrednostno veličino*«.[40] Zato vrednosti ni raziskoval »po formi«, namreč določeno formo, ki jo navzame delo kot substanca vrednosti, temveč le vrednostne velikosti, kvantitete tega abstraktno-splošnega in v tej formi družbenega dela, ki proizvaja razliko v *vrednostnih* velikostih blag. Na drugem mestu[41] Marx zato pravi, da Ricardo izhaja od določitve of the relative values of commodities by »the quantity of labour«, da pa *značaja* dela, namreč *dvojnega značaja,* ne raziskuje. Zato njegova metoda ni metoda pojmovnega razvitja kategorij, temveč

izhaja od določitve vrednostne velikosti blaga z delovnim časom in potem *raziskuje*, ali ostala ekonomska razmerja, kategorije, tej določitvi vrednosti oporekajo in koliko jo *modificirajo*. Na kratko, njegov poskus, da bi opredelil vrednostno velikost, je v protislovju z njegovim poskusom, da bi zgodovinsko upravičil delovni čas kot substanco vrednosti. Vendar ni hotel opustiti ne enega ne drugega poskusa. Marx je zato moral odgovoriti na vprašanje, kako je z modifikacijo zakona vrednosti in je to storil tako, da je Ricardovo teorijo hkrati pojmovno konsekventno izpeljal obenem pa kritiziral njegov poskus, da je hotel *vrednostno velikost* določiti, ne da bi razvil *vrednostno formo*. Da pa bi bilo mogoče pojmovno razviti velikost in formo vrednosti, je bilo treba hkrati pojasniti razliko med *ceno* in *vrednostjo*. Marx je analiziral fenomen kapitalistične proizvodnje kot enotnost protislovja dveh jasno razlikovanih nivojev, pri čemer je obenem na nivoju vrednosti oz. bistvenega pojasnil *pojmovno dinamiko*, pojmovno gibanje meščanske družbe kot sistema blagovnih razmerij, na nivoju cen pa »empiriji« bližje fenomene, ki tvorijo osnovo vulgarno ekonomskih predstav, in hkrati je te nazore že kritično prikazal. Šele pri njem je razlika med vrednostjo in ceno pojmovno dosledno izvodena. Teorija mejne koristnosti tega vprašanja sploh ni tematizirala, klasična politična ekonomija pred Ricardom pa te razlike pojmovni ni mogla izpeljati, in zato Marx pravi, da se je Smith z veliko naivnostjo gibal v nenehnem protislovju, še mnogo bolj pa seveda ekonomi, ki jim je bilo pojmovanje vrednosti še neprimerno težje.

»Po eni strani zasleduje Smith notranjo povezavo ekonomskih kategorij ali skrito zgradbo meščanskega ekonomskega sistema. Na drugi postavlja poleg tega povezavo, kot je navidez dana v pojavih konkurence in se torej predstavlja neznanstvenemu opazovalcu, čisto tako kot praktično utejemu in zainteresiranemu v procesu meščanske produkcije. Oba ta načina razumevanja – od katerih eden prodre v notranjo povezavo, takorekoč v fiziologijo meščanskega sistema, drugi le opisuje, katalogizira, pripoveduje in prinaša s shematizirajočimi pojmovnimi določitvami, kar se v življenjskem procesu kaže na zunaj, tako kot se kaže in prikazuje – tečeta pri Smithu ne le sproščeno drug poleg drugega, temveč se prepletata in si nenehno oporekata. Pri njem je to opravičeno (z izjemo posameznih detajlnih raziskav, (kot) o denarju, ker je bil njegov posel dejansko dvojen. Po eni strani je poskušal prodreti v notranjo fiziologijo meščanske družbe, po drugi strani pa deloma šele opisati njene na zunaj se prikazujoče življenjske forme, da je prikazal njeno na zunaj prikazujočo se povezavo in še deloma odkril za te pojave nomenklaturo in ustrezajoče razumske pojme, je torej deloma šele reproduciral v jeziku in miselnem procesu«.[42]

Toda če je bil Marx mnenja, da je bil pri Smithu tak način raziskovanja zgodovinsko še opravičen, to ne pomeni, da je upravičen ne glede na zgodovinske okoliščine raziskovanja. Poleg tega pa je ta nediferenciran interes za *notranjo fiziologijo meščanske družbe* in za njeno kostumografijo hkrati vodil Smitha v čisto protislovne predstave, ne da bi si on sam kakor koli bil na jasnem o povezavi med obema načinoma opazovanja. Ricardo je bil tisti, ki je nadaljnemu reproduciranju teh protislovij poskušal narediti konec. Smithova teorija je namreč omogočala navezavo tako na »ezoterični kakor eksoterični del njegovega dela« in zato so njegovi nasledniki oba nivoja še bolj zapletli. Ricardo je bil tisti, ki je za osnovo, za izhodišče raziskovanja fiziologije meščanskega sistema – zapopadenja njene notranje povezave in življenjskega procesa – postavil izključno določitev vrednosti z delovnim časom. Od tod je Ricardo »izhajal in zdaj prisilil znanost, da je zapustila dotedanji stari način dela in si položila račun o tem, koliko ustrezajo snovi siceršnje kategorije, ki jih je razvila, predstavila, produkcijska in občevalna

razmerja, forme te osnove, ustrezajo ali oporekajo izhodišču, koliko sploh te zgolj pojavne forme procesa, ki jih ponavlja in reproducira znanost (torej tudi ti pojavi sami), ustrezajo osnovi, na kateri počiva ta notranja povezava, dejanska fiziologija meščanske družbe oziroma tvori njeno izhodišče, kako je sploh s tem protislovjem med navideznim in dejanskim gibanjem sistema«.[43] To mesto je ključno za razumevanje celotne teorije vrednosti, ne le zato ker je izhodišče za razumevanje ponovnega identificiranja cene in vrednosti v teoriji mejne koristnosti, ampak tudi zato, ker se je celo v največjem delu marksistične teorije, kljub Leninovi kritiki, uveljavilo prepričanje, da lahko vsakdo kvalificirano in kritično govori o meščanski družbi, ne da bi imel kakršno koli predstavo o »njeni dejanski fiziologiji«. Utrdilo se je prepričanje, da že metanje fenomenov, ki spadajo k površini meščanske družbe, poljubne analize kostumografije meščanske družbe, že omoqočajo njeno kritiko, dosledna izpeljava analize teh kostumov v kritiki politične ekonomije kot osnovi vse kritike meščanske družbe, pa da pomeni kastracijo na »ekonomijo«. Tako prihaja do absurdov v teoriji, ki iz poljubnih prikazovanj zgradi kritiko meščanske družbe in jo potem *ponazarja s primeri* iz Marxove *kritike politične ekonomije,* torej poskuša ravno razgraditi pojmovne in zapopadenje »notranje organične povezave in življenjskega procesa« meščanske družbe v politekonomske »primere«, ki jih je vsakega zase že prikazoval Becker. Podlaga takemu prikazovanju je seveda domneva, da dosledno pojmovno prikazovanje »notranje fiziologije« *meščanskega sistema,* in pri tem Marx nikakor nima v mislih samo *»ekonomije«,* ni nič drugega kot reproduciranje njegovih zakonitosti v mišljenju in zato nujno le apologija, kajti opraviti da ima le z »naravnimi zakonitostmi« meščanske družbe, medtem ko je treba in edino mogoče iskati pogoje in predpostavke za njeno revolucionarno odpravo onstran teh le reproducirajočih se naravnih družbenih zakonitosti. V tem pojmovanju je torej kritika politične ekonomije kot analiza »skrite zgradbe meščanskega ekonomskega sistema« izenačena z njegovo apologijo. Becker je še vedel, da mora potolči teorijo vrednosti v njenem izhodišču, se pravi v analizi in prikazu pojma vrednosti, v analizi blaga in v vseh iz nje nujno sledečih kategorijah, če hoče zavrniti njen revolucionarni značaj. Iz teh prikazov pa sledi, da Marxova analiza blaga ni nič drugega, kot kvečjemu dobra reprodukcija meščanske družbe v teoriji, da pa je za vzpostavitev revolucionarne teorije treba najti izhodišče čisto drugje. Med seboj se potem seveda ločijo in drug drugemu oporekajo, pač glede na izhodišče, ki so si ga izbrali. Proti vsem tem nazorom je treba pokazati, da gre v njih za dvojno napačnost. Najprej je povsem napačno poljubno izbiranje izhodišča za razumevanje in revolucioniranje celotnega meščanskega sistema, ki ni razumljeno v »notranji povezavi ekonomskih kategorij ali skriti zgradbi meščanskega ekonomskega sistema«.

To seveda nikakor ne pomeni, da v teh raziskavah niso zaobseženi tudi nekateri kritični elementi. Vendar so zaobseženi tako, kot so bili zaobseženi pri Smithu, namreč tako da analiza »notranje fiziologije meščanske družbe« neposredovano nastopa in se prepleta z analizo »njenih na zunaj se prikazujočih življenjskih form«, kar ima seveda za posledico vrsto nesmislov. Predsodek, da je kritika politične ekonomije skrita apologija je rezultat nerazumevanja *razlike* med ‚Kapitalom' in Heglovo Znanostjo logike, ki oba teksta povezuje kot v pozitivnem prikazu kategorij blaga in kapitala zaobsežena kritika Heglovega pojmovanja, da je tisto, kar je res na začetku edina prava resnica tudi na zaključku. Marxov ‚Kapital' se ne zaključi s potrditvijo blaga kot večne kategorije. Marx je pokazal ravno na Ricardovi teoriji, da obratno velja, da je Ricardo prav zato, ker je vzel za osnovo in izhodišče raziskovanja fiziologije meščanskega sistema *določitev vre-*

dnosti z delovnim časom, da je »s to znanstveno zaslugo tesno povezano, da Ricardo odkrije, izgovori ekonomsko nasprotje razredov – kot ga kaže notranja povezava, in da je zato v ekonomiji zapopaden, odkrit zgodovinski boj in razvojni proces v njegovem korenu. Carey (...) ga zato denuncira kot očeta komunizma.

‚Ricardov sistem je sistem razdora... izteka se v zaplojenje *sovražnosti med razredi* in narodi... Njegov spis je pravi priporočnik demagoga, ki stremi po moči s pomočjo delitve dežele, vojne in plenjenja'. (H./C./ Carey, ‚The Past, the Present, and the Future, Philadelphia 1848, str. 74–5)«[44]

Kakor je Carey natančno videl, kam se izteka Ricardova analiza »notranje povezave ekonomskih kategorij«, je tudi Becker opazil, kam se izteka Marxova analiza »skrite zgradbe meščanskega ekonomskega sistema«, in je sploh mogoče ugotoviti, da so nasprotniki teorije vrednosti njen nujni rezultat pogosto mnogo bolj jasno razumeli kot pa tisti, ki se štejejo za njene naslednike. Zato *kritika teorije vrednosti* ni samo poskus, da bi bila dovršeno ovržena Marxova teorija na področju, ki mu je sam pripisoval največji teoretični pomen, ampak je to v »dlakocepstvu se izgubljajoče razpravljanje« prikrito priznanje in razumevanje »v ekonomiji zapopadenega; odkritega zgodovinskega boja in razvojnega procesa v njegovem korenu«, čeprav priznanje po ovinku, ker gre nasprotnikom teorije vrednosti za likvidacijo njenega revolucionarnega jedra in ne zgolj za razkritje nedovršenosti tega domnevnega miselneqa kolosa.

Šele Marx je bil tisti, ki je dokončno pojasnil *pojmovno* izpeljavo razlike med *vrednostjo* in *ceno,* s čemer je postavil tudi podlago za kritiko vulgarnoekonomskih nazorov. To je navedlo mnoge interpretatorje njegove teorije k napačni predstavi, da je teorija vrednosti, kolikor je omejena na pojmovni prikaz ne cen ampak zgolj vrednosti kot razviti sistem ekonomskih kategorij racionalna in koherentna. V njem naj bi bilo ‚racionalno' prikazano gibanje *substance meščanske družbe, kapitala kot subjekta,* in šele od tiste točke naprej, kjer se prične transformacija vrednosti v cene, kjer torej analiza preide od notranje povezave h kostumografiji meščanske družbe, navidez začne zadevati in razčlenjevati pravo carstvo ‚ponorelih form' in mistifikacij.

Predvsem *obresti* kot cena za kapital in *renta* kot cena za zemljo sta za Marxa izredni *‚ponoreli formi'*. Tako se je v recepciji teorije vrednosti uveljavilo napačno prepričanje, da so te ekonomske kategorije povsem iracionalne, s tem seveda tudi družbeni razredi, ki jim je njihova eksistenca pogoj obstoja in da jih ni mogoče zvesti nazaj na ‚racionalne' kategorije vrednosti, menjalne vrednosti, uporabne vrednosti itn. Tako je nastal napačen vtis, da je *površina meščanske družbe* z vsemi mistifikacijami, ki k njej sodijo, na eni strani *égalité, fraternité, liberté,* na drugi strani *mezda, profit, renta* in ustrezni razredi: *proletariatom, buržoazijo, zemljiškimi lastniki,* komaj pregledna *sfera ‚iracionalnosti',* medtem ko je njena substanca, predvsem pojem vrednosti in njegovo kategorialno gibanje, sfera čistega uma ali racionalnosti, in da je celo ‚ponorele' površinske forme mogoče racionalno pojasniti z delovanjem pojma vrednosti v njihovi racionalni ‚družbeni osnovi'. To pojmovanje je vseskozi napačno, ker temelji na razsvetljenski predpostavki, da je v meščanski družbi navsezadnje vse mogoče racionalno pojasniti, celo takšne ‚ponorele forme' kot so obresti in renta, in da ves problem leži le v naši spoznavni možnosti, odkriti posredovanje med iracionalnostjo nadstavbe in racionalnostjo njene družbene osnove. Marx naj bi bil tisti, ki mu je v ‚Kapitalu' uspela racionalna pojasnitev vseh ponorelih fenomenov meščanske družbe, ker naj bi bil *racionalno in kot racionalno* pojasnil gibanje njenega *bistva.* Da to pojmovanje na prikrit način, s tem da predpostavlja takšno možnost zvajanje vseh družbenih fenomenov za njihovo domnevno racionalno osnovo, razglaša vse dejansko za

umno, običajno ne pride jasno na dan samo zato, ker v takšnih interpretacijah enostavno zatrjujejo, da s pojasnitvijo kostumografije meščanske družbe iz analize njene ekonomije izgine poljubna subjektivna, iracionalna družbena vsebina. To je nazor najslabše heglovščine, ki s Heglom nima nič opraviti, čeprav misli, da ga ponavlja, ko zatrjuje, da pod površino oporekajočih si fenomenov družbe blagovnih producentov obstoji neka *racionalna nujnost,* ki je od te površine principielno različna, in ki jo je samo potrebno pravilno razumeti in pojasniti. Toda kritika družbenih fenomenov, ki je mogoča s te pozicije, potem ko je bilo zanikano, da je kritika *politične ekonomije* osnova in *»resnica«* vse kritike meščanske družbe, ne seže čez horizont tistega, od česar se je že dokopalo *razsvetljenstvo,* hkrati pa se od razsvetljenstva razlikuje po tem, da je zamudilo čas njegove zgodovinske upravičenosti in njegove izvirnosti.

To napačno razumevanje teorije vrednosti kot racionalne osnove za pojasnitev ‚ponorelih form' na površini meščanske družbe, ki je najbolj na kratko formulirano v zanikanju, da je kritika politične ekonomije podlaga oz. izhodišče kritike celote meščanske družbe in »zapopadenja zgodovinskega boja in razvojnega procesa v njegovem korenu«, je hkrati izraz posebnega nerazumevanja kritike politične ekonomije, v katerem je predpostavljeno razsvetljensko prikazovanje pojma vrednosti. Vendar Marx ni stal na takšnem razsvetljenskem stališču, kljub temu, da je imenoval rento in obresti ‚iracionalni formi', ki izvirata iz gibanja kapitala in v nadaljnjem razvoju predstavljata oviro temu gibanju samemu; nikakor ni stal na stališču, da je treba razumeti *gibanje kapitala kot racionalno* nasproti oviram, ki stojijo temu gibanju na poti v podobi obresti, rente itn. Nasprotno, če *na* samem *začetku* v *analizi blaga* odkriva *»protislovja«,* in ta ista protislovja se v razvoju pojma vrednosti *povnanjijo* in *osamosvojijo* in v svoji dovršeni povnanjenosti in osamosvojenosti prikazujejo *kot ponorele formé,* vendar so *kot nas*-protje racionalnosti gibanja pojma vrednosti kot substance hkrati *dovršitev* njegovega gibanja. Nasprotje med uporabno in menjalno vrednostjo je torej treba razumeti kot izhodišče ‚ponorelo formo', in Marx je samo tako mogel razložiti iz nje izvirajoča protislovja, njihovo protislovno ukinjanje in ukinjanje tega ukinjanja. Tako je nasprotje med uporabno in menjalno vrednostjo tisto, ki tvori podlago, da se to *notranje* nasprotje v *blagu* artikulira kot *zunanje* nasprotje med relativno vrednostno formo in ekvivalentsko formo, toda v genezi nove kategorije, ki od tod izvira – denarja, so ta nasprotja spet ukinjena, in sicer tako, da so *prenešena na drug nivo,* namreč v razmerje med denarjem in zlatom.

»Prvič: Enostavni faktum, da blago dvojno eksistira, enkrat kot določeni produkt, ki svojo menjalno vrednost ideelno vsebuje (latentno vsebuje) v svoji naravni formi bivanja, in potem kot manifestirana menjalna vrednost *(denar),* ki je spet odvrgel vso povezavo z naravno formo bivanja produkta, ta dvojna *različna* eksistenca mora napredovati do *razlike,* razlika do *nasprotja* in *protislovja.* Isto protislovje med posebno naravo blaga kot produktom in njegovo splošno naravo kot menjalno vrednostjo, ki je porodilo nujnost njune dvojne postavitve, enkrat kot tega določenega blaga, drugič kot denarja, protislovje med njunimi posebnimi naravnimi lastnostmi in njunimi splošnimi socialnimi lastnostmi, vsebuje vseskozi možnost, da bi obe ločeni eksistenčni formi blaga druga nasproti drugi nista konvertibilni«.[45]

Ravno ta nujnost, ki od vsega začetka kot možnost tiči v blagu, ker je blago enotnost menjalne in uporabne vrednosti, da namreč obe ti različni in ločeni eksistenčni formi blaga eksistirata vsaka zase in da nista ena nasproti drugi konvertibilni, torej zamenljivi, da je blago negirano kot blago, razkriva, da je bil potreben ves razvoj denarnega sistema vse do najbolj kompliciranega kreditnega

sistema, da se je prvotna razlika in nasprotje med uporabno in menjalno vrednostjo razkrila kot protislovje in da ta celična forma meščanske družbe v strahovitem gospodarskem zlomu eksplodira. Takoj ko pa popusti ta temeljna vez, potegne hkrati za seboj polom vseh ostalih družbenih vezi, ker se je utrdila na njihovem mestu in jih izpodrinila. Blago kot *družbena vez* ljudi tako navidez ustreza atomu v fiziki. Potrebna je vsa ogromna zgradba svetovnega denarnega in kreditnega sistema, da je mogoče teoretsko pokazati in praktično razviti vse v njej atentno eksistirajoče *moči*. Toda sprostitev ali eksplozija teh moči po svoji rušilni moči presega vse druge. Seveda, si je samo v fiziki mogoče delati utvare o »mirni uporabi« atomske energije. Blago pa je kot celična forma hkrati že v kali najbolj ‚ponorela forma' in vsa norost. Becker bi rekel »iracionalnost«, vezi meščanske družbe je prisotna že v njem, kar ne pomeni, da so iz blaga nastale kategorije enostavne artikulacije tega prvotnega protislovja. Nasprotno, višje ali izvedene kategorije, npr. denar, kredit itn., ravno iz tega protislovja naredijo le nasprotje in ga reducirajo na razliko, na svoj način ga kot protislovje odpravijo tako, da ga prenesejo na nek drug nivo.

»Težave, ki ležijo v menjavi, lahko denar odpravi le, vtem da jih posploši, naredi univerzalne«.[46]

Torej je prav toliko mogoče reči, da je v izvedenih poznejših ekonomskih kategorijah le konsekventno razvita – *univerzalizirana iracionalnost* izhodiščnih, blaga kot enotnosti uporabne in menjalne vrednosti, kakor da so poznejše udejanjena ukinitev protislovij, ki so zaobsežene v prvi enotnosti blaga in so torej te razvite kategorije hkrati »resnica« začetnih in obenem njihova negacija. Z drugimi besedami, kar je res na kategorijah menjalne in uporabne vrednosti na začetku, je res na kategorijah denarja, kredita, obresti na koncu, in kar je res na koncu v svetovnem gospodarskem zlomu, je bilo res že na začetku, čeprav začetek in konec gibanja pojma vrednosti nista eno in isto, temveč leži med njima tudi celotna zgodovinska doba. Ta ugotovitev ni zgolj parafraza oz. ponavljanje Hegla, ker gre v njegovi logiki za tisto, kar »je res«, za navidezno odpravljanje, v kritiki politične ekonomije pa gre nasprotno za razkritje, da je tisto, kar je ponorela družbena forma na koncu, očividna iracionalnost, hkrati kot začetek ne ponovljena ampak *dejansko odpravljena* nesmiselnost rente, obresti itn., da je bila ta že ponorela družbena forma, tudi ko je še eksistirala zgolj v svoji embrionalni obliki, čeprav hkrati stojita druga drugi nasproti kot racionalna negacija ena druge. Čeprav je bil Hegel oster kritik prenašanja matematičnih metod v logiko, je ravno v njegovem motivu *kroga* tista vsebina, ki je bila v kritiki politične ekonomije šele dosledno odpravljena, medtem ko je Hegel s tem motivom reševal »zadnje« filozofske probleme. Probleme vrednostne forme, njeno omejenost, reši le njeno polno razvitje. Že od vsega začetka so očividne »težave« vrednostne forme in hkrati se ponujajo rešitve zanje, ki pomenijo le pospešeni razvoj te forme. Zdi se, da so problemi »konvertibilnosti« v nerazviti blagovni menjavi, težave v menjavi blag, kjer še ne intervenira denar, torej na njenem zgodovinskem rojstnem kraju, posledica zgolj njene nerazvitosti. Blago je težko zamenjati z drugim blagom, ker zaradi omejenosti trga vsak produkt težko najde drug produkt, s katerim bi ga bilo mogoče zamenjati. Takoj ko se trg razširi, ko se neko blago razširi kot denar, ko torej denar razširi trg, izginjajo prvotne težave s konvertibilnostjo. Čim bolj vseobsežen je trg, tem lažje je za vsak produkt najti njegov ustrezni blagovni izraz. Korenine za *nastanek* vsake razvitejše ekonomske kategorije ležijo v težavah s konvertibilnostjo form blaga manj razvitih kategorij. Težave torej, ki ležijo v razmerju relativne vrednostne forme in ekvivalentske forme, razreši nastanek denarja. Težave, ki obstojijo v zvezi s konvertibilnostjo denarja, razreši nastanek

kredita. Ta pa proizvede nujno pripadajočo kategorijo obresti kot cene za kapital. Težave pa, ki so povezane z obrestmi, so takšnega značaja, da jih ni mogoče več odpraviti z nadaljnim univerzaliziranjem. Zato so obresti s stališča kapitala, ker ovirajo vsako nadaljne gibanje kapitala, neka evidentno ‚ponorela forma'. S tem smo prišli do mesta, kjer se razkrije kriterij, po katerem je neka ekonomska kategorija razglašena za iracionalno. Ta kriterij je sam vpotegnjen v gibanje pojma vrednosti in se uveljavi vedno šele takrat, in samo za tiste ekonomske kategorije, katerih težav ni mogoče odpraviti na način, po katerem so načelno odpravljene vse *težave,* ki so povezane s *konvertibilnostjo osnovnih eksistenčnih form blaga,* težav, ki izvirajo iz *dvojne eksistence blaga.* Torej šele tiste ekonomske kategorije, katerih težave principielno niso rešljive s *posplošitvijo,* z dvigom na »višji« nivo, *univerzalizacijo,* so razglašene za ‚ponorele', kajti edina rešitev, ki zanje preostane, je njihova speljava nazaj na osnovne eksistenčne forme blaga. V trgovskih krizah zato meščanski ekonomi vedno *obsojajo zlorabljenje* eksistenčnih form blaga, npr. pretirani kredit oz. pretirano zadolževanje, tako kot obsojajo zlorabljanje zemljiške posesti za pretirano rento, ali zlorabljanje monopola sploh, in nenadoma odkrijejo rešitev le še v nenadnem odvrženju teh ‚ponorelih form' blaga in v vrnitvi k njihovi osnovni obliki. V Heglovi ugotovitvi, da je tisto, kar je res na začetku, res na koncu, in da je tisto, kar je res na koncu, res že na začetku, je hkrati zaobsežena prikrita kritika delitve dejanskosti na racionalni in iracionalni del, delitve družbenih kategorij v racionalne in ‚ponorele'. Gibanja kapitala je tisto, ki samo proizvaja to mejno črto med enimi in druqimi, čeprav tudi samo potem nujno zaveda nanjo kot na svojo omejitev.

Oglejmo si zdaj te *‚ponorele forme,'* kakor se prikazujejo s stališča kapitala. Kot rečeno, so za kapital takšna forma *obresti,* ki so cena za denar. Obresti eksistirajo zato, pravi Marx, ker ima kapital po transformaciji vrednosti v cene sposobnost, da daje profit glede na splošno profitno stopnjo. Upnik, denarni kapitalist, daje *denar* industrijskemu kapitalistu, ta sprejema ta denar *kot kapital,* povnanja ga kot blago. V rokah obeh je šlo za isto sumo denarja, toda samo v roki tega zadnjega nastopa kot kapital. Toda *dejstvo dvojnega bivanja iste denarne sume* ne bo podvojilo profita. Ta suma denarja obstoji za oba kot kapital le skozi delitev profita. To protislovje, da ista suma denarja nastopa hkrati kot kapital le za enega od udeležencev transakcije in hkrati za oba, pa se ne artikulira toliko kot nasprotje oseb, čeprav se izraža tudi tako, npr. v nacističnem opravičevanju *industrijskega kapitala* in obsojanju in preganjanju *trgovskega kapitala,* kar kaže samo nerazumevanje dejstva, da trgovski kapital samo na svoj način rešuje probleme industrijskega kapitala, temveč se izraža v tem, da je tu kapital kot kapital blago, ali da je blago, za katerega gre tu, kapital.

»Celokupna razmerja, ki se tu prikazujejo, bi bila zato iracionalna s stališča enostavnega blaga, ali tudi s stališča kapitala, kolikor fungira v svojem reprodukcijskem procesu kot blagovni kapital. Posojanje in jemanje na posodo, namesto prodaje in nakupa, je tu nek iz specifične narave blaga – kapitala – izstopajoč razloček. Prav tako da je to, kar je tukaj plačano, obresti, namesto cene blaga. Če se naj obresti imenujejo cena denarnega kapitala, potem je to neka iracionalna forma cene, vseskozi v protislovju s pojmom cene blaga. Cena je tukaj reducirana na svojo čisto abstraktno in brezvsebinsko formo, da določena denarna suma, ki je plačana za kar koli, kar tako ali tako figurira kot uporabna vrednost; medtem, ko je po svojem pojmu cena enaka v denarju izraženi vrednosti te uporabne vrednosti.

Obresti kot cena kapitala so že od vsega začetka nek vseskozi iracionalen izraz«.[47]

To pomeni, da obresti niso samo na sebi nek iracionalen izraz, ampak so takšen izraz po svojem izvoru v blagu, ki je enotnost enotnosti in nasprotja uporabne in menjalne vrednosti in so zato samo s stališča enostavnega blaga ali blagovnega kapitala *na sebi iracionalen izraz*. Obresti zato dvojno mistificirajo svoje izhodišče, blago tako kot ga dvojno mistificira profit ali renta itn. Najprej v tem smislu, da v formi kredita, kapitala in zakupa zemlje zakrijejo izvor presežne vrednosti in se hkrati prikazujejo kot njene univerzalne oblike. Nadalje pa so v pospešeni razširitvi trga edini regulatorji, ki lahko omogočijo še nadaljno napredovanje kapitala čez ovire, ki ležijo v enostavni blagovni menjavi, torej čez težave s konvertibilnostjo eksistenčnih form blaga, ki se vedno znova pojavljajo.

In kakor niso obresti nikakršen na sebi racionalni izraz, prav tako kot ni renta, tako tudi ne morejo biti v nobenem racionalnem razmerju do profita. Obresti za nek dani kapital nikakor niso enake profitu, ki mu pripada, glede na splošno profitno stopnjo, temveč so v povprečju nižje, ker se profit deli v obresti in podjetniški dobiček. Za to cepitev pa ni nobenega racionalnega zakona, kot je na primer mogoče racionalno izpeljati profitno stopnjo iz stopnje presežne vrednosti in organske sestave kapitala. Hkrati se izkaže, da je obrestna stopnja, čeprav je kategorialno izpeljana iz cepitve presežne vrednosti, ki izvira iz proizvodnje, kvantitativno monetarni fenomen, katerega višina je regulirana s ponudbo in povpraševanjem po denarnem kapitalu.

»Mistifikacija doseže svojo najvišjo točko v denarni krizi v času gospodarskega kolapsa, ko je obrestna stopnja paradoksalno visoka, medtem ko profitna stopnja pada in vsakdo čuti potrebo, da svoje premoženjske pravice pretopi v denar. Sedaj tudi denar ni enostavno zlato. Že pred transformacijo vrednosti v cene nakazana protislovja ne morejo biti več odpravljena v eksistirajočih ‚racionalnih' kategorijah. Kapitalizmu inherentno racionalno jedro, ki se za Marxa kristalizira v zakonu vrednosti, izgine v dimu in ognju eksplodirajoče krize«.[48]

Čeprav Schefold Marxu ob tem povsem neupravičeno podtika stališče, ki je bilo zgoraj razkrito kot *stališče kapitala* in enostavnega blaga, se pravi *stališče svobodnega trgovca* z njegovimi *vulgaris, nazori*,[49] da ima kapitalizem neko »racionalno jedro«, je to njegovo podtikanje najprej izraz splošnega napačnega prepričanja in nepoznavanja teorije vrednosti, ne pa enostavne averzije proti njej. Hkrati pa se pri njem ta interpretacija prepleta z nasprotno, ne da bi Schefold sam v tem videl kakšno neskladje ali celo nasprotje, namreč da Marxa popolnoma napačno presoja tisti, ki meni, da je treba v njegovem »sistemu« neko absolutno racionalno jedro točno ločiti od opisovanja njegovih kriznih iztirjenj. Protislovja eksistirajo v formi blaga, v sistemu od začetka. Schefold celo vidi »poanto« Marxovega prikaza ravno v tem, da »racionalni« sistem vrednosti proizvede krizo iz sebe samega. Čeprav se Schefold na tej točki ustavi in ne postavi vprašanja, katero protislovje je fundamentalno, namreč ne protislovje v svetovni trgovski krizi, temveč protislovje v osnovnih eksistenčnih formah blaga, ki se razodene v krizi, mu vendar ne uspe ohraniti lastnega odkritja, da *v teoriji vrednosti ni odkrito nobeno racionalno jedro kapitalizma*. Njegov nadaljni prikaz kaže, da je moral ponovno opustiti to odkritje in stališče, ki k njemu spada, če je hotel dati prosto pot paralelu nasprotni interpretaciji. Predvsem si ni bil niti najmanj na jasnem o značaju racionalnosti, za katero gre. Najprej je za Marxa sploh samoumevno, da ni mogoča svetovna trgovska kriza in nekonvertibilnost, če ne obstoji blago, da pa je obratno lahko obstajalo blago celo zgodovinsko dobo, preden so rešitve težav, ki iz njega izvirajo svetovni denarni in kreditni sistem, omogočile napredovanje *pogojev za propad sleherne konvertibilnosti*. Na vprašanje je torej treba odgovoriti: izhodiščno nasprotje je nasprotje v blagu, se pravi sama eksi-

stenca blaga kot blaga, čeprav je ravno to nasprotje zadnje, za katerega bi zdrava pamet in svobodni trgovec menila, da tvori izvirni greh kapitalizma. Prav nasprotno, za oba je redukcija vseh obstoječih nasprotij, protislovij in kriz nazaj na to jasno ‚razliko' in enotnost med menjalno in uporabno vrednostjo tista čudodelna rešitev, tako da kar verjeti ne moreta, kako da je ni odkril že kdo pred njima, čeprav ni nenavadno, da jo je odkrilo toliko bistrih glav za njima.

Protislovje v Schefoldovi interpretaciji temelji v tem, da mu ni uspelo razumeti *»racionalnega jedra«*, ki bi naj bilo v temelju zakona vrednosti, *v njegovi zgodovinskosti*, ampak je razumel racionalnost tako, kot so jo vedno že razumeli razsvetljenci in njihovi nasledniki, namreč ne v nastanku in nujnem propadu. In tako kot so razsvetljenci vse ustanove delili v naravne in umetne, prve, buržoazne, vsklajene z razumom, druge, fevdalne, v samem oporekanju z njim, tako so kritiki Marxove teorije vrednosti odkrili njeno racionalno jedro in ga postavili nasproti iracionalnim fenomenom blagovnih cen in cirkulacije. Toda v zakonu vrednosti ni nobene druge racionalnosti, kot je tista, ki je vezana na celo zgodovinsko dobo meščanske družbe kot njen »princip«. Skrivnost, da se ravno iz njene *racionalnosti* porodi *nasprotje racionalnosti*, torej ni nič drugega kot razodetje njenega historičnega značaja.

Ker Schefold ponovno postavlja domnevo o dualizmu racionalnega sistema vrednosti in iracionalnosti krize, ne da bi bil razumel njuno *zgodovinsko povezavo*, začne iskati tisto področje, na katerem iracionalne forme prodrejo na dan, in da odkrije točno pri *transformaciji* oz. izpeljavi *vrednosti v cene*. S tem se v analizo pojma vrednosti prenašata tisto, kar je že zdavnaj očital Dietzel, namreč etični kriterij in delitev ekonomskih kategorij na racionalne, družbeno upravičene, in ‚ponorele', družbeno škodljive. Kljub temu pa vidi Schefold racionalno funkcioniranje zakona vrednosti ukinjeno v dvojnem smislu: po eni strani v tem, da periodično v krizi odpove v svoji funkciji kot regulator kapitalistične proizvodnje; po drugi strani, ker se njegova podlaga, konkurenčni kapitalizem sam spodkopuje zaradi koncentracije in centralizacije kapitala, ki jo krize pospešujejo. Toda Schefold vidi to iracionalizacijo le kot funkcionalno slabost, kot slabost njegovega funkcioniranja. »Sistemu« vrednosti je torej treba z racionalno korekturo pomagati nazaj na noge, kar pomeni, poslati ga treba nazaj v njegov kategorialni rojstni kraj, pri tem pa Schefold ne vidi, da je ta *iracionalizacija historični proces*, in da je vrnitev h kategorialnemu izhodišču v neki poznejši zgodovinski dobi, zdaj in tu, čisto nekaj drugega kot vrnitev k njegovemu zgodovinskemu izhodišču. *‚Logični'* in *‚historični' začetek zakona vrednosti* zdaj nista le različna, čeprav sta na začetku sovpadala, ampak je v procesu *»iracionalizacije«* gibanja pojma vrednosti zaključek njegovega historičnega gibanja celo moral sovpasti z začetkom njegovega logičnega gibanja, da bi meščanska družba sploh še lahko obvarovala videz racionalnosti svoje celote. Kljub svojemu nerazumevanju historičnega značaja racionalnosti zakona vrednosti pa je Schefold naprej postopal vseskozi dosledno in analiziral »transformacijo« vrednosti v cene kot ključno točko te racionalnosti in iracionalnosti. Tako je pokazal, da je teorija presežne vrednosti oz. eksploatacije rezultat do konca mišljenega Ricarda, in da gre za mistifikacijo zakona vrednosti, ki takoj, ko izgubi videz brezčasne racionalnosti, tvori hkrati izhodišče za razumevanje geneze vulgarnoekonomskih nazorov. Obenem je odkril, da je »samoukinjanje« kapitalističnega ekonomskega sistema dvojno: *periodično* v krizah in *sekularno* v *podružbljanju proizvodnje*, z njeno koncentracijo in centralizacijo, torej *odpravo* zakona vrednosti in *konkurence*. Pravilno je pokazal, da je povsem napačna interpretacija Marxa kot teoretika sebi samemu enakega, kapitalizma, ki ostaja tak, kot je, torej kot teoretika kapitalizma v njegovem idealnem nespre-

menljivem bistvu, ampak nasprotno njegovo razumevanje notranjih logičnih in zgodovinskih transformacij in njegovo kritiko njihovih osamosvojenih družbenih form. Toda takoj, ko je po tem ovinku prišel na sled odkritju historičnega značaja teorije vrednosti, se je takoj umaknil nazaj, tako rekoč ponovno preklical vse rezultate, do katerih je prišel, in enostavno prevzel predsodke, s katerimi vabi sodobno ekonomsko teorijo nihče drug, kakor naš star znanec – Werner Becker. Ker ta »sodobna ekonomska teorija« filozofije ne pozna, se zdaj on ponuja, da jo bo varno odvedel nazaj v njen rojstni kraj, iz katerega je odtavala in se nenadoma znašla na robu prepada, ki je usoden za vse pozitivistične znanosti. Groza pa, ki obide srce ekonomske teorije, ni nič drugega kot daljnidah Heglove dialektike:

»Notranja sklenjenost Marxovega prikaza, ki obravnava tako različne probleme kot je pozitivna teorija nekega spoznavnega predmeta, kritika njegovih pojavnih form in njegove notranje spremembe v nekem ‚sistemu', je očividno tesno povezana z dialektično metodo in svojevrstno ‚estetiko' fascinira. Ta dialektika pa ima, kot je znano, svoje pasti; v diskusijo o Marxu odpre pot neki dilemi, ker ne obstajajo nobeni akceptirani kriteriji za to, kdaj predstavlja protislovje v knjigi ‚*Kapital*' neko adekvatno odslikavanje protislovnega spoznavnega objekta, in kdaj je treba protislovje imeti za logično miselno napako«.[50]

Tu Schefold citira Beckerja, ne da bi mogel povedati karkoli vsebinskega o njegovih nazorih in ne da bi slutil, da gre za predkantovsko »filozofsko« stališče. Toliko je dosleden svojemu stališču, kakorkoli oporekajoče si je že, da se ni pripravljen brez ostanka odpovedati *»estetski fascinaciji«* Marxovega zakona vrednosti, četudi se hoče na vsak način izogniti »pastem« dialektike, s katerimi je teoriji vrednosti grozil Becker. Pasti, o katerih je govora, ne ležijo v teoriji vrednosti, ampak so pasti sodobne ekonomske teorije, ki jo znanstvena radovednost žene k nepristranskemu raziskovanju družbenih protislovij vse do točke, kjer ni več nobenih »akseptiranih kriterijev« obstoječe meščanske družbe, ker je ta nehala biti edini kriterij vsega presojanja, hkrati pa jo kot otroka na sprehodu, ki bi se utegnil nesrečno končati, drži za roko filozofski pozitivizem à la Becker, ki se je bil prej pripravljen odpovedati vsej zgodovini filozofije in jo pokopati zunaj pokopališča, kot pa da bi spustil tega svojega »ekonomskega« varovanca na krivo pot.

Kljub temu, da se ekonomski teoriji ponuja kot strokovnjak za filozofijo in dialektiko, in da je napisal celo več knjig o Heglu, pa se v enem pogledu Becker niti najmanj ne razlikuje od svojih učencev filozofije med ekonomi. Namreč o Heglovi dialektiki in še zlasti njegovi logiki ve prav tako malo kot oni, in prav tako kot oni le ponavlja kriterije vrednosti, ki so odžubrale svojo molitev o »nastavah Heglove dialektike«, da bi pregnale tega hudobnega duha. Tako je prišlo med Beckerjem in Henrichom do delitve dela, ki ima to dobro stran, da Henrich nič ne ve o dialektični metodi v ‚Kapitalu', čeprav je svetu razodel vse skrivnosti o Heglovi znanosti logike in še o Marxu povrhu, Becker pa ne ve nič o dialektični metodi v Heglovi Znanosti logike, čeprav je vedel vse o ‚Kapitalu' in povrhu vsega še o Heglu. Zato ima Becker tudi čisto prav, če zatrjuje, da rezultate svoje analize opira na odkritja, do katerih je prišel Henrich. Da Henrich ne razume historičnega značaja Heglove Znanosti logike in jo zato hoče še izboljšati, tam kjer je odkril slabosti v *svoji* interpretaciji, ne potrebuje posebnih dokazov. Za Beckerja, ki o Znanosti logike nič ne ve, ni mogoče niti pričakovati, da bi si bil na jasnem o njenem historičnem značaju in ključnem pomenu v Heglovi dialektiki, čeprav je razprodal eno ali dve interpretaciji enega poglavja Fenomenologije duha (poglavja o ‚gospodujoči in hlapčevski zavesti'). Toda za njegovo interpretacijo teorije vrednosti kot teoretične racionalnosti, je povsod značilno nezgodovinsko in

nedialektično stališče, prav tako kakor za mnoge domnevno marksistične in ekonomske interpretacije, ki vidijo v njej na delu eno samo racionalnost. Da je Becker razumel to racionalnost zanikano, negativno, to prav tako malo spreminja nehistoričnost njegovega stališča, kot spreminja nehistoričnost stališča njegovih nasprotnikov, ki mu ne morejo postaviti nasproti nič drugega kot zatrjevanje, da je vseskozi v zmoti, ker da skozi omot iracionalnih kategorij rente, obresti itn., ni uspel prodreti do racionalnega jedra teorije vrednosti.

In vendar ne gre le za isto nezgodovinskost in nedialektičnost, kar sta le dva izraza za isto vsebino teh oporekajočih si napačnih interpretacij.

Becker kljub temu celo čisto upravičeno odkrije, da se v sodbi liberalnih kritikov Marxa, ki se največkrat hkrati štejejo med njegove legitimne učence, prikazuje Marxova *teorija vrednosti* kot *zastarela*. Na sploh zatrjujejo, pravi Becker, da zaradi spremenjenih odnosov ta teorija ne ustreza več današnjemu času, pri tem pa ne pozabljajo opozarjati na humanitarne namene in cilje njegovega nauka, ki so v svojem času bili vseskozi upravičeni. Na tak način dopolnijo svoje sicer čisto nezgodovinsko pojmovanje z doumevno historičnim stališčem, da pač v spremenjenih družbenih in ekonomskih razmerah zakon vrednosti postopoma ne velja več, ali da ne velja v tisti obliki, kot je veljal v Marxovem času. Toda to kvazihistorično stališče, ki poskuša vseskozi nezgodovinsko pojmovanje pojma vrednosti na videz spraviti na bergle zgodovine, je dejansko le zadnji bistveni korak k dokončni nehistorični likvidaciji Marxove teorije. Tu ji je pripisan zgodovinski značaj samo zato, da je lahko celotna teorija vrednosti odpisana. In vendar ni bilo potrebno celo stoletje, kot je danes, da se je tako stališče uveljavilo. Točno 5 let od Engelsove izdaje tretje knjige ‚Kapitala' je bilo potrebno, da je Bernstein[51], ki se je prej štel za Engelsovega sodelavca, ugotovil tisto, kar se potem celo stoletje kot razvpito odkritje ni več poleglo, ampak se je vsako desetletje pozneje zdelo šele prav evidentno, namreč da je nekoč v zgodovini, morebiti v času manufakture, zakon vrednosti v resnici funkcioniral, da pa ga je poznejši razvoj kapitalizma prerasel in preživel. Bernstein si seveda ni mogel pomagati s pozneje običajnim povšalnim odgovorom, da je bila Marxova teorija vrednosti ustrezna v njegovem času, da pa v današnjih spremenjenih razmerah iz nje ne moremo izvajati nobenih določnih konsekvenc in moramo torej priznati, če nas kdo že prisili k temu, in se tej temi ne moremo elegantno izogniti, teorija vrednosti je veljala, *ampak danes ne velja več.*

Tudi v tem vprašanju je Eduard Bernstein potrdil, da ni neutemeljeno imenovan utemeljitelj revizionizma, in sicer ne le zaradi izvirnosti, ampak tudi zaradi izčrpnosti in sistematičnosti svojih stališč. Celo Becker bi se moral sramovati nerazvitosti svoje kritike teorije vrednosti, če bi poznal tisto, kar je o njej že v prejšnjem stoletju napisal Bernstein. Razlika med obema je le v tem, da je Bernstein odkrito priznal, da tisto, kar je napisal proti teoriji vrednosti in Marxu in Engelsu sploh ni bilo plod njegove glave, in je z pozneje ne več običajno odkritostjo priznal: »Hkrati naj bo tu enkrat za vselej pojasnjeno, da ne gre za nobeno prizadevanje za originalnost kritike. Večino, če ne vsega od tega, kar tu sledi, so po stvari izpeljali ali vsaj nakazali drugi. V toliko ne obstoji legitimiranje tega (Bernsteinovega) spisa v tem, da prej nepoznano odkrije, temveč v tem, da že odkrito prizna«.[52] Toda kljub Bernsteinovi skromnosti mu je treba priznati, da je kritika teorije vrednosti v zadnjih osemdesetih letih naredila le malo korakov od njega naprej, tudi če si jo ogledamo v njeni najbolj agresivni in domnevno najbolj originalni podobi pri Beckerju. Vendar ne gre zato, da še enkrat odkrijemo neoriginalnost Beckerjeve kritike, temveč ravno obratno, potem ko je to že bilo storjeno, da vidimo ravno tisto *originalnost* njegovega nezgodovinskega stališča, ki ga loči od siceršnjega nezgodovinskega pojmovanja teorije vrednosti.

Le mimogrede je treba opozoriti, da Bernstein v prikazu Marxovega pojmovanja vrednosti obžaluje, da Marx ni razvil tiste druge od obeh protislovnih tendenc, ki ju je odkril v Ricardovi teoriji, namreč problem določanja velikosti vrednosti, torej ravno tiste, ki je že Ricardu onemogočila neprotislovno izpeljavo njegovega pojmovanja teorije vrednosti. Ker je Marxa zanimalo formiranje vrednosti v celotni družbi, je seveda pustil ob strani vprašanje, ki zanima vsakega »svobodnega« trgovca, kako se oblikuje velikost vrednosti, ki mu pripade. To pa je imelo po Bernsteinovem pojmovanju usodno konsekvenco, kajti »na ta način izgubi vrednost, kolikor postane predmet opazovanja posamezno blago ali blagovna kategorija, vsako merljivost in postane čista miselna konstrukcija«.[53] Za razliko od poznejših interpretatorjev vrednosti kot čiste Marxove miselne konstrukcije, ki si niso niti najmanj na jasnem o konsekvencah tega stališča, je Bernstein z vso jasnostjo in direktnostjo izvedel konsekvence tega stališča, in to mu zagotavlja posebno mesto v zgodovini teorije, da namreč v trenutku, ko lahko ima *»delovna vrednost«* le še veljavnost kot *miselna formula* ali *znanstvena hipoteza,* postane *presežna vrednost zgolj formula,* in sicer »formula, ki se opira na neko hipotezo«. Bernstein si je tako še bil vse skozi na jasnem o likvidaciji revolucionarne vsebine Marxove teorije, ko je šlo za odpravo pojma vrednosti kot »miselne konstrukcije«. Njemu ni šlo za ohranjanje fasade revolucionarne teorije, zato je te konsekvence tudi razumel in javno priznal.

Engels je ob koncu življenja videl, kako se je to pozitivistično pojmovanje pojma vrednosti širilo in je proti njemu tudi odločno nastopil. Rešitev problema je videl v zgodovinskem opazovanju procesa. Pokazal je, da je zakon vrednosti dejansko neposredno veljal v blagovni menjavi predkapitalistične dobe. Tako dolgo, dokler so produkcijska sredstva pripadala tistemu, ki je sam produciral, naj je šlo za presežne produkte prvotnih skupnosti, ki so jih prodajale drugim skupnostim, ali za produkte kmetov in rokodelcev, se je cena teh produktov ravnala po delovnem času, ki je bil potreben za njihovo proizvodnjo. Ko pa se je vrinil med dejanskega producenta in konzumenta kapital, najprej kot trgovski, potem pa kot manufakturni in industrijski kapital, je vrednost vedno bolj izginila iz površine in je stopila v ospredje produkcijska cena. Engels je menil, da ostaja zakon vrednosti realnost, tudi če direktno ne obvladuje gibanja cen. Eksistenco pojma vrednosti je skušal prikazati v navezavi na tretjo knjigo ‚Kapitala' in v prikazu ekonomske zgodovine.[54] Čeprav mu je Bernstein moral priznati, da je njegov prikaz nastanka in izoblikovanja profitne stopnje »bleščeč«, mu je bil vendar članek brez »prepričljive dokazne moči« ravno tam, kjer je šlo za vprašanje vrednosti. Po Engelsu naj bi zakon vrednosti splošno veljal kot ekonomski zakon pet do sedem tisoč let, od začetkov menjave produktov kot blag (v Babiloniji, Egiptu itn.) do nastopa kapitalistične produkcije. Še isto leto pa je bil v »Neue Zeit« objavljen Parvusov ugovor proti temu Engelsovemu nazoru, v katerem je ta spodbijal veljavnost zakona vrednosti v predkapitalistični dobi z dokazovanjem, da je bil nemogoč zaradi predkapitalističnih družbenih razmerij, nediferenciranega gospodarstva, cehov in drugih monopolov. Bernstein je te ugovore takoj označil za »prepričljive« in izvedel sklep, da »čisto očitno menjava na osnovi delovne vrednosti tako dolgo ni mogla postati splošno pravilo, dokler je produkcija za menjavo stranska veja gospodarskih enot, uporabe presežnega dela itn., in kadar jo menjujoči producenti opravljajo v temeljno različnih pogojih. Problem dela, ki tvori menjalno vrednost in s tem vrednosti in presežne vrednosti, na tistih stopinjah ni bil nič bolj jasen, kot danes«.[55]

In k temu še dodaja, da bi se kdo ne vprašal, kako lahko govori v »interesu eksploatiranega razreda«, če sploh nikjer ne opazi *eksploatacije,* da je bilo edino,

kar takrat prihaja bolj jasno na dan, *presežno delo*. S tem je Bernstein vrgel v en koš dve različni dejstvi, ki obe zadevata znano razvidnost družbenih razmerij v predkapitalističnih družbenih obdobjih, in ki imata skupno le-to, da gre v obeh za razvidnost, čeprav za razvidnost povsem različnih in celo oporekajočih si vsebin. Nekaj drugega je *razvidnost razmerij eksploatacije* in *merilo individualnega deleža na celotnem družbenem delu* in celotnem produktu. V sužnjelastniški in fevdalni dobi so osebna razmerja odvisnosti tvorila podlago družbe, zato delom in produktom ni bilo treba navzemati neke od njihove dejanskosti različne fantastične podobe.

»Kot naturalne služnosti in naturalna opravila vstopajo v družbene obrate. Naturalna forma dela, njegova posebnost, in ne kot na osnovi blagovne produkcije, njena splošnost, je tukaj neposredno njegova družbena forma. Tlačansko delo je prav tako merjeno s časom kot delo, ki producira blaga, toda vsak tlačan ve, da je določen kvantum njegove osebne delovne moči, ki jo porablja v službi svojemu gospodarju. Desetina, ki jo je treba opraviti farju, je bolj jasna kot farjev blagoslov«.[56]

Skrivnost robinzonad v politični ekonomiji je, da z eno nogo še stojijo na tleh predkapitalističnih ekonomskih predstav in opazujejo vse dejavnosti in produkte v njihovi naturalni formi, z drugo nogo pa stojijo sredi razvitega kapitalizma in jemljejo za akterja vseh dejavnosti osamljenega individua, takšnega, kot so ga proizvedla razširjena razmerja menjave, ki so potrgala vsa stara družinska, krvna, lokalna razmerja in postavila na njihovo mesto eno samo družbeno vez – denar. Zato je lahko Marx v prvi knjigi ‚Kapitala' tako nazorno pojasnil *zakon vrednosti* kot *povsem razviden samo pri Robinzonu.* Na njem zato, ker se tudi družbena razmerja še niso mogla skriti za razmerja med stvarmi, kot v kapitalizmu, in ker stvarna razmerja niso bila več skrita za razmerji med ljudmi kot v fevdalizmu. Preden se torej Robinzon prikaže v meščanski družbi, se znajde na samotnem otoku in skromen, kot je, mora opravljati različna dela: izdelovati orodje, pohištvo, udomačevati lame, loviti ribe itn. Vendar kljub različnosti teh del ve, da gre le za različne forme dejavnosti istega Robinzona, torej le različne načine človeškega dela. Nuja ga prisili, da svoj čas natančno porazdeli med svoje različne funkcije. Izkustvo ga uči, da potem, ko je rešil iz brodoloma uro, knjigo, črnilo in pero, začne kot dober Anglež voditi dnevnik o samem sebi. »Njegov inventarium vsebuje popis uporabnih predmetov, ki jih poseduje, različnih opravkov, ki so za njihovo proizvodnjo potrebni, končno delovni čas, ki ga zahtevajo različne quanta teh različnih produktov v povprečju. Vsa razmerja med Robinsonom in stvarmi, ki tvorijo njegovo samoustvarjeno bogastvo, so tukaj tako enostavna in razvidna, da bi jih celo gospod M. Wirth lahko razumel brez posebnega duhovnega napora. In vendar so v tem vse bistvene določitve vrednosti«.[57] Toda kakor lahko je razumeti določitev vrednosti z delovnim časom pri Robinzonu, tako je za Bernsteina težko doumeti, da je *razvidnost* v produktih materializiranega *delovnega časa kot merila* njihove *vrednosti* v obratnem sorazmerju z oddaljenostjo Robinzona od njegovega samotnega otoka in z vsakim njegovim nadaljnim korakom v meščansko družbo. Ker pa Robinzon ni nič drugega, kot produkt te družbe, je značaj razvidnosti eksploatacije v tlačanskem in suženjskem delu čisto drugega pomena kot značaj razvidnosti delovnega časa kot merila vrednosti v blagovni proizvodnji. To je toliko težje razvidno, ker sta zgodovinsko prvotno oba ta procesa dela pogosto sovpadala, in sicer vedno takrat, kadar je bilo suženjsko in tlačansko delo namenjeno proizvodnji za trg.

In ravno od tega *»primera«* izhaja vsak kritik, ki kritizira Marxovo teorijo vrednosti kot Bernstein. Namreč čisto res je, kar ugotavlja, da namreč suženjsko ali tlačansko delo, čeprav je nujno tvorilo presežno delo, in je bilo to celo več kot očitno, ni hkrati tudi nujno tvorilo vrednosti, in sicer zato ne, ker niso produkti tega dela nastopali kot blaga, torej takrat kadar tlačansko in suženjsko delo ni bilo namenjeno za trg. čisto upravičeno ugotavlja naprej, da če ne moremo govoriti o vrednosti, tudi ne moremo govoriti o presežni vrednosti. Zdaj pa sledi salto mortale. Če torej nismo mogli govoriti o vrednosti in presežni vrednosti v fevdalni in sužnjelastniški družbi, kjer so priganjali ljudi z bičem k presežnemu delu, kako bi mogli o vrednosti in presežni vrednosti govoriti v meščanski družbi, kjer lahko vsakdo v predstavi mirno ostane doma za zapečkom, kadar se mu ljubi, ne da bi se mu bilo treba bati, da ga bo kdo pregnal z bičem. Kakor se izkaže Bernstein neusmiljeni nasprotnik suženjskega in tlačanskega dela, in zato neusmiljeno pokaže nanj tudi v tistih podobah, v katerih se je rešilo in pretihotapilo v novi vek – »pomočnik malega cehovskega mojstra, ki opravlja pri kateremkoli njegovih strank delo zanj, ve čisto natančno, da je njegova urna plača toliko in toliko nižja od cene, ki jo je mojster onemu zaračunal... –, tako je tudi enako neusmiljen nasprotnik vsake »predstave vrednosti«. Zato ugotavlja, da tam, kjer je bilo v

starem in srednjem veku opravljeno presežno delo, ni vladalo o njem nobeno zmotno prepričanje, ni bilo zakrito z nikakršno vrednostno predstavo. Ta razvidnost razmerij med mezdnim delom in blagovno ceno vlada še na pragu kapitalistične dobe. In s tem lahko Bernstein pojasni »nekatera nam danes presenetljiva mesta v gospodarsko političnih spisih tistega časa o presežnem delu in delu kot edinem viru bogastva«.[58] Seveda ne bo mogel drugače, kot da jih neusmiljeno kritizira. Namreč, takšno je njegovo sklepanje, če tam, kjer je bilo v starem veku presežno delo najbolj očividno, ni obstajala nikakršna presežna vrednost in sploh nikakršen pojem vrednosti, potem tudi v kapitalizmu, kjer je še celo ta očividnost izginila, ne more obstajati nobena vrednost in torej tudi ne presežna vrednost. Toda to, kar se nam danes vendar zdi, da je vrednost, in za kar menimo, da je moralo biti plod »globokega opazovanja stvari«, je bilo za Bernsteina v tistem času »skoraj puhlica«. Seveda ni mogel drugače, kot da je to »puhlico« zavrnil in ugotovil, da se nauk o delu, ki se začne pojavljati ob začetku manufakture (on seveda ne ločuje med delom, delovnim časom itn.) kot meri zdaj šele posplošujoče se (menjalne) vrednosti sicer veže na predstavo o delu kot edinem viru bogastva in zapopada vrednost še čisto konkretno, »vendar kmalu bolj prispeva k zameglitvi pojmovanja presežnega dela kot k njegovi pojasnitvi«. In tisti, ki je po Bernsteinovem mnenju začel s tem zamegljevanjem, je bil v politični ekonomiji seveda Adam Smith. In da je razumel »delovno vrednost kot abstrakcijo od prevladujoče dejanskosti«. Tu se je Bernstein lahko oprl na dejstvo, da je stal Smith na stališču, da je bila vrednost nekaj povsem dejanskega le v »tistem zgodnjem in surovem družbenem stanju, ki je bilo tako pred akumulacijo kapitala kakor tudi pred apropriacijo zemlje... V tem stanju stvari pripada celoten delovni produkt delavcu; in kvantiteta dela, ki je običajno porabljena v pridobivanju ali produciranju kakršnega koli blaga, je edina okoliščina, ki lahko regulira kvantiteto dela, ki jo je zanjo treba običajno pridobiti, zahtevati ali zamenjati«.[59] Tu misli Smith kot fiziokrat, tako kot je celotno njegovo teoretsko delo vseskozi prepredeno s fiziokratskimi stališči. In to zgodnje in surovo družbeno stanje, o katerem govori, ni nič drugega, kot njegova formulacija za družbo robinzonov. Ni naredil nič drugega, kot da je kapitalistična družbena razmerja v njihovi idealni podobi projiciral na začetek vseh časov. Marx je ta postopek kritiziral in pokazal, da je s to operacijo Smith na mistificiran način postavil na izhodišče tisto, kar je sam naredil za izhodišče raziskovanja v ‚Kapitalu'.

»Ker S. Smith sedaj izhaja čisto pravilno od blaga in blagovne menjave, producenti si stopajo prvotno nasproti le kot lastniki blaga, prodajalci blaga in kupci blaga, tako odkrije (se mu zdi), da je v menjavi med kapitalom in mezdanim delom, popredmetenim delom in živim delom, splošni zakon takoj odpravljen in se blaga, (kajti tudi delo je blago, kolikor je kupljeno ali prodano), ne izmenjujejo v razmerju delovnih quanta, ki jih predstavljajo. *Zato* sklepa, da delovni čas ni več imanentna mera, ki ureja menjalno vrednost blaga, takoj ko stopijo delovni pogoji mezdnemu delavcu nasproti v formi zemljiške lastnine in kapitala. Moral bi bil obratno sklepati, kot Ricardo k njemu pravilno pripominja, da izraza ‚kvantiteta dela' in ‚vrednost dela' nista več identična, torej ni regulirana relativna vrednost blaga, čeprav z delovnim časom, ki je v njiju vsebovan, z vrednostjo dela, ker je bil ta zadnji izraz pravilen le, kolikor je ostal identičen s prvim«.[60]

Bernstein pa ni mislil kot fiziokrat, naj so mu Smithova fiziokratska stališča še tako ustrezala za kritiko teorije vrednosti in predvsem pri dokazovanju, da je ta teorija nekoč sicer veljala, da pa je z razvojem meščanske družbe svojo veljavnost vseskozi izgubila. Izkaže se, da je že Smith kot prvi veliki zastopnik teorije vrednosti prišel na stališče, ki ga Bernstein oživlja v reakciji proti Marxovi teoriji

vrednosti, da pa je pri Smithu še ni bilo zakrito, da je *predstava o tistem prvotnem stanju,* v katerem, da je veljal zakon vrednosti, le *transzgodovinska ekspozicija kapitalizma,* o čemer si Bernstein ni na jasnem, in da je tudi Smithov nazor o poznejši odpravljeni veljavnosti zakona vrednosti prikrito kritično stališče, čeprav v zelo nejasni in mistificirani podobi. Smith se je moral odpovedati stališču, da zakon vrednosti velja v razvitem kapitalizmu, da je po tem neznanskem ovinku lahko pravilno prišel do ugotovitve, katere kritične konsekvence sta razvila pozneje šele Ricardo in Marx, da namreč v blagu vsebovani delovni čas ni istoveten z vrednostjo dela. Toda razliko med obema pojmoma je bilo mogoče odkriti šele, ko je bil raziskan nek drug pojem, s katerim je to razliko edino mogoče pojasniti, nakup in prodaja delovne sile. Bernstein pa je to nerazvito kritično stališče v Smithovem pojmovanju zakona vrednosti razumel obratno, kot najvišjo stopnjo, do katere je politična ekonomija v razumevanju pojma vrednosti sploh kdaj prišla. Ugotovil je, da je že pri Smithu »delovna vrednost« le abstrakcija od dejanskosti in da mu v kapitalističnem svetu služi le še kot »pojem«,[61] tako da sta poleg dela oziroma mezde konstitutivna elementa vrednosti še profit in renta, ta »pojem« pa mu samo še služi za pojasnitev razdelitve produkta, »to pomeni dejstva presežnega dela«. Na tak način si je Bernstein ustvaril teren, na katerem se suvereno giblje, ko pobija teorijo vrednosti. Zdaj smo ugotovili, da najostreje zanika, da bi bil *pojem* vrednosti kaj več kot miselna abstrakcija, zato tudi ne more biti govora o kakšnem pojmu presežne vrednosti. Toda nejevernemu Tomažu, ki bo pokazal to, drugo ali tretjo obliko eksploatacije, bo Bernstein odgovoril: to, kar vidiš pred seboj, ni ekspropriacija presežne vrednosti, to je *neupravičeno* prisvajanje presežnega dela. In če oni ne bo razumel, kakšna je vendar razlika med enim in drugim, in bo kot dobra duša mirno priznal Bernsteinu, da gleda kritično na razmere v meščanski družbi, saj vidi v njej celo neupravičeno prisvajanje presežnega dela, ga je treba opozoriti na to, da pojmuje Bernstein *presežno delo* kot *zlo vseh družbenih epoh.* Zlo sicer, ki ga je sužnjelastniška in fevdalna družba celo javno tolerirala, ki ga meščanska družba tolerira skrivaj in ga gleda samo skozi prste, vendar kljub temu gleda nanj kot na tujek v svojem zdravem telesu, kot madež preteklosti, ki še ni umit. Da ga izmiti tudi ni mogoče, to bo Bernstein svojemu poslušalcu zamolčal. Zato tudi ne bo premerjal Smithove teorije z Marxovo, ampak bo to zadnjo priredil oni prvi in razglasil, da tisto, kar je odkril Smith, velja vse do njega samega. »V Marxovem sistemu ni principielno, nič drugače (kot pri Smithu). Pač pa razume Marx ta, po njem mnogo bolj neizprosen, toda tudi abstraktneje razumljeni pojem delovne vrednosti, mnogo bolj trdno kot Smith«.[62] Teorija vrednosti je torej za Bernsteina po eni strani *nauk,* ki govori o nekem prvotnem, *ne aktualnem družbenem stanju,* po drugi strani pa le *dialektika pojmov kot abstrakciji od dejanskosti.* In pri tem je Marx v prikazu Aristotelove analize vrednosti poudaril, da je tisto, na čemer je ta analiza spodletela, ravno »pomanjkanje vrednostnega pojma«.[63] Toda Bernsteinu se ni zdelo niti potrebno, da bi poiskal takšen corpus delicti v zvezi s kakšnim »pojmom«. Sicer je znano, da je Marxovo raziskovanje v ‚Kapitalu' dosledno *pojmovno* raziskovanje, in ker Bernstein ni Hegel, da bi pojmoval dejanskost kot samorazvitje pojma in bi torej ne videl nobene principielne razlike med pojmom in dejanskostjo, seveda ne more storiti drugega, kot da razglasi vrednost le za pojem v razliki in v nasprotju z družbeno dejanskostjo.

Seveda ne zadošča, da rečemo, da se je Bernstein motil. Obratno je treba pokazati, kje so ležale korenine za to *‚materialistično' kritiko* Marxove *teorije vrednosti.* Odkriti jih ni mogoče nikjer drugje, kot v njegovem pojmovanju eksploatacije in v razliki, ki ločuje to pojmovanje od Marxovega. Kot rečeno

Bernstein priznava, da obstoji v meščanski družbi nekaj takega kot presežno delo. Da ga vidi le v njegovih najbolj nedolžnih oblikah, to pri vsej stvari ni odločilno. Seveda ga obsoja in poziva k njegovemu izkoreninjenju, ampak prav toliko obsoja tudi vsak nazor, po katerem obstoji v meščanski družbi razen cen še nek temeljni družbeni zakon vrednosti, in seveda še posebej zavrača, da bi lahko eksistiral njemu pripadajoč ali iz njega izvirajoč pojem presežne vrednosti. Kar torej iz Bernsteinovega pojmovanja sledi, je mogoče na kratko strniti: odkril je zlo meščanske družbe, pokazal je s prstom nanj; pokazal je tudi, da se je to zlo pritihotapilo iz že predhodnih in preživelih družb in se torej ne bo moglo več dolgo prikrivati in ohranjati pri življenju, zato se spopadimo z njim in ga spravimo s tega sveta. Tistim, ki bodo neodločno spraševali, kako naj obračunamo z njim, bo Bernstein pomagal k odločnosti, pojasnil bo, da so potrebni zakoni proti presežnemu delu.

Za tistega pa, ki bo vendar hotel vedeti, zakaj ta odločni preganjavec presežnega dela tako odločno preganja tudi pojem vrednosti in ga okvalificira le kot »pojem«, je treba pojasniti, da Marx ni tega »pojma« nikoli razumel v razliki in nasprotju z družbeno dejanskostjo, ampak je do njega mogoče obratno šele priti z razumevanjem vse družbene dejanskosti. Z razumevanjem, da je denar stopil na mesto vseh družbenih vezi v predmeščanskih družbah, da je oblikovanje teh vezi določeno z gibanjem vrednosti in da je končno vsa družbena produkcija in s tem vsa meščanska družba lahko v teku samo glede na gibanje presežne vrednosti, bolj določno – glede na gibanje profita, to pomeni, da je mogoče odpraviti presežno delo le, kolikor je mogoče odpraviti *presežno vrednost kot medij vseh družbenih odnosov* in dejstev. Da hoče odpraviti le presežno delo, hkrati pa zanika obstoj presežne vrednosti, pomeni, da hoče Bernstein le odstraniti lepotno napako z obraza meščanske družbe. Odpravljanje presežnega dela kot motiva za ekspropriacijo presežne vrednosti pa zaobsega sprevrženje vseh razmerij meščanske družbe. Ta konsekvenca prav tako nujno izhaja iz odprave presežne vrednosti, kot *pojem presežne vrednosti nujno izhaja iz pojma vrednosti*. Pri tem se izkaže, da Bernsteinovo pojmovanje politekonomskih kategorij le kot »pojmov« ne le da ni materialistično, ampak tudi da ni nikakršna kritika »Marxovega idealizma«, ker je nasprotno samo kontemplativni nazor, ki ima svoj analogen v pojmovanju denarja le kot znaka. Marx je videl to možnost, da je mogoče vrednost, presežno vrednost, itn., razumeti le kot »pojme« in jo je kritiziral kot vulgarnoekonomsko stališče.[64]

Da pa Bernstein ni bil v svojem naziranju osamljen, čeprav se je Engles skoraj sam boril proti njemu, kaže njegov prikaz diskusije o »družbeno nujnem delovnem času« pred izidom njegove knjige. Bernstein se prišteva k »Marxovi šoli«, ki je strastno razpravljala o vprašanju, ali se nanaša atribut »družbeno nujnega delovnega časa« v »delovni vrednosti«, pojem, ki ga je odkrila *le* ta šola, le na način proizvodnje zadevnega blaga ali pa tudi hkrati na razmerje producirane množine tega blaga do efektivnega povpraševanja, in je bila mnenja, da ima pred seboj neko točko fundamentalnega pomena za »sistem«; takrat pa je odkrila, da je pri Marxu že obstajala rešitev, ki je dala tako kot drugim tudi temu vprašanju čisto drugo podobo in ga je prenesla na čisto drugo področje. Vrednost individualno proizvedenega blaga ali blagovne vrste je za Marxa nekaj čisto sekundarnega, ker se blaga odtujujejo glede na svojo produkcijsko ceno – proizvodne stroške plus profitno stopnjo. Bernstein torej čisto lepo pove, zakaj je bila cela šola, ki ji je pripadal, vsa iz sebe, ko je odkrila razdaljo, ki jo je ločevala od Marxove teorije. Ona je namreč neopazno zapustila teren, na katerem se je on gibal, mimogrede izenačila vrednost blaga z njegovo ceno, torej likvidirala vso vsebino pojma vrednosti, potem pa vsa zgrožena odkrila, da govori o nečem čisto drugem kot

Marx, in da Marx govori o nečem čisto drugem kot ona. Njo je teoretsko zanimala, kot vsakega dobrega kapitalista praktično zanima, samo cena enega blaga, ker pa je to ceno imenovala vrednost, se je zdelo, da govori o istem kot on, čeprav je on analiziral vrednost kot vrednost, torej vrednost celotne produkcije družbe in presežek te vrednosti nad celotno sumo mezd delavskega razreda, torej ne individualno, temveč družbeno presežno vrednost. Kolikor celota delavcev v nekem danem trenutku producira več od vrednosti, ki jih pripade v obliki sredstev za reprodukcijo delovne zmožnosti, tvori družbeno presežno vrednost, ki si jo delijo posamezni kapitalisti v približno enakem razmerju glede na kapital, ki z njim razpolagajo. Da pa ne bo imel kdo o kapitalistih preslabega mnenja, saj sami niso drugega kot družbene maske samogibajočega se profita, kot je Marx vedno opozarjal, se tudi Bernstein postavi zanje in opozori, da ta presežni produkt, ki jim pripade, »realizirajo« le v tisti meri, kolikor celokupna produkcija ustreza celotnim potrebam, oz. sposobnosti trga, da jo sprejme. Vidimo, da takoj ko Bernstein na svoj površni način ne citira, začne govoriti popolne nesmisle o teoriji vrednosti, pa če gre le za en stavek, za katerega je sam odgovoren. Ta nesmisel o sposobnosti trga, da sprejme nek presežni produkt ali pa ne, nima z nastankom vrednosti in tudi presežne vrednosti nobene zveze, še kako pa je povezan s problemom posameznega kapitalista, ali se bo otresel svojega blaga ali ne. Zato ne more biti nenavadno, da je moral Bernstein navsezadnje vzeti slovo od teorije vrednosti in se ozreti za tisto teorijo, ki bo dala odgovore na vprašanja, ki jih je sam postavljal, Marx pa jih je imel le za sekundarna. In pri tem se je že lahko skliceval na teorijo, ki je potem celo stoletje predstavljala podlago za izpodbijanje teorije vrednosti.

»Iz taga gledišča, se pravi *produkcije vzete kot celote,* je vrednost vsake posamezne blagovne vrste določena z delovnim časom, ki je nujen za njeno proizvodnjo v normalnih produkcijskih pogojih v tisti množini, ki jo lahko trg, to pomeni celoto gledano kot kupce, vsakokrat sprejme. Pač pa vendar ravno za blaga, ki pridejo tu v ozir, ni v dejanskosti nobene mere vsakokratnih celokupnih potreb, in tako je ta kot izstopajoča pojmovana vrednost neko čisto miselno dejstvo, nič drugačno kot vrednost mejne koristnosti Gossen-Jevons-Böhm-(Bawerkove) šole. Obema ležijo v osnovi dejanska razmerja, toda obe sta zgrajeni na abstrakcijah«.[65]

To stališče se v svojih bistvenih potezah, v argumentaciji in po vsebini ne loči bistveno od Beckerjevega stališča. Razlika je le v izrazih, če se Bernstein prišteva k »Marxovi šoli«, ki je nad Marxovimi analizami vedno znova brezupno razočarana, in če Becker vnaprej postavi pod vprašaj vsa izhodišča, raziskovalni postopek in rezultate Marxove teorije vrednosti. Vendar sta vsak na svoj način izčrpala možnost za razglasitev neveljavnosti teorije vrednosti, če je Bernstein ugotovil, da ta teorija v kapitalizmu ne velja, da pa je morebiti veljala v nekem ‚prvotnem stanju', o katerem je govoril Adam Smith, medtem kot Becker zatrjuje, da ni nikoli veljala. Takoj, ko sta razglasila *pojem vrednosti nasproti družbeni dejanskosti* za *»miselno abstrakcijo«,* in v tem se oba strinjata, sta zanikala vso revolucionarno vsebino Marxove raziskovalne metode in njegove teorije vrednosti. Razlikujeta pa se glede na razumevanje konsekvenc, ki iz tega stališča nujno sledijo. In v tem pogledu je Becker naredil korak naprej, če je kritiziral tudi vsa takšna pojmovanja, kot je Bernsteinovo, ker razglašajo Marxovo teorijo za nasploh zastarelo in zatrjujejo, da zaradi spremenjenih razmer ne ustreza več sodobnemu času. Upravičeno tudi kritizira njihov način, da teorijo vrednosti razglasijo za zgodovinsko razveljavljeno, hkrati pa ne pozabijo omeniti humanih namenov in ciljev Marxovega duha. S tem samo zahajajo v nasprotja s svojo lastno teorijo in s teorijo vrednosti. Becker[66] in Henrich[67] nista razumela historične

vsebine teorije vrednosti pri Marxu, ker nista razumela njene zveze s Heglovo Znanostjo logike, čeprav je Henrich hotel vedeti vse o Heglovi logiki, ne da bi poznal in razumel en sam detajl teorije vrednosti, ko je kritiziral Marxovo teorijo, Becker pa je hotel vedeti vse o teoriji vrednosti, ne da bi si bil na jasnem o enem samem detajlu Heglove Znanosti logike, ko je prav tako kritiziral Marxovo teorijo. Toda ne eden ne drugi nista izčrpala možnosti meščanske kritike Marxove teorije vrednosti. Medtem ko sta oba nastopila na trgu s svojimi kritikami in se izkazala v spretnosti pri prodajanju tujih idej, je najbolj daljnosežna meščanska kritika teorije vrednosti ostala brez vsakega odmeva in čisto ob strani, čeprav ravno najbolj zasluži pozornost, ko gre za razumevanje *historičnega značaja Marxove teorije vrednosti*, in šele njeno teoretično ovrženje ustvarja izhodišče za pravilno razumevanje vse meščanske kritike teorije vrednosti. Edini, ki je z meščanske pozicije kritično raziskoval dejansko povezanost Heglove Znanosti logike in Marxovega ‚Kapitala', kolikor so predpostavek njegovega stališča dopuščale, je Emil Angehrn.

[1] Karl R. Popper, Die offene Gesellschaft und ihre Feinde II, str. 24.

[2] Karl R. Popper, Die offene Gesellschaft und ihre Feinde II, str. 97.

[3] Werner Becker, Dialektik als Ideologie, str. 321.

[4] MEW 23, Kapital I, str. 63.

[5] Becker obravnava v tej zvezi uporabno vrednost čisto tako, kot je svoj čas obravnaval Kant znano stvar na sebi. O njej ne more reči nič drugega, kot da je uporabna vrednost, ker bi v nasprotnem primeru moral zapustiti teren svoje kritike takoj, ko bi jo opredelil še kako drugače.

[6] Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, str. 49.

[7] Hans-Georg Backhaus, Zur Dialektik der Warenform, Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie, Suhrkamp 1972, str. 136.

[8] Backhaus, Zur Dialektik der Wertform, str. 131.

[9] »Prva posebnost, ki jo opazimo pri obravnavanju ekvivalentske forme, je tale: uporabna vrednost postane pojavna forma svojega nasprotja, vrednosti.

Naturalna forma blaga postane vrednostna forma. Toda, notabene, ta quidproquo se dogaja za kako blago B (suknjič, ali pšenico ali železo itn.) le znotraj vrednostnega odnosa, v katero stopi do njega poljubno drugo blago A (platno etc.), znotraj tega razmerja. Ker se nobeno blago ne more nanašati na sebe samo kot ekvivalent, torej tudi ne more narediti svoje lastne naturalne kože za izraz svoje lastne vrednosti, se mora nanašati na drugo blago kot ekvivalent, ali narediti naturalno kožo nekega drugega blaga za svojo lastno vrednostno formo«.
MEW 23, Kapital I, str. 70-1.

[10] MEW 23, Kapital I, str. 71.

[11] MEW 23, Kapital I, str. 72.

[12] Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, str. 55.

[13] Da bi bilo na in za sebe napačno in neokusno, celo če bi si delavec prisvojil svoj lastni produkt, t. j. vrednost svojega lastnega produkta, narediti to vrednost ali vrednost dela za mero vrednosti, v istem smislu, v katerem je delovni čas ali celo samo mera vrednosti in element, ki ustvarja vrednost, bom lahko razvil nižje spodaj ob priložnosti Malthusa. Celo potem bi ne moglo delo, ki ga je s kakim blagom mogoče kupiti, v istem smislu veljati kot mera kakor delo, ki je v njem vsebovano«. MEW 26. 1., str. 44.

[14] MEW 23, Kapital I, str. 72.

[15] Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, str. 58. Vendar tudi Croce nima izključnih zaslug za to subjektivistično pozicijo, ki je ena glavnih potez sodobnega pozitivizma. V obravnavi Bailyjeve kritike ricardovcev je Marx zavrnil ravno ta poskus redukcije dejanskih protislovij na protislovja v formulacijah: »To nam kaže tista vrsta kritike, ki bi rada težave, ki ležijo v protislovnih določitvah stvari samih, odgnala kot refleksijske produkte ali spopad of definitons ... Da se paradokson dejanskosti izraža tudi v jezikovnih paradoksih, ki oporekajo common sensu, temu what vulgarians mean and believe to talk of, se razume samo po sebi. Protislovja, ki iz tega izhajajo, da (...) se privatno delo predstavlja kot obče družbeno, (...) ležijo v stvari, ne v jezikovnem izrazu stvari«. MEW 26, Theorien über den Mehrwert III, str. 134.

[16] Werner Becker, Ibidem, str. 59.

[17] Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, str. 60.

[18] MEW 23, Kapital I, str. 93.

[19] Hans-Georg Backhaus, Zur Dialektik der Wertform, str. 141.

[20] Marx/Engels, Studienausgabe II, ed. I. Fetscher, Frankfurt 1966, str. 227–8.

[21] Ibidem, str. 229, 234.

[22] »Kot večina osnovnih kategorij ‚Kapitala', je tudi denarna forma sestavljena iz pravilnega in napačnega elementa, in kot v drugih primerih bi naj tudi dajal pravilni element plavzibilnost enosti, ki rezultira iz ‚pravilnega' in ‚napačnega'. Pravilni element obstoji v ustrezajoči ugotovitvi, da se v historični perspektivi menjalna vrednost dobrin ni v vseh časih izražala v formi denarja . . .

Napačni element v Marxovi teoriji denarne forme gre v breme fatalnega pojma ekvivalentske forme. Po njem je merilo vrednosti vedno in povsod neko že glede na delovno teorijo vrednosti vrednoteno blago, ki se prikazuje kot znana ‚protislovna istovetnost' vrednosti in uporabne vrednosti. Z drugimi besedami: kar koli že je mera vrednosti menjave blaga, je to po Marxu le zato, ker ima – kot normalno blago ali kot denarno blago – neko delovno vrednost, vrednostno velikost. Poleg logičnega nesmisla, v katerega zaide ta konstrukcija, vodi ta domneva k historično napačnim domnevam in konsekvencam. To se kaže zlasti v zvezi z ‚denarno formo'«. Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, str. 88–9.

[23] Werner Becker, Dialektik als Ideologie, str. 326.

[24] Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, str. 89.

[25] Hans Georg, Backhaus, Zur Dialektik der Wertform, str. 118.

[26] Karl Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Dietz 1974, str. 67–8.

[27] Karl Marx, Grundrisse . . ., str. 134.

[28] Paul Samuelson, Economics, Mc Graww-Gill Book Company, Inc., New York 1961, str. 308.

[29] MEW 13, str. 139.

[30] MEW 13, str. 138.

[31] »Težava v razumevanju tega odnosa izvira od tod, da je denar v obeh funkcijah kot mera vrednosti in kot cirkulacijsko sredstvo podvržen ne le sprevrnjenima, temveč nasprotju obeh funkcij navidezno protislovnima zakonoma. Za njegovo funkcijo kot mero vrednosti, kjer služi denar le kot računski denar in zlato le kot idealno zlato, je vse odvisno od naravnega materiala. V srebru cenjene ali kot cene po srebru se predstavljajo menjalne vrednosti seveda čisto drugače kot v zlatu cenjene ali kot cene po zlatu. Obratno je v njegovi funkciji kot cirkulacijsko sredstvo, kjer denar ni le predstavljen, temveč mora kot resnična stvar obstajati poleg drugih blag, vseeno kakšen je njegov material, medtem ko je vse odvisno od njegove kvantitete.« MEW 13, str. 99–100.

[32] Marc Linder, Der Anti-Samuelson III, Kritik eines repräsentativen Lehrbuchs der bürgerlichen ökonomie, Gaiganz 1971, Bd. II., str. 18.

[33] »V tem smislu bi bilo vsako blago nek znak, ker kot vrednost le stvarni ovoj na njem potrošenega človeškega dela. V tem pa da so družbeni značaji, ki jih prejemajo stvari, ali stvarni značaji, ki jih prejmejo družbene določitve dela na osnovi določenega produkcijskega načina, razglašeni za zgolj znake, so hkrati razglašeni za poljubni refleksijski produkt človeka. To je bila priljubljena razsvetljenska manira 18. stol., da bi nerazložljivim podobam človeških razmerij, katerih procesa nastanka še niso mogli dešifrirati, vsaj začasno odstranili videz tujosti«. MEW 23, Kapital I, str. 105–6.

[34] »Raziskovanje vzrokov vrednosti je v dejanskosti raziskovanje vnanjih okoliščin, ki enakomerno učinkujejo na zavest ljudi, in sicer v menjavi nujnosti, udobnosti in všečnosti življenja, tako da postanejo objekti racionalnega sklepanja in kalkulacije . . . Kakršnekoli okoliščina z že omembe vrednim vplivom, ali neposrednim ali posrednim, učinkujejo v menjavi blag na zavest, vse lahko opazujemo kot vzroke vrednosti«. A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value: chiefly in reference to Mr. Ricardo and his followers, London 1825; v Robert Rauner: Samuel Bailey and the Classical Theory of Value, London 1961, str. 67.

[35] Marc Linder, Der Anti-Samuelson III, str. 155.

[36] Piero Sraffa, Production of Commodities by Means of Commodities, Cambridge 1973, str. 5.

[37] Betram Schefold, Sraffa und Marx, v Piero Sraffa, Warenproduktion mittels Waren, Suhrkamp 1976, str. 188–9.

[38] »Ta prvi aspeket ima torej to konsekvenco, da se v tisti meri, kolikor se spremenijo tudi preferenčne sodbe. Če hočeš npr. izdelati mizo, potem boš preferiral kladivo pred izvijačem, če pa nasprotno želiš popraviti avto, bi običajno preferiral izvijač pred kladivom. To preobračanje nima nič opraviti s tem, da si morebiti spremenil svoj okus, temveč jasno izvira od tod, da se z izmenjanjem ciljev spremenijo tudi sredstva. Vidimo torej, kako odločilna je omejitev teorije koristnosti, po kateri akterji ne smejo spremeniti svojih preferenčnih sodb. Ta zahteva se izteka v domnevo, da konzument zasleduje en sam smoter«. Marc Linder, Der Anti-Samuelson III, str. 183.

[39] Marc Linder, Der Anti-Samuelson III, str. 183.

[40] MEW 26.2, str. 161.

[41] MEW 26.2., str. 161.

[42] MEW 26.2., str. 162.

[43] MEW 26.2., str. 163.

[44] MEW 26.2., str. 163.

[45] Grundrisse . . ., str. 65.

[46] Grundrisse . . ., str. 68.

[47] MEW 25, Kapital III. str. 366.

[48] Betram Schefold, Sraffa und Marx, str. 200.

[49] MEW 23, Kapital I, str. 190.

[50] Bertram Schefold, Sraffa dnd Marx, str. 201.

[51] Eduard Bernstein je prvič izdal svoj spis v zaokroženi obliki 1899 pod naslovom »Die Voranssetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie«, Engels pa je objavil tretjo knjigo Kapitala leta 1894.

[52] Eduard Bernstein, Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, Stuttgart–Berlin 1921, str. 51.

[53] Eduard Bernstein, Die Voraussentzungen . . ., str. 73.

[54] MEW 25, str. 897–917.

[55] Eduard Bernstein, Die Voraussetzungen des Sozialismus . . ., str. 74–5.

[56] MEW 23, Kapital I, str. 91.

[57] MEW 23, Kapital I, str. 91.

[58] Eduard Bernstein, Die Voraussetzungen des Sozialismus . . ., str. 75

[59] Adam Smith, An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, str. 20.

[60] MEW 26.1, str. 43–4.

[61] Pojma Bernstein seveda ne razume kot nekaj dejanskega, ampak le kot predstavo, subjektivno kaprico ali domislico, kar čisto ustreza njegovi averziji do Hegla.

[62] Eduard Bernstein, Die Voraussetzungen des Sozialismus . . ., str. 76.

[63] MEW 23, Kapital I, str. 74.

[64] »Pozneje bo potrebno korigirati to idealistično maniro prikazovanja, ki ustvarja videz, kot da gre le za pojmovne določitve in dialektiko teh pojmov«. Grundrisse . . ., str. 69.

[65] Eduard Bernstein, Die Voraussetzungen des Sozialissmus, str. 76–7.

[66] Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, Die methodische Irrationalität der ökonomischen Bassistheorien des ‚Kapitals', Hoffmann und Campe, Hamburg 1972. Njegovo stališče je pravilno v toliko, ker teorije vrednosti ne razglaša za resnico nobenega *posameznega obdobja* razvoja kapitalizma, temveč jo spravlja na sprevrnjen način v negativno zvezo z njegovo *celoto*. Odkrije torej na mistificiran način povezanost zgodovinskosti kapitalizma in prehodnosti teorije vrednosti.

[67] Dieter Henrich, Hegel im Kontext, Suhrkamp 1971.

Literatura:

Karl R. Popper, Die offene Gesellschaft und ihre Feinde, Francke Verlag München 1977, I–II.

Werner Becker, Kritik der Marxschen Wertlehre, Die methodische Irrationalität der ökonomischen Basistheorien des 'Kapitals', Hoffmann und Campe, Hamburg 1972.

Hans-Georg Backhaus, Zur Dialektik der Warenform, Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie, Surhkamp 1972.

Paul Samuelson, Economics, Mc Graww-Hill Book Company, Inc., New York 1961.

Marc Linder, Unter Mitarbeit von Julius Sensat und George Caffentzis, Der Anti-Samuelson, Kritik eines repräsentativen Lehrbuch der bürgerlichen Ökonomie, Gaiganz 1974, I–IV.

Piero Sraffa, Production of Commodities by Means of Commodities, Cambridge 1973.

Betram Schefold, Sraffa und Marx, Piero Sraffa, Warenproduktion mittels Waren, Suhrkamp 1976.

Eduard Bernstein, Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, Verlag J. H. W. Dietz Nachf. GmbH, Berlin-Bad Godesberg 1977.

Marxova dela so citirana po izdaji: Marx-Engels Werke (MEW), Dietz Verlag: MEW 23, Kapital I; MEW 26.1 . . ., Teorije o presežni vrednosti; Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Europäische Verlagsanstalt Frankfurt; Marx-Engels, Studienausgabe II, ed. I. Fetscher, Frankfurt 1966.

UDK: 577. 4:330. 148

Dušan Vukovič

EKOLOŠKA KRIZA KOT NUJNOST KAPITALISTIČNEGA NAČINA PRODUKCIJE*

I.

»Quídquíd agís, prudénter agás et réspice finem!«[1]
(Latinski pregovor)

Stara, dobro poznana in nemalokrat že zbanalizirana, vendar vedno znova v centru pozornosti in trajni vzgib intelektualnega nemira, tako »razmišljujočega« kot »preprostega« človeka, tako imenovana »večno človeška« vprašanja: *od kje? zakaj? kam?* v svojem bistvu neposredno in odločilno zadirajo ravno v *odnos med človekom in naravo (ter človekom).* Ta odnos je tako *praktične,* in odkar se človek zaveda samega sebe kot nekaj drugega, razločenega in razločevanega od narave (in od drugih ljudi), tudi *teoretične narave.* Praktične v *delovanju,* tako vsakokratnem, posameznikovem kot skupnem, splošnem, generičnem (kod rod), teoretične v *osmišljanju* tega delovanja, človekovega odnosa do narave in do drugih ljudi, v človekovem zrenju, sprejemanju in razumevanju narave in samega sebe v njej.[2]

Obadva, tako praktični kot teoretični odnos sta na nek določen način »kulminirala« v sedanjosti: prvi kot *ekološka kriza,* drugi kot »nova« veja znanosti-*ekologija.*[3]

V kolikor sta naravnana kot revolucionarna akcija, oziroma zahteva po njej, je prisotna v prvem kot *nujnost* (in dana *možnost*), v drugem pa osmislitev te nujnosti kot *zahteva* za drugačnim odnosom človeka do narave (in človeka) v drugačnem načinu produkcije.

Za nekatere seveda ne obstoji ne ekološka kriza ne ekologija kot napor za razkritje pojava. (Tu nimam v mislih možnih dilem o terminologiji, . . .) Njim le naslednje Marxove besede: »Perzej si je nataknil za boj proti pošastim megleno čepico, ki ga je naredila nevidnega. Mi si vlečemo tako čepico globoko čez oči in ušesa, da lahko zanikamo, da obstoje pošastnosti.«[4] Te besede veljajo tudi tistim, ki ne vidijo (ali pa nočejo videti), kje so resnične korenine sodobne ekološke krize, ki (p)ostajajo na ravni *varstva okolja* (zaščita ogroženih živalskih in rastlinskih vrst, gradnja čistilnih naprav, visokih dimnikov in drugi »varujoči« ukrepi, poziv na spremembo zavesti, . . .). Seveda njihovih prizadevanj ne gre omalovaževati in podcenjevati *(posebno ne praktičnih),* in v kolikor se ekološka kriza *še ni* pokazala v vsej svoji ostrini in razsežnosti, jih lahko tudi razumemo.[5]. Potrebno pa je vedeti, da bistvo ekološke krize ni v onesnaženju narave, demografski eksploziji, pomanjkanju naravnih surovin, . . . (kar je na koncu koncev v veliki meri že danes donekle *tehnološko* rešljivo), temveč v človekovem nesprejemljivem odnosu do narave (do drugega človeka in družbe) kot načinu produkcije, ki je gospodovalen, brezobziren in uničujoč, obrnjen tako *proti* človeku kot naravi, dejanska »ekonomija smrti« (Kirn, A.) in »ekonomija smrti« v svojem udejanjanju.

II.

»... Sodobnemu človeku je bogastvo vse in stroji so njegovo edino veselje. Ker živi daleč od narave, kaj lahko pozabi, da so poleg članov naše lastne vrste, druga živa bitja naši edini prijatelji in tovariši v neizmernem in brezsrčnem svetu elektronov, planetov, zvezdnih meglic in sonc. Da nismo sami, naj nam bo v tolažbo in veselje. Nenehni napredek pomeni razvoj, ki ni najbrž nič manj odvisen od stalnih človekovih uspehov, kot je bil nekoč pri dinozavrih. Tudi oni so bili v davnih časih najvišja-vladajoča bitja.«

(Milne, L. M.: *Ravnotežje v naravi)*

1. Ekološka kriza v svoji kriznosti in problematičnosti kot možna katastrofa seveda ni posledica učinkovanja na naravo, oziroma delovanja v naravi, ene same generacije; čeprav se je kot fenomen pojavila v vsej svoji problematičnosti prav v obdobju generacije, ki je zadnjih nekaj let na višku življenjske in ustvarjalne sile, ne moremo trditi, da jo je le-ta sama izučinkovala (seveda ob »skromni« pomoči prejšnjih rodov). »Ne trpimo le zaradi živih, temveč tudi zaradi mrtvih. Le mort saisit le vif (Mrtvi grabi živega!)«[1] pravi Marx v Kapitalu in razvija to misel že poprej, v Nemški ideologiji: »Zgodovina ni nič drugega kot sosledje generacij, od katerih vsaka izkorišča materiale, kapitale, produkcijske sile, ki so jih zapustile vse poprejšnje generacije in zato po eni strani v popolnoma spremenjenih okoliščinah nadaljuje prejeto dejavnost in po drugi strani s popolnoma spremenjeno dejavnostjo modificira stare okoliščine.«[2]

Vendar se take trditve in v njih iskane rešitve pojavljajo in v svoji ahistoričnosti nastopajo kot ideologije, v tem primeru kot eko-ideologije.

Prav tako je potrebno poudariti, da ni bila narava še včeraj deviška, in da jo je šele zadnjih nekaj let človek »uničil«, oziroma jo še uničuje, saj že Engels v Nemški ideologiji, to je sredi 19. stol. za naravo ugotavlja, da »ta narava, ki je bila pred človeško zgodovino, nikakor ni narava, v kateri živi Feuerbach, ni narava, ki dandanašnji, razen na posameznih avstralskih koralnih otokih novejšega izvora, nikjer več ne eksistira...«[3] Ta ugotovitev danes velja pač še toliko bolj.

2. Preden pričnemo z analizo Marxovih stališč glede odnosa, razmerja človek-narava kot se je oblikoval in preoblikoval v določenih zgodovinskih konkretizacijah, v katerih človek nastopa v skladu s svojimi potrebami in (z)možnostmi (ali pa tudi ne), ko se torej njegov odnos do narave in človeka udejanja skozi produkcijo in sicer v konkretni, vsakokratni in različni produkciji, se za trenutek pomudimo v času, ko človeka še ni bilo, v času »meglenic in dinozavrov« (P. Zgaga), v času, ko narava nastopa še *sama,* to je (še) brez človeka, ki bi v delovnem, produkcijskem procesu »urejal« svet v svoj svet. To bi nas ne zanimalo (tudi Marxa to v bistvu ne zanima,[4] zanimivo je pač za geologe,...), če ne bi bilo potrebno vsaj na kratko opraviti z nekaterimi ekološkimi inženirji, oziroma »naturpatologi« (vulkanski izbruhi, potresi,... so *patološki* pojav v naravi) in tako že tukaj razkriti nekatere ekološke mistifikacije in ideologije!

Stanje našega planeta milijone let nazaj, ko se je Zemlja še(le) ohlajala,..., nam je vsem več ali manj znano iz raznoraznih učbenikov in ga tu ne bi obnavljal. Številni vulkanski izbruhi, katastrofalni potresi, premikanje celih celin in morij, ledene dobe, vse to so bili pojavi, ki so silovito spreminjali podobo Zemlje, tudi v smislu ekoloških katastrof za takrat živeča bitja, ki so planet naseljevala in živela v

določenem eko-sistemu. Znano je, da so mnoge rastlinske in živalske vrste izumrle, ker se niso mogle dovolj hitro prilagoditi novo nastalim bivalnim pogojem, da o porušitvah lokalnih eko-sistemov zaradi izbruhov, . . ., sploh ne govorim. Tudi z nastopom človeka so se občasne katastrofe nadaljevale, tako v planetarnem kot v lokalnem obsegu. (Tu bi sedaj marsikdo samovšečno vzkliknil: »No, pa smo le preživeli!«). Te naravne katastrofe se, sicer ne v taki intenziteti in obsegu, nadaljujejo še danes (vulkani, potresi, poplave, . . .) in se bodo še nadaljevale, saj Zemlja geološko še zdaleč ni mrtev planet. Vendar pa ne ti pojavi ne preoblikovanje našega planeta zaradi njih niso pogojevani in povzročeni s človekovim bivanjem na Zemlji oziroma z njegovo dejavnostjo na njej. (Seveda, v kolikor potresi niso povzročeni z eksplozijami atomskih bomb, poplave z regulacijami rek, spremenjene klimatske razmere kot posledica velikih zajezitev, to je posredno ali neposredno s človekovim bivanjem in s človekovim delovanjem samim. To kaže na eni strani na njegovo *moč,* na drugi strani pa tudi *nemoč* glede kontroliranja posledic svojih udejstvovanj, kar se v določenih okvirih kaže kot *ekološka kriza.)* Res pa je, da vse te katastrofe v veliki meri (in možnosti, da ta mera postane *zadnja meja,* torej katastrofalno uničenje) vplivajo na sedanji eko-sistem, oziroma na sedanje eko-sisteme. Vendar pa je, kot sem že omenil, človek precej nebogljen v so-delovanju s temi naravnimi silami (četudi sam kot »naravna moč«) pri preobrazbi sveta. Zato je mešanje teh pojavov s posledicami, ki jih ima človekovo bivanje in delovanje na svetu, v katerem živi, nedopustno in zamegljuje tako vzroke ekološke krize kot tudi rešitev le-te. Prvih ne najde, druge pa postavi nekam v biblijsko »prihodnost«.

3. *Predpostavke, razmere,* s katerimi Marx prične, da bi razčlenil *razmerja* med »enostavnimi momenti« delovnega procesa, naravo kot človekovim »neorganskim telesom« in človekom kot »predmetnim bitjemu, ki ima predmete za zadovoljitev svojih potreb izven sebe«, niso nobene izmišljene, konstruirane predpostavke, postavljene zato, da bi bila iz njih mogoča dedukcija, da bi z njimi nekaj dokazoval, a bi bilo potrebno najprej njih dokazati, so stvarne predpostavke, ki jih je moč empirično postaviti.[5]

Te stvarne predpostavke, ki jih je moč empirično ugotoviti, sta človek in narava v svoji prvobitni, samonikli obliki, in akcija prvobitnega človeka, njegova produkcija, ki se enostavno kaže v zadovoljevanju prvih človekovih potreb, to je potrebi po hrani, pijači in stanovanju. *Odnos človeka do narave kot produkcija* se *kaže prvotno kot preprosto pobiranje plodov, lov na lahko ulovljive živali, prvotno izdelovanje enostavnih delovnih sredstev; odnos človeka do človeka kot spolni odnos* in zametki družbenih odnosov kot odnosi, ki se razvijajo v čredi, z zavestjo, ki je zavest črede. Človek je še oposamljen, v enostavnem odnosu do narave, je vanjo vtopljen. Tu »se pojavlja identiteta narave in človeka tudi tako, da bornirano obnašanje človeka do narave pogojuje njihovo bornirano obnašanje drug do drugega in njihovo bornirano obnašanje drug do drugega pogojuje njihov borniran odnos do narave, ravno zato, ker je narava še komajda zgodovinsko modificirana.«[6] Na tej stopnji človek s svojo produkcijo ne sproža nikakršnih negativnih ekoloških učinkov, oziroma jih je narava sposobna brez škode prenesti. Med človekom in naravo dejansko poteka *presnavljanje.*

Odnosi, ki so postavljeni in kot se postavljajo, so še *čisti* in jasno prozorni in jih ni potrebno razlagati (nam je to potrebno kot opis stanja in popotovanje). »Tisto, kar je potrebno razložiti (ali kar predstavlja rezultat zgodovinskega procesa) ni e n o t n o s t živih in delujočih ljudi z naravnimi, anorganskimi pogoji njihove menjave materije z naravo in s tem njihovo prisvajanje narave, temveč r a z c e p med temi anorganskimi pogoji človeškega obstojanja in tega delujočega obstojanja . . .«[7]

Človek si prisvaja naravo, ki zgodovinsko še ni modificirana (oblikovana, preoblikovana), ker kot taka še ni produkt zgodovinskega razvoja, to je razvoja ob koeksistenci človeka kot dejavnega in producirajočega bitja.

Človek posredno producira svoje življenje v pogojih, katere je zatekel ob svojem pojavu, kajti: »Prvotni pogoji produkcije (...) sprva sami ne morejo biti producirani – biti rezultat produkcije.«[8] So posledica samo-razvoja narave kot vplivanja, delovanja naravnih sil v razvoju Zemlje kot planeta do razmer, ki so bile ugodne za razvoj človeka. S temi *zatečenimi* prvotnimi pogoji produkcije človek najprej sploh, to je enostavno producira svoje življenje in sicer v zadovoljevanju prvotnih potreb. V tem se nam materialni pogoji človeka, torej narava kot se je oblikovala do pojava človeka samega, kažejo kot pogoj, oziroma predpogoj, naravna predpostavka njega samega. »... prvotni pogoji proizvodnje se kažejo kot prirodne predpostavke, prirodni pogoji eksistence proizvajalca, ravno tako kot svojega telesa, čeprav ga še tako reproducira in razvija ni ustvaril on sam, temveč je predpostavka njega samega.«[9] Prav tako je človek sam, fizično narava, del narave, naravna predpostavka samega sebe kot bitja, ki se sicer razlikuje od drugih živih bitij, kajti » ...njegovo lastno obstojanje (telesno) je naravna predpostavka, katere on ni postavil.«[10]

Zadovoljevanje prvih potreb je torej potekalo v neizdiferenciiranem, nerazlikovanem odnosu človeka do narave. Človek in narava bivata v enotnosti, v kateri se človek te enotnosti sploh ne zaveda, ker pač (še) ni ločen od narave, da bi se te enotnosti sploh mogel zavedati. Edino *razlikovanje, ločenost, obstoji med spoloma* in *edina delitev dela, ki že obstoji, je prisotna v spolnem aktu in deloma glede na fizično zasnovo posameznikov.*

Vendar pa to, »da je zadovoljena prva potreba (po hrani, pijači... – V. D.), akcija zadovoljevanja in že pridobljeni instrument zadovoljevanja, vzbudi nove potrebe.«[11] Vrši se reprodukcija in produkcija življenja samega in to neposredno kot spolni akt in posredno kot akt produkcije, produciranje za zadovoljitev prvotnih in *novo* nastalih potreb.

Razmerje človeka do narave (in do človeka) kot produkcija se nam kaže kot *dvojno* razmerje: na eni strani kot *naravno* in na drugi strani kot *družbeno* razmerje. Družbeno kot so-delovanje več individuov, vseeno pod kakšnimi pogoji, na kakšen način in s kakšnim smotrom; naravno kot se dogaja v naravi in z naravo: v naravi kot edinem možnem prostoru človekovega udejstvovanja, produciranja, z naravo kot s sredstvom in predmetom vse človekove produkcije, ki je določena, čisto v materialni sferi, z naravnimi zakoni in poteka v okviru in s pomočjo teh.[12]

Tega *dvojnega* razmerja se prične človek skozi odnos, ki to razmerje producira in reproducira, tudi zavedati. »Šele zdaj (...) spoznamo, da ima človek tudi »zavest«.[13] Ta zavest, ki je bila sprva enostavna, *nerazločevana* zavest o najbližji okolici, se je z množitvijo potreb, z rastočo produktivnostjo in naraščanjem prebivalstva razvijala. Rast prebivalstva, razširitev potreb in povečana produktivnost (ob razvoju zavesti) je vodila k *delitvi dela,* ki je bila najpoprej, kot sem že omenil, le delitev dela v spolnem aktu in nato delitev dela glede na naravne zasnove (moč,...). Delitev dela, ki je postala *dejanska* delitev, in ki je potegnila za seboj vrsto posledic, je nastopila, ko je bila produktivnost tako velika, da delu prebivalstva ni bilo več potrebno ukvarjati se z neposredno produkcijo, in ko je obstojala primerna družbena organiziranost, ki je tako stanje omogočila in omogočala, ko pride do delitve »materialnega in duhovnega dela«, ob hkratnem pojavu *privatne lastnine,* ki je tako delitev omogočila in omogočala.[14] Do tega trenutka se privatna lastnina še ni pojavila, obstoja privatne lastnine še ne moremo empirično ugotoviti. Obstoji le *skupnostna lastnina,* ki se kaže kot odnos članov

skupnosti do *svojega* (to je še kot do narave), vendar ne v razločevanju do *tvojega*. »... Lastnina torej prvotno ne pomeni nič drugega kot človekov odnos do lastnih naravnih pogojev proizvodnje, kot do pogojev, ki mu pripadajo, kot do svojih lastnih, kot do pogojev predpostavljenih z njegovim lastnim bivanjem, odnos do njih kot do naravnih predpostavk samega sebe, ki takorekoč tvorijo samo njegovo podaljšano telo.«[15]

S pojavom privatne lastnine in z delitvijo dela na umsko in fizično (ki se najpopolneje izraža v ločenosti med mestom in vasjo, kjer je tudi najprej prišlo do ekološke razlikovanosti: vas »čista«, naravna, mesto umazano, »umetno«, ki pa je čedalje manjša in v svoji namišljeni dejanskosti prisotna le še v glavah pomeščanjenih »naturščikov«, dejansko pa je že zdavnaj ni več) pride tudi do prekinitve enotnosti med človekom in naravo, do razcepa med mislijo in delovanjem. »Od tega trenutka dalje si zavest dejansko more umišljati, da je nekaj drugega kot zavest obstoječe prakse, da dejansko nekaj predstavlja, ne da bi predstavljala nekaj dejanskega – ...«[16]

Na tem mestu nas ta razcep ne zanima (namreč razcep med zavestjo in delovanjem), temveč nas zanima *dejanski razcep med človekom in naravo,* ki onega šele omogoča.

Oblika lastnine v samorasli skupnosti je torej skupnostna. Člani konkretne skupnosti so ravno kot člani skupnosti in ne kot posamezniki, lastniki. Gre torej za *»neposredno skupnostno lastništvo«.* Vendar pa je za take oblike lastniških odnosov značilen v *principu omejen razvoj proizvajalnih sil;* tak, ki ne zadošča več zadovoljevanju razširjenih potreb in ne naraslemu številu prebivalstva.[17] »Vse oblike (...), v katerih skupnost predpostavlja subjekte v določeni objektivni enotnosti z njihovimi pogoji proizvodnje, ali v katerih določeno subjektivno bivanje predpostavlja skupnost kot pogoj proizvodnje, nujno odgovarjajo samo omejenemu, in to principielno omejenenu razvoju proizvajalnih sil. Razvoj proizvajalnih sil jih razkraja in to njihovo razkrajanje predstavlja razvoj človeških proizvajalnih sil.«[18]

Vrši se torej razkrajanje odnosov, ki zahtevajo skupnostno lastnino, in kjer prevladujoči način produkcije temelji na skupnostni lastnini, vendar jo s svojim razvojem negira in zahteva njeno ukinitev. Nadaljnji, podrobnejši opis tega razkrajanja nas na tem mestu ne zanima, ker tako ali drugače *kulminira* v *svoji dovršitvi,* to je *v odnosih, kjer je prevladujoč način produkcije kapitalistična produkcija blaga in prevladujoča oblika lastnine privatna lastnina,* v družbi, ki je znotraj razcepljena na dva sovražna si pola: *razred proletarcev in razred kapitalistov,* kot nosilcev dveh oblik privatne lastnine: prvi kot nosilci, lastniki delovne sile in drugi kot lastniki sredstev za produkcijo. Naj omenim le to, da se razcep med človekom in naravo skozi sužnjelastništvo in fevdalizem kot dvoje načinov produkcije, ki predhodita kapitalističnemu, dovršuje in dovrši v tem zadnjem, medtem ko »... v suženjskem in tlačanskem odnosu ne prihaja do tega razcepa.«[19] Človek je preko delovnih sredstev, ki so še zelo preprosta glede na stroj, a že njegovi zametki, in preko materialnih pogojev produkcije sploh (zemlja, ...) še krepko povezan z naravo, čeprav se že vrši proces ločevanja le-teh od delavca tako, da mu končno kot edina lastnina v svetu privatne lastnine ostane on sam kot specifično *blago*-delovna sila. Dotlej pa med njima še obstoja enotnost in zavest o tej enotnosti je *še* prisotna pri sužnju in tlačanu, a *že* odsotna pri gospodarju in gospodu. V tem zgodovinskem procesu razkrajanja gre za: »Razkrajanje odnosa delavca do zemlje (...) kot do naravnega pogoja proizvodnje, do katere je on v odnosu kot do svojega lastnega anorganskega bivanja, kot do laboratorija svojih sil in področju svoje volje.«[20] V odnosih, ki so značilni za sužnjelastništvo in

fevdalizem, gre za odnose, »..., v katerih delavci sami, živa delovna sila sama še neposredno pripada v objektivne pogoje proizvodnje.«[21] Po pòti razkrajanja teh odnosov poteka vse večje človekovo obračanje proti prirodi kot poseganje vanjo kot spreminjanje narave. Človek si krči gozdove, da bi si pridobil prostor za pašo, za njive,..., stalno se naseljuje in si v ta namen postavlja zidana naselja, gradi si ceste,... Prvič v zgodovini nimamo več opraviti le s samospreminjanjem narave z delovanjem zgolj naravnih sil, temveč s spreminjanjem, ki je posledica dejavnosti (sicer naravnega) živega bitja, ki pa postaja vse manj naravno in se s svojim delovanjem obrača *proti* naravi in s tem proti samemu sebi. Prej so delovale v oblikovanju in preoblikovanju narave zgolj *naravne sile* v skladu z zakoni, ki v naravi veljajo. Človek in druga živa bitja narave niso spreminjala ali sploh ne ali pa le v taki meri, da to spreminjanje ni imelo posledic za njih same. V nasprotnem primeru so kaj hitro občutila posledice svojega bivanja, ki so izpodkopavale njihovo bivanje samo (morala so se odseliti ali pa so se razredčile njihove vrste do tiste mere, da je bilo naravno ravnotežje zopet vzpostavljeno). V sužnjelastništvu in tlačanstvu človekovo delovanje, njegovo posredno produciranje življenja samega, še nima ekološko negativnih posledic, v tem smislu, da bi človek izpodkopaval predpostavke produkcije same. Vsemu človekovemu delovanju navkljub, ki mnogokrat že ni več presnavljanje, je narava sposobna prenesti in kompenzirati vse, ali skoraj vse njegove učinke (čeprav so se velika predantična in antična mesta že ukvarjala z velikimi problemi: prenaseljenost, onesnaženost,...). Ni še razvit način produkcije, niso še razvite potrebe, človek še ne nastopa v tolikšnem številu, da bi naravo direktno ogrožal. Tudi človek nastopa kot *»naravna moč«*, ki s tem, ko dejavno nastopa, deluje kot naravna sila (v skladu z naravnimi zakoni). Vendar pa v tem, da nastopa tako, da naravo uničuje, kaže svojo (še)*nemoč*. Dovršitev *človeka* kot nemoči je *Kapital*.

Pri razkrajanju odnosov tekom razvoja proizvajalnih sil gre za to, da postane delavec, oziroma tisti, ki se neposredno ukvarja s produkcijo, »svoboden«, »osvobojen«, in sicer povezanosti z objektivnimi pogoji proizvodnje (in s tem s samim seboj), da postane »čisto subjektivna delovna sila brez objekta, nasproti objektivnim pogojem proizvodnje kot njegovemu nelastništvu, kot tujemu lastništvu.«[22] Odtuje se mu »objektivni pogoji produkcije«, to je *narava* kot »subjektivni delovni sili«, to je kot človeku in v tem se odtujuje samemu sebi in drugim.

Odnosi, ki se razkrajajo, so odnosi produciranja, »v katerih prevladuje: *uporabna vrednost, proizvodnja za uporabno vrednost.«* Sredstva, predmeti produkcije in produkti produkcije nastopajo edino kot uporabne vrednosti, kot stvari *neposredno* za uporabo. Obenem, ko se je posameznik oddvojil od prirodnih pogojev dela pa je ta isti proces »oslobodil te objektivne pogoje dela (...) dynáme (potencialno – V. D) njihove dosedanje vezanosti za individue.«[22] Ti objektivni pogoji dela sedaj obstoje v specifični obliki, samo še v obliki *vrednosti,* to je ne več kot uporabna vrednost, temveč kot *menjalna vrednost,* in v tej zamenljivosti v bistvu ločeno od človeka. Marx pravi, da proizvodnja, ki temelji na menjalni vrednosti in vsi odnosi v tej proizvodnji, to je družba sâma, ki je zasnovana na menjavi teh vrednosti »predpostavljata in proizvajata razdvajanje dela od njegovih objektivnih pogojev.«[23] Delo kot »čista subjektivnost« se postavi *nasproti* pogojem dela kot »čisti objektivnosti«. (V tem se postavi delo kot *odtujeno delo* in človek biva v procesu produkcije in skozenj odtujen tako naravi kot samemu sebi in s tem drugim.) Obadva imata tudi svoje materialne nosilce: prva v *delavcu,* katerega edina lastnina je delovna sila in druga v *kapitalistu,*

lastniku objektivnih pogojev dela, produktov dela-*blaga* in v tem lastniku blaga vseh blag-*kapitala*. V družbi si stojita *nasproti* dva razreda: razred lastnikov in razred nelastnikov.[24] Privatna lastnina je, ki ju ločuje in povezuje. Še eno nasprotje postane očitno: nasprotje med načinom proizvodnje, ki je *družben* (delitev dela, . . .) in lastnino objektivnih pogojev dela, ki je *privatna*. Družba sama pa se v celoti postavi nasproti svoji lastni naravni predpostavki, to je *naravi*.

Privatna lastnina (ki ji je osnova zemljiška lastnina, privatna se je razvila iz nje) temelji na razdeljenostih v družbi in je njihov temelj. Oglejmo si sedaj odnose v tej družbi, ki smo jo predpostavili v njenih predpostavkah, ki so sicer predpostavke »nacionalne ekonomije«, ki pa jih ona sama, to je misel meščanskega kozmosa, ki se giblje zgolj v svojih okvirih kot najboljših možnih, ne zna in ne more razložiti.[25]

4. ». . . predpostavljali smo privatno lastnino, ločitev dela, kapitala in zemlje, pa tudi mezde, profita kapitala in zemljiške rente, ter delitev dela, konkurenco, pojem menjalne vrednosti itn.«[26] Vseh teh kategorij seveda nisem analiziral in razvil, ker so v bistvu dovolj znane in bi ponavljanje predstavljalo nepotrebno izgubo časa in prostora, obenem pa bi zameglilo in potisnilo vstran temo, ki je v centru mojega zanimanja: razmerje človek-narava. V nadaljevanju bomo opazovali odnose, ki temelje na zgoraj naštetih predpostavkah, ki so predpostavke razvite kapitalistične produkcije.

»Kapitalistična produkcija ni le produkcija blaga, je po svojem bistvu *produkcija presežne vrednosti*. Delavec ne producira zase, ampak za kapital. Zato ne zadostuje več, da sploh producira. Producirati mora presežno vrednost.«[27] Presežna vrednost pa se producira s presežnim delom in v presežnem delovnem času, je lastnina kapitalista in to po naravi odnosov, v katerih delavec v produkcijo vstopa, v katerih je on sam lastnik delovne sile in ne-lastnik materialnih pogojev dela, katerih lastnik je ravno kapitalist. *Kakor je tu presežno delo pogoj vse večjega zasužnjevanja delavca na eni strani in uničevanja narave na drugi, je v produkciji, ki ni (več) kapitalistična pogoj za vse večje osvobajanje delavca in v svoji drugačni podlagi možnost za vrnitev človeka k naravi v razmerju, v katerem človek z naravo zopet presnavlja.* Kakor je v teh pogojih delo samosmoter kapitala, je v onih smoter človeka. Kakor smoter kapitala ni v ohranjanju narave, je to samosmoter človeka kot ohranjanje predpostavke samega sebe, to je narave kot svojega »anorganskega telesa«.

V procesu dela, to je v produkciji, nastajajo produkti, predmeti dela,[28] ki zavzemajo v kapitalskem svetu specifično obliko kot *blago*, katerega bistvo je *menjalna vrednost*. Ne več uporabna vrednost, vrednost za neposredno uporabo, temveč presežna vrednost, ki ima svoj smisel in pomen le v menjavi. Vendar pa so ti produkti, predmeti dela, delavcu otujeni, zaradi pogojev, v katerih je vstopil v produkcijo, niso njegova last, še več: ». . . predmet, ki ga delo producira, njegov produkt, mu nastopi nasproti kot neko tuje bitje, kot neka od producenta neodvisna moč.«[29] Ne le, da so predmeti delavčevega dela njemu odtujeni, nasproti se mu postavijo kot neka tuja, neobvladljiva sila, ki nasprotno njemu samemu ovbladuje vse in prevladuje nad »njegovim« svetom, ki je postal svet stvari in prenehal biti svet ljudi. Prenehal je tudi obstojati kot naravni svet (ali vsaj kot svet naravnih stvari), ko je vse več stvari *umetnih*, nenaravnih, ki jih v naravi ni in jim v njej tudi ni mesta, ker jih ona sama ne more presnoviti, ker so ravno zato tako narejene, da same po sebi, oziroma potom naravnih procesov razkrajanja ne razpadejo, temveč ostanejo same sebi večni spomenik, a »sramotilni steber« in jama človeku, ki so si ga zasužnjile. »Z uvrednotenjem sveta stvari raste v premem sorazmerju razvrednotenje sveta ljudi.«[30]

Kakor je kapitalski svet razgalil odnose v fevdalizmu, ki so se v filozofiji reflektirali kot teologija, v praksi pa kot nespremenljiva (relativno) stalnost, kjer je vse podrejeno Bogu (na določen način tudi narava), je pa svoje lastne predpostavke in odnose zopet spravil nekam med oblake, kar se v miselni sferi kaže enkrat kot »nacionalna ekonomija«, drugič kot pozitivizem, ki hočeta razlagati vse, »ne da bi karkoli razložila«, v praktičnem vsakdanu pa so blago, denar, Kapital zamenjali Boga, njegova zemeljska podoba pa je postala dokončno zamenljiva.

Predmet dela, produkt, pa je le posledica, nasledek neke določene dejavnosti-človekove produkcije. Zato je logični nasledek tega, da je predmet dela delavcu odtujen, tudi dejstvo, da mu je odtujena produkcija kot dejavnost, ki predmet dela sploh producira. »Kako bi mogel delavec tuje nastopiti nasproti proizvodu svoje dejavnosti, ko se v aktu same proizvodnje ne bi odtujeval samemu sebi.«[31] V tem, ko je produkt dela njegovemu ustvarjalcu odtujen, »se povzema le odtujitev, povnanjanje v dejavnosti dela samega.«[32] S tem, ko je delavec udtujen predmetom svojega dela in aktu proizvodnje znotraj dela, to je produkciji,[33] je odtujen tudi naravi[34] in samemu sebi kot generičnemu bitju, kot »rod«.

Sam akt produciranja je ločen od narave kot proces *posredne produkcije življenja.* Ne sicer akt produciranja kot dejavnost sama, temveč kot *rezultat* te dejavnosti. »Čim bolj si torej delavec s svojim delom prisvaja vnanji svet, čutno naravo, tem bolj si na obe strani odteguje sredstva za življenje, prvič tako, da čutni vnanji svet čedalje bolj jenjuje biti sredstvo za življenje v neposrednem smislu, sredstvo za delavčevo fizično preživljanje.«[35] To sredstvo postane produkcija; delo kot produkcija postane delavcu sredstvo za dosego cilja, ki leži izven dela, za dosego rezultata dela, *blaga,* ki je v bistvu sredstvo za življenje, ki pa ga producent lahko dobi v principu le izven produkcije neposredno, to je s produkcijo in v menjavi posredujoče. Odnosi v blagovni produkciji so postavljeni na glavo: blago *nastopa* v neomejenih količinah – edina ovira za pridobitev teh neomejenih količin je višina mezde (kar pa prvega principa ne negira), dejansko pa so sredstva za življenje (v kapitalskem svetu pač blâga) prisotna principielno v omejenih količinah, »edina« ovira za njih neomejenost je že omejenost sveta samega. *Vendar Kapital tega ne ve!*

Produkcija se kaže neposredno kot menjava in posredno kot potrošnja, to je uporaba, poraba sredstev za življenje kot produkcija življenja samega. Vendar to ni več ôna posrednost produciranja življenja v razlikovanju od neposredne produkcije (reprodukcije) življenja kot spolni akt. Ta posrednost je sama *posredovana* in v tej posredovanosti *ločena* tako od narave kot od človeka. *Neposredno* je posredovala ekološko krizo, s katero se srečujemo danes.

Če sta tako predmet dela kot delo samo delavcu *odtujena,* morata nekomu *pripadati.* »Tuje bitje, ki mu pripada delo in proizvod dela, . . ., je lahko le človek sam.«[36] Ta človek se v kapitalskem svetu imenuje kapitalist. S tem, ko se odtujenost pojavlja kot odtujeno delo in v nasledkih, ki iz tega dejstva (dejanstva) izhajajo, bi bilo mogoče misliti, da človek, ki *ne dela* (torej kapitalist – vsaj v principu), tudi *ni* odtujen. Vendar pa »vse, kar se pri delavcu pojavlja kot dejavnost povnanjevanja, odtujevanja, (se – V. D.) pri nedelavcu pojavlja kot stanje povnanjenja, odtujitve. (. . .), da se dejansko, praktično zadržanje delavca v proizvodnji in do proizvodnje (. . .) pojavlja pri nasproti mu stoječemu nedelavcu kot teoretično zadržanje.«[37] Odtujena sta torej obadva: delavec in kapitalist.

Odtujenost kot ekološka kriza je danes »praktično zadržanje« tako delavca kot nedelavca, kapitalista. Če si je slednji v bližnji preteklosti še lahko kupil

košček zemlje in jo užival v njeni »neokrnjenosti« in »deviški nedotaknjenosti« (o tem je svoje, kot smo se seznanili, že Engels povedal), če si je lahko še privoščil »naravno« hrano itd., je kaj takega danes praktično nemogoče in si je moč le praktično želeti in teoretično misliti. Tudi tisti predeli našega planeta, kjer kapitalistični družbeni odnosi še niso (ali pa *že niso več*) v celoti prevladali, so deležni njihovega blagoslova v obliki onesnaženj voda, zraka,...[38] Če je kapitalistični način produkcije »osvobodil« delavca in pred zakonom, to je pravno, izenačil tako lastnika kot nelastnika, je v luči ekološke krize poskrbel tudi za njuno praktično enakost. Ta enakost pri nekaterih eko-ideologih budi celo določeno upanje in rešitvene možnosti, da bi se združeno človestvo uprlo nevarnosti ekološke katastrofe in skupaj poiskalo izhod, na podlagi nekakšnih pravičnejših porazdelitev dobrin in v priprošnji, da naj se razvite, bogate družbe odrečejo svojih privilegijev, standarda,... v korist nerazvitih, revnih družb, pri čemer pa »pozabijo« *zahtevati,* naj se odrečejo tudi družbenemu načinu produciranja in družbenim odnosom, ki prevladujejo v njih.

5. Odtujeno delo in proces odtujevanja, ki postane v kapitalskem svetu *univerzalno,* začne svojo pot k dovršitvi z delitvijo dela v samorasli skupnosti, preko antičnega in fevdalnega načina produciranja, ki delitve dela same še ne pospešita v tisti meri kot jo *manufaktura* kot zametek *velike industrije,* ki je skupaj in v tesni povezavi z *naravoslovnimi znanostmi* tista *realna materialna baza kapitalizma, na kateri je le-ta sploh mogoč.*

Manufakturna delitev dela že proizvede delavca kot delnega delavca (ki zna opravljati le eno dejavnost – in sicer še v celoti, namreč kot mizar, čevljar,...), diferenciira in specializira *orodje,* s katerim delavec opravlja svojo dejavnost. Iz tako razvitega orodja se je dalje razvil *stroj.* Pojavi se strojni način proizvodnje, oziroma *velika industrija,* ki je sama po sebi zahtevala nove izboljšave in nove izume, na katerih je temeljil njen razvoj. »Preobrat v produkcijskem načinu v eni sferi industrije povzroči prevrat tudi v drugih.«[39] Najprej pride do takega preobrata, zaradi specifičnih pogojev in razmer, v tekstilni manufakturi, nato pa še v drugih manufakturah, tako ali drugače s tekstilno povezanih. Vzporedno se vrši prevrat v poljedelstvu. To vse pa je imelo za posledico, da je »postal potreben zlasti tudi prevrat v splošnih pogojih družbenega produkcijskega procesa.«[40] Ti splošni pogoji pa so komunikacijska in transportna sredstva. Za razumevanje ekološke krize je ta *razvoj tehnike* in *tehnologije* v *tesni povezavi z znanostjo zelo pomemben.* Seveda pa ga je potrebno razumeti v konkretnih družbenoekonomskih okvirih in ne izven njih. Slednje razumevanje povezanosti ekološke krize s tehnologijo pozablja, da je tudi tehnologija (kot vsaka druga človekova dejavnost) družbeno pogojena in opredeljena (da lahko, če nekoliko poenostavimo, deluje »za« človeka ali pa »proti« njemu, kar se je, kot bomo še videli, v specifičnih družbenoekonomskih razmerah tudi zgodilo), da ni le tehnologija kot taka povzročila ekološke krize, in da je zategadelj razrešitev le-te vse prej kot samo stvar tehnologije. *Po drugi strani pa sprevidi, da zgolj proklamiranje nekakšne družbene drugačnosti samo po sebi tudi ne reši narave in osvobodi človeka.*

Prevrat v omenjenih sferah je že takrat privedel do znatnih posegov v naravo, katerih posledice so vidne še danes (zgodbe o Union Pacific niso le legende o bojih z Indijanci,...), kar pa je pomembneje: bil je neposredni povod za še večje posege v naravo: kopanje premoga in železove rude se je stopnjevalo za izgradnjo še več lokomotiv in vagonov, ki bodo lahko prepeljali še več rude in premoga, ki ju bodo še več nakopali, da bodo zgradili še več lokomotiv, da...[41], v krivulji, ki je lastna kapitalu, to je v *eksponenčni krivulji.* Količina surovin, ki naj se v procesu produkcije porabi, ni pomembna, tako za delavca kot za kapitalista (razen seveda

v tem, da se transformira, da se z delom oplojena spremeni v blago, v menjalno vrednost), pomembna je le *količina presežnega dela* in v tem *količina presežne vrednosti,* to se pravi, višina *mezde* in *stopnja profita: »...s stališča kapitala, katerega dobiček tako in tako ne priteka iz zmanjšanega uporabljenega, temveč iz zmanjšanega plačanega dela.«*[42] *V tem tudi lastnosti blaga* niso pomembne, prav tako kot niso pomembne lastnosti produkcije, ki to blago proizvaja. Pomembno je edino to, da prinašata mezdo in dobiček. To je edino kar, v siceršnji ločenosti, »združuje« tako delavca kot kapitalista, na ta način združuje tudi v ločenosti od narave.

S strojnim načinom proizvodnje je število delavcev (dejavnih in tistih, za kapital nujno potrebnih v obliki rezervne armade brezposelnih) lahko izredno naraslo. »Ograjevanje« na angleškem je le ena izmed oblik, kako si je kapital »osvobodil« in pridobil nujno potrebnega delavca za lastno oplajanje in večanje. »Tako stroj s povečanjem človeškega materiala za eksploatacijo, in ta je pravo eksploatacijsko področje kapitala, povečuje že od početka hkrati tudi stopnjo eksploatacije.«[43] Delavci se seveda s podeželja, kjer so živeli prej, preselijo v mesto, kjer je industrija (prej so bile, obratno, manufakturne delavnice in že nekatere manjše tovarne na podeželju, kjer je pač bila delovna sila). Oglejmo si posledice, kot jih je opisal Marx. »S čedalje večjo premočjo mestnega prebivalstva, katerega kopiči v velikih središčih, kopiči kapitalistična produkcija na eni strani zgodovinsko gibalno silo družbe, na drugi strani pa moti presnavljanje snovi med človekom in zemljo, to je vrnitev zemlji tistih njenih sestavin, ki jih je človek porabil v obliki hrane in obleke, moti torej večne naravne pogoje trajne rodovitnosti zemlje... In vsak napredek kapitalističnega poljedelstva je ne le napredek v umetnosti ropanja delavca, temveč tudi v umetnosti ropanja zemlje, vsak napredek pri povečanju njene rodovitnosti v danem času je hkrati tudi napredek pri uničevanju trajnih virov te rodovitnosti. Kapitalistična produkcija razvija torej tehniko in kombinacijo družbenega produkcijskega procesa samo tako, da hkrati spodkopuje oba vira vsega bogastva: zemljo in delavca.«[44] Mesta s 1000 prebivalci so narasla v mesta s 100.000 prebivalci, mesta s 100.000 prebivalci so postala milijonska. Kanalizacija in sploh vse odpadne vode se niso več odvajale v zemljo (vsaj v večini), temveč v reke, ki pa take količine odpadkov niso mogle več presnoviti. To je po eni strani odvzelo zemlji potrebne snovi za vzdrževanje njene rodovitnosti. Po drugi strani je npr. živinoreja prinašala potrebne profite le tako, da je potekala v zaprtih krmilnicah, kjer je živina dobivala umetno hrano, krmila,... S tem je bil zemlji odtegnjen drugi vir za vzdrževanje njene rodovitnosti. Le-to je bilo potrebno ohraniti z umetnimi gnojili, ki pa so siromašila zemljo in onesnaževala vodotoke. Da bi zemljo ohranili v stanju prejšnje rodovitnosti, oziroma da bi stopnjo, ki je še prinašala profit obdržali ali minimalno povečali, je bilo potrebno uporabiti nesorazmerno velike količine umetnih gnojil: poraba le-teh v obliki anorganskih dušikovih gnojil je od l. 1946 pa do l.1970 narasla za 789% (podatki so za ZDA). Količina hrane, ki je bila proizvedena, še zdaleč ni dosegla takega porasta. Poljedelstvo je postajalo tudi vse bolj monokulturno (lažja obdelava, večji doprinos,...), kar pa je rušilo ekosisteme v njihovi raznolikosti. Bolj ko je ekosistem enostaven, bolj teži k porušitvi, h kolapsu, ni se več sposoben ohraniti, ne razvija več lastnih obrambnih mehanizmov. Zato mu je potrebno le-te dodajati in to v obliki sintetičnih pesticidov (porast od 1950 do 1970 v ZDA za 270%), herbicidov,...; količina fosfatov je narasla od 17 milijonov funtov (1910) na 300 milijonov funtov (1970), količina NO za 630% (od 1946 do 1970).[45]

Sorazmerno se je seveda razvijala ustrezna industrija teh izdelkov in to po logiki stvari same, ki je logika kapitala, v želji za čim večjim *profitom,* ali kot ugotavlja B. Commoner, da se je razvila tehnologija, ki je *ekonomsko uspešna,* zato ker je *ekološko neuspešna.*[46] Vendar pa to ni *iracionalnost* tehnologije, ki si na ta način izpodkopuje lastno osnovo za pridobivanje profitov, temveč je to »iracionalnost« samega *načina* produciranja in *vsebine* družbenih odnosov. »Velika industrija in velika agrikultura, ki obratujeta industrijsko, delujeta skupaj. Če se prvotno ločita po tem, da prva pustoši in uničuje delovno silo, in zato naravno moč človeka, druga pa bolj neposredno naravno silo zemlje, si pozneje druga drugi podajata roke: industrijski sistem na deželi slabi tudi delavca, industrija in trgovina pa priskrbujeta agrikulturi sredstva za izčrpavanje zemlje.«[47]

6. Vzporedno z delitvijo dela in z njegovo razširitvijo se človek v procesu produkcije spreminja iz »samobitnosti« v *družbeno bitje,* družbeno, pa čeprav odtujeno tako družbi kot samemu sebi. V kapitalističnem načinu produkcije je tudi »družbena oblika« proizvodnje dovršena, tako v svoji družbenosti kot v svoji odtujenosti. Odnos družba-narava se zaostri in spravi na skupni imenovalec: nasprotje delo-kapital, odnos, ki ga postavlja in perpetuira *privatna lastnina.* »Privatna lastnina je torej produkt, rezultat, nujni nasledek povnanjenega dela, delavčevega vnanjega odnosa do narave in samega sebe.«[48] Človek ne producira več sam zase in *neposredno* za zadovoljitev svojih potreb. Producira za družbo in s tem *posredno* za zadovoljitev svojih lastnih potreb. Predpostavka in nujni pogoj te posredovanosti je privatna lastnina. Zato Marx v razrešitvi *od* privatne lastnine vidi pot k pomiritvi nasprotja med človekom in naravo, v družbi, ki bo zopet *presnavljala* naravne snovi in jih ne bo brezobzirno izkoriščala in s tem spodkopavala samo sebe, svoje naravne predpostavke in postavke. *Proces podružbljanja gre najprej kot:*

1. »surovi komunizem« kot »pozitivni izraz odpravljene privatne lastnine«, v katerem se »opredelitev delavca (se) ne odpravi, ampak se razširi na vse ljudi; odnos privatne lastnine ostane odnos skupnosti do sveta stvari;«[49] Obe strani, delo in kapital »sta se povzdignili v zamišljeno občost, delo kot določba, v kateri je postavljen vsakdo, kapital kot priznana občost in moč skupnosti.«

2. »Komunizem a) *še politične narave, demokratičen* ali *despotski;* b) z *odpravo države,«*[49] ki se udejanja »šele« v politični akciji kot politična revolucija, komunizem, ki je »dojel sicer svoj pomen, a ne še svojega bistva;«[49] in naposled:

3. »Komunizem kot pozitivna odprava privatne lastnine kot človeške samoodtujitve in zato kot dejansko prisvajanje človeškega bistva po človeku in za človeka, zategadelj kot popoln, zavestno in znotraj vsega bogastva dozdajšnjega razvoja nastali povzetek človeka za sebe kot družbenega, tj. človeškega človeka. Ta komunizem je kot dovršen naturalizem = humanizem, kot dovršen humanizem = naturalizem, je resnični razplet spora med človekom in naravo ter človekom, resnični razpad spora med eksistenco in bistvom, med upredmetovanjem in samopotrjevanjem, med svobodo in nujnostjo, med individuom in redom. Komunizem je rešena uganka zgodovine in ve, da je ta rešitev.«[49] Izhod iz ekološke krize sedanjosti torej je, in to v razreševanju zgoraj omenjenih protislovij in ne v smislu, da »Izhod je, toda en sam: *nazaj* je treba!«[50] v nekakšnih vrnitvah k »nepokvarjenemu divjaku« ... Še enkrat se pokaže aktualnost »dileme«: ali *komunizem* ali *barbarstvo,* gledano s stališča resnično razumljenega bistva ekološke krize kot: če ne komunizem, potem *nič,* saj v zastrupljenem, ... okolju ne more eksistirati niti barbar.

Človek je v zgodovinskem razvoju učlovečenja postajal iz »samobitnosti«, preko člana »črede, horde«, v nenehnem otujevanju posameznik-v-družbi, ki pa

mu stoji nasproti in nad njim kot tuja sila in ne kot njegova moč, v kateri in s katero (za katero) bi lahko uravnaval, posredoval in kontroliral »menjavo snovi med seboj in naravo«, ampak jo enostransko izkorišča, ne da bi ji česarkoli vrnil. Tisto, kar ji »vrača«, kar »zamenjuje«, je v smislu še večjega izkoriščanja narave ali pa odlaganja porabljenih naravnih snovi, tako predelanih in v takih količinah, da jih narava sama *ne more presnoviti.*

Kapitalistični način produkcije torej ni le brezobzirno izkoriščanje človeka, temveč tudi narave, in kakor je z razvojem družbenih odnosov v kapitalskem svetu izkoriščanje, razčlovečenje človeka vse bolj rafinirano in neopazno, je izkoriščanje narave vse bolj brutalno in očitno.

Razrešitev spora med človekom in naravo ter človekom je v »samoraslem«, samega sebe se zavedajočem komunizmu, v katerem človek *prvič* postane človeško, družbeno in s tem naravno bitje in narava *zopet* za človeka njegovo anorgansko telo, za katerega *ve*, da bi brez njega umrl in ga zato ohranja v stanju, ki mu življenje prvič sploh omogoča in drugič, ki mu življenje humanizira = naturalizira. »Pozitivna odprava privatne lastnine kot prisvajanje človeškega življenja je zategadelj pozitivna odprava vsakega odtujevanja, je torej povratek človeka (...) v njegovo človeško, tj. družbeno bivanje.[51]« »Človeško bistvo narave obstaja šele za družbenega človeka, zakaj šele tu ona obstoja kot vez s človekom, kot bivanje njega za drugega in bivanje drugega za njega ter kot življenski element človeške dejanskosti, šele tu ona obstoja kot osnova njegovega lastnega človeškega bivanja. Šele tu mu je njegovo naravno bivanje postalo njegovo človeško bivanje in šele tu je narava zanj postala človek. Družba je torej dovršena bistvena enotnost človeka z naravo, resnično vstajenje narave, dognali naturalizem človeka in dognani humanizem narave.«[52]

Družba, v kateri privatna lastnina nad stvarmi (in človekom kot stvarjo; vsesplošnost postvarelih odnosov) preneha biti določujoča bitnost, presežna mera in profit (kot določbi kapitala, postavljenega kot vseobsegajoča bit) pa edini meri, ki si primerjata tudi človeka, šele taka družba lahko zaživi in sploh živi v povezavi z naravo in ne v sovražni nasprotnosti. »Niti cela družba, narod, pa celo niti vse istočasne družbe skupaj niso lastniki zemlje. So le njeni posestniki, jo le uživajo in jo morajo kot boni patres familias (dobri družinski očetje) izboljšano zapustiti prihodnjim generacijam.«[53] Človek kot »otrok narave« pa je v zgodovinskem udejanjenju razcepa med njimi in naravo (ter človekom), ki doživi svojo dovršitev v kapitalskem svetu, *ostal* le še »otrok«, egoističen posameznik, ki »otroško« razsipava z energijo, troši neobnovljive vire surovin, hoče imeti vsako leto nov avto,...

Razrešitev spora med človekom in naravo (ter človekom) v kapitalskem svetu ni možna, je pa kapitalski svet edina realna podlaga, ki s sebi lastno nujnostjo in v svojem naročju nosi *možnost* in zahtevo po razrešitvi. »Kot fanatik večanja vrednosti brezobzirno sili človeštvo k produkciji zaradi produkcije, zato pa tudi k razvoju družbenih produktivnih sil in k ustvarjanju tistih materialnih produkcijskih pogojev, ki edini lahko tvorijo realno podlago višji obliki družbe, katere temeljni princip je popoln in svoboden razvoj vsakega individua.«[54] v svetu, kjer »podružbljen človek, združeni pruducenti, racionalno urejajo svoje presnavljanje z naravo, da jo skupno nadzorujejo, namesto, da jim vlada kot slepa sila.«[55] Narava pa je *postala* za človeka »slepa sila« tudi v tem, ko jo je on sam tako izkoristil, opustošil in »presnovil«, da mu ne more več dati naravnih predpostavk za njegovo »posredno produciranje življenja« kot produkcije, zadovoljevanja njegovih prvih potreb po hrani, pijači in stanovanju, ko je

hrane relativno vse manj in je po večini zastrupljena zaradi pridobivanja (uporaba kemikalij, tehnološki procesi za pridobivanje,...), podobno je z vodo, oziroma s pijačami, stanovanje, bivališča pa mu povzročajo stiske, strese,..., kot fizični objekti pa mu rušijo naravno okolje, motijo njegovo presnavljanje z naravo...

Da bi narava ne bila slepa sila, *se mora bistveno spremeniti način produkcije in vsebina družbenih odnosov. »Vsem dosedanjim produkcijskim načinom je šlo za najbližji, najneposrednejši delovni učinek. Nadaljne posledice, ki so nastale šele pozneje in katere je rodilo njihovo ponavljanje in kopičenje, pa so popolnoma zanemarili.«*[56] Zato je »potreben popoln prevrat našega dosedanjega produkcijskega načina in z njim vred vsega našega družbenega reda.«[56]

7. Človek je *prvič* posegel v naravno okolje z aktom produkcije prvega, še primitivnega delovnega sredstva, ki ga je izdelal zato, da si je olajšal »posredno produciranje življenja«, to je produkcijo za zadovoljevanje svojih *potreb*, najprej *prvotnih*, v funkciji ohranitve golega življenja kot jesti, piti,... in kasneje *izvedenih*, kot razvijanje njega samega, čeprav v odtujeni obliki. Obseg in oblika človekovega poseganja v naravo kot predmet in prostor človekove dejavnosti in njegovega bivanja sta se v zgodovinskem razvoju spreminjali in v tem spreminjanju, vse bolj naraščali. Vendar je vse potekalo na takem nivoju, da je bila narava vse posege sposobna prenesti (relativno) brez »škode«, saj še za način produciranja, kjer je prevladovala fevdalna zemljiška lastnina, pravi Marx glede izkoriščanja zemlje, da zemljiški posestnik »iz svoje zemljiške posesti ne skuša izvleči kar največji možni dobiček.«[57] To se, kot smo ugotovili, zgodi v *kapitalističnem načinu produkcije*, vzporedno z *industrijsko revolucijo* in kasneje z *znanstvenotehnično revolucijo*. Seveda pa obeh ne gre kriviti za izučinkovane ekološke porušitve, saj sem že omenil, da: »Tehnologija (in enako bi lahko rekli za znanost-V. D.) odkriva aktivno stališče človeka do prirode, neposredni produkcijski proces njegovega življenja in s tem tudi družbene razmere, v katerih živi, ter duhovne predstave, ki izvirajo iz njih.«[58] Industrija in znanost sta človeku odtujeni in sta neposredno povzročili ekološko krizo, ne zato, ker sta sami po sebi tako naravi kot človeku *tuji*, temveč zaradi *načina*, kako sta *uporabljeni*, oziroma, kako si ju je *kapital prisvojil*. »A tem bolj praktično je naravoslovje s pomočjo industrije poseglo v človeško življenje in ga preobrazilo in utrlo pot človeški emancipaciji, pa naj je moralo še tako dopolniti razčlovečenje. Industrija je dejanski zgodovinski odnos narave in potemtakem naravoslovja do človeka; če se zatorej pojmuje kot eksoterično razkrivanje človeških bitnih moči, tedaj se doume tudi človeško bistvo narave ali naravno bistvo človeka, tedaj bo potemtakem naravoslovje izgubilo svojo abstraktno materialno ali, še več, idealistično smer in postalo osnova človeške znanosti, kakor je že zdaj – dasi v odtujeni obliki – postalo osnova dejansko človeškega življenja, in drugačna osnova za življenje, drugačna pa za znanost je od vsega začetka laž. (V človeški zgodovini – v aktu nastajanja človeške družbe – nastajajoča narava je dejanska narava človeka, zatorej narava, kakor je zavoljo industrije resnična antropološka narava, dasi nastaja v odtujeni podobi.) –«[59] Ekologije, ki postavljajo za vzrok ekološke krize tehnologijo, se pokažejo kot ideološke, ker pripisujejo tehnologiji vlogo, ki je nima. V tem kontekstu so ideološke tudi nakazane rešitve, ki jih preveva tehnološki optimizem.

Pričakovati bi bilo, da bi na tem mestu navedel konkretne empirične podatke o porušitvah sedanjega eko-sistema, o občutljivosti eko-sistema, o grozeči kataklizmi sveta,... o čemer je pač veliko pisanega v različni in obsežni literaturi, ki je naravnana na ekološko problematiko na ta ali oni način. O porušitvah, ki jih je proizvedel konkretni kapitalistični sistem (npr. v ZDA, Japonski,...,) in kapitali-

zem nasploh. O porušitvah lokalnih in globalnega eko-sistema kot posledici porušenega razmerja enotnosti med človekom in naravo. Vendar menim, da je to ravno zaradi obsežnosti literature, ki se ukvarja s konkretnimi ekološkimi problemi in s trendi razvoja človeštva kot poteka danes, nepotrebno. Ne gre pa pozabiti, da je ekologija na teh ugotovitvah kot veda *o človeku* in *za človeka,* med drugim, sploh mogoča. Da je mogoča, ne kot golo ugotavljanje dejstev, poziv na spremembo zavesti ali drobno tehnološko ali »célo« družbeno reformatorsko delovanje,[60] temveč kot védenje o nujnosti spremembe načina produkcije v bistvu kot *revolucionarna akcija,* ki posega prvenstveno v *sfero produkcije* in ne morda le v *sfero delitve,* kot se v duhu idej utopičnih socialistov nemalokrat trdi, da je moč s spremembo v načinu porazdelitve (dobrin) ekološko krizo obvladati in prevladati.[61] In prav tako védenje, da tehnološke rešitve (ekološko čista tehnologija, ekotehnologija) in različne ekonomske rešitve (eksterna disekonmija; plača naj tisti, ki onesnažuje; . . .) v bistvu niso razrešitve problema!

Kot je ugotovil Marx, je zgodovinska (in edina) zasluga kapitalističnega načina produkcije, da so se izredno razširile in razvile človekove potrebe, prav tako pa produkcija za zadovoljevanje teh potreb: prvič sploh kot produciranje predmetov za zadovoljevanje teh potreb in drugič kot načina za zadovoljevanje teh potreb. Seveda vse skupaj v *odtujeni obliki:* produkcija je človeku odtujena, gre za *produkcijo zaradi produkcije* in ne zaradi produciranja uporabnih vrednot, za produkcijo, ki producira *potrošnjo zaradi potrošnje,* kot *potrošništvo;* potrebe niso resnične človeške potrebe. »Proizvodnja ne do-stavlja (daje) samo material potrebi, temveč tudi potrebo materialu. (. . .) Zatorej proizvodnja ne proizvaja le predmet za subjekt, temveč tudi subjekt za predmet. Torej proizvodnja proizvaja potrošnjo: 1. s tem, da ustvarja material, 2. s tem, da določa način potrošnje, 3. s tem, da v potrošniku ustvarja potrebo za tiste proizvode, ki jih šele ona proizvede kot predmete.«[61] In dalje: »Privatna lastnina nas je tako poneumila in naredila tako enostranske, da je neki predmet naš šele tedaj, ko ga imamo . . .«[62] *Produkcija* v svoji pogoltnosti[63] in *potrošnja* v svoji poneumljenosti, ko *potrebe* niso potrebe človeka kot družbenega bitja, ampak so tako same kot način njihovega zadovoljevanja egoistične, privatniške, v bistvu uperjene tako proti naravi kot proti družbi, ki pa kot resnična družba, skupnost »svobodnih, združenih producentov« *še* ni vzpostavljena, vse to je v bistvu povzročilo sedanje (ali bodoče) porušitve eko-sistema. (Drobna, morda banalna?, osvetlitev tu ne bo odveč: lahko postavim hipotezo, da ni v korist družbe – čeprav le-ta še tako proklamira osebno srečo posameznika – da *ima* vsak posameznik *svoj* avtomobil, v katerem se ponavadi vozi sam in potroši ogromne količine goriva, z izpušnimi plini onesnažuje ozračje, . . . ob spoznanju, da je goriva vse manj in da ga ni v neomejenih količinah, da je ozračje vse bolj onesnaženo, da vse širše cestno omrežje vse bolj ruši naravno ravnotežje, . . . Da o tem, da ta posameznik vsako leto odvrže ta avto in si kupi novega . . . sploh ne govorimo.)

Ob vsem do sedaj povedanem se nam vprašanja postavijo sama po sebi: *kakšne* so *resnične človeške potrebe, kakšen je način produciranja* (in *potrošnje*) v *drugačnem* načinu produkcije, to je v *socializmu* oziroma v *komunizmu,* kot ga postavlja Marx. In še: ali je produkcija v komunizmu še vedno neprestano se šireča ali še vedno prevladuje duh neskončne akumulacije dobrin ali postavlja Marx »popoln in svoboden razvoj človeka« res v enoznačno odvisnost od razširjene produkcije in reprodukcije ali pa leži popoln in svoboden razvoj človeka kje drugje? Pri nekaterih avtorjih se postavlja to kot dilema: ali *komunizem izobilja* (materialnih dobrin) ali *asketski komunizem*[64] (ob spoznanju, da so materialne

dobrine v principu omejene, kot npr. surovine, fosilna energija,...). V to se na tem mestu ne bom podrobneje spuščal. *Menim pa, da se je Marx zavedal principielne omejenosti produkcijskih pogojev na eni strani* in *uničevalne lastnosti kapitalističnega načina produkcije* (za človeka in naravo) *na drugi.* »Realno bogastvo v družbi in možnost neprestanega širjenja njenega produkcijskega procesa (sta torej odvisna) od produktivnosti dela in od večjega ali manjšega obilja in izdatnosti produkcijskih pogojev ob katerih poteka.«[65] To velja seveda za vse družbe in prav tako tudi za komunistično. Vendar pa dobi produkcija v komunizmu drugačen značaj in pomen: »Tudi civiliziran človek se mora ravno tako kot divjak boriti z naravo, da zadovoljuje svoje potrebe, da ohrani svoje življenje in ga reproducira, in on to mora v vseh družbenih oblikah in pod vsemi mogočimi načini proizvodnje. Z njegovim razvojem se širi kraljestvo naravne nujnosti, ker se večajo potrebe; toda hkrati se razvijajo produktivne sile, ki jih zadovoljujejo. Svoboda na tem področju je lahko samo v tem, da *podružbljeni človek, združeni producenti, racionalno urejajo svoje presnavljanje z naravo,* da jo *skupno nadzorujejo,* namesto da jim vlada kot slepa sila; da to vrše z najmanjšo porabo sile in pod pogoji, ki so najdostojnejši in najadekvatnejši njihovi človeški naravi. Vendar je to še vedno kraljestvo nujnosti. Onstran tega kraljestva se začne razvoj človeške moči, svobode, ki pa se lahko razcveti samo na tem kraljestvu nujnosti kot svoji podlagi. Temeljni pogoj je skrajšani delovni dan.«[66] Produkcija je podružbljenemu človeku, združenemu producentu podrejena, on jo *upravlja* in z njo *menjava* snovi z naravo in *kontrolira* to menjavo. »Delavec ni več tisti, ki med objekt in sebe vstavlja modificiran prirodni predmet kot srednji člen, temveč on naravni proces, ki ga je pretvoril v industrijskega, potiska kot posrednika med seboj in anorgansko prirodo, katero obvladuje. On gre poleg procesa proizvodnje, namesto, da je njen glavni agent.«[67] Menjava snovi, racionalno urejanje, nadzorovanje in obvladovanje narave pa vsekakor niso značilnosti kapitalističnega načina produkcije, prav tako pa ne more biti značilnost produkcije, ki ji je slepo (ali videče, planirano, vodeno, usmerjano) razširjanje produkcije, ne glede na ekološke učinke, a v strastni želji za »razvojem«, edina mera, neki srečni človek pa baje cilj.

Tako razumljena produkcija, sicer kot kraljestvo nujnosti, proizvaja predmete za zadovoljitev človekovih materialnih potreb, vendar v razumni meri, v smislu potreb, ki so resnično človekove (kot materialne) *in za vse, ne pa nerazumljivo v neomejenih količinah, razsipno* in *samo za nekatere.* (Produkcija osnovnih dobrin za vse človeštvo je gledano s tehnične, tehnološke plati, možna že danes.) »Za izstradanega človeka ne biva človeška oblika hrane, ampak samó abstraktno bivanje le-te kot hrane; pravzaprav bi bila lahko tu v najbolj surovi obliki, in ni mogoče reči, po čem da se ta dejavnost hranjenja razlikuje od živalske dejavnosti hranjenja. Človek, ki ima mnogo skrbi in potreb, nima nobenega čuta za najlepšo igro; trgovec z minerali vidi le merkantilno vrednost, ne pa lepote in svojske narave minerala;...«[68] Namesto človeka lahko to produkcijo opravljajo *stroji:* »...; torej se je nehalo delo, kjer človek dela v družbi to, kar lahko dá zase storiti stvarem.«[69], kajti on sam »proizvaja brez fizične potrebe in resnično proizvaja šele v svobodi od potrebe.«[70] Dalje v problematiko potreb se na tem mestu ne bom spuščal, vendar pa bi bilo izredno zanimivo obdelati to področje, še posebno z oziroma na ekološko problematiko!

V Marxovem razumevanju humanizirane narave in naturaliziranega človeka se je človek vrnil k naravi in narava je zopet postala del njega. Na obeh nivojih, ki seveda tvorita neločljivo celoto: kraljestvu nujnosti, ki je podlaga kraljestva svobode. In seveda na višjem nivoju kot takrat, ko je z naravo *še* bival v

nerazlikovani enotnosti. Človek jo pozna in obvladuje po njenih lastnih zakonih, ne gospodari nad njo in je v izkoriščevalskem odnosu ne uničuje. Sam pa »razvija potence, ki dremljejo« v njem, potence, ki jih je egoistična borba za *imetje* kot *posedovanje* (stvari) uspavala, oziroma jim ni dala možnosti prebuditve. »Videli smo kakšen pomen ima pod predpostavko socializem *bogatost človeških potreb* in potemtakem tako neki *nov način proizvodnje,* kakor tudi neki *nov predmet proizvodnje.* Novo potrjevanje (ali: udejstvovanje) človeške bitne moči in nova obogatitev človeškega bistva.«[71] Kjer je »bistvenost človeka in narave, vtem ko je človek za človeka kot bivanje narave in narava za človeka kot bivanje človeka.« In dalje: »Zakaj ne le petero čutov, ampak tudi takoimenovani duhovni čuti, praktični čuti (volja, ljubezen itn.), z eno besedo človeški čut, človeškost čutov, nastane šele s pomočjo bivanja svojega predmeta, s pomočjo počlovečene narave.«[72] Počlovečena narava in naturaliziran, podružbljen, človeški človek, so pogoj, da sta »Potreba ali užitek (sta) zavoljo tega izgubila svojo egoistično naravo in narava je izgubila svojo golo koristnost, vtem, ko je korist postala človeška korist.«[73] V tem smislu *počlovečena narava* ne pomeni, oziroma sploh ne pomeni v procesu človekovega delovanja *spremenjena narava,* kajti tako spremenjena, oblikovana in preoblikovana je (lahko) tudi razčlovečena, dehumanizirana, na zunaj vidna kot porušitev naravnega ravnotežja, kot ekološka kriza.

8. V svojem delovanju, s svojo dejavnostjo, človek *spreminja naravo* in s tem tudi samega sebe, *svojo lastno naravo.* Skozi razkrivanje družbenih produkcijskih odnosov (predvsem) kapitalskega sveta kot sveta produkcije presežne vrednosti (blaga) sem deloma tudi že nakazal konkretne nasledke teh odnosov (kot vsesplošne odtujitve človeka: od produkcije, narave in samega sebe-kot *spremenjena narava človeka*) kot prisotna in že spoznana porušitev naravnega okolja, torej kot *spremenjena narava,* mišljeno seveda v negativnem smislu–kot *ekološka kriza.* Le-ta je bila prisotna, sicer šele v zametkih in v lokalnih razmerah, vendar kot način odnosa človeka do narave in do samega sebe, že v Marxovem času (in z njim v svojem bistvu tudi že spoznana). Prisotna, neposredno kot posledica industrializacije, agrikulture in spremljajoče ju urbanizacije. Že Marx in Engels sta v tem oziru v prenekaterem svojem delu izredno »ilustrativna«. Vendar pa se ekološka problematika, ekološka kriza v današnjem pomenu besede (in v današnjem obsegu) pojavi nekako *po drugi svetovni vojni.* Poprej sem skušal razgrniti ekonomsko strukturo družbe, ki je že s svojimi, sicer »skromnimi« sredstvi, izdatno uničevala tako naravo kot človeka. Ko pa si kapitalski svet kot univerzalen način produciranja proizvede, prisvoji in primeri *znanost* (in *tehnologijo*) kot *nekakšno naravno proizvajalno silo,* si pridobi v končni instanci tudi možnost čisto fizičnega uničenja sveta.

Ko je bilo videti, da si kapitalski svet ne bo več opomogel od vse hujših kriz, v katere je zapadel, je ravno s pomočjo *znanstveno-tehnološke revolucije (kot proizvajalne sile, ki je prešla v vse sfere življenja) krizo najprej prebrodil, potem pa doživel nesluten »razvoj«, ki je imel pač »le to slabost«, da je še dlje prignal odnose odtujenosti človeka do narave (na nazadnje vidno kot zabetoniranost večine človeštva v mesta, kjer ima človek neposredno zvezo z naravo v parkih in zooloških vrtovih, kjer le ta niso postala prenevarna, seveda ne zaradi divjih, človeku nevarnih zverin) in družbe (navkljub razširjenosti človeške vrste in njegovim proizvodom kot npr. TV, . . ., ki naj bi človeštvo povezovali, a ga še bolj oposamljajo) v uničenem in neprestano uničevanem okolju; ko je človek že soočen s skorajšnjim pomanjkanjem življenjsko pomembnih surovin, onesnaženjem (termalno, plini, odpadne snovi, . . .) zraka, vode in zemlje, . . . in drugimi kategorijami, ki pač označujejo pojem ekološka kriza.*

V krču preživetja in krčenju preživljanja, si je kapitalistični svet poiskal »prijatelja«, »zaveznika«, ki mu je dvignil profitno stopnjo, a obenem dokončno razkril njegovo lastno naravo: ne produkcija zaradi zadovoljevanja človeških potreb, temveč produkcija zaradi profita, kjer so resnične človekove potrebe in način zadovoljevanja le-teh potisnjeni v ozadje, nadomeščene z eno samo »potrebo«: razvoj, rast,... »Produkcija se ne ustavi tam, kjer bi to zahtevala zadovoljenost potreb, temveč tam, kjer to zahteva produkcija in realizacija profita.«[74] *Ne torej »razmerje produkcije do družbenih potreb, do potreb družbeno razvitih ljudi...«*[75], *temveč produkcija za profit, za zadovoljevanje potreb borniranih, oposamljenih ljudi-potrošnikov.*

Tehnologija, ki jo je proizvedla znanstveno-tehnična revolucija je *produktivnejša* in prinaša *višje profite*. Leta 1947, ko še ni bilo proizvodnje pralnih praškov (detergentov), je bil profit v industriji mila 31%. Leta 1967, ko je bila v »pralni« industriji produkcija mila zastopana s 30%, produkcija detergentov pa s 70%, je profit porasel na 47%, da bi v letu 1971 dosegel 54%.[76] Ob tem, da sami nismo postali nič bolj čisti, smo ravno s produkcijo in potrošnjo detergentov izredno onesnažili okolje, saj je znano, da so detergenti eden najhujših onesnaževalcev. Pod reklamnimi gesli snežne in ne vem kakšne še *beline*, se torej »skriva« *črni*, onesnažujoči profit. Z novimi tehnologijami je tudi v drugih panogah prišlo do dviga produktivnosti in do povečane profitne stopnje. Produkcija aluminija, stekla in plastičnih mas je donosnejša kot produkcija železa in lesa. Tudi produkcija umetnih vlaken je donosnejša kot produkcija naravnih vlaken. Ob večji donosnosti, večjim profitom, pa je ta tehnologija prinesla tudi večje količine onesnažujočih proizvodov (kot končni proizvod, kot odplake, odpadki, plini med in po tehnološkem procesu proizvodnje): količina fosfatov (kot P-fosfor) je narasla od leta 1910 do 1970 od 17 na 300 milijonov funtov, količina NO v istem obdobju za 630%, tetraetila v bencinu za 415%, živega srebra (Hg) za 2100%, sintetičnih pesticidov (med 1950 in 1967) za 270%, anorganskih dušikovih gnojil za 789% in nevračljivih pivskih steklenic za 595%. Z znanstveno tehnično revolucijo je doživelo po 2. svetovni vojni debut mnogo najhujših onesnaževalcev: smog v Los Angelesu (1943), radioaktivni elementi (Hirošima 1945), DDT (1944), detergenti (1946), sintetična plastika,[77] ..., čeprav so bile teoretske osnove za tehnološko aplikacijo znane že prej (urea, ki se uporablja pri izdelavi umetnih mas, je bila sintetizirana še leta 1848). Vpliva vojne industrije na naravo (in človeka) ne bom omenjal, saj je to najbolj očiten (in tudi očitan) primer izdelovanja in kopičenja blaga brez *prave, resnične* (ne menjalne) vrednosti, a z ogromnimi profiti za proizvajalca in z uničujočimi posledicami za naravo: tako tokom proizvodnje kot kasnejše (eventuelne) (u)porabe; ko je dosežena količina in kvaliteta orožja dovolj velika, da opustoši na desetine takih planetov kot je Zemlja. Primerov, ko gre za proizvodnjo blaga, ki prinaša profit, in ki le deloma ali pa sploh ne zadovoljuje resnične človekove potrebe, obenem pa v veliki meri povzroča ekološko krizo (v procesu produkcije ali porabe), je ogromno: proizvodnja sprayev, neštevilnih vrst zobnih past do supersoničnega transporta (Concorde, Tu-121). Kajpak pomeni večja produktivnost ne le možnost za zadovoljevanje potreb večjega števila ljudi, temveč tudi vse večje izčrpavanje naravnih surovin, kot problem neprestane razširjene produkcije.

Podobno je tudi v agrikulturi, saj je znano, da »velika industrija in agrikultura hodita z roko v roki«. Hektarski donos v ZDA, ki je za več kot 25–30 bušlov manjši od povprečnega donosa, ne prinaša več profita. Da pa bi se tak donos dosegel, je potrebno za vsak bušel več uporabiti nesorazmerno več umetnih gnojil, ki pa onesnažujejo naravo in zastrupljajo človeka. Tudi v živinoreji se npr. hoče

vzrediti čimveč glav živine v čimkrajšem času, kar prinaša še profit. V ta namen živinoreja ne poteka več v odprtih sistemih (pašniki), temveč v zaprtih sistemih z umetnim krmljenjem. Tako je travnik ob potrebno gnojilo, ki ga je seveda potrebno dodajati umetno. To pa pomeni onesnaževanje zemlje, voda in končno zastrupljanje človeka, kot končnega člena tega biološkega ciklusa.[78]

Menim, da mi o učinkih proizvodnje in uporabe umetnih gnojil, raznih insekticidov, herbicidov, fungicidov, ... v kmetijstvu ni potrebno posebej govoriti, prav tako pa tudi ne o strukturni povezanosti take agrikulture (agrobussines-Commoner) z načinom proizvodnje, ki jo pogojuje (O uporabi teh sredstev je govorilo že veliko število avtorjev, in sploh večina ekološke literature obravnava to plat ekološke krize: Carson, R.: Nema pomlad; Commoner, B.: The Closing Circle, Baade, F.: Material Resources for the Nutrition of Mankind; Milne, L. M.: Ravnotežje v naravi; Taylor, G. R.: Sodni dan; Supek, R.: Ova jedina zemlja; ...). Ravno pri kmetijstvu pa je potrebno storiti še nekaj: razbiti *mit* o tem, da je na svetu premalo hrane. Hrane je dovolj in po mnenju mnogih znanstvenikov jo je moč pridelati še za veliko več ljudi, kot jih sedaj prebiva na Zemlji in ob tem, da ne bi onesnaževali narave in rušili naravnega ravnotežja. Vendar je potrebno sprevideti, da sedanja produkcija hrane ni produciranje hrane zaradi zadovoljevanja potrebe po lakoti, temveč zaradi »zadovoljevanja potrebe po profitu«. Tako se pravzaprav smešno slišijo stališča neomalthuzijancev o prenaseljenosti Zemlje, katere prebivalcem grozi lakota, če vemo samo to, da gre z miz sitih in presitih prebivalcev razvitega sveta dnevno na milijone ton hrane v *odpad* (da o množici nezdravo debelih ljudi sploh ne govorimo).

Strukturna značilnost kapitalskega načina produkcije je tudi prikrivanje, zavrnitev, ... sicer tehnoloških odkritij, izumov, patentov, ki bi ogrozili ali onemogočili pridobivanje profita,[79] razvili pa nek tehnološki proces, ki bi bil resnično v prid človeštvu. Tako ni izjemen primer, da so za odkup patenta, ki bi zmanjšal porabo goriva pri avtomobilih in zmanjšal stopnjo onesnaženja, zanimajo tako avtomobilski kot naftni koncerni v ZDA. Prvi, da bi take avtomobile proizvajali, drugi pa zato, da bi imeli z nakupom patenta le-tega pravico uničiti, saj je jasno, kaj bi jih doletelo v nasprotnem primeru.

Tako se postavita vsaj dva odgovora na vprašanje o »krivdi« znanstveno-tehnološke revolucije za ekološko krizo. *Prvič* se ni zavedala svojih lastnih možnosti kot posledic lastnega razvoja in napredka, *drugič* pa razvijanje čiste tehnologije v večini primerov ni bilo v interesu kapitala, saj je njegov interes privatne lastnine in produkcija interes presežne vrednosti, torej dveh kategorij, ki sta v diametralnem (uničujočem) nasprotju tako z (očlovečeno) naravo kot z (naturaliziranim) človekom. Tako tudi korenine razrešitve ekološke krize (kot *tudi* odnos odtujenosti med človekom in naravo) niso morda v znanosti ali v tehnologiji izolirano od načina produkcije, ki si to znanost in tehnologijo proizvede, prisvoji in primeri. Sedaj ali v svoje dobro, srečo in svobodo ali pa v svojo nesrečo in zasužnjenost. Kot obvladovanje ekološke problematike ali kot produciranje ekološke krize.

Tak je torej *splet* odnosov med človekom in naravo (ter človekom) v načinu produciranja, ki je produciranje blaga in blagovnih odnosov – v *kapitalskem svetu*. S tem je tudi jasno, da *razplet* v okviru in znotraj tega načina produciranja, v kapitalskem kozmosu, v bistvu *ni možen!* Kot smo videli, ga Marx postavlja v *socializem*, oziroma v *komunizem* kot negacijo kapitalskega sveta in odnosov, ki ga vzpostavljajo.

Kot stalno *razpletanje* je možno le v *planetarnem obsegu* kot *svetovni komunizem*.

[1] »Karkoli delaš, delaj po pameti in glej na konec!« (V nadaljevanju so vsa *podčrtavanja* moja, razprti tisk pa so poudarki citiranih avtorjev! V. D.)

[2] Mene bo v tem prispevku bolj zanimal človekov praktični odnos do narave in ne teoretični. Teoretični v smislu zrenja na naravo kot *mitologija, religija, filozofija in znanost*. O tem glej zanimivo razpravo W. Leissa: The Domination of Nature. New York, 1972.
1972.

[3] Ta praktično-teoretični odnos se kaže seveda tudi na druge načine: razna gibanja za varstvo narave, politične stranke, . . .

* Prispevek je del diplomske naloge z naslovom: Sodobna ekološka kriza kot možnost in izziv za spremembo produkcijskega načina; Radovljica, 1978

[4] Marx: Kapital I., str. 11.

[5] »Da bi postala »neznosna« moč, t. j. moč proti kateri revolucioniraš . . .« ni dovolj, da le-ta eksistira v lokalnem smislu, temveč mora biti » . . . prisotna v svetovnozgodovinskem smislu, ne pa v lokalnem bivanju ljudi) . . .« (Marx: Nemška ideologija, str. 41. MEID II.

[1] Marx: Kapital I., str. 11.

[2] Marx: Nemška ideologija, str. 43, MEID II.; in še: »Ne vidi, da čutni svet, ki ga obdaja, ni neposredno od vekomaj dana, vselej s sabo enaka reč, temveč je produkt industrije in družbenega stanja, in sicer v tem smislu, da je zgodovinski produkt, rezultat dejavnosti cele vrste generacij, od katerih je vsaka stala na plečih poprejšnje, dalje oblikovala svojo industrijo . . .« (Ibidem, str. 29).

[3] Ibidem, str. 31.

[4] Marx: Pariški rokopisi – 1844, str. 395, MEID I.

[5] Marx: Pismo Rugeju, str. 143, MEID I.

[6] Marx: Nemška ideologija. str. 36, MEID II.

[7] Marx: Temelji slobode, str. 200.

[8] Marx: Obdobja ekonomskega formiranja družbe, str. 67, MEID IV.

[9] Marx: Temelji slobode, str. 201.

[10] Ibidem, str. 201.

[11] Marx: Nemška ideologija, str. 33; MEID II.

[12] »Ti naravni pogoji eksistence, do katerih je v odnosu kot do svojega lastnega anorganskega telesa, ki mu pripada, so dvojni: 1. subjektivne in 2. objektivne narave. Sam je že na začetku član družine, plemena, tribusa itd . . ., in kot tak član je v odnosu do določene narave (tukaj lahko še rečemo do zemlje, tal in zemljišča) kot anorganskega obstojanja samega sebe, kot pogoj svoje produkcije in reprodukcije.« (Marx: Temelji slobode, str. 201.)

[13] Marx: Nemška ideologija, str. 35; MEID II.

[14] »Šele, ko so se ljudje izkopali iz svojega prvega živalskega stanja in je bilo torej njihovo delo že do neke mere podružbljeno, so nastopile razmere, ko postane presežno delo enega pogoj za eksistenco drugega.« (Marx: Kapital I., str. 575).

[15] Marx: Temelji slobode, str. 203.

[16] Marx: Nemška ideologija, str. 37; MEID II.

[17] »V začetku kulture so pridobljene produktivne sile dela neznatne, a neznatne so tudi potrebe, ki se razvijajo s sredstvi za njihovo zadovoljevanje in ob njih.« (Marx: Kapital I., str. 575).

[18] Marx: Temelji slobode, str. 209. Ali velja to tudi za komunizem, kot prvič v zgodovini realizirano resnično skupnost? Če velja (seveda ob določenih specifičnostih), ali je to rešitev ekološke krize? . . . O tem še kasneje!

[19] Ibidem, str. 200.

[20] Ibidem, str. 210.

[21] Ibidem, str. 211.

[22] Ibidem, str. 217.

[23] Ibidem, str. 244.

[24] » . . . da mora vsa družba razpasti v razred lastnikov in razred delavcev brez lastnine.« (Marx: Pariški rokopisi 1844, str. 301; MEID I.)

[25] »Nacionalna ekonomija izhaja iz dejstva privatne lastnine. Razloži nam ga pa ne.« (Marx: Pariški rokopisi 1844, str. 301.)

[26] Marx: Pariški rokopisi 1844, str. 301; MEID I.

[27] Marx: Kapital I., str. 572.

[28] Neposredni odnos dela do njegovih proizvodov je odnos delavca do predmetov njegove proizvodnje.« (Marx: Pariški rokopisi 1844, str. 305; MEID I.)

[29] Marx: Pariški rokopisi 1844. str. 302, MEID I.

[30] Ibidem, str. 302.

[31] Ibidem, str. 303.

[32] Ibidem, str. 305.

[33] »Delavec se zategadelj počuti šele izven dela doma in v delu izven sebe. Doma je kadar ne dela, in kadar dela je zdoma.« (Ibidem, str. 306.)

[34] »Delavec ne more ustvariti ničesar brez narave, brez čutnega vnanjega sveta. Ta je snov, na kateri se njegovo delo udejanja, v kateri deluje, iz katere in s pomočjo katere proizvaja.« (Ibidem, str. 306.)

[35] Ibidem, str. 304.

[36] Ibidem, str. 311; »Odnos delavca do dela ustvarja odnos kapitalista, ali kakor naj se gospodar nad delom že imenuje, do tega istega dela.« (Ibidem, str. 312.)

[37] Ibidem, str. 315.

[38] Naj to ilustriram z ugotovitvami švedskih in drugih znanstvenikov, ki so odpadne produkte porenskih in poruhrskih tovarn našli daleč na severu, tisoče kilometrov proč od Porenja in Poruhrja, in daleč proč od kakršne industrije sploh.

[39] Marx: Kapital I., str. 434.

[40] Ibidem, str. 435.

[41] »Približno 366 funtov bombaža (...) vsrka torej pri svojem spreminjanju v prejo samo 150 delovnih ur..., medtem, ko bi vsrkala ista količina bombaža, predena s kolovratom 27.000 delovnih ur.« (Ibidem, str. 443.) To naj bo le v osvetlitev količin, ki jih produciranje na strojni način in v pogoltnosti, ki je značilna za kapital, porablja.

[42] Ibidem, str. 445.

[43] Ibidem, str. 448.

[44] Ibidem, str. 567–568.

[45] B. Commoner: The Closing Circle, str. 128.

[46] Ibidem, str. 151.

[47] Marx: Kapital III., str. 906.

[48] Marx: Pariški rokopisi 1844, str. 312; MEID I. »Odnos privatne lastnine je delo, kapital in razmerje obeh.« (Ibidem, str. 323).

[49] Ibidem, str. 330–333.

[50] F. Avčin: Človek proti Naravi, str. 26. (Teh. založba, Lj. 1969.)

[51] Marx: Pariški rokopisi 1844, str. 333; MEID I.

[52] Ibidem, str. 334–335.

[53] Marx: Kapital III., str. 865–866. Ali nazorneje z Engelsovimi besedami: »In tako nas sleherni korak spominja na to, da nikakor ne gospodujemo nad naravo tako, kakor gospoduje osvajalec nad tujim narodom, kakor nekdo, ki je zunaj narave, temveč da s svojim mesom, krvjo in možgani pripadamo naravi in bivamo v njej, in da je vse naše gospostvo nad njo v prednosti, ki jo imamo pred vsemi drugimi bitji v tem, da lahko njene zakone spoznavamo in jih pravilno uporabljamo.« (Engels: Vloga dela pri preobrazbi opice v človeka, str. 524;)

[54] Marx: Kapital I., str. 667.

[55] Marx: Kapital III., str. 914.

[56] Engels: Vloga dela pri preobrazbi..., str. 525–526, MEID IV.

[57] Marx: Pariški rokopisi – 1844, str. 296; MEID I.

[58] Marx: Kapital I., str. 422.

[59] Marx: Pariški rokopisi – 1844, str. 341–342; MEID I.

[60] »Če ekološko gibanje ne bo usmerilo svoje glavne napore k revoluciji v vseh sferah življenja – družbenim kot naravnim, političnim kot osebnim, ekonomskim kot kulturnim – potem bo postalo počasi varnostni ventil za obstoječi red.« (Ecology Action East: The Power to Destroy....; str. 168; The Ecological Conscience. E.C. Prentice-Hall 1970).

[61] »Vsa utopična revolucionarna gibanja so se začenjala s kritiko družbe in z zahtevo po preobrazbi družbe pri delitvi.« (Kirn, A.: Marxovo razumevanje znanosti in tehnike, str. 318, Ljubljana 1975).

[61] Marx: Temelji slobode, str. 17.

[62] Marx: Pariški rokopisi – 1844, str. 337; MEID I.

[63] »Zato je eden od pogojev proizvodnje, ki je zasnovana na kapitalu, proizvodnja vse širšega kroga cirkulacije, pa naj se ta krog razširja direktno, ali da se znotraj njega ustvarja več točk (punktova) proizvodnje.« (Marx: Temelji slobode, str. 148) »Od tod tendenca kapitala: 1. da neprestano povečuje obseg cirkulacije; 2. da jo na vseh točkah spreminja v proizvodnjo, ki jo vrši kapital. (Ibidem, str. 149).

[64] Npr. Stoneman, C.: Neodrživost kapitalizma. Marksizam u svetu, št. 7/1977.

[65] Marx. Kapital III., str. 913.

[66] Ibidem, str. 913–914.

[67] Marx: Temelji slobode, str. 293. In še: »Obstoji, seveda, abstraktna možnost, da bi se število ljudi tako povečalo, da bi bilo nujno določiti meje nadaljnemu naraščanju. *Vendar pa v kolikor bo na neki stopnji razvoja komunistična družba prisiljena regulirati proizvodnjo človeških bitij, kot že regulira proizvodnjo stvari, bo ravno ta družba, in samo ona, v stanju, da to nalogo opravi brez težav.« (Engelsovo pismo Kautskemu, 1. feb. 1881; Meek, R. L.: Marx and Engels on the Population Bomb, str. 120.*

[68] Marx: Pariški rokopisi – 1844, str. 339–340.

[69] Marx: Očrti kritike politične ekonomije. V: Zgaga, P.: Prispevek h kritiki politične ekologije, str. 99, Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, št. 12/1975.

[70] Marx: Pariški rokopisi – 1844, str. 309.

[71] Ibidem, str. 345.

[72] Ibidem, str. 339.

[73] Ibidem, str. 338.

[74] Marx, K.: Kapital III., str. 291.

[75] Ibidem.

[76] Commoner, B.: The Closing Circle, str. 259.

[77] Ibidem, str. 128.

[78] *Ilustrativen* je primer proizvodnje bele moke in belega kruha (katerih proizvodnja in poraba sta dandanašnji v večini in še naraščata – na škodo črnega).

S tem, ko je bil proces mletja žita in pečenja kruha v procesu delitve dela v obdobju industrijske revolucije ločen, je bilo potrebno moko ohraniti dalj časa, oziroma jo hitreje mleti in pripraviti – zoreti – za uporabo. Zato so uvedli niz kemičnih postopkov – zorenje s pomočjo kloriranja, beljenje . . . – katerih vplivi na človekovo zdravje pa so zelo malo znani. Prav podobna je zgodba s peko kruha, ki mu dodajajo razne dodatke, katerih vpliva na človekovo zdravje pa nihče ne pozna. Ve se le, da niso direktno strupeni. S tem se dobi več vrst kruha, kar prinaša večji dobiček. (Ross, H. H.: Bread and Health, str. 312–319; The Ecologist, Vol. 6. No. 9.) Kemizacija prehrambene industrije je danes splošna. Naravna hrana se proizvaja kot »luksuzno blago«, seveda ustrezno draga!

[79] O tem glej npr.: Dobrov: Nauka o nauci

III.

»svoj vonj razda
cvetoča veja tistemu
ki jo zlomi«

(Ciyo-ni, *Haiku*)

1. Ekološka problematika v deželah takoimenovanega tretjega sveta,[1] to je v deželah Afrike, Azije (razen SZ in Japonske), Srednje in Južne Amerike (Latinske Amerike), je zelo zapletena in strukturirana. Zato mi ne bo mogoče osvetliti je na vseh področjih in z vseh vidikov, poskušal pa bom nakazati vsaj najbolj pereče probleme in bistvene odnose kot se v luči ekološke problematike v teh deželah postavljajo.

Kakor so »dežele v razvoju«, »nerazviti« del svetovnega družbeno-ekonomskega sistema (seveda upoštevajoč različnosti prevladujočih načinov produkcije-proklamiranih in dejanskih), zavzemajo večino zemeljske površine, prebivalstva in so potencialno najbogatejše z naravnimi bogastvi (surovine, energija, . . .,), tako se tudi problematika ekološke krize teh dežel postavlja in je postavljena v sklop globalne, planetarne ekološke problematike, v tem sklopu je sploh mogoča (bila omogočena) in skozi tak način »opazovanja« je razumevanje sploh možno. V tem okviru je tudi razrešitev edino mogoča in edino v ta »okvir« je potrebno razreševanje tudi postaviti! (Hkrati onemogočimo tudi tiste eko-ideologije in njih pretendente, ki skušajo problematiko ekološke krize prevaliti na ramena prav teh dežel). Ekološka problematika kot že ugotovljeno nasprotje med človekom in naravo (ter človekom), ki ga je kapitalističn način produciranja prignal do konca: v deželah tretjega sveta najprej kot *kolonializem,* kasneje pa kot *imperializem, neokolonializem* in vse oblike ekspanzije kapitala z vsemi posledicami.

Pri *globalnem,* planetarnem gledanju na ekološko krizo v deželah tretjega sveta kot delu globalne, planetarne ekološke krize, pa ne gre pozabiti, kaj je vzrok ekološki krizi in kje je resnična možnost razrešitve. Problematike ne gre poenostavljati na odnos Sever-Jug, razviti-nerazviti in ob tem pozabiti (?), da gre v bistvu za razredno vprašanje kot vprašanje *ukinitve, preseganja kapitalskega sveta,* ne pa za njegovo rešitev, za katero pojo prenekateri, ki so v skrbeh za svet, drveč v propad, »stabilno«, »uravnoteženo«, »harmonično« uspavanko. Koga naj bi uspavala, je menda znano!

V tem kratkem orisu problematike, vprašanj, . . ., se ne bom spuščal v raznorazne modele, sheme in scenarije v smislu: kakšen vpliv bi imele dežele tretjega sveta na ekološko krizo v svetu, če bi se razvijale izredno hitro in kmalu dosegle »razvite«, industrijske dežele v njihovi produkciji in porabi surovin in energije, onesnaženju biosfere, gostoti prebivalstva, . . . saj je več ali manj vsem jasno, kaj bi bilo z naravo (in človekom), če bi *velika večina* dosegla enako stopnjo razvoja, na kateri je sedaj *izrazita manjšina* (seveda ob enakih ekoloških učinkih). Ob tem pa edino *razvoj* (katerega bistvo in obliko pa je potrebno šele postaviti!) teh dežel omogoča Marxovo vizijo, ko so *vsi* ljudje svobodni, enaki glede možnosti »prebujanja potenc, ki spe v njih,« . . ., srečni, ko dejansko postajajo ljudje.

2. Dežele tretjega sveta obsegajo pretežni del Azije, Afriko in Latinsko Ameriko. Po površini obsegajo največji del našega planeta (66,6%), prav tako pa biva na tem področju večina prebivalstva našega planeta (71,6%).[2] Tudi naravni prirastek je tod največji. Obratno njihovem obsegu površine in prebivalstva, pa so to gospodarsko najmanj razvite dežele na svetu, z najnižjim narodnim dohodkom

na glavo prebivalca, z najnižjimi stopnjami, pokazatelji ekonomske razvitosti, najnižjo porabo energije, surovin na prebivalca, dežele, kjer v večini prevladuje stalna podhranjenost in je še vedno prisotna grožnja vsesplošne lakote, kjer je poraba proteinov in kalorij najmanjša, vendar dežele, ki so glede naravnih zalog surovin, energije najbogatejše na svetu, z ogromnimi (vendar ne neomejenimi) viri in zalogami naravnih bogastev. Glede na vse to je težko ali skoraj nemogoče postaviti ljudem v teh deželah zahtevo po tem, da se ne razvijajo, da jih bo razvoj pripeljal v uničujočo, katastrofalno ekološko situacijo. Vse to seveda s pozicije razvitosti, češ: »Le poglejte, kam je pripeljal razvoj nas!« Prizadeti jemljejo taka pokroviteljsko-dobrohotna stališča kot ideološki blef, ki naj bi omogočil že razvitim vsaj enak tempo razvoja, seveda na račun zaviranja ali ustavitve razvoja v omenjenih deželah. In dejansko to tudi so!

Ne gre tudi pozabiti, da je položaj v teh deželah politično izredno nestabilen, da se udari in nove vlade, revolucije in kontrarevolucije vrstijo kot na tekočem traku.[3]

Vse to, v nasprotju z relativno stabilnimi političnimi sistemi Zahoda (in tudi Vzhoda), z deželami, ki so ekonomsko izredno razvite, z narodnim dohodkom na prebivalca, ki nekaj desetkrat presega narodni dohodek v deželah tretjega sveta, v deželah s preveliko, potratno, razsipno porabo surovin, energije, kalorij, proteinov, . . ., na prebivalca, ki pa že v veliki meri čutijo posledice takega razvoja na čisto fizičnem nivoju kot pomanjkanje surovih (lastnih) in kot vse večje onesnaževanje narave, razvoja, ki mu je temelj kapitalistični način produkcije. Stanje, v katerem: ». . . današnji proces gospodarske rasti neizprosno veča absolutni prepad med bogatimi in revnimi državami na svetu.«[4] Proces, ki potrjuje misel, da bogati postajajo bogatejši, revni pa dobivajo otroke! Vendar v svojem bistvu proces, v katerem bogati zaradi svojega načina produciranja drve v prepad ekološke katastrofe in v svoji kapitalistični (ne)omejenosti vlečejo s seboj tudi dežele tretjega sveta (seveda ne le njih), ali pa hočejo njim (oziroma, tudi njim) naprtiti posledice načina produciranja, ki njim samim »kratkoročno« prinaša ogromne profite z izkoriščanjem narave in človeka, dolgoročno gledano pa v opustošenju narave človekovo smrt.

3. Kakor ima sodobna ekološka kriza »razvitega sveta« svojo zgodovino, nosijo ekološko problematiko tretjega sveta »lastne« zgodovinske korenine.

Menim, da je možno postaviti *hipotezo,* da so ljudstva tretjega sveta živela v *relativnem ekološkem ravnotežju z naravo,* tako glede *načina produciranja kot potrošnje in potreb,* ki jih je bilo potrebno zadovoljevati. Težko bi bilo, tudi na spekulativen način (oziroma sploh na tak način) dokazati, argumentirati npr. trditev, da so Mayi ali še starejša ljudstva izumrla zaradi lokalnih ekoloških katastrof, povzročenih z delovanjem teh ljudi samih.

Korenine ekološke problematike tretjega sveta ležijo v *kolonializmu novega veka.* Jasno je, da kolonializem kot prisvojitev novih področij, ni fenomen novega ali srednjega veka, in da je obstojal že poprej. Četudi je morda ponekod povzročil lokalne »ekokatastrofe« (npr. Kartagina), ni do pojava kapitalizma nikoli nastopal v povezavi z načinom produkcije, katerega lastnosti in posledice na biosfero sem že opisal.* Kolonializem je po prvi svetovni vojni zašel v krizo, ki svoj vrh doseže po drugi svetovni vojni, ko kolonialni sistem skoraj v celoti razpade.

Kakšne so lastnosti kolonializma, kaj je njegovo bistvo in notranje gibalo, nam je več ali manj znano. Rad pa bi poudaril eno, kar je za obravnavano problematiko izjemno pomembno. Kolonializem je ekspanzionistična oblika kapitalizma, ki si išče nova tržišča delovne sile, surovin in kapitala (le-tega v omejenem obsegu).[5] Cenena delovna sila in surovine ter nizki stroški produkcije se idealno pojavljajo

in postavljajo v novoodkritih deželah, ki si jih je kapital s svojo močjo in po svoji obliki *prilastil in primeril.* Kljub mnogim krinkam se v kolonijah v vsem siju pokaže brezobzirna, izkoriščevalska in uničevalna narava kapitalističnega načina produkcije, ki izkorišča, pohablja in pogublja tako naravo kot človeka, to je obeh virov vsega bogastva-delavca in zemljo. Eksploatacija in uničevanje je v kolonijah, ko nacionalno-moralni zadržki odpadejo, popolno. »Velika hinavščina in buržoazni civilizaciji prirojeno barbarstvo se nam docela razkrijeta, brž ko zapustimo njuno domovino, v kateri si prizadevata, da kažeta dostojnejše šege in pogledamo v kolonije, kjer nastopata z vso brezobzirnostjo.«[6] Ko je človek izčrpan, se ga zavrže, . . ., ko je narava v svojih bogastvih opustošena (kot rudnik, gozd, . . .,), se jo enostavno zapusti. Menim, da je ravno kolonializem pustil globoke rane v ekološkem ravnotežju bivših kolonij in današnjega tretjega sveta. Razdrl je dotedaj relativno enotnost avtohtonega prebivalstva z naravo, *uničil kulture in načine produciranja,* ki so bili sposobni obstojati v naravi in z njo, ne da bi v zameno dal kaj otipljivejšega kot nekakšne obljube o razvoju, ki pa se kasneje pokažejo 1. kot zlagane in 2. kot neuresničljive.

Do pojava kolonializma večina teh dežel tudi ni bila tako gosto naseljenih kot je sedaj in v čemer večina zahodnih, meščanskih ekologov vidi enega izmed poglavitnih (če ne celo glavnega) vzrokov preteče ekološke katastrofe, obenem pa »pozabljajo«, da je ravno kapitalistični način proizvodnje sam proizvedel takozvano demografsko eksplozijo v deželah tretjega sveta iz enostavnega vzroka, ker je potreboval čim cenejšo delovno silo. Da pa se le-ta producira kot »rezervna armada«, . . ., to je v skladu z zakonitostmi kapitalističnega načina produkcije (in ne morda tako, da se »neuka raja razmnožuje«), nam je že znano.

4. V procesu *dekolonizacije* se je pojavilo vse več neodvisnih držav v mejah bivših kolonij, ki so se hotele samostojno razvijati in načrtovati pot v prihodnost. Mnogo se jih je odločilo za pot graditve socialistične družbe v lastnih in specifičnih razmerah (o tako ali drugače razumljenemu socializmu tukaj ne bom govoril). Vendar pa je bila večini vzor ureditev njihovih prejšnjih metropol, seveda pod vodstvom maloštevilne, povečini skorumpirane domače buržoazije in pod patronatom bivših kolonizatorjev, ko padejo pod novo obliko kolonializma-*neokolonializem.* Znotraj razvoj kapitalističnega načina produkcije in od zunaj kapitalizem kot svetovni sistem, v posebni obliki kot neokolonializem. Kapital ne izpusti zlahka svoje žrtve. Izpusti jo, ko ji izpije vso kri, pa še potem se pojavijo pogrebniki, ki iz crkovine kujejo profit!

Neokolonializem kaže enake lastnosti kot njegov starejši brat-kolonializem, le da v bolj prefinjenih oblikah, ko se eksploatacija ljudi in narave skriva pod plašči raznih »pomoči nerazvitim«, »fondov za nerazvite«, . . ., v dejanski luči pa se pokaže, ko začuti, da so njegovi interesi ogroženi kot genocid, ekocid, . . . (Vietnam, Koreja, . . .)[7].

Neizbežen (in že dosežen) produkt neokolonializma v tesni povezavi s kapitalističnim načinom produkcije znotraj dežel (seveda v interesu maloštevilne nacionalne buržoazije) in s proklamiranimi cilji razvoja teh dežel iz nerazvitosti in zaostalosti, je porušeno naravno ravnotežje v teh deželah. Na tem nivoju se pojavlja tudi »različnost« glede vzrokov in posledic porušene enotnosti med človekom in naravo. Medtem ko je ekološka kriza v razvitih deželah *na zunaj* posledica visoke industrializacije (tehnologizacije) in potemtakem razvitosti same, je prišlo v nerazvitih deželah do ekološke krize *brez ustrezne industrializacije in nerazvitosti navkljub.* Tudi v tem je razvidno, da je ekološka kriza kot porušeno naravno ravnotežje (porušen odnos med človekom in naravo) kapitalu lastna in razumljiva le skozi kapital. In v tem se nam preseganje nerazvitosti in obvladova-

nje (tudi: kot obvladovanje) ekološke problematike pokaže kot negacija kapitalističnega načina produkcije in afirmacija (seveda ne le verbalna) socializma, oziroma komunizma v planetarnih razmerah, ko je kapitalistični način produkcije *vsaj* v veliki manjšini, kot izjema, ki bo slejkoprej presežena.

Vendar je tudi v deželah tretjega sveta, ki so se odločile graditi socializem in komunizem, prišlo do grobih porušitev naravnega ravnotežja: na Kitajskem, njeni obširnosti, nerazvitosti in tradicionalni skromnosti (ne glede na to, da tudi oni razvijajo nuklearno oborožitev) kot onesnaženje industrijskih in ubranih centrov,...[8] Problematika, ki bi obravnavala, kako in na kakšen način (če sploh kakšen poseben) je prišlo do porušitev naravnega ravnotežja v deželah tretjega sveta, ki grade socializem, v odnosu na one, kjer obstaja kapitalistični način produkcije, sploh še ni obdelana. Tudi jaz se ne bom spuščal v obravnavanje tega razlikovanja, čeprav bi bilo to potrebno.

5. Sam *razvoj* torej, ki sploh ni postavljen v konkretne razmere, razumevajoč in upoštevajoč posebnosti dežel tretjega sveta (kulturne, produkcijske,...), ali pa je ta razvoj (ponavadi) poenostavljena kopija razvoja, oziroma oblike in vsebine razvoja (to je ekonomske strukture in družbeno-ekonomskih odnosov) razvitih kapitalističnih družb (kor najboljšega možnega sveta, ki ga je eventuelno morda potrebno nekoliko popraviti), pa naj (bi) poteka(l) v okviru kapitalističnega ali »socialističnega« načina produciranja, je torej poglavitni vzrok za ekološko krizo v deželah tretjega sveta.[9]

Ekološka kriza je v teh deželah že sedaj močno izražena, vendar še zdaleč ne v takšni meri kot v razvitih kapitalističnih in socialističnih družbah. Obstajajo pa vse možnosti, da bodo nerazviti dohiteli razvite najhitreje (in samo) na tem področju.

V tej (tudi lastni) sili za razvojem se hočejo seveda te dežele naglo industrializirati, dostikrat celo ne glede na očitne posledice, ko namenoma dovoljujejo gradnjo onesnažujočih tovarn,..., ker hočejo na ta način privabiti tuje investitorje in tuj kapital, ki naj bi jim omogočil razvoj in pomagal iz nerazvitosti (znano je, kako v pogojih ekonomske zaostalosti primanjkuje ravno kapitala za osnovne investicije,...,).

Oglejmo si nasmejano lice dogajanja ekološke krize v deželah tretjega sveta in sicer najprej v obli(e)kah, v katerih nastopa. *Lice,* ki mu je duša kapitalski svet in je nasmejano zato, ker poteka ekološka kriza kot *industrializacija,* kot izvoz (s strani razvitih) in uvoz (s strani nerazvitih) *tehnologije,...,* ki naj bi te dežele popeljala iz nerazvitosti, zaostalosti, a po eni strani ne ve, po drugi strani pa noče vedeti, da s tem izvaža, oziroma uvaža tudi ekološko krizo kot celotno strukturo kapitalskih odnosov.

a) Razvite dežele izvažajo v dežele tretjega sveta mnoge produkte, ki so sami po sebi največji onesnaževalci in uničevalci narave (in seveda tudi človeka), med katerimi je najbolj znan DDT, vse to seveda zato, da bi tem deželam omogočili hitrejši napredek kmetijstva, preprečili lakoto,... Vendar so pa po drugi strani ravno ti proizvodi v deželah proizvajalkah prepovedani ali pa je njihova uporaba vsaj omejena in strogo kontrolirana. (Gre za te najbolj *že poznane* strupe!) Tako ZDA več kot polovico proizvodnje DDT izvaža v Indijo in Tajland. Tako so iz Indije, Tajlanda, Nigerije, Indonezije, Ekvadorja, Venezuele itd. znani mnogi primeri zastrupitev z DDT. Prav tako vsebujejo mesna tkiva živine, mleko, zelenjava,... in seveda tudi ljudi izredno visoke stopnje koncentracije DDT. Ob tem pa naj omenim, ne kot zanimivost, temveč kot strukturno lastnost neokolonializma: v ZDA je *uvoz* živil s tako visoko koncentracijo DDT *prepovedan,* prepoved pa se na *izvoz* taistega DDT seveda ne nanaša.[10] DDT je le eden izmed mnogih primerov!

b) Drug način izvažanja ekološke krize v dežele tretjega sveta je v izvažanju in postavljanju že zastarele, odpisane tehnologije, ki ravno zaradi zastarelosti še bolj onesnažuje okolje. Sodobna tehnologija, ki vsaj do nekje preprečuje (sicer le) onesnaženje okolja, tem deželam ni dostopna. Razlogi za to pa mnogokrat niso le ekonomski (»čista« tehnologija je namreč izredno draga), temveč ideološki in politični. Tako je, sicer že stara praksa, da nerazviti (revni) za drag denar kupujejo že zdavnaj zastarelo tehnologijo, nemalokrat dobesedno z odpada, še kako uporabljana tudi danes (tudi mi nismo izjema pri tem).

c) Tretji način je direktno prestavljanje ekoloških katastrof iz razvitih dežel v dežele tretjega sveta in to s postavljanjem »umazane«, »onesnažujoče« industrije (kjer »čista« tehnologija ni mogoča ali pa še ni poznana). Kapitalistična podjetja (ponavadi so to multinacionalne kompanije) postavljajo svoje tovarne, podružnice v te dežele zaradi cenene delovne sile, zaradi obstoječih zalog surovin in energije, vedno več pa zaradi tega, da jim ni potrebno vgrajevati čistilnih naprav in sploh skrbeti za preprečevanje onesnaženja okolja, za kar porabijo v matičnih deželah že $^2/_3$ do $^3/_4$ vrednosti celokupne investicije. Tako grade npr. ameriška podjetja v Braziliji velikanski železarski kompleks, Zahodni Nemci vlagajo svoj kapital v tovarno detergentov, proučujejo pa možnosti za gradnjo tovarn za proizvodnjo insekticidov, kavstične sode, klora, plastičnih mas itd. Produkcija, ki sama po sebi najbolj onesnažuje in produkti, ki naravo najbolj onesnažujejo. Vladajoči sloji v teh deželah gredo investitorjem seveda kar se da na roko.

d) Dežele tretjega sveta tudi same omogočajo in še povečujejo ekološko krizo (možnost ekološke katastrofe), ko v želji za razvojem kot iskanjem in »snubljenjem« tujega kapitala, sicer nujno za ta(k) razvoj, oddajajo v izkoriščanje svoja naravna bogastva (ponavadi brez omejitev, varstvenih pogojev, . . .) ali pa jih same izčrpavajo, brezobzirno in prek vsakih meja, ki bi še zagotavljale naravno obnovitev, oziroma preprečevale opustošenje. Naj tu zopet omenim *kot primer* Brazilijo, kjer je vlada sklenila pogodbe z multionacionalnima kompanijama Nippon Steel in British Steel Corporation o izkopavanju in predelavi železa, mangana, kositra, ki se nahajajo v nedrih porečja Amazonke.[11] In to je ponavadi običajna praksa v večini dežel tretjega sveta, ko so zaradi obstoječih produkcijskih odnosov v planetarnem obsegu, take pogodbe nemalokrat tudi prisiljene sklepati.

6. Na koncu naj še na kratko orišem, kako se kažejo konkretni primeri že prisotnega porušenega naravnega ravnotežja v deželah, o katerih je bilo v tem poglavju govora. Pri tem naj še enkrat spomnim, da so ti primeri posledica, produkt in nujni nasledek določenih produkcijskih odnosov, in sicer kapitalističnih produkcijskih odnosov (na znotraj kot nacionalna ekonomija in na zunaj ponavadi kot neokolonializem).

a) Uničevanje tradicionalnega okolja in kulture kot posledica prodiranja, vsiljevanja in uveljavljanja kapitalističnega načina produkcije kot industrializacija in urbanizacija, ki se je razširila skoraj na vsa področja. Uničenje prastarega sožitja z naravo in vzpostavitev bivanja proti naravi (in proti ljudem). V Sudanu so npr. temperaturne razlike med dnevom in nočjo in med letnimi časi izredno velike. Tako so prebivalci v tisočletjih razvili posebno arhitekturo (iz materiala, ki ga je v izobilju: blato, trs, les, in ki je odporen glede na vremenske prilike) in način oblačenja, ki sta sposobna te velike razlike močno omiliti, brez uporabe umetnih sredstev. S prodorom in razvojem kapitalizma so seveda sprejeli tudi arhitekturo nebotičnikov, stanovanjskih in administracijskih ter proizvodnih betonskih pošasti, v katerih pa je brez klimatskih naprav nemogoče živeti, še posebej, ker so spremenili tudi način oblačenja: djallaby in tobe (tradicionalni oblačili iz lahkega bombaža, ki so ga ovili okrog telesa in ga tudi na poseben način nosili-tako da jih

je hladil ali grel) so zamenjale hlače, bela nylon srajca in kravata. Ob tem, da te klimatske naprave potrebujejo dodatno enrgijo za delovanje, ki poprej ni bila potrebna, jih mora Sudan za drag denar tudi uvažati. »Proces sprememb, ki je bil opisan v Sudanu, lahko zasledimo v spremenjenih oblikah v mnogih vročih nerazvitih deželah.«[12] Podobnih primerov, ki nam pokažejo, kako kapital ne gleda na človeka in naravo, je v deželah tretjega sveta na pretek!

b) Onesnaževanje okolja z biogenimi odpadki, kar pogosto povzroča razna infekcijska in epidemična obolenja. To je posebno pomembno, ker te dežele ležijo pretežno v tropskem pasu. Pojavlja se v novih, hitro rastočih mestih, naseljih, ki jim ne sledi ustrezen razvoj higiene, komunalne urejenosti. Menim, da mi ni potrebno posebej opisovati pogojev bivanja v predmestjih velemest Latinske Amerike, Indije, . . .

c) Urbanizacija kot *hiper-urbanizacija*, kjer ». . . brezdomsko, spremenljivo in nezaposleno prebivalstvo, »rezervna armada« neke neobstoječe industrije, predstavlja osnovo za razvoj mest.«[13]

Torej nastajanje in razraščanje mest, ki ga ne spremlja ekonomska rast, ustrezna infrastruktura, . . ., da o samem problemu velemest in njihovem učinkovanju na naravo in na človeka tu sploh ne govorimo.

d) Onesnaženje zraka, vode in zemlje kot direktna posledica industrializacije, urbanizacije in agrikulture. To je doletelo predvsem velika industrijska in urbana središča, Sao Paolo, Rio de Janeiro, Mexico, Bombay, . . ., v katerih je zrak zaradi industrije, prebivalstva in prometa ravno tako onesnažen kot je to primer velemest razvitega sveta. Ravno tako se dušijo v prometu, s pitno vodo pa imajo ponavadi še večje probleme. Močno so onesnaženi tudi vodotoki (npr. jezero Maracaibo v Venezueli, Javansko morje, morje okrog Djakarte, . . .). Zaradi brezobzirnega izkoriščanja rudnih bogastev, gozdov in drugih zelenih površin prihaja do erozije vetra in vode, kar vpliva na nenehno širjenje puščav. V deželah tretjega sveta je že danes okrog 38 milj. km^2 puščav, njih obseg pa vedno bolj narašča. Tako strokovnjaki menijo, da bo v Braziliji ob sedanji stopnji in načinu izkoriščanja gozdov nastala druga Sahara. V Braziliji namreč izvajajo obsežna izsekavanja v porečju Amazonke zaradi gradnje cest, pristopa do rudnih bogastev, ki se baje skrivajo v tem področju, izkoriščanja gozdov, kmetijstva, . . . Vse to za razvoj zaostalih predelov v Braziliji sami in za razvoj Brazilije kot celote. Vendar ne vedo (ali nočejo vedeti), da s tem prepuščajo ta področja vplivu vetra in vode, kar je za tropske gozdove še veliko bolj usodno kot za gozdove na drugih področjih. Obširni pragozdovi Amazonke pa so s svojo produkcijo kisika tudi »pljuča sveta.« Tako bi se ob uničenju zelenih površin Amazonke znatno zmanjšala tudi svetovna produkcija kisika. In ob pomanjkanju kisika tudi kapital ne more živeti!

e) Vojaške agresije in prisotnost tujih armad v deželah tretjega sveta. Tuje vojaške sile imajo v teh področjih številne poligone (kot poligone ali kot Vietnam!) za preizkušanje raznoraznih, po navadi najbolj uničujočih in strupenih, orožij (eksplozije atomskih, vodikovih bomb, preizkušanje klimatoloških, kemičnih, bioloških, . . . orožij). Posledice takega delovanja na konkretna področja so že znane (radiacija, uničenje flore in favne in s tem uničenje pogojev za kakršnokoli življenje), posledice v planetarnem obsegu pa še niso znane.

V deželah tretjega sveta poteka in prihaja tudi do oboroženih spopadov, ki v mnogočem uničujejo naravno okolje. Ne nazadnje naj omenim, da te dežele trošijo tudi ogromna sredstva za oboroževanje, ki bi jih lahko usmerila na druga področja. No, tudi v tem niso osamljene![14]

7. Seveda se tudi v deželah tretjega sveta začenjajo vse bolj zavedati se razsežnosti, globin in nevarnosti porušenega naravnega ravnotežja. Vendar ostaja

v večini primerov reševanje in razrešitev na nivoju deklariranih programov in načrtov, ki bistveno ne posegajo h koreninam problematike in nemalokrat izvodene v željah, obljubah in v najboljših primerih kot razširitev ali vzpostavitev naravnih parkov.

Kajti, dokler ima, npr. v Braziliji, kapital v rokah sekiro, ki seka levo in desno, vse to seveda pod firmo »razvoja«, ki pa daje dobiček nekaterim, še vedno lakoto in bedo mnogim, nevarnost ekološke katastrofe pa vsem, je ekološka problematika v deželah tretjega sveta obsojena na občasno posaditev posameznih dreves, zaščito kakšne skoraj izumrle živalske ali rastlinske vrste (da bodo razni safariji še zanimivi), dejanske korenine problematike pa segajo, vzporedno s postajanjem tega sveta kot sveta kapitala, vse globlje in vse šire.

Prav tako pa se je potrebno zavedati, da je lačnemu težko ali celo nemogoče reči: »Ne jej belega kruha, ker ni zdrav!«

Zopet se pokaže, da je nujno potrebno postaviti in razrešiti nekaj, ne le za tretji svet, bistvenih vprašanj: »Kaj je sploh razvoj?« »Kakšen razvoj?« »Razvoj kam?«

Vsa ta vprašanja so izredno pomembna tudi za nas, saj ravno tako spadamo v krog »nerazvitih«, oziroma »razvijajočih« se dežel, ki pa v svoj razvoj polagajo tudi prvine bodoče socialistične, komunistične družbe.

UPORABLJENA LITERATURA

Avčin, F.: Človek proti naravi. Tehniška založba, Ljubljana 1969

Bartov, V. F.: Savremeni kapitalizam i priroda. Misao, Moskva, 1976

Bunyard, P.: Brazil–the way to dusty death. The Ecologist, Vol. 4., No. 3, 1974

Castellas, M.: Urbanizacija, razvoj i zavisnost. Marksizam u svijetu, št. 7/1977

Commoner, B.: The Closing Circle. London, 1971

Engels, F.: Vloga dela pri preobrazbi opice v človeka. MEID, IV., CZ Ljubljana 1968

Kirn, A.: Marxovo razumevanje znanosti in tehnike. Ljubljana, 1975

Marx, K.: Kapital I., CZ, Ljubljana 1961

Kapital III., CZ, Ljubljana 1973

Pariški rokopisi 1844, MEID I., CZ, Ljubljana 1969

Nemška ideologija. MEID II., CZ, Ljubljana 1971

Pismo Rugeju. MEID I., CZ, Ljubljana 1969

Nemačka ideologija I-II, Kultura, Beograd, 1964

Bodoči rezultati britanskega gospostva v Indiji. MEID III., CZ, Ljubljana, 1967

Uvod (V »Očrte kritike politične ekonomije 1857–1858). MEID IV., CZ Ljubljana, 1968

Obdobje ekonomskega formiranja družbe. MEID IV., CZ, Ljubljana, 1968

Temelji slobode. Naprijed, Zagreb, 1974

Meek. R. L.: Marx and Engels on population bomb. Berkeley, 1971

Meje rasti. CZ, Ljubljana, 1974

Peking Rundschau, št. 5, 1972

Rodger, A.: The Sudanese heat trap. The Ecologist, Vol. 3., No. 3., 1974

Ross, H. H.: Brasd and Healt. The Ecologist, Vol. 6. No. 9., 1977

Stoneman, C.: Neodrživost kapitalizma. Marksizam u svijetu, št. 7/1977

Supek, Rudi: Ova jedina Zemlja. Naprijed, Zagreb, 1973

[1] Pogosto se za te dežele uporablja tudi druge izraze, sinonime kot: *dežele v razvoju, nerazviti svet, ... v glavnem pa gre za opredelitve, ki kažejo na materialno nerazvitost* teh dežel, na zaostajanje na področju produkcije in potrošnje materialnih dobrin, blaga. V tem *razvoj* sam ni opredeljen, določen, v kolikor pa je, poteka v zvijačnih vijugah kapitalskega razumevanja razvoja, napredka kot (v bistvu odvečnega, razsipnega) kopičenje – prudukcija – in trošenje materialnih dobrin. Kapital je edina univerzalnost in si, sebi lastno, primerja ves univerzum. V luči ekološke problematike se vprašanje razvoja pokaže v drugačni luči. Zato bom te izraze uporabljal z rezervo.

[2] Bartov, V. F.: Savremeni kapitalizam i priroda. Misao, Moskva 1976. Avtor navaja te podatke neupoštevajoč socialistične dežele.

[3] To ima lahko svoje prednosti kot možnost socialistične revolucije, a v tej »burnosti« tudi svoje slabosti, ravno zato, ker so obdobja miru relativno kratka. O stroških oboroževanja in konkretnih ekoloških katastrofah kot posledicah oboroženih spopadov na tem mestu ne menim govoriti.

[4] Meje rasti, str. 53, CZ, Lj. 1974. Seveda bistvo tega avtorji skrbno prikrijejo.

[5] »Vem, da hoče angleška industrijska buržoazija osrečiti Indijo z železnicami samo zato, da bi z manjšimi stroški izvlekla iz nje bombaž in druge surovine, ki jih potrebuje za svoje tovarne.« (Marx: Bodoči rezultati ..., str. 593; MEID IV., CZ, Ljubljana 1967).

[6] Glej 1. poglavje.

[6] Marx: Bodoči rezultati, ... str. 595;

[7] Glej npr.: Supek, R.: Ova jedina Zemlja, str. 130–136; Naprijed, Zagreb 1973.

[8] Viri o tem sicer niso popolni in ne vem kako obsežni ter dostopni. Po enem, meni dostopnem viru, pa imajo na Kitajskem velike težave z odpadnimi produkti industrije in kmetijstva, ki se jih tudi zavedajo in skušajo reševati. (Dji Nei: Spreminjanje škodljivega v koristno, Peking Rundschau, št. 5 1972)

[9] Pri tem seveda ni nič presenetljivega, da ravno strokovnjaki kapitalskega sveta načrtujejo razne razvojne plane, in da se ravno oni ukvarjajo s problematiko onesnaževanja okolja v teh deželah skozi različne koncepte: predlagajo *»mično rast«* kot razvoj na sedanji stopnji, konzerviranje sedanjega stanja; ekološki problem je za te dežele *nepomemben, ne obstoji*, potreben je razvoj za vsako ceno (to podpirajo tudi vladajoči sloji mnogih teh dežel); *»moderni utopični socializem«*: razvite zahodne dežele (ZDA, Kanada) se bodo zavestno odrekle nekaterim dobrinam, da bodo tako pomagale nerazvitim in s tem se bo dosegel nekak ekvilibrij, ki bo omogočal preživetje vsega človeštva. Menim, da mi ni treba posebej razkrivati ideološko obarvanost teh konceptov!

[10] Vir: Bartov, V. F.: cit. delo, Meje rasti, Commoner, B.: cit. delo

[11] V: Bunyard, P.: Brazil–the way to dusty death, str. 90; The Ecologist, Vol. 4. No. 3, 1974.

[12] V: Rodger, A: The Sudanese heat trap, str. 106; The Ecologist, Vol. 4. No. 3, 1974

[13] Castellas, M.: Urbanizacija, razvoj i zavisnost, str. 282; Marksizam u svetu, št. 7, 1977. Kot sem že nakazal, nastopa demografska eksplozija v tretjem svetu bolj kot ideološka krinka meščanskih teoretikov. Kajti vsak novorojeni, npr. Američan, je po svoji porabi surovin, energije, kalorij, ... bolj škodljiv za naravo, za naravno ravnotežje kot 100 novorojenčkov v deželah tretjega sveta. Kaj je vzrok rezervni armadi brezposlenih, nam je že znano. Praktičnost te ideologije pa je tudi razvidna: sami si na ta način hočejo zagotoviti naravne vire za svoj nivo porabe, obenem pa zagotoviti si profit s prodajo programov in sredstev za omejitev rasti prebivalstva.

[14] Na tem mestu bi bilo vredno omeniti militaristični odtenek v ideologiji osmišljanja ekološke krize, ki vidi korenine pojava v prenaseljenosti, demografski eksploziji. Mnogo jih je, ki v tem vidijo vojaško nevarnost (»rumena nevarnost«)!

UDK: 577.4:330.148

Ekološka kriza, kapitalistični način produkcije, svetovni komunizem

Dušan Vukovič

EKOLOŠKA KRIZA KOT NUJNOST KAPITALISTIČNEGA NAČINA PRODUKCIJE

Časopis za kritiko znanosti 43–44/1981

Prispevek je naravnan kot poizkus marksistične osmislitve in analiza sodobne ekološke krize. Sledeč Marxu postavljam bistvo ekološke problematike v razmerje med človekom in naravo (ter človekom), ki je produkcijsko, delovno razmerje. Kajti človek, da bi lahko eksistiral sploh kot človek, mora najprej »posredno producirati svoje življenje«, in sicer tako, da v produkciji zadovoljuje prvotne potrebe po stvareh, ki mu življenje sploh omogočajo in odpirajo: potrebo po hrani, pijači, stanovanju . . ., V zgodovinskem razvoju poteka proces produkcije od prvotne enotnosti človeka z naravo do razcepa, ki se udejanja skozi odtujevanje človeku njegovih produktov dela, produkcije same, narave, skozi odtujevanje človeka samemu sebi in drugim. Ta razcep se dovrši v kapitalskem svetu in ravno v svoji dovršenosti nasprotij nosi klice preseganja in sprave, možnost identificiranja človeka v naravi kot naravnega bitja in narave, kot človeka, ki mu je narava »bistvo« in eksistenčni prostor, katerega si ne sme spodkopati, to je, nepopravljivo uničiti, če hoče eksistirati kot živo bitje sploh, če noče, da bi umrl.

Dialektika ekologije je postavljena v samo razmerje človek-narava, v produkcijo, ki to razmerje določa in je družbeno-materialne narave. Tako je tudi sodobna ekološka kriza prisotna v sebi lastni dvojnosti: kot *družbeno* razmerje in kot *naravno* razmerje (in razmere). V kolikor je naravno razmerje, pade pod naravoslovne zakone, na katerih sploh temelji vsa znanstvenotehnična podlaga naše produkcije. V kolikor je družbeno, pa je moč najti razrešitev v spremenjenem načinu produciranja in v spremenjenih družbenih odnosih, in sicer v planetarnem obsegu, kot svetovni komunizem.

UDK: 577.4:330.148

Dušan Vukovič

DIE ÖKOLOGISCHE KRISE ALS NOTWENDIGKEIT DER KAPITALISTISCHEN PRODUKTIONSWEISE

Časopis za kritiko znanosti 43–44/1981

Der Beitrag ist als Versuch einer marxsistischen gedanklichen Erfassung und Analyse der aktuellen ökologischen Problematik in das Verhältnis von Mensch und Natur (sowie Mensch), das ein Produktions-, ein Arbeitsverhältnis ist. Denn der Mensch muss vorerst, um überhaupt als Mensch existieren zu können, „mittelbar sein Leben produzieren", und zwar so, dass er in der Produktion seine Grundbedürfnisse nach Sachen, die ihm erst sein Leben ermöglichen und eröffnen: Essen, Trinken, Wohnen tec., befriedigt.

In der Entwiklungsgeschichte verläuft der Produktionsprozeß von der ursprünglichen Einheit von Mensch und Natur bis zur Spaltung, die sich durch Entfremdung des Menschen von seinen Arbeitsprodukten, von der Produktion selbst, von der Natur, durch Entfremdung des Menschen von sich selbst und den anderen verwirklicht. Diese Spaltung findet ihre Vollendung in der Welt des Kapitalis und beinhaltet gerade in der Vollendung der Gegensätze die Keime von Aufhebung und Versöhnung, die Möglichkeit der Identifikation des Menschen in der Natur, als natürliches Wesen und der Natur, als Mensch, dem Natur „Wesen" und Existenzraum ist, den er nicht untergraben kann, nicht unfwiderbringlich vernichten kann, wenn er überhaupt als Lebewesen existieren will, wenn er nicht sterben will. Die Dialektik der Ökologie ist in das Verhältnis Mensch – Natur selbst gestellt, in die Produktion, die dieses Verhältnis bestimmt und gesellschaftlich-materieller Natur ist. So ist auch die gegenwärtige Ökologie-Krise in einer ihr eigenen Zweiheit vorhanden: Als *gesellschaftliches* Verhältnis und als natürliches Verhältnis. Insofern sie ein Naturverhältnis ist, fällt sie unter naturwissenschaftliche Gesetze, auf denen jede wissenschaftlich-technische Basis unserer Produktion gründet. Insofern sie ein gesellschaftliches ist, ist eine Auflösung in einer veränderten Produktionsweise und in veränderten gesellschaftlichen Verhältnissen zu finden, und zwar in globalem Umfang als Weltkommunismus.

UDK: 330. 180 (049): 301.171.1

Bogomir Kovač

KRITIKA POLITIČNE EKONOMIJE IN USMERJANJE DRUŽBENEGA RAZVOJA*

Dovolj je, če pokažemo
nasprotja v obstoječi
družbi, pa bodo ljudje
hrumeli za komunizmom.

B. Brecht

I.

Obdobje, v katerem živimo, označuje osnovni paradoks naše civilizacije: tehnični in družbeni napredek še nikoli v zgodovini ni dobival večje razsežnosti in ponujal temeljitejše rešitve človeške eksistence, toda hkrati še nikoli ni bila moč človeku odtujenih družbenih sil večja in prodornejša kot danes. Na eni strani obstaja torej človeku lastni napor k preseganju in transformiranju danega, na drugi strani pa se kažejo materialne in družbenorazredne protislovnosti tega preseganja. In tu je odločilni trenutek dialektike: potrebno je spoznanje teh protislovnosti, spoznanje realnega življenjskega procesa, da bi na podlagi historičnomaterialistične analize dobili možnost hitrejšega in jasnejšega spreminjanja danega. Odkrivanje realnih možnosti nove eksistence pa pomeni vprašati se o bistvu teh sprememb, o gonilnih silah preobrazbe, o ciljih in metodah njihovega doseganja. Ali obstajajo določene zakonitosti tega razvoja in če obstajajo, ali jih je mogoče odkriti, jih praktično osmisliti v sedanjosti, spoznati in anticipirati v prihodnosti.

Če pristanemo na tezo, da je izgradnja komunistične družbe dolgotrajen proces radikalnega razreševanja protislovnosti zgodovinsko danih oblik družbenoekonomskih odnosov, je povsem razumljivo, da dobiva raziskovanje in usmerjanje družbenega razvoja še posebno pomembno mesto. Načini tega usmerjanja in raziskovanja so medsebojno lahko različni – tako po metodi kot po vsebini, vendar pa jih lahko medsebojno primerjamo in hierarhično vrednotimo.

To pa predpostavlja natančno teoretično-metodološko razumevanje in razlago principov in splošnih teoretičnih postulatov, s katerimi pojasnjujemo družbenoekonomske pojave v sedanjosti in prihodnosti. Principi historičnega materializma v svoji odrejenosti in logični povezanosti predstavljajo osnovo, na katero je mogoče vezati teoretične postulate raziskovanja in usmerjanja družbenega razvoja. Med njimi bi poudarili predvsem tri zahteve:

a) da teoretična analiza izhaja iz konkretnozgodovinskih oblik družbenega razvoja, od človekove ustvarjalne prakse ne glede na stopnjo njegove dejanske alienacije;

b) da je razvoj družbe dialektičen proces, kjer se družbe na določeni stopnji njenega razvoja »v vseh pogledih, ekonomsko, moralno in duhovno še drže materialna znamenja stare družbe iz neder katerih izhaja«;[1]

c) da je kritika obstoječega osnova za realno anticipiranje prihodnosti če se hočemo izogniti idealističnemu konstruktivizmu Proudhonovega tipa.[2]

Historičnomaterialistično razumevanje družbenega razvoja izhaja torej iz osnovnega principa, »da sveta ne anticipiramo dogmatično, ampak da hočemo iz kritike starega sveta najti novega... Če konstrukcija prihodnosti in gotovost za vse večne čase ni naša stvar, je tem bolj gotovo, kaj moramo storiti zdajle, mislim na brezobzirno kritiko vsega obstoječega, brezobzirno v tem smislu, da se ne boji svojih rezultatov in prav tako ne konflikta z obstoječimi silami.«[3]

Če razumemo z družbenim načrtovanjem v najširšem smislu zavestno usmerjanje celotne družbene reprodukcije v okviru globalne družbe, lahko pri Marxu odkrijemo teoretičnometodološko osnovo za celovito politekonomsko in politsociološko opredelitev vseobsežnosti družbene reprodukcije in notranjo naravo njenega usmerjanja. Kot vemo, je vseobsežnost celotne družbene reprodukcije Marx opredelil v svojem konceptu celotne družbene reprodukcije, preko katerega bomo v nadaljevanju skušali tudi jasneje opredeliti organsko povezanost med politično ekonomijo in historičnim materializmom v okviru usmerjanja družbenega razvoja.

Celotna družbena reprodukcija, po Marxu, ni omenjena samo na reprodukcijo materialnega življenja družbe, saj se v produkciji, delitvi in menjavi materialnega sveta reproducirajo določeni proizvodni odnosi (kot dialektična enotnost pozitivnega starega in še nerazvitega novega) ter skupaj z njimi tudi določena razredna struktura družbe. Celotna reprodukcija družbe obsega torej sočasno tridimenzionalno podobo globalne družbe:

a) reprodukcijo materialnih in duhovnih dobrin,

b) reprodukcijo produkcijskih odnosov,

c) reprodukcijo družbenorazrednega strukturiranja in razrednega boja.[4]

Znotraj celotne družbene reprodukcije se sprva zdi, da je primarnega značaja reproduciranje materialne osnove dela toda za znanstveno analizo je mnogo »pomembnejši rezultat« razumevanje reprodukcije produkcijskih odnosov.[5] To pa pomeni, da je treba iskati predmet proučevanja politične ekonomije in tudi sociologije (kolikor raziskuje ekonomsko anatomijo razredne strukture) v analizi produkcijskih odnosov in njihovega razrednega reproduciranja, kar samo na drug način potrjuje Marxovo stališče, da »politična ekonomija ni tehnologija«.[6] Reprodukcija določenih produkcijskih odnosov povzroča hkrati reprodukcijo razrednih odnosov, saj imajo le-ti svojo osnovo prav v odnosih reprodukcijskega procesa in se od tod dalje razširjajo na celotno družbeno strukturo; logika osnovnih produkcijskih odnosov postane logika družbe kot celote. Seveda ne gre samo za enostransko determiniranost produkcijski odnosi – razredni odnosi, ker prav konstituiranje razredne strukture in njeno utelešenje v političnem institucionalnem sistemu vzpostavlja povratnorepresivne mehanizme za zagotovitev nemotene reprodukcije produkcijskih odnosov in s tem, circulus vitiosus, reproducira obstoječo razredno strukturo v skladu s svojimi interesi.

Osrednjo vrednost in pomen Marxove znanstvene metode za naše nadaljnje opredeljevanje vidimo:

a) v sposobnosti uporabe izhodiščnih abstraktnih spoznanj v nadaljnji analizi konkretnih problemov v obliki celovite teoretične sinteze na konkretnozgodovinski ravni;

b) v celovitosti in kompleksnosti razumevanja konkretne stvarnosti, ki jo lahko znanost ne glede na svoje specialnosti razumeva samo, v kolikor se zaveda svojih meja in jih kritično presega. Znanost, ki je dialektična in revolucionarnokritična vedno vzporeja dejstva z njihovimi možnostmi, vedno odkriva racionalnejše in humanejše dimenzije prihodnosti in s tem na svoj način opozarja na iracionalnost in alieniranost sedanjosti.

II.

Uvodni diskurz na teoretičnometodološkem področju je imel trojen namen:

a) da opozori na pogosto zablodo naše politične ekonomije, ki družbeno reprodukcijo obravnava kot ekonomskotehnični problem, ali pa pristaja na drugi strani na psevdokonkretnost v smislu avtomatičnega vzpostavljanja samoupravnih socialističnih produkcijskih odnosov, ne da bi se zavedala historičnomaterialističnih konsekvenc zakona vrednosti:

b) da sociologija in filozofija nasprotno raziskujeta razredno strukturo in nekatere temeljne postulate družbene eksistence na dani zgodovinski stopnji razvoja, ne da bi presegli globalni kritični patos, ki izvira iz konkretnih defektnosti blagovne produkcije, v smeri zapopadenja protislovnosti realnih procesov družbene reprodukcije;

c) ker bomo v nadaljevanju kritično ovrednotili nekatere vidike ekonomske redukcije usmerjanja družbenega razvoja v okviru možnosti in smeri družbenoekonomskega razvoja Jugoslavije, s katerimi je naša ekonomska znanost nakazala reševanje ekonomskih problemov v okviru samoupravnega socialističnega sistema.

Vsako usmerjanje družbenoekonomskega razvoja mora izhajati iz konkretnozgodovinske realnosti, njenih protislovnosti in omejenosti, da bi na podlagi njihove kritične valorizacije uspeli opredeliti zmožnosti in možnosti razvoja, njegovo osnovno orientacijo in strategijo postopnega doseganja končne ciljne funkcije družbe. Cilji razvoja globalne družbe zato ne morejo biti preprosto cilji razvoja materialne produkcije njenega življenja, temveč so zastavljeni z vidika družbenega blagostanja kot celote, z vidika preseganja alieniranosti njenih pojavnih oblik. Ekonomska dimenzija socialistične družbe se ne meri zgolj s stopnjo rasti materialne osnove dela in različnimi koeficienti ekonomske učinkovitosti, temveč z dejansko stopnjo zadovoljevanja družbenih potreb v najširšem smislu. Za dosego končnega cilja: humanistične vizije socializma s »človeškim obrazom« je potreben pogoj razvoj gospodarskega sistema, zadosten pogoj pa zavestno, razredno opredeljeno usmerjanje materialnega in nematerialnega razvoja družbe.

V naših koncepcijah družbenega razvoja se še vedno reproducira teoretični sistem gospodarskega razvoja, ki se je uveljavil v svetovnem gospodarstvu šestdesetih let: cenena surovinska in energetska osnova ob uvozu tuje akumulacije zagotavlja hiter razvoj predelovalne industrije, razmeroma visoko produktivnost dela in sredstev, zadovoljiv izvoz in hitro rast potrošnje. Radikalno spreminjanje ekspanzivnosti kapitalističnega razvoja na svetovni ravni v začetku sedemdesetih let in naraščanje objektivnih notranjih protislovnosti je zahtevalo temeljito prilagajanje in iskanje novih poti usmerjanja družbenega razvoja. Objektivne notranje protislovnosti so rezultat:

a) protislovnosti reprodukcije materialne osnove dela, ki se pojavljajo kot problemi panožne in regionalne disproporcionalnosti (rezultat alokacijskih produktivnosti dela in sredstev, predimenzioniranosti potrošnje glede na dohodek, inflacijskih gibanj in problemov prerazdelitve dohodka mimo rezultatov dela,

nizke akumulativne sposobnosti gospodarskih subjektov, majhnih izvoznih možnosti, obilne zunanje zadolženosti . . .

b) protislovnosti družbenorazredne reprodukcije institucionalnega sistema, ki se pojavljajo predvsem kot problem dualnosti med normativnim in realnim, med abstraktnoteoretično dodelanostjo institucionalnega sistema v obliki sistemskih zakonov (Ustava, Zakon o združenem delu, Zakon planiranja, Zakon sistema in politike cen, . . .) in njihovo premajhno operacionalizacijo v razreševanju konkretnih protislovnosti prakse;

c) protislovnosti vpliva zunanjih faktorjev na materialni ravni (kriza svetovnega gospodarstva in splošno zmanjšanje gospodarske aktivnosti) in na razredno-ideološki ravni (vrednostni sistem potrošniške družbe).

Naša ekonomska znanost je dosegla dovolj visoko stopnjo zrelosti, da lahko analizira in opredeli nevralgične točke našega gospodarskega sistema in predlaga poti njihovega razreševanja, vendar ta spoznanja ekonomske znanosti niso bistveno doprinesla k našemu usmerjanju družbenega razvoja. Skepsa o premajhnem prispevku ekonomske znanosti k družbenemu razvoju nosi s seboj dvojno Janusovo lice:

a) na eni strani mora ekonomska znanost usmeriti vse svoje ustvarjalne moči k teoretičnemu in empiričnemu raziskovanju osrednjih problemov naše zgodovinske realnosti;

b) na drugi strani pa je potrebna takšna institucionalizacija znanosti v družbi, da bodo njeni dosežki neposredno doprinesli k razvoju materialne osnove družbenega razvoja.

Zgornja dilema, veljavna za vsako znanstveno disciplino, pa vsebuje v tem primeru novo dimenzijo dramatičnih razsežnosti: kako dolgo lahko naša družba nemoteno reproducira dinamiko razrednih odnosov ekonomske strukture glede na izrazito nezadovoljive gospodarske rezultate? Zgodovinska dejstva namreč s svojo neusmiljeno logiko teptajo lepoto idealističnega konstruktivizma in opozarjajo, da nezadovoljivi ekonomski rezultati v končni instanci vodijo *najmanj* do restavriranja intervencionizma družbenopolitičnih skupnosti kot odtujenih centrov moči, kar predstavlja najresnejši odmik od osnovnih postulatov našega videnja socializma. Kvadratura kroga je s tem zaključena: zanemarjanje ekonomske dimenzije družbenega razvoja v imenu navideznega razvoja in ohranjanja osnovnih družbenih kriterijev samoupravnega socializma (da delavci samostojno razpolagajo s pogoji in rezultati svojega dela) se sprevrača v svoje lastno nasprotje s številnimi razrednimi in političnimi posledicami. Razumljivo je torej, da je v okviru celotne družbene reprodukcije potrebno upoštevati reprodukcijo vseh treh sestavnih delov, saj bi njihovo nasilno ločevanje privedlo do notranjih stabilizacijskih motenj sistema, ki se po naravi stvari najprej pokažejo v sferi materialne produkcije družbe, v produkcijskih odnosih in nazadnje na površini družbe – v razrednih protislovnostih, konfliktih in novih oblikah razrednega boja.

Fetiški značaj predmeta ekonomske znanosti povzroča, da se le-ta veliko lažje giblje v pojavnosti blagovnega sveta kot pa v njegovi razredno strukturirani notranjosti in nujna posledica tega je pojasnjevanje ekonomskih procesov in ekonomskega sistema zunaj konteksta razrednega boja. Dilema: ali pragmatična, operativna ali sociologizirana ekonomska znanost ne obstaja – dejansko se zamenjujejo dve ravni celovite ekonomske znanosti: eno je ekonomiziranje z delovnim časom v okviru specialnih ekonomskih disciplin (ekonomike), drugo pa je zapopadenje ekonomske anatomije razredne strukture v okviru kritike politične ekonomije. Različnost opazimo tudi v časovni dimenzioniranosti: ekonomika je zaobsežena s problemi reprodukcije materialne osnove družbe v sedanjosti, kritika politične ekonomije pa je hkrati pozitivistična analiza produkcijskih odno-

sov skozi prizmo lastne kritičnosti, kjer se pozitivno vedno demistificira in anticipira v ideji in praksi prevrata osvoboditve dela in človeka samega.[7] Daljše je obdobje usmerjanja družbenega razvoja (srednjeročno, dolgoročno planiranje), bolj spada v domeno kritike politične ekonomije v primeri z ekonomiko kot ekonomsko tehnologijo.*

III.

V okviru sedanjih konceptov družbenoekonomskega razvoja,[8] ki so jih v preteklih nekaj letih napravili v naših ekonomskih institutih, ne bomo našli rešitev v zgornjem smislu:

a) ker izhajajo iz sedanjih problemov in skušajo znotraj obstoječe strukture institucionalnega sistema doseči večjo racionalnost materialne reprodukcije družbe;[9]

b) ker ne razlikujejo kratkega, srednjega in dolgega razdobja, kjer moramo načrtovati in pričakovati na srednji in dolgi rok (na primer 20 let) radikalnejše spreminjanje obstoječe ekonomske strukture;

c) ker zaradi nerazumevanja osnovnih postulatov kritike politične ekonomije dominira pozitivistični pristop k obravnavi ekonomskih pojavov neodvisno od razrednega strukturiranja in razrednega boja na dani stopnji razvoja družbe (aprioristično določanje socialistične narave samoupravnih produkcijskih odnosov).

Vzemimo na primer princip dohodka in dohodkovnih odnosov kot »osnovni družbenoekonomski odnos«, ki ostaja nespremenljiva konstanta v naših projekcijah in planih usmerjanja družbenoekonomskega razvoja. Problematičnost se pojavlja že na samem začetku: v opredelitvi dohodka kot enovite kategorije[10] ne glede na heterogenost njegovega determiniranja in delovanje zakona vrednosti v pogojih blagovne produkcije. Ker zakon vrednosti v pogojih razvite blagovne produkcije v socializmu ne deluje v obliki vrednostnih cen, prihaja do sistematične primarne prerazdelitve dohodka in s tem tudi do defektnosti namenske delitve (prekomerna rast potrošnje in OD, slabšanje akumulativne sposobnosti gospodarskih subjektov, opadanje samofinanciranja...) Nesorazmerja na področju delitve dohodka[11] vodijo do prilaščanja dohodka mimo rezultatov dela (tečavnost razumevanja in opredeljevanja minulega in živega dela na tem mestu zanemarimo) in postavlja se razredno-konkretno vprašanje uresničevanja osnovnih postulatov našega socialističnega sistema kot družbeni značaj dohodka, družbena lastnina, delitev po delu... Gnoseološko bi lahko vprašanje postavili drugače: kateri produkcijski način dejansko determinira ekonomske anatomije naše razredne strukture?

Narava prudukcijskega načina je odvisna od tega, kdo razpolaga s pogoji in rezultati dela in kako se v okviru danih produkcijskih odnosov in razredne strukture reproducira presežno delo. Blagovna produkcija s svojimi imanentnimi lastnostmi reproducira logiko kapitala in politična ekonomija mora spoznati njene specifične zakonitosti in najti takšne institucionalne rešitve, ki bi nevtralizirali njene negativne posledice na razvoj ekonomske in razredne strukture družbe. Ekonomska znanost že skoraj dvajset let ponuja delno rešitev v ekonomski nujnosti obstoja objektivne cene uporabe družbenih sredstev (kot renta, obresti, programirana akumulacija...), ki sistemsko pomeni rešitev vrste osrednjih problemov funkcioniranja inprestrukturiranja gospodarskega sistema. Vendar zaradi svoje cehovske zaprtosti ni uspela dovolj argumentirano pokazati na širše historičnomaterialistične implikacije svoje rešitve, ki presegajo ozki ekonomistični značaj korekcije pridobivanja in delitve dohodka, potrošnje in akumulacije, delitve po delu...

Nasprotno pa smo v podcenjevanju večdimenzionalnosti koncepta celotne družbene reprodukcije vzpostavili takšne institucionalne okvire (princip enovitega dohodka), ki bi naj navidezno presegli protislovja družbene lastnine (dohodkovni odnosi kot osnova združevanja sredstev in dela), dejansko pa reproducirajo njihovo nasprotje: dohodek in čisti dohodek postaja samo pojavni obliki vrednosti in presežne vrednosti. Tam pa, kjer deluje logika kapitala deluje tudi kapital sam in naloga kritike politične ekonomije v okviru usmerjanja družbenega razvoja ni v ustvarjanju quasi dileme ali obstaja določena oblika kapital-odnosa ali ne, temveč kako ga v okviru ekonomske strukture prehodnega obdobja obvladujemo in prevladujemo. Namesto da preprosto pristajamo na dominantnost socialističnega produkcijskega načina,[12] bi morala kritika politične ekonomije pokazati na dinamičnost medsebojnih odnosov, znotraj katerih se produkcijski načini šele bojujejo za dominantno in prevladujočo vlogo v procesih materialne reprodukcije družbe. Takšna notranja prepletenost in dinamičnost ekonomske strukture pa istočasno implicira navznoter (prudukcijski odnosi) in navzven (razredna struktura) dinamizem razrednega boja, ki v zavestni akciji progresivnih sil družbe pledira, da samoupravni procesi postanejo stvarna osnova radikalnega družbenega spreminjanja in razvoja.

Logika blagovne produkcije implicira partikularnost interesov blagovnih producentov, ki v svoji medsebojni interakciji (oblika konkurence kot pojavna oblika koordinacijskega mehanizma med ekonomskimi subjekti) z ekonomijo delovnega časa maksimirajo individualno in v končni instanci tudi družbeno ciljno funkcijo. Ti partikularni interesi postanejo protislovni, če v okviru gospodarskega sistema blagovni producenti zaradi defektnosti njegovega funkcioniranja (v podsistemu načina delitve) prisvajajo dohodek na osnovi ne-dela (kapitala, kot privatizacijo družbene lastnine). Medsebojen odnos protislovnih interesov vodi do konfliktnih situacij in način njihovega preseganja pomeni enega izmed osnovnih problemov družbenega razvoja.

Za razliko od sovjetske družbene znanosti,[13] ki skuša zanikati obstoj ekonomskih konfliktov in konfliktov v družbi nasploh, smo pri nas skušali na osnovi priznanja objektivnosti njihovega obstoja najti tudi poti za njihove razreševanje in preseganje. Načinu razreševanja protislovnosti in konfliktov ter upravljanju in usmerjanju družbenega razvoja v skladu z našimi osnovnimi postulati samoupravnega socializma (evoluiranje državne v družbeno lastnino...) smo dali novo vsebino v obliki samoupravnih sporazumov (SS) in družbenih dogovorov (DD). Osnovno načelo, na katerem sloni novi sistem koordiniranja med različnimi subjekti družbe, zahteva, da vsak subjekt na demokratičen način sodeluje v oblikovanju odločitev, ki določajo njegov ekonomski in družbenorazredni položaj v družbi kot celoti. V pluralizmu različnih samoupravnih interesov in protislovij pomeni takšen način usmerjanja družbenega razvoja dvojno negacijo dosedanje prakse alternativnih družbenoekonomskih sistemov:

a) negacija konkurence in protislovnosti kapitala, ki v razmerah privatne lastnine nad produkcijskimi sredstvi vodi do razrednih protislovnosti, konfliktov in odkritega razrednega boja;

b) negacijo dogmatskega unitarizma v katerem državna administracija kot utelešenje splošnega interesa upravlja in usmerja družbeni razvoj v imenu neposrednih producentov ne glede na njihove dejanske interese.[1]*U24

Marxova duhovita pripomba, da »tradicija vseh mrtvih pokolenj leži kot mora na možganih živih ljudi«[15] in blokira njihovo kreativnost ter radikalnost v reševanju konkretnih protislovnosti prakse, velja v veliki meri tudi za našo operacionalizacijo načel usmerjanja družbenega razvoja. Protislovnosti in konflikti nastajajo

na različnih ravneh družbe: v vertikalnem in horizontalnem smislu, med različnimi področji družbene delitve dela, med različnimi družbenimi subjekti... Različni interesi se pojavljajo med kratkoročnimi in dolgoročnimi cilji družbe (nasprotje med akumulacijo in potrošnjo na vseh organizacijskih ravneh), med osebnim dohodkom in načelom delitve po delu, med osebnim dohodkom in splošno potrošnjo, med doseženim in potencialnim dohodkom, med zaposlenostjo in produktivnostjo, med razvitimi in nerazvitimi področji, regijami... Protislovnost in konfliktnost pluralizma samoupravnih interesov se razrešuje v interakciji dveh integracijskih ravni:

a) v vertikalni smeri med temeljnimi organizacijami združenega dela, delovnimi organizacijami, sestavljenimi organizacijami združenega dela, širšimi asociacijami združenega dela in reprodukcijskimi celotami;

b) v horizontalni smeri pa med krajevnimi skupnostmi, občinami, republikami in pokrajinami ter federacijo.

V tej kompleksnosti, medsebojni prepletenosti in soodvisnosti različnih interesov v okviru globalne družbe je faustovska dilema neposrednega producenta v obvladovanju tokov družbene reprodukcije in usmerjanju njenega razvoja daleč presežena. Mnoštvo interesov in njihova protislovja lahko usklajujemo samo v okviru takšnega sistema SS in DD, kjer bodo natančno opredeljeni skupni cilji, prioritete in načini povezanosti različnih organizacijskih ravni družbe v načinu doseganja zastavljenih ciljev. Slabosti dosedanjega sistema usmerjanja družbenega razvoja vidimo v:

a) veliki ekstenzivnosti SS in DD in premajhni hierarhični delitvi v odrejanju strategije upravljanja in razvoja;

b) neopredeljenem strukturiranju ravni formiranja SS in DD, kar povzroča podvajanje in nasprotujoče rešitve;

c) težavnosti spreminjanja SS in DD in veliki nefleksibilnosti glede na dinamičnost družbenoekonomske prakse;

d) problemih kvantitete, kvalitete ter dinamičnosti informacij in njihovega ekonomskega vrednotenja (kot razlike med stroški in neto efekti informacij);

e) premajhni disciplini družbenih subjektov pri upoštevanju obveznosti in omejitev v SS in DD.

Celoten sistem odločanja in usmerjanja družbenega razvoja je vse preveč kompliciran in neobvladljiv, da bi se lahko fleksibilno prilagajal in na zadovoljiv način reševal protislovnosti našega družbenega razvoja. Tu zopet prihajamo do svojevrstnega paradoksa, ki smo ga že omenili: da dogmatsko vztrajanje na skrajno decentralizirani in sistemsko neopredeljenih ravneh povezovanja združenega dela (v najširšem smislu), v imenu osnovnih postulatov samoupravnega socializma, dejansko reproducira svoje lastno nasprotje – ekstenzivni državnoadministrativni intervencionizem kot koncetracijo odtujene politične moči. Izredna kompleksnost sistema[16] zahteva kot predpostavko optimalnega odločanja, natančno opredeljene sistemske parametre (kot skupna »pravila ponašanja«) in enotnosti instrumentov (naprimer ekonomske politike), ki vodijo k skupnim, plansko določenim ciljem. Opredeliti je potrebno hierarhične ravni v organizacijski strukturi, ki ustrezajo strateški delitvi interesov na splošne, posebne in posamične. Splošni interesi so kjučnega pomena in njihovo določanje in način zadovoljitve mora biti zasnovan na najdemokratičnejši osnovi, ki hkrati dovoljuje vzpostavitev takšnega mehanizma (kot sistem enotno usmerjenih instrumentov), ki bo zagotavljal njihovo uresničevanje tudi na nižjih ravneh. Na najnižji ravni lahko v mnogih primerih zadovoljitev posamičnih interesov prepustimo dopolnilnemu mehanizmu blagovne produkcije, ki smo ga predhodno v okviru enotne usmerje-

valne politike korigirali v smeri zadovoljevanja predhodno opredeljenih planskih ciljev na višjih ravneh (kot sestavni del SS in DD). Tako bi dobili sistem usmerjanja družbenega razvoja, ki bi z redukcijo množice parcialnih SS, s katerimi danes rešujemo številne konkretne (posamične) probleme prakse, povečali fleksibilnost in ekonomsko učinkovitost usmerjanja družbenega razvoja ne da bi pri tem žrtvovali demokratično in humano naravo samoupravnega socializma.

Naša družboslovna znanost, po našem mnenju, ne posveča sistemu SS in DD, kot načinu uravnavanja celotne družbene reprodukcije, dovolj pozornosti. Pri tem ne mislimo samo na uravnavanja tokov materialne reprodukcije življenja družbe, temveč na vzpostavitev določenih produkcijskih odnosov in njihovo razredno konstituiranje v pluralizmu samoupravnih (in nesamoupravnih) interesov posameznih subjektov družbe. Preraščanje pluralizma teh interesov v protislovja in konflikte, ki imajo osnovo v značaju lastnine in načina delitve, pomeni hkrati razredno strukturiranje produkcijskih odnosov in njihovo reproduciranje v družbi kot celoti. Sinteza ekonomske, sociološke, filozofske, psihološke ... znanosti lahko na tem področju proučevanja v znatni meri doprinese k hitrejšemu razvoju materialne osnove družbe kot tudi procesov njene demokratizacije in humanizacije v celoti. Razredno opredeljevanje družbene rente v delitvenih odnosih (ekonomija), splošna teorija konfliktov v spremenjenih pogojih socialističnega samoupravljanja (sociologija), razreševanje konfliktov v različnih pojavnih oblikah razrednega boja (politologija), SS in DD kot humane in demokratične oblike preseganja alieniranosti samoupravne družbe (filozofija)... je samo delna in površna delitev »delovnih področij« posameznih znanstvenih disciplin, ki bi šele v medsebojnem ustvarjalnem odnosu lahko dala konkreten prispevek k nadaljnjemu razvoju našega sistema.

Ne nazadnje bi pri tem opozorili na morebiti prezrto dejstvo, da nas tridesetletnica obstoja in potrjevanja samoupravnega sistema, kljub težavam in porodnim bolečinama svojega zgodovinskega razvoja, nikakor ne vodi do hamletovske dileme obstoja njegovih temeljnih vrednostnih opredelitev, ki v osnovi odražajo humanistične dimenzije Marxovega »kraljevstva svobode« onkraj »materialne nujnosti«. Toda pot do njegovega udejanjanja je dolga in zapletena ter zahteva najprej kritično spoznanje protislovnosti in zakonitosti njihovega razreševanja, da bi na naslednji stopnji zavestno, organizirano usmerjali družbeni razvoj v smeri ustvarjanja človeške prakse kot avtentičnega bivanja v Marxovem pomenu besede.

Na koncu še enkrat opredelimo naše osnovne teze:

a) Usmerjanje družbenega razvoja socialistične družbe mora izhajati iz osnovnih teoretičnometodoloških konceptov historičnega materializma (koncept celotne družbene reprodukcije, ekonomske strukture kot enotnosti produkcijskih načinov, dominanten produkcijski način in njegovo razredno reproduciranje v formaciji družbe).

b) Ekonomska znanost in še posebno kritika politične ekonomije mora spoznati osnovni določevalec produkcijskih odnosov (dominanten produkcijski način) in nakazati njegovo reproduciranje znotraj hierarhične celote ekonomske formacije družbe in razredno reproduciranje znotraj formacije družbe kot celote.

c) Kritika politične ekonomije mora biti zastavljena z vidika osvobajanja procesa dela, z vidika razrednorevolucionarnega nosilca družbenih sprememb, ki mora s svojo aktivnostjo doseči ugodne družbenoekonomske razmere za vsestranski razvoj človeške eksistence.

d) Področje usmerjanja družbenega razvoja je kompleksen proces, ki zahteva

konvertibilnost med ekonomijo, sociologijo, filozofijo in drugimi znanstvenimi disciplinami v Gramscijevem pomenu besede.[16]

e) Znanost bo pri usmerjanju družbenega razvoja dosegla tem večje uspehe, čimbolj svobodno bo njeno delovanje in čimbolj znanstvena bo njena uporaba v praksi.

* Ta tekst je napisan na osnovi diskusijskega prispevka na Ziberlovih srečanjih 1980 v Škofji Loki.

[1] MEID, IV, CZ, Ljubljana, 1968, str. 492.

[2] Glej Marxovo kritiko Proudhona v Bedi filozofije, MEID II, CZ, Ljubljana, 1971, str. 477.

[3] MEID I, CZ, Ljubljana, 1969, str. 146.

[4] Glej delo Vukašin Pavlović, Društvena reprodukcija i klasna borba, Radnička štampa, Beograd, 1977, str. 6–7.

[5] »... končno se kot rezultat reprodukcijskega procesa in oplojevanja pojavi najprej reprodukcija in nova produkcija odnosa kapitala in dela... Ta družbeni odnos, produkcijski odnos, je in fact še pomembnejši rezultat kot sami njeni materialni rezultati...«
K. Marx, Temelji slobode, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 167.

[6] MEID IV, ibidem, str. 16.

[7] Politična ekonomija je per definitione zgodovinska veda (vendar ne ekonomska zgodovina), ker preučuje produkcijske odnose in njihovo razrednost strukturiranja v zgodovinskem razvoju in vsebuje poleg analitično-ontoloških značilnosti tudi normativno konstrukcijsko komponento.

[8] Na tem mestu mislimo na koncepcije dologoročnega razvoja republik do leta 2000 in na problematiko srednjeročnega plana družbeno-ekonomskega razvoja Jugoslavije v obdobju 1981–1985.

[9] Kritično valorizacijo koncepcij dolgoročnega razvoja lahko najdemo v delu Luke Markovića, Klasna borba i koncepcije razvoja (Naprijed, Zagreb, 1978), ki predstavlja najostrejšo kritiko ekonomskega abstrahiranja zgodovine in razrednega boja. Toda radikalnost kritike ekonomske osamosvojenosti od zgodovine končuje zaradi premajhnega upoštevanja realnih zakonitosti in protislovnosti našega družbenega razvoja v nasprotju lastne razkrajajoče substance: v novi obliki odtujenosti (psevdokonkretnosti) in idealističnega konstruktivizma osamosvojenosti zgodovine.

[10] Že od druge polovice šestdesetih let sistematično poudarjamo suverenost posamezne delovne organizacije, da v pogojih razvite blagovne produkcije samostojno razpolaga z dohodkom kot rezultatom svojega dela.

[11] Statistični podatki potrjujejo preprosto vendar prezrto dejstvo, da višja stopnja kapitalne (tehnične) opremljenosti dela povečuje dohodek na zaposlenega in tudi osebni dohodek. V ozadju teh procesov je dejansko prelivanje akumulacije v osebne dohodke in privatizacija dohodka na osnovi razpolaganja z večjo kvantiteto in kvaliteto družbenih sredstev (privatizacija družbene rente in družbene lastnine).

[12] Glej na primer Koraćevo opredelitev socialističnega samoupravnega produkcijskega načina v delu Miladin Korać, Socijalistički samoupravni način proizvodnje, I. delo, Komunist, Beograd, 1977.

[13] O sovjetskem pojmovanju družbenega razvoja glej delo Aleksandra M. Vacića, Socijalistički privredni razvoj u svetlosti historijskog iskustva, Socializem, 1979, št. 11.

[14] Teorija centralnoplanskega sistema izhaja iz predpostavke identičnosti individualnih in družbenih interesov in tako je edina naloga državnoadministrativnega aparata, da z upravljalskimi dekreti maksimira funkcijo določenega družbeno priznanega cilja. V praksi pa se pluralizem različnih interesov izraža v pritisku na planske organe, da s svojimi korekcijami prilagodijo splošne principe individualnim potrebam in interesom.

[15] MEID III, ibidem, str. 347.

[16] Glej delo Radmile Stojanović, Planiranje u samoupravnom društvu, (Savremena administracija, Beograd, 1978, str. 282–88), kjer avtorica našteva pet dimenzij upravljanja kompleksnega samoupravnega družbenega sistema (podsistem upravljanja s posameznimi faktorji gospodarskega in družbenega razvoja, upravljanja v posameznih fazah družbene reprodukcije, upravljanja v smereh organiziranosti družbe, posamezne vrste upravljalskih aktivnosti in metaupravljanja).

[16] »Filozofija – Politika – Ekonomija. Če so te aktivnosti nujni sestavni deli enega in istega pogleda na svet, potem v njihovih teoretičnih principih mora obstajati konvertibilnost ene oblike v drugo, vzajemno prevajanje na lasten specifičen jezik vsakega sestavnega dela; vsak je impliciten drugemu, a vsi skupaj tvorijo homogen krog. »Gramsci, Izbrana dela, Kultura, Beograd, 1959, str. 88, 89.

UDK: 330.148:62.001.7

Franček Drenovec

DELO, KAPITAL IN PROIZVODNA TEHNOLOGIJA

1.

Najprej bi rad potrdil, kar je očitno: da je treba Bravermanov tekst brati v prvi vrsti le kot to, kar je – kot ugotovitev in celovit opis konkretnih načinov determiniranja delavskega razreda v strukturah in spreminjanjih kapitalističnega procesa proizvodnje. Braverman opisuje mesto in značilne lastnosti *dela* v proizvodnih procesih sodobnih razvitih kapitalističnih dežel, opisuje konkretno obnašanje delavcev do kapitala, do kapitalskega upravljanja in do tehnologije proizvodnega procesa. Tako branje v celoti ustreza avtorjevemu namenu in drugih zahtev do bralca tekst tudi nima. Braverman sam iz obravnavane tematike ni izsiljeval teorijskega posploševanja in zaključkov na manj konkretnih ravneh analize kapitalističnega načina proizvodnje. In to povsem zadošča.

2.

Pa vendar in prav zato, ker ohranja Braverman vseskozi tako čvrsto pristop le neposrednega povezovanja in komentiranja samega podatkovnega materiala, navede tudi na drugačna razmišljanja.

Bralec mora, *na primer*, opaziti nesorazmerje med načinoma, kako komentirata isti zgodovinski proces uveljavljanja podjetniških upravnih administracij v zadnji tretjini 19. stoletja – Marx: kot »prehodna točka, da se vse funkcije v reprodukcijskem procesu, ki so bile doslej še povezane z lastnino kapitala, spremenijo v gole funkcije združenih producentov, v družbene funkcije« (3, str. 495) – in Braverman: »kot *naraščajoče odtujevanje procesa proizvodnje* od delavca.« (1, str. 58) Itd.

Bravermanova opažanja in zaključki o *konkretnih* razmerah in spreminjanjih procesa dela in razmerja delo – kapital so izvršeni neodvisno od uveljavljenih načinov *teorijske* formalizacije kapitalističnega procesa proizvodnje (in kar je od zgodnje klasike 18. stoletja naprej v družboslovju v domeni ekonomske teorije), pa bo bralca zelo verjetno spodbujalo *tudi* k stalnemu soočanju lastnih sprejetih teorijskih predstav in Bravermanovega smiselno zaokroženega konkretnega opisa sodobne situacije in procesov nastajanja le-te.

Skratka, s postavitvijo »delavca« in »delavskega razreda« v kontekst *dela* v kapitalističnem procesu proizvodnje, je Bravermanov opis v domeni (marksistične) politične ekonomije. Hkrati ni izražen v njenih teorijskih kategorijah. Naša želja na tem mestu bi bila, da primerjamo ta »empirični« opis z veljavnimi splošnimi koncepti na temo razmerja delo – kapital in poskusi morebitne relevantne točke iz Bravermanovega opisa izraziti še v jeziku teh splošnih teorijskih shem.

3.

Ponovimo najprej Marxovo politekonomsko postavitev razmerja delo – kapital v procesu proizvodnje, kot izhaja iz celotnega konteksta »Kapitala«.

Sledimo Marxovemu lastnemu izvajanju. Proces proizvodnje je najprej *»proces dela«* (v uvodu 5. poglavja 1. knjige), *»produkcija uporabnih vrednosti* ali

dobrin... splošnega značaja..., neodvisno od kakršnekoli *določene družbene oblike.*« (2, str. 201). To je »predvsem proces med človekom in naravo, proces, v katerem človek s svojo dejavnostjo posreduje, uravnava in kontrolira menjavo snovi med seboj in naravo.« (2, str. 201) »Enostavni momenti procesa dela so *smotrna dejavnost* ali *delo samo, predmet,* na katerega deluje, in *sredstva,* s katerimi deluje.« (2, str. 202) Delovna sredstva »uporablja za *prevodnike* svoje dejavnosti na... predmet.« (2, str. 203) delovna sredstva in predmeti dela skupaj, kot proizvodna sredstva, so »*pogoj* delovnega procesa.« (2, str. 205)

Na tej osnovi sledi postavitev procesa proizvodnje tudi kot procesa tvorbe in večanja vrednosti. »Delavec ne producira zase, ampak za kapital.« (2, str. 572) »V individualnem prilaščanju prirodnih predmetov za svoje življenjske potrebe, kontrolira sam sebe. Kasneje ga kontrolirajo drugi.« (2, str. 571) »Znotraj produkcijskega procesa se je razvil *kapital* v *poveljstvo nad delom,* to se pravi nad delovno silo, ki dela, ali nad delavcem samim.« (2, str. 351) Nasproti procesu dela stoji *kapital.*

Kapitalistični proces proizvodnje moramo opazovati drugače kot enostavni, abstraktni proces dela. Proizvodna sredstva so konstantni kapital (predmeti dela in delovna sredstva: cirkulirajoči in fiksni kapital.) Delo samo je z vidika kapitala preprosto variabilni kapital – variabilni v tem načinu proizvodnje zato, ker proizvaja vrednost, večjo od vrednosti lastne delovne sile. »*Kapital* se je... razvil v *prisilen odnos,* ki delavski razred sili, da opravlja več dela, kakor predpisuje ozki obseg njegovih lastnih življenjskih potreb.« (2, str. 351) »Kapitalistična produkcija ni le produkcija blaga, po svojem bistvu je *produkcija presežne vrednosti.* Delavec... (mora) producirati presežno vrednost. *Samo tisti delavec je produktiven, ki producira presežno vrednost za kapitalista ali dela za povečevanje kapitala.« (2, str. 572)*

»Pojem produktivnega delavca torej nikakor ne obsega samo odnosa med dejavnostjo in koristnim učinkom, med delavcem in produktom dela, temveč tudi specifični družbeno, zgodovinsko nastali produkcijski odnos, ki vtisne delavcu pečat *sredstva za neposredno povečevanje kapitala.*« (2, str. 572; podčrtal F. D.) Kateri je ta »prisilen odnos, ki delavski razred sili »k proizvodnji presežnega proizvoda, oz. po katerem si »kapital... podreja delo« (2, str. 351) in ki je utemeljitev odnosa eksploatacije v kapitalističnem procesu proizvodnje? Proizvodnjo »absolutne presežne vrednosti,« tj. podrejanje dela kapitalu »s tistimi tehničnimi pogoji, s katerimi ga najde v njegovem zgodovinskem razvoju,« (2, str. 351) pustimo tu ob strani. »*Sprememba produkcijskega načina* samega zaradi podreditve dela kapitalu se more zgoditi šele pozneje.« (2, str. 209) »*Specifično kapitalistični način produkcije*« je šele »produkcija relativne presežne vrednosti... *Formalno podreditev nadomesti realna podreditev dela kapitalu.*« (2, str. 573)

»Če gledamo na produkcijski proces z vidika *delovnega procesa,* produkcijska sredstva nasproti delavcu niso bila kapital, temveč zgolj sredstva in material njegove smotrne produktivne dejavnosti... Drugače je, brž ko začnemo gledati na produkcijski proces z vidika *procesa povečevanja vrednosti.* Produkcijska sredstva se spremene takoj v sredstva za absorbiranje tujega dela. *Zdaj ne uporablja več delavec produkcijskih sredstev, temveč produkcijska sredstva uporabljajo delavca...* Sama sprememba denarja v materialne faktorje produkcijskega procesa, v produkcijska sredstva, spreminja le-ta v *pravne in neizpodbitne lastnike* pravice do tujega dela in do presežnega dela.« (2, str. 351–2) S procesi primarne kapitalistične akumulacije, ki historično razdvajajo principielno enotnost delavca in proizvodnih sredstev v procesu dela in postavijo nasproti procesu dela in

delavcu kapitalista v svojstvu lastnika materialnih pogojev procesa dela kot sredstev revolucioniranja tehnične vsebine procesa dela, se vzpostavi razmerje *podrejenosti dela: kapitalu,* in na tej osnovi razmerje *eksploatacije:* prisvajanje presežnega dela delavcev.

V Marxovi bolj natančni ekonomski formalizaciji struktur in tokov kapitalističnega procesa proizvodnje za »razviti« kapitalizem industrijske tehnologije 19. stoletja, so tako pojmovane relacije podrejenosti in eksploatacije predstavljene v prvi vrsti s kategorijo *organske sestave kapitala* – vrednostnim-tehničnim razmerjem med konstantnim in variabilnim kapitalom v procesu proizvodnje. S proizvodnim potencialom procesa dela manipulira kapital s posredstvom proizvodnih sredstev dela, ki so realna-tehnična osnova zastopljenosti kapitala v proizvodnji ter podrejenosti dela in proizvodnega potenciala le-tega kapitalu. Proizvodnja (relativne) presežne vrednosti za kapital, konsekventna učinkovanju kapitala na proizvodnost dela, je v tem smislu primarno postopek dvigovanja organske sestave kapitala: dodajanja živemu delu naraščajočih obsegov strojne opreme. Podložnost dela kapitalu se poglablja, temu ustrezno eksploatacija delovne sile. To je prva vsebina normalnega razvojnega procesa sistema (izražena tudi s »splošnim zakonom kapitalistične akumulacije«). Na osnovi prav teh istih razmerij odčituje Marx tudi znano drugotno, tej prvi protislovno in samouničujočo tendenco sistema. Prav v procesih dvigovanja organske sestave kapitala in proizvodnosti dela, ki so individualnim kapitalistom sredstvo vse intenzivnejše eksploatacije delavcev, je vsebovana v narodnogospodarskem povprečju tendenca, da nesorazmerno ogromni obsegi akumuliranega in funkcionirajočega konstantnega kapitala, postavljenega nasproti delavcem, postopno razvrednotijo učinek proizvedene presežne vrednosti za kapitaliste, ki morajo presežno vrednost-profit (in svojo uspešnost) meriti v odnosu na celotni investirani kapital in ne samo na neposredno proizvodnjo t. j. v *delo* investirana sredstva.

To so skratka, vse do »zakona tendenčnega padanja profitne mere,« osnovna izhodišča in izvedbe razmerja med delom in kapitalom na različnih ravneh Marxove predstavitve kapitalističnega procesa proizvodnje.

4.

Naša želja je sedaj, v ta splošni koncept vključiti še Bravermanova opažanja o procesu dela in odnosu dela do kapitala v »monopolnem kapitalizmu.«

Takoj naletimo na težave. Braverman tematizira v kapitalističnem podjetju prav proces *dela, delo,* tehnične vsebine procesa dela in s tem določen položaj delavcev v procesu proizvodnje; medtem ko so Marxova središčna tema tehnična razmerja med delavci in proizvodnimi sredstvi v obratu. Odnos delo – kapital v procesu proizvodnje prikazuje Braverman kot neposredno prav ta odnos, skozi neposredno vlogo kapitala v samem procesu *dela,* skozi doseganje bistvenih preobratov v proizvodnosti dela in proizvodnji (relativne) presežne vrednosti z učinkovanjem kapitala v samem procesu dela – ne z razpolaganjem s *proizvodnimi sredstvi, dodanimi* delu. Podrejanje dela kapitalu opisuje Braverman kot »kapitalistično upravljanje« z delom in delovno silo neposredno. Gre za »specifično kapitalistični način upravljanja in s tem proizvodnje«. (1, str. 61)

Bravermanova zgodovinska perspektiva je seveda drugačna od Marxove. Njegov predmet so razmere »monopolnega kapitalizma«, kar označuje med ameriškimi marksisti, pod vtisom Baranovega in Sweezyjevega »Monopolnega kapitala«, približno obdobje 20. stoletja oz. obdobje od okrog 1870. leta dalje.

To ni tisto, kar povzroča težave. Iste spremenjene razmere, kot jih opisuje Braverman, marksistični ekonomisti tolmačijo in so tolmačili že od vsega začetka

tega spreminjanja. Vendar opravlja ekonomist svojo analizo in že svoje opazovanje vedno v okviru sprejetih kategorij svojega splošnega teorijskega modela. Spremembe na svojem predmetu si marksistični ekonomist najprej reducira na obstoječe koncepte iz sprejete teorijske sheme, da jih lahko kot ekonomist sploh razloči, imenuje ter analizira kot spremembe glede na prvobitno vsebino sheme. V tem smislu je skoraj celotna marksistična ekonomija pojave razraščanja podjetniških (in državnih) administracij (kar je dopolnjujoča plat Bravermanove teme: degradacije dela v proizvodnih obratih), v vrsti sicer odličnih analiz zelo dolgo obravnavala kot teorijski problem iz področja »proizvodnega – neproizvodnega dela«, z znanimi dilemami o proizvodnosti dela v materialni proizvodnji, proizvodnosti dela pod oblastjo kapitala, o proizvodnosti kolektivnega delavca nasproti individualnemu itd. Baran in Sweezy sta to (in drugo) »neproizvodno delo« ter »neproizvodno potrošnjo« zakoličila kot temeljno karakteristiko sodobnega kapitalizma (7); v tem istem smislu je J. Gillman (8) neproizvodno delo vključil v marksistično enačbo proizvodnje zraven konstantnega kapitala (kot element »u«) ter padanje povprečne profitne mere v 20. stoletju, ko naraščanje organske sestave kapitala ni več dokazljivo, razložil z rastjo razmerja c+u/v, oz. kot padanje m–u/c+v. Itd.

Kot rečeno, pa Braverman v svojem opisu *ne* nastopa kot ekonomist v tem smislu. Njegov opis ni že predhodno izražen v kategorijah teorijske sheme, ne vključuje a priori ustrezanje shemi. V tem je težava in, kot rečeno, posebna vrednost njegovega opisa za vsakogar, ki je sicer marsikdaj vajen le dialektičnega obračanja in preobračanja pozitivnih kategorij in relacij sheme.

Značilnosti procesa dela v kapitalističnih procesih proizvodnje, ki jih opisuje Braverman, so naslednje. Delovno mesto (»workplace« Bravermana in zvečine ameriških avtorjev, ki so sledili v razpravi) je čimbolj izpraznjeno vseh elementov delavčevega proizvodnega znanja. Proizvodna znanja iz vseh različnih delokrogov kompleksnega procesa dela so prenešena iz delavnice in koncentrirana v upravi podjetja. V avtorjevi lastni rekapitulaciji dveh Taylorjevih »principov,« gre za dejanje *»ločitve koncepcije od egzekucije«* v posebnem pomenu *»oddvojitve delovnega procesa od veščin in znanja delavcev«*. (1, str. 114 in 113) Centralna kapitalska oblast (»upravljanje«) oblikuje-načrtuje proces dela tako, da določi za celoto obrata ne le delitev dela oz. porazdelitev individualnih delokrogov in ustrezanje le-teh strojnemu sistemu obrata, temveč vse posamezne delovne postopke in operacije v okviru vsakega delokroga. Uprava podjetja določa kompletno delovno ravnanje delavcev v obratu. S tem je za celoto procesa dela in kot *samo dejanje vzpostavitve procesa dela* začrtana kompletna shema osnovnih fizičnih in enostavnih miselnih operacij, ki sestavljajo zaokrožen proces dela, za celoto obrata.

Za tako zasnovana delovna mesta se zahteva delovna sila brez lastnega proizvodnega znanja. Taka tehnologija zehteva od delavca le izvajanje »dejanskega fizičnega dela«, medtem ko se izvrši v upravi »razvitje znanosti, ki vzpostavi, na drugi strani, vrsto pravil, zakonitosti in formul, ki zamenjajo enostavno presojo individualnega delavca«. (Taylor, v 1, str. 114) Podreditev delavcev kapitalu je bolj popolna kot iz kateregakoli Marxovega opisa proizvodnih procesov 19. stoletja ali prej. Delavec ni v podrejenem odnosu le do proizvodnih sredstev, ki jih instalira za ogrodje proizvodnega procesa kapital in brez katerih delavčevo osebno delo ni uresničljivo. Niti ne gre za podrejenost do procesa dela kot celote, katerega delni člen je njegovo osebno delo in katerega celoto zastopa nasproti njemu kapital. Delavec *v razmerah proizvodne tehnologije*, katero opisuje Braverman, sam za sebe sploh ni zmožen osebnega dela, ker nima znanja o kateremkoli

konkretnem delu. Njegovo pomanjkanje niso, kot nelastniku: proizvodna sredstva, ali kot specializiranemu delavcu: so-delavci, temveč kot »nadrobnemu delavcu«: neznanje delati. Podreditev dela kapitalu ne izhaja v tem primeru iz ničesar, kar bi kapitalist delavcu le dodal, temveč iz funkcije kapitala (kapitalske uprave podjetja) *zasnovati* in predpisati delavcu natančno kaj in kako naj dela. Delavec je podrejen kapitalu čisto neposredno in zelo realno.

Tehnologija, h kateri pripadata taka delovna sila in tako delo, je seveda prav tako *strojna* tehnologija. V njenih *posebnih* razmerah, ki jih obravnavamo tukaj, pa je enako očitno tudi *neposredno* obvladovanje procesa dela in delavcev po kapitalu, *ne* posredno preko kapitalskega obvladovanja strojnega parka obrata.

Braverman navaja obvladovanje delovnih mest in delavcev po strojni opremi obrata celo kot le poseben primer splošnega podrejanja delavcev kapitalu, ter v njegovi knjigi poglavja na temo »Znanost in mehanizacija« sledijo, kot le dodatne kvalifikacije splošnega in neposrednega proizvodnega razmerja med delom in kapitalom, poglavjem na temo »delo in upravljanje«. Za razmere tehnologije, ki je Bravermanov predmet, to tudi ustreza. »Tehnološka revolucija« zadnje tretjine 19. stoletja in kasneje je revolucija v *upravljanju s procesom dela,* v *organizaciji dela,* ne v izpopolnitvi proizvodnih sredstev. Tekoči trak in popolno tehnično restrukturiranje proizvodnje, ki ga le-ta uvede, je primarno rezultat (re)organizacije *dela.* Novost in vsebina tekočega traku je v specifični organizaciji dela v obratu, ne v opremi obrata. Uvedba tekočega traku predstavlja organizacijo dela okrog *istih* osnovnih elementov strojnega parka obrata, zaradi nove vsebine delovnih mest v obratu: zaradi *enostavnosti,* predvidljivosti in zato vnaprejšnjega začrtanja vseh konkretnih fizičnih in miselnih operacij delavcev v teku delovnega procesa in za celoto proizvodnega postopka v obratu. Reorganizacijo dela spremlja le prostorska prerazmestitev elementov praktično nedotaknjenega strojnega parka obrata (in dodajanje posredovalnih transportnih itd. naprav). »Tehnična inovacija«, ranga prave tehnološke revolucije, so novi principi organizacije dela, nikakor ne (kot mora biti očitno) revolucionarno novi in drugačni stroji.

Iz vsega pod to točko povedanega o »degradaciji dela v 20. stoletju« zaključimo, da *proizvodna sredstva* še zdaleč *niso edini način »realne podreditve dela kapitalu,«* niso edini način kapitala za eksploatacijo delovne sile in proizvodnjo relativne presežne vrednosti, oz. edini način kapital-odnosa v procesu proizvodnje.

5.

Marxov zaključni ekonomski model »razvitega« kapitalizma (ki smo ga povzeli zgoraj pod 3. točko) ni edino, kar je prispeval Marx na temo »podreditve« dela kapitalu oz. na temo odnosa med delom in kapitalom v kapitalističnem procesu proizvodnje, tudi v samem »Kapitalu« ne.

Kar se tiče Marxa, povejmo to različnost samo na kratko: da je v svojih splošnejših opombah o kapitalističnemu načinu proizvodnje le-tega opazoval in zadosti nedvoumno tolmačil tudi v širši perspektivi (in k čemur se takoj povrnemo), da pa je v kontekstu redukcije na manj abstraktno, ekonomsko in vrednostno analizo »razvitega« sistema, zaključke o tehničnih-proizvodnih determinantah odnosa delo – kapital v teh tehnoloških razmerah dejansko tolmačil večinoma kot zaključke na konkretni ravni a z veljavnostjo za kapitalistični način proizvodnje nasploh. Za naš odnos do teh različnih tolmačenj pa je bolj pomembno to, da so vše v naknadno *»marksistično politično ekonomijo«* 20. stoletja, kot skoraj povsem soglasno sprejeto tolmačenje kapitalizma, Marxove posplošitve iz konceptualnega sklopa delo – proizvodna sredstva – kapital – organska sestava kapitala – itd.

Omenili smo že težave marksistične ekonomije ob ugotovljenem prenehanju vzročnosti med organsko sestavo kapitala in povprečno profitno mero v 20. stoletju. Težave zato, ker so tehnična razmerja iz sklopa »organske sestave kapitala« in uveljavljanje kapitalske oblasti nad delom in presežno vrednostjo preko proizvodnih sredstev, ekonomisti avstromarksisti in ruski social-demokrati kasneje boljševiki že takoj v pričetku izpostavili v središče raziskovanja kriznih in dolgoročno samouničevalnih tendenc sistema. Uradna sovjetska politična ekonomija je ta osnovna načela kasneje poenostavila in zaokrožila v čisto novo dogmatiko, v okviru katere velja omeniti preformulacijo Marxovega zaključka o naraščanju organske sestave kapitala v kapitalizmu v »temeljni zakon« hitrejše rasti oddelka I (sektorja proizvodnje proizvodnih sredstev) v socializmu. Marksistična ekonomija na zahodu je ravnala bolj previdno, vendar so analize Sweezyja, Mandela, Bettelheima idr. posvečene v veliki meri prav prilagajanju teh istih sprejetih kategorij ugotovljenim odstopanjem sodobnega sistema. Celo aktualne marksistične razprave v okviru politične ekonomije mednarodnih odnosov na relaciji »razviti–nerazviti« svet – in kar je neke vrste primerjalna ekonomija tehnoloških sistemov kapitalizma – so vnesle zaenkrat v teorijske predpostavke analize le malo novega. Koncept »neenake menjave«, ki se je v zadnjih letih kljub popolni teorijski nerazčiščenosti nekako udomačil v vseh teh razpravah, definira »neenako« in neuravnoteženo-nepravično prav kot: neenake količine (živega) dela v mednarodni menjavi in kjer je torej vsebovano, da je delo tehnično oz. proizvodnostno določeno le po faktorjih proizvodnega procesa izven dela samega. Omenimo, poleg marksistične »ortodoksije,« še Balibarja v »Čitati Kapital«: ki sestavlja iz Marxovih konceptov realne in formalne podreditve strukturo proizvodnega načina v smislu proizvodnih sil in proizvodnih odnosov, vendar obojih elementov pač kot: odnosov »realnega« in »formalnega« »prisvajanja« *proizvodnih sredstev,* pogojev dela; in kar odraža, v Balibarjevi sicer predrugačeni in učinkoviti varianti, običajno nerazmišljeno marksistično istovetenje proizvodnih sil z materialnimi elementi procesa proizvodnje. Itd.

Kakorkoli, poglejmo vseeno k Marxu; in sicer ne k njegovi posebni analizi tehnološkega sistema 19. stoletja, ki smo jo v pričetku izpostavili predvsem zaradi njene relevantnosti za nadaljni oz. sodobni tok marksistične politične ekonomije; temveč k Marxovim splošnejšim predstavitvam kapitalističnega načina proizvodnje, ki znajo biti prav tako nedvoumno natančne kot je predstavitev zaključnega modela »razvitega« kapitalizma, le da z manj strogo ekonomske vsebine.

Kot prvo, lahko ponovimo primerjavo Marxove ekonomske analize »razvitega« kapitalizma z Bravermanovim opisom »monopolnega kapitalizma«, na lastnem Marxovem primeru zgodnje kapitalistične manufakturne proizvodnje, v poglavjih o »Kooperaciji« in »Manufakturi« 1. knjige »Kapitala«.

Manufakturna delitev dela »proizvaja nove pogoje za gospostvo kapitala nad delom«. (2, str. 415) »Prava manufaktura ne podredi samo prej samostojnega delavca poveljstvu in disciplini kapitala, temveč ustvari vrhu tega *hierarhično* razvrstitev med delavci samimi. Medtem ko pušča enostavna kooperacija način posameznikovega dela v splošnem popolnoma nespremenjen, ga manufaktura revolucionira iz temeljev in zagrabi individualno delovno silo pri korenini... Če delavec prvotno prodaja svojo delovno silo kapitalu, ker mu manjka *materialnih sredstev za produkcijo* blaga, odpoveduje zdaj njegova *individualna delovna sila* sama svojo službo, brž ko ni prodana kapitalu. Funkcionira samo še v neki zvezi, ki eksistira šele potem, ko je *že* prodana, in sicer v kapitalistovi delavnici. Manufakturni delavec, ki je postal po svojih naravnih lastnostih nesposoben, da bi delal kaj samostojnega, deluje produktivno samo še kot *pritiklina kapitalistove delav-*

nice... delitev dela (vtisne) manufakturnemu delavcu pečat, ki ga označuje kot lastnino kapitala«. (2, str. 410–1)

To seveda ni vsebina le »formalne« podreditve dela kapitalu, čeprav kapitalistova oblast *ni* utemeljena v proizvodnih sredstvih procesa dela. Delavec tu ni podrejen kapitalu zato, »ker mu manjka materialnih sredstev za produkcijo blaga,«* temveč zato, ker more proizvodno eksistirati le kot član kompleksnega, podeljenega procesa dela, katerega celota presega meje njegove tehnične kompetentnosti, ki so v okviru kolektivnega procesa dela v obratu le meje njegovega individualnega delokroga. Delavčeva odvisnost od kapitala je v funkciji njegove odvisnosti od tiste tehnične vsebine procesa proizvodnje, da je premišljena, načrtovana *delitev dela,* Čeprav le *dela:* in ne preprosto sporedno delanje tehnično samozadostnih delavcev. Tudi ko si predočimo (z Marxom) proces proizvodnje »brez« proizvodnih sredstev, je delavec v »realno« podrejenem odnosu do *celote proizvodnega procesa* in *zato* do kapitala. Prav v tem *neposrednem* odnosu do samih delavcev je razmerje kapitala do prizvodnega procesa oz. procesa dela v tem pomenu primarno tudi razmerje zastopnika in organizatorja *tehnične vsebine* procesa proizvodnje, nasproti individualno neproizvodnim delavcem.

To je, skratka, ista splošna vsebina principa realne podreditve dela kapitalu, utemeljene na oblasti kapitala nad tehnično vsebino oz. določenostjo procesa proizvodnje, katerega smo v pričetku opazovali kot le posebni princip sistema strojne tehnologije, kasneje ocenili tudi kot princip sodobne tehnologije nadrobne organizacije dela, in katerega vidimo tu v Marxovem lastnem prikazu tudi kot princip manufakturne delitve dela. Redno podreditev dela kapitalu, tj. proizvodno, tehnično utemeljenost podrejevalnega razmerja delo – kapital, si v obravnavanju *kapitalističnega načina proizvodnje* pač ne smemo prestavljati le s posebnimi razmerji sistema strojne tehnologije 19. stoletja.

Marx piše, na primer, v »Očrtih«: »Vsako povečanje v *družbenih proizvodnih silah,* če hočete, v *proizvodnih silah dela samega* – takšno kot izhaja iz znanosti, izumov, delitve in kombiniranja dela, izboljšanih sredstev komuniciranja, ustvaritve svetovnega trga, strojev itd. – ... ponovno le poveča razsežnost sile, ki dominira nad delom... *objektivne sile,* ki stoji nad delom«. (4, str. 308) In bolj določno v tekstih za »Kapital«: »*Družbene* proizvodne sile dela ali proizvodne sile neposredno družbenega, podružbljenega (skupnega) dela, s kooperacijo, delitvijo dela v manufakturi, koriščenjem *strojev* in sploh pretvarjanje procesa dela v zavestno *koriščenje* naravnih znanosti, mehanike, kemije itd., prav tako kot vse *dela na višji ravni,* ki vsemu temu ustrezajo itd. (le to podružbljeno delo je tisto, ki more v neposrednem procesu proizvodnje koristiti *splošne* proizvode družbenega razvoja, kot je matematika itd., enako kot, po drugi strani, razvoj teh znanosti predpostavlja določeno stopnjo materialnega procesa proizvodnje), ta razvoj proizvodne sile *podružbljenega dela* nasproti bolj ali manj izoliranemu delu posameznika itd. ter z njim *koriščenje znanosti,* tega *splošnega* proizvoda družbenega razvoja, v *neposrednem procesu proizvodnje* – vse to se kaže kot *proizvodna sila kapitala.*« (5, str. 50) »Ta *proces ločitve* se pričenja v enostavni kooperaciji, kjer predstavlja kapitalist nasproti posameznim delavcem enotnost in voljo družbenega delovnega telesa. Nadaljuje se v manufakturi, ki je okrnila delavca v delnega delavca. Konča se v veleindustriji, ki loči *znanost* kot samostojno produkcijsko silo od dela in jo prisili služiti kapitalu«. (2, str. 411-2)

Vsebino »realne podreditve«: oblasti kapitala nad delom, eksploatacije delovne sile in proizvodnje presežne vrednosti, utemeljenih na kapitalski funkciji določanja tehnične vsebine procesa proizvodnje – bomo obravnavali skratka kot odnos kapitala do dela v kontekstu tehnične vsebine procesa proizvodnje kot

celote. Kapitalsko gospodarjenje nad procesom proizvodnje ne posreduje vanj en sam element tega procesa, na primer element materialnih pripomočkov in pogojev dela, temveč moramo v ta namen tematizirati odnos kapitala do *procesa proizvodnje kot celote,* do *kompletne tehnične vsebine procesa proizvodnje – ki je objektivno polje delavčeve podrejenosti:* proces proizvodnje kot celota nasproti njegovi parcialni proizvodni funkciji, oz. tehnična vsebina procesa proizvodnje nasproti njegovemu individualnemu tehničnemu in proizvodnostnemu potencialu, ki ne omogoča efektivne družbene realizacije.

Pogledati moramo še *odnos kapitala* do tehnične vsebine procesa proizvodnje. Po pregledu Marxovega opisa manufakturne delitve dela si kapitalističnih procesov proizvodnje, katerih tehnično osnovo ne tvorijo prvenstveno proizvodna sredstva, stroji, tudi ne moremo več tolmačiti obvezno iz poenostavljujoče perspektive »formalnega« odnosa med delom in Kapitalom.

»Formalno podreditev« predstavi Marx kot »podreditev načina dela, ki se je razvil že pred nastopom kapital-odnosa, temu kapital-odnosu«, (5, str. 47) torej kot »čisti denarni odnos med tistim, ki prisvaja presežno delo in tistim, ki ga daje-prodaja«. (5, str. 51)

»To je *splošna* oblika vsakega kapitalističnega procesa proizvodnje; hkrati pa je to *posebna* oblika poleg razvitega *specifično-kapitalističnega načina proizvodnje,* ker slednji vključuje prvega, prvi pa v nobenem primeru ne vključuje nujno slednjega.« (5, str. 46) Šele »s proizvodnjo *relativne presežne vrednosti** (se)... menja celotna oblika načina proizvodnje in nastane specifično kapitalistični način proizvodnje, na osnovi katerega in hkrati s katerim se šele razvijejo tudi *proizvodni odnosi,* ki odgovarjajo kapitalističnemu načinu proizvodnje«. (5, str. 49–50) *Specifično kapitalistični način proizvodnje* je torej le sistem realnega kapital-odnosa. Kaj predstavlja potemtakem »formalni« kapital-odnos, ki je v navedenih odlomkih za Marxa *splošna oblika* kapitalistične proizvodnje in hkrati »posebna oblika«, ki more obstajati tudi neodvisno od realne vsebine sistema?

V utemeljevanju te »posebne oblike« Marx ni zadosti jasen. Razmerja v *pred*kapitalističnih proizvodnih sistemih (»vmesne oblike«) (2, str. 573) karakterizira »oderuh ali trgovec, oderuški kapital ali trgovski kapital, ki samostojne producente parazitsko izžema... Kapital se v tem primeru še ni neposredno polastil delovnega procesa«. (2, str. 573) »Ne vmešava se v sam proces proizvodnje, ki se kot vedno odvija na svoj običajni način poleg njega«. (5, str. 49) Razmerja izključno »formalnega« *kapital*-odnosa pa naj karakterizira »kapital (ki) si skraja podreja delo s tistimi tehničnimi pogoji, s katerimi ga nadje v njegovem zgodovinskem razvoju«, (2, str. 351) »npr. da pridejo rokodelci, ki so prej delali sami zase ali kot pomočniki cehovskega mojstra, kot mezdni delavci pod neposredno kontrolo kapitalista«. (2, str. 573) Razlika *ni jasna.* V kolikor si jo le raztolmačimo tako, da se sedaj »kapital neposredno polasti delovnega procesa,« da se »vmešava v sam proces proizvodnje, da se ne odvija kot vedno na svoj običajni način,« potem gre pač za zelo *»realni«* odnos kapitala do procesa proizvodnje in do dela. Realni kapital-odnos, kot vemo, ni le v sistemih veleindustrije in strojne tehnologije. Kapital lahko »*samostojne* producente *parazitsko* izžema« (in v katerem primeru sploh še ni proizvodni kapital, temveč oderuški ali trgovski); *ali* pa spravi »delavce pod svojo *neposredno kontrolo,*« kar more, kot *kapital,* ki ne razpolaga s sredstvi neekonomske prisile, doseči *le tako,* da napravi »samostojne producente s tistimi tehničnimi pogoji, s katerimi jih najde v njihovem zgodovinskem razvoju« kot samostojne: družbeno neproizvodne nasproti kapitalskim proizvodnim procesom višje stopnje proizvodnosti dela. Samo »denarni« odnos ne more prisiliti delavce v delo za kapitalista, če mu lahko na trgu

konkurirajo tudi kot samostojni producenti. »Neposredna kontrola« kapitalista nad delavci more biti le učinek preobražene tehnične in proizvodnostne vsebine proizvodnega procesa, s katerim nastopi na trgu *kapital.* Ta tehnična preobrazba tudi ne izraste samoniklo iz delavcev samih, brž ko jih kapitalist vključi v proizvodni proces večjega obsega itd. Tehnični potencial samega delavca je edino njegov tradicionalni način dela »samostojnega producenta.« Nasproti temu delavcu mora za preobraženo tehnično vsebino kapitalskega procesa proizvodnje poskrbeti *kapitalist.* Kar v kapitalskem procesu proizvodnje presega domet tehničnega potenciala delavca, to se pravi, kar predstavlja tehnične lastnosti proizvodnega procesa kot celote, celote obrata (delitev dela nasproti sporednemu delanju, stroji nasproti ročnemu orodju itd.), mora za ta obrat priskrbeti kapitalist: vzpostaviti nasproti posameznim elementom proizvodnega procesa tehnično vsebino celote procesa, ki očitno ni le: seštevek proizvodnih učinkovitosti posameznih tvorečih proizvodnih elementov. To je *njegova proizvodna funkcija,* njegov prispevek tehnični vsebini procesa proizvodnje in osnova njegovega obvladovanja procesa dela: eksploatacije oz. prisvajanja presežne vrednosti.

Kapital-odnos je vedno izrazito realen. »Formalni« odnos je lahko »splošna oblika« le-tega, vendar si kapital *po tej poti* dela ne *podreja,* po tej poti le sodeluje v tokovih eksploatacije, vzpostavljenih z realno dominacijo. »Formalen« je odnos *denarnega kapitalista* do podjetja (bodisi izključnega lastnika, delničarja, bankirja itd.), ki prejema za svoj »prispevek« k podjetju: denarne obresti* za denarni kapital. Profit je, kot vemo, še kaj več, tako kot je podjetniška funkcija kapitala še kaj več od lastniške – ne glede na to, kako je dejansko porazdeljena med posamezne »nosilce« funkcije. Na *proizvodno funkcijo* kapitala, ki determinira kapital-odnos v samem procesu proizvodnje, se lahko različne oblike lastniških kapitalskih razmerij nič več kot le nanašajo.

V tej luči si lahko tudi znane Marxove komentarje iz 3. knjige »Kapitala«, k uveljavljanju delničarskega korporacijskega kapitala v poznem 19. stoletju, pojasnimo prav s tu obravnavano nereflektirano redukcijo problematike *proizvodnega* razmerja kapital – proces proizvodnje na problematiko *lastniškega* razmerja kapital – proizvodna sredstva. Marx tam med drugim piše: »Profit se tako kaže ... *samo kot prilaščanje* tujega presežnega dela, ki izvira iz tega, da so se ... produkcijska sredstva ...odtujila *stvarnim producentom,* iz njihovega nasprotja kot tuje lastnine nasproti vsem posameznikom, ki *stvarno delujejo v produkciji,* od upravitelja do zadnjega dninarja«. (3, str. 495; podčrtal F. D.) Komentar: »V kapitalističnih delniških družbah je treba, tako kot v zadružnih tovarnah, videti prehodne oblike iz kapitalističnega produkcijskega načina v asociirani produkcijski način«. (3, str. 499) »To je odpravljanje kapitalističnega produkcijskega načina v okviru kapitalističnega produkcijskega načina samega in zato protislovje, ki samo sebe odpravlja in ki se prima facie kaže kot samo prehodna točka k novi produkcijski obliki«. (3. str. 496) »Vsa merila, vsi izgovori, ki so v okviru kapitalističnega produkcijskega načina bolj ali manj še upravičeni, tu izginejo.« (3, str. 497)

Ta »nenavadna analiza, katero je Marx, v nekem smislu, komaj da namerno izvedel ..., bi ... Marxa gotovo podvrgla, v kolikor bi še živel, vrsti neprijetnih vprašanj s strani njegovih najbolj ortodoksnih pristašev«..« (9, str. 66) Razen v primeru, da v obravnavanju kapitalističnega procesa proizvodnje in razmerja delo – kapital, zelo nedvoumno razločimo med kapitalsko *proizvodno* in *lastniško* funkcijo, ter ob opazovanju ukinjanja neposrednega kontakta med denarnim kapitalistom in proizvodnjo, ne gledamo procesov negacije kapitalističnega načina proizvodnje prav v procesih, v katerih se kapitalsko *realno* obvladovanje procesa

proizvodnje in procesa dela dejansko poglablja. Spreminjanje lastniške »oblike« sistema ne smemo tolmačiti kot spreminjanje načina *proizvodnje* in kapital-odnosa utemeljenega v samem procesu proizvodnje.

6.

Poglejmo za trenutek še nekoliko *v ozadje* tistih teorijskih konceptov, ki izvajajo podreditev dela kapitalu in večino kompletnega razmerja delo – kapital v kapitalističnem procesu proizvodnje iz relacij, v katerih posreduje lastnina nad proizvodnimi sredstvi; kar smo opisali pod našo 3. točko.

Zgoraj smo podreditev dela kapitalu izrazili natančneje kot podreditev delavca celovitemu procesu proizvodnje in le v tem pomenu tudi kapitalu, ki stoji nasproti delavcu kot tvorec celote procesa, nasproti njegovi lastni parcialni proizvodni funkciji. V tem kontekstu smo razmerje kapitala izrazili torej v prvi vrsti kot razmerje *do procesa proizvodnje* – kjer je tudi delavčevo mesto; in *nikakor* ne kot razmerje kapitala neposredno do delujočega delavca, ter na relaciji tega razmerja šele tudi kot odnos do procesa proizvodnje.

Čim razločimo *proces proizvodnje* od enostavnega osebnega procesa dela, naš predmet ne more biti več razmerje kapitala preprosto do *dela*. Kar je sedaj delo delavca v kompleksnem procesu proizvodnje, ne more več zastopati le-ta proces proizvodnje.

Kaj pravi v trenutku te razločitve Marx: »Dokler je delovni proces čisto individualen, združuje isti delavec vse funkcije, ki se kasneje ločijo. V individualnem prilaščanju prirodnih predmetov za svoje življenjske potrebe, kontrolira sam sebe. Kasneje ga kontrolirajo drugi«. (2, str. 571) »Kakor spadata v prirodnem sistemu glava in roka skupaj, tako združuje delovni proces umsko in ročno delo. Kasneje se ločita do sovražnega nasprotja«. (2, str. 571) To ne more pomeniti drugega kot: »Duhovne sile produkcije se kopičijo na eni strani, ker izginejo na mnogih drugih. Vse, kar delni delavci izgubijo, se zdaj *koncentrira* v kapitalu«. (2, str. 411) Tisto, kar je v enostavnem osebnem procesu dela zaključena celota, to v kompleksnem procesu proizvodnje ni več. Nasproti »delnim delavcem« stoji kapital; in ne nasproti »procesu dela,« temveč nasproti »roki« procesa dela. Ko izvzamemo kapital, proces dela kot »smotrna dejavnost« itd. ne obstoji več. Obstoje le še *preostale* »funkcije« procesa dela. Delavec v kapitalističnem procesu proizvodnje ne zastopa tistega, kar velja kot celoviti proces dela, je le še: delavec, individualni element kompleksnega tehničnega ustroja procesa proizvodnje (ustroja delitve dela, organizacije dela, strojne opreme obrata itd.). Z vidika kapitala, *ne* gre za razmerje le-tega do *dela*, temveč do procesa proizvodnje – ki je kvalitativno mnogo več, kot delo delavcev v njem; in za »glavo« manj, kot na abstraktni ravni »proces dela.«

Vendar nadaljuje Marx na obravnavanem mestu v drugačni smeri. »Po drugi strani pa se pojem produktivnega dela (kot je podan z analizo »procesa dela«; op. F. D.) zožuje... Delavec ne producira zase, ampak za kapital«. (2, str. 572) Pojem »procesa dela« ohranja svoje principielno zastopanje procesa proizvodnje nasploh, le da se zožuje. Nasproti le-temu delu in delavcu pa stoji kapital. Kapital je v razmerju do procesa proizvodnje kot do *dela*. V tem razmerju se izgubi tudi *proizvodna* funkcija kapitala. Odnose eksploatacije, proizvodnje in prisvajanja presežne vrednosti, obravnava Marx v Tretjem oddelku 1. knjige »Kapitala« o »Produkciji *absolutne* presežne vrednosti.« Proces proizvodnje je zastopan v celoti s procesom dela, z *delom*, kapital na drugi strani z denarnim gospodarjem nad delom. V kolikor se kapital tudi realno vmešava v proces proizvodnje (kar je seveda za kapitalistični način proizvodnje predvsem značilno), posreduje v njem prvenstveno kot *lastnik pogojev dela* (materialnih pogojev dela, morebiti tudi

sredstev za vzdrževanje delavcev v toku procesa dela), ki so njegova lastnina, nič več lastnina *delavca*, in z dodajanjem katerih individualne razlaščene in s tem neproizvodne delavce ponovno vzpostavi kot *proces dela*, tokrat pod svojim realnim nadzorom in za sebe. Načini proizvodnega bivanja *kapitala* so vseskozi le te različne možnosti posredovanja svoje lastniške-*prisvajalne moči* v *proces dela, ki* je proces proizvodnje dobrin, blaga, vrednosti in zaradi tako posredovanih vzvodov podreditve, tudi presežne vrednosti za *nedelavca*.

Princip se ohranja povsem neokrnjen tudi ob analizi »razvitega« sistema strojne tehnologije in veleindustrije, vse do najbolj natančne ekonomske formalizacije na ravni matematičnih prikazov v 3. knjigi »Kapitala«. Kapital je treba tu opazovati v njegovem dejanskem obnašanju do celote kompleksnega procesa proizvodnje, ko je kapitalsko prisvajanje proporcionalno celotnemu sestavu proizvodnega procesa, skupnemu obsegu dela in proizvodnih sredstev in ne glede na razmerje obeh. Marx reducira tudi v tem primeru profit na presežno vrednost in na presežno delo (s posebnimi konsekvencami za profitno mero, ki je sedaj izraz kapitalistovega prisvajanja presežne vrednosti dela nasproti delu *in* obveznemu velikemu obsegu materialnih sredstev dela, itd.); in razmerje kapitala na razmerje do procesa dela, posredovano s proizvodnimi sredstvi kot najbolj izpopolnjenim načinom podreditve in eksploatacije procesa dela.

Ta splošni princip identificiranja procesa proizvodnje s *procesom dela*, in kapitalističnega procesa proizvodnje kot prvenstveno lastniško-prisvajalnega nanašanja kapitala na proces dela je, kot vemo, osnovni določujoči teorijski princip *klasične politične ekonomije*. V kontekstu ekonomskih analiz, izvršenih na podlagi tega istega principa, je seveda Marx, kljub njegovemu posebnemu osredotočenju na koncept proizvodnih sredstev kot vzvoda kapitalskega nanašanja na proces dela, povsem v okviru klasične paradigme. Koristilo nam bo, pogledati na ta princip s širše perspektive klasične politične ekonomije nasploh.

Klasična šola je v ekonomsko teorijo pojem »dela« sploh uvedla, oz. s tem označila proces proizvodnje kot predmet prav ekonomske teorije. Spomnimo se tedanje situacije, veljavnih ideoloških in znanstvenih predstav 17. in 18. stoletja, proti katerim je nastopila oz. nastala klasična politična ekonomija. Nastala je kot veja splošnega družboslovnega preporoda svojega časa, prosvetljenstva in racionalizma, ter izražala iste splošne teorijske in politične želje tega preporoda, ideološkega osveščanja buržoazije in kapitalizma.

Predkapitalističnemu pojmovanju (pozne srednjeveške Evrope) velja materialno bogastvo posameznikov in družbe za *dano*, v družboslovnem smislu za neproblematični prilastek stanovskih položajev in naravni prilastek narodov. Zgodnje procese primarne akumulacije in poseganja v statiko fevdalnega sistema odražajo prve teorije na to temo s kompleti pravil merkantilistov o možnostih povečevanja bogastva s pravilnim ravnanjem v (mednarodni) trgovini. V fiziokratski verziji predkapitalistične akumulacije je vse bogastvo družbe nekako le »proizvedeno«: v kmetijski proizvodnji, z dejavnostjo obiranja plodov narave (in z naknadnimi »transformacijami« tega vsakoletnega prirastka narodnega bogastva v rokodelstvu in manufakturi). Nekatere že zelo natančne analize merkantilistov in fiziokratov (o cenah, obrestni meri, trgovini, razdelitvi, cirkulaciji itd.) so hranile svojo teorijsko veljavo tudi v kasnejšem razvoju politične ekonomije, v kolikor so to posebne analize trga, denarja in podobno. Konceptualna vsebina teh analiz pa je vedno le problematika cirkulacije in razdelitve danega materialnega bogastva družbe – v okviru države danega ali vsako leto na novo požetega, ali spreminjajočega se v tokovih mednarodne cirkulacije. »Prava,« »notranja« vre-

dnost elementov materialnega bogastva v tržni cirkulaciji, ki zadobe tu še problematično obliko cene, je zato v tem smislu le njihova lastnost koristnosti, ali morda strošek žetve.

Nasproti tem konceptom in v okviru splošnega ideološkega in političnega prizadevanja »tretjega stanu,« je vzpostavila klasična politična ekonomija svoj princip utemeljevanja materialnega bogastva s *proizvodnjo*, in relativnih tržnih cen z razmerji specifičnega *proizvodnega* utroška: z delom. »Raziskovanje narave in vzrokov bogastva narodov« pripelje A. Smitha do zaključkov: »Letno delo vsakega naroda je fond, ki ta narod najprej oskrbljuje z vsemi življenskimi potrebami in ugodnostmi, ki jih letno troši«. (6. str. 43) »Stvarna cena vsake stvari, tisto, kar vsaka stvar resnično stane človeka, ki jo želi pridobiti, sta napor in trud, ki ju mora vložiti, da jo pridobi«. (6, str. 80) »Delo (je) stvarno merilo menjalne vrednosti vsakega blaga«. (6, str. 82)

To je prva vsebina klasičnega koncepta *»dela«*, njegova ideološka utemeljitev in pred-analitična vsebina: da gre v obravnavanju materialnega bogastva za *ustvarjanje, proizvajanje* stvari, ne za njihovo materialno danost. Nasproti tedanjim karakterističnim (in v preteklih razmerah edinim praktično relevantnim) razmišljanjem o cirkulaciji in prisvajanju bogastva, utemelji klasična šola teorijo *proizvajanja* bogastva; in kot teorija trga, načelo reduciranja menjalnih vrednosti ne na snovne lastnosti blaga, temveč na omejitve in determinante iz sfere ustvarjanja blaga, na *proizvodne utroške*, to se pravi utroške dela v proizvodnji blaga. Proizvodnja *oziroma* delo sta s tem ugotovljena kot izključni konceptualni okvir za ekonomsko analizo.

Druga vsebina koncepta »dela« izide iz njegove ekonomske analitične obdelave.

Najprej se očisti neuporabne abstraktnosti načelo *proizvodnje*, oz. »delo« pomovano neposredno v kompletnem smislu »proizvodnje.« Srednjeveški mestnjanski predhodniki klasike so s pojmom »delo« označevali obrt in druge kompletne proizvodne enote, nikakor ne delo v smislu fizičnega izvrševalnega (mezdnega) dela, ki vseskozi že obstaja v posameznih velikih obratih v organizaciji države ali trgovcev. Še v zgodnjih klasičnih analizah (in v predstavljanju manufakturnega dela pri nekaterih fiziokratih) izraža »delo« marsikdaj še kompletni proizvodni-manufakturni-kapitalistični sektor (delavce in lastnike), nasproti fevdalnemu in trgovskemu. Z opustitvijo ravni primarno ideološkega razčiščevanja, prične označevati »delo« dejansko delo delavcev v proizvodnem procesu, ter postane mogoče tudi kvantitativna razmerja tržnih cen reducirati na kvantitativna razmerja dejanskega dela v procesu proizvodnje.

Hkrati z razločitvijo *dela* kot prave vsebine proizvodnega procesa, je definirana tudi prava vloga *kapitalista*. Osnovno vsebino tega razmerja smo že videli pri Marxu; poglejmo še Smithov opis iz 1776.: »Čim se je kapital akumuliral v rokah nekaterih ljudi je razumljivo, da ga bodo nekateri od njih uporabili za to, da zaposlijo marljive ljudi, katere bodo oskrbeli s surovinami in vzdrževali, da bi si ustvarili dobiček«. (6, str. 104) »Redko se dogaja, da se lahko človek, ki obdeluje zemljo, s čem vzdržuje dokler ne požanje žetev... V vseh poklicih in manufakturah potrebuje večji del delavcev gospodarja, da jim zastavi surovine za njihovo delo in njihove mezde in vzdrževanje dokler ne dokončajo delo«. (6, str. 126-7) Potem se »mora nekaj... v ime dobička dati tudi podjetniku, ki je v tem posegu postavil na kocko svoj kapital«. (6, str. 104)

Zatem: klasična teorija ima s konceptom »dela« v strogo *ekonomski analizi* stalne težave. Kako si homogeno, izključno kvantitativno lastnost denarnih cen tolmačiti s kvalitativno opredeljenim delanjem delavcev? Z nekaj nujnimi predpo-

stavkami o »količini dela« je problem za potrebe analize cene (teorije vrednosti) vsaj približno razrešen v Ricardovi predstavitvi (1817); v povsem jasni Marxovi verziji gre za: *abstraktno, povprečno intenzivno, povprečno proizvodno* in *enostavno*-nekvalificirano delo. Proizvodna sredstva so predstavljena v tem vrednostnem modelu prav tako kot minulo, opredmeteno delo. Na ta način je kompletna vsebina procesa proizvodnje reducirana na enotno in enovito vsebino, na temeljni kategorični princip klasične paradigme, vendar na le-tega v obliki, ki omogoča neposredno in neposredovano ustrezanje proporcev »dela« s tržnimi proporci »cen«; in kar šele upravičuje teorijsko postavljanje tega ustrezanja, tj. navajanje tržnih proporcev na proporce »dela«.

Klasična politična ekonomija se je skozi sredino 19. stoletja počasi razkrajala ob že omenjenem problemu utemeljevanja profitnih mer, proporcionalnih kapitalu naloženemu v delo in proizvodna sredstva, z delovno vsebino proizvodnje. S pojavom povsem drugačnih teorijskih konceptov od 1871. leta dalje je klasika, vsaj kar se tiče buržoazne ekonomske teorije, dokončno mrtva. Nadomesti jo »neoklasična« teorija, sodobna buržoazna ekonomija. Klasični izkodiščni ideološki motiv *proizvodnje,* katerega je mogla v razmerah 18. stoletja uspešno in teorijsko povsem zadovoljivo reducirati na *»delo«,* se je v novih tehnoloških in gospodarskih razmerah izčrpal, vsaj kar se tiče posebnega okusa buržoazne ekonomske misli.

Omenjeni problem se je odločil Marx razrešiti še v okviru klasične tradicije. V kontekstu te razrešitve in ekonomske teorije Marxovega opusa v celoti, je prešel v nadaljno oz. sodobno marksistično politično ekonomijo tudi ta centralni klasični koncept. Centriranje neposredno na pojem »dela« izgleda seveda kot prav obvezujoče za socialistično usmerjeno teorijo.

Vendar je tu še sam teorijski način utemeljitve in predstavitve koncepta v okviru marksistične ekonomije. Pokazali smo že Marxova lastna razmišljanja o razmerju delo – kapital na mestih, kjer ni vnaprejšnje določenosti z relacijami klasičnega modela. Proizvodno razmerje kapitala ne smemo obravnavati kot razmerje do procesa *dela,* razmerje kapital – delo tudi kot neposredno in edino proizvodnostno, tehnično razmerje procesa proizvodnje. Z izvajanjem kompletne vsebine procesa proizvodnje na sklop kategorij izpeljanih iz »dela«, so samo omejene možnosti za učinkovito polit-ekonomsko predstavitev »procesa proizvodnje« in kapital-odnosa tega procesa. Dodatno temu, lahko na tem mestu opozorimo še na drugo nujno konsekvenco izvajanja »proizvodnje« na »delo«. Da dosežemo v ekonomski predstavitvi kvalitativno ustrezanje med tržnimi cenovnimi proporci in proizvodnimi proporci »dela«, spremenimo le-tega v abstraktni in »povprečni« koncept, ki nam na koncu koncev govori le o verodostojnem *ustrezanju* tržnemu svetu, pa zato praktično *nič* o svoji vsebini zastopnika sveta *proizvodnje* v ekonomskem modelu.

7.

Razmerje delo – kapital bomo obravnavali kot neposredno razmerje med delavci in različnimi grupami funkcionarjev kapitala v smislu *družbenega razmerja.* V družbenih odnosih je tisti zelo pomemben sklop razmerij, ki je utemeljen v *družbenem procesu proizvodnje,* v prvi vrsti sklop razmerij *na relaciji delo – kapital,* ki je relacija določujočega razrednega antagonizma kapitalistične družbenoekonomske formacije. To pa hkrani *ni* relacija, na kateri bi se, neposredno in *prav na njej,* konstituiralo to isto razmerje v sferi svoje geneze, v samem *procesu proizvodnje.* Ta slednji je povsem drugačen svet. V njem živijo in delavci in kapitalisti: v svojih proizvodnih funkcijah – pravzaprav, v njem živijo le njihove

proizvodne funkcije, v medsebojni determiniranosti, ki ne vsebuje na samem tem mestu še nobenih konsekvenc njihovega razrednega družbenega odnosa. To je svet *»proizvodne sile«* družbe, in ga ne moremo obravnavati v jeziku *družbenih* razmerij, tudi tistih ne, ki jih generira sam proces proizvodnje.

Struktura procesa proizvodnje mora biti v tem smislu tudi politični ekonomiji *najprej* njegova tehnična struktura, in sicer ne »tehnična struktura« vnaprej zmanipulirana v kontekste ekonomskih kategorij ekonomista, kakršnekoli, temveč tehnična struktura, kot jo vidi tehnolog, preden zadobi *še* svoj ekonomski-tržni izraz. Politična ekonomija mora potem iskati sredstva pomenljive ekonomske interpretacije tega ne-ekonomskega sveta, ne da bi si s ciljem podvreči *ekonomski« analizi odstranila tehnološko* vsebino le-tega. Ne da bi *ekonomska* predstavitev *tehnološkega* pravzaprav predstavila samo posebno manipulacijo še vedno ekonomskega.

To torej ne more biti predstavitev proizvodnega procesa v smislu neoklasične »proizvodne funkcije,« čeprav pojmuje le-ta sebe prav kot shemo tehničnih proizvodnih razmerij. »Proizvodni faktorji«, katerih rentabilnostno optimalne kombinacije izraža neoklasična funkcija, niso tehnični faktorji poiskani v tehnični strukturi proizvodnje, temveč primarno tržni faktorji, poiskani na trgu (kjer mora ekonomska teorija edino neposredno evidentirati) kot »dohodki proizvodnih faktorjev«; ter je iz posebnega oblikovanja in stekanja dohodkov iz procesa proizvodnje izvršeno formuliranje strukture tehničnih faktorjev procesa proizvodnje. Ne tako. Kot marksistična ekonomija *moramo ohranjati* izvirno željo klasične ekonomije in Marxovo nedvoumno utemeljitev vede: da »zapustimo to hrupno, na površini družbe vsakemu očesu vidno sfero«, ter pojdemo »v skriti kraj *produkcije«*. (2, str. 199) Da ne iščemo za svet tržnih razmerij le istoznačnih *izgovorov,* ki vržejo potem z vsako pomembnejšo tehnološko preobrazbo družbenega procesa proizvodnje ekonomske teorije kot po pravilu vsake toliko časa povsem iz tira; ali ki omogočijo tudi marksistični perspektivi politične posege v superstrukture poimenovati s poseganjem v način proizvodnje. Kot vemo, je klasična politična ekonomija formulirala svoj koncept »dela« prav z namenom pojasnjevati si tržna razmerja z razmerji iz proizvodnje: s tehničnimi razmerji manufakturne delitve dela. Ta koncept je po industrijski revoluciji odpovedal, ter smo hkrati s tem opozorili na konsekvenco za polit-ekonomski pristop kot tak, v kolikor se princip »dela« ob spremenjenih tehnoloških razmerah gospodarstev kljub vsemu ohranja. Ohraniti pa moramo isti jasni *namen.*

Uresničimo ga lahko samo s strogim kvalitativnim razločevanjem med svetoma proizvodnje in trga. »Količine dela« in vse podobne tehnične količine ne moremo izvajati preprosto na velikosti cen in druge tržne proporce. Proces proizvodnje reprezentirajo na trgu le cenovni izrazi tehničnih elementov njegove strukture. V tržnih kategorijah lahko izrazimo le ceno-strošek kapitala za koriščenje, na primer, dela; o tem, kako podjetnik to delo tehnično koristi, za kakšen proizvodni učinek, ne vemo s tem še ničesar. Različni kapitali bodo podvrgli iste obsege proizvodnih elementov različnim tehničnim manipulacijam z različnimi proizvodnimi učinki. Cenovne oz. stroškovne strukture proizvodnih obratov nam zato še ne govore o *tehničnih* rešitvah proizvodnega procesa. V tržnem izrazu lahko odčitamo edino najelementarnejšo vsebino splošnega tehnološkega principa kapitalističnega načina proizvodnje: »razvoj proizvodne sile *podružbljenega dela*... ter z njim *koriščenje znanosti,* tega *splošnega* proizvoda družbenega razvoja, v *neposrednem procesu proizvodnje* – vse to se kaže kot *proizvodna sila kapitala.«* (5, str. 50) Tehnične rešitve proizvodnih procesov evidentira trg povsem nedvoumno kot proizvodni prispevek kapitala. O tej »realni« proizvodni funkciji kapitala smo

že govorili. Njen družbeni tržni izraz so profitne mere kapitalov – različne profitne mere posameznih kapitalov za različne proizvodnostne učinke posameznih proizvodnih obratov, tj. za različne rešitve tehnične organizacije posameznih tehničnih elementov proizvodnega procesa, katerih individualni proizvodni potenciali so predhodno vključitvam v različne proizvodne obrate znani in za vse kapitale isti.

(Vsaj v smislu te »realne« proizvodne funkcije kapitala v politični ekonomiji zato ne smemo obvezno zaključevati z modelsko formulacijo *povprečne* profitne mere kapitala. Profitno mero razumemo kot izrazito nehomogeno kategorijo, z elementi obrestne mere za »formalnega« kapitalista, različnimi elementi monopolnega profita, elementi profita na uspešnost prilagajanja tržnim situacijam in manipuliranje le-teh itd. Taka sestava profita izraža raznoliko funkcionalno sestavo kapitala. Prav tako so raznoliki tokovi prisvajanja tudi tega proizvodnostnega elementa profitne mere. Kakorkoli pa, si ogromne izrazne vrednosti vsaj tega elementa profitne mere, ne smemo izničiti z vnaprejšnjo redukcijo na narodnogospodarska povprečja. Tudi zato ne, ker proizvodnostni profit tudi dejansko *ne* eksistira v *povprečjih* in odstopanjih navzgor ali navzdol, temveč v pozitivnih izrazih tehničnih superiornosti posameznih proizvodnih obratov nad mejo, ki izraža v vsakem danem trenutku raven zastarevanja tehnologije. S tem si tehnologijo gospodarstev predočimo tudi v njenem *razvoju,* kar je način njenega bivanja. Obrestna mera, monopolni profiti itd. nimajo tega pozitivnega zgodovinskega gibanja za podlago, izražajo dejansko pahljače *tržnih nihanj* in so predstavljivi v »povprečni« formulaciji. Redukcija proizvodnostnega profita na neko »povprečje« pa njegovo funkcionalno utemeljitev negira, ter izraža s »povprečjem« in »*ravnotežji*« relacije, ki v dejanskem ekonomskem življenju gospodarstev *ne* delujejo gravitacijsko. Predstavitev in razumevanje sta *napačna.*)

Proizvodnostni učinek kapitala je, dolgoročno gledano, v sorazmerju z možnostmi za »koriščenje znanosti, tega splošnega proizvoda družbenega razvoja« v začrtovanju tehnično čim učinkovitejših procesov proizvodnje. Specifična proizvodna sila kapitala je v tem smislu *prav znanost,* aplicirana v tehničnih pravilih načrtnega, načrtovanega, predvidljivega in obvladljivega procesa proizvodnje, ki je ravno kot kapitalistični proces proizvodnje reduciran »na zavestno, načrtno in z vsakokratnim nameravanim koristnim učinkom skladno sistematično specializirano uporabo prirodoznanstva«. (2, str. 548) Načini in obsegi kapitalske organizacije in podreditve procesa proizvodnje označujejo v vsakem posameznem trenutku tehnološkega razvoja gospodarstev *prav* meje znanstvenega-tehničnega znanja družbe tega trenutka. Znanstveno znanje družbe je tehnično znanje kapitala in njegova »proizvodna sila podružbljenega dela«.

Karkoli iz »procesa med človekom in naravo« postane v nekem trenutku podložno znanstveni razčlenitvi in načrtni tehnični aplikaciji, karkoli postane »zavestna, tehnološka uprava znanosti« (2, str. 567) in kar nam sedaj, nič več na ravneh prve abstraktne aproksimacije »procesa med človekom in naravo«, kot »tehnologija«: »odkriva aktivno stališče človeka do prirode, neposredni produkcijski proces njegovega življenja«** (2, str. 422) – postane v tem trenutku proizvodna sila kapitala. »Duhovne sile produkcije se kopičijo na eni strani, ker izginejo na mnogih drugih. Vse ... se zdaj *koncentrira* v kapitalu«. (2, str. 411)

Marx, na primer, piše: »Kot mašinerija dobi delovno sredstvo takšno obliko materialne eksistence, ki zahteva, da nadomestimo človeško silo s prirodnimi silami in izkustveno pridobljeno rutino z zavestno uporabo prirodoznanstva«; (2, str. 437) »veleindustrija ... loči *znanost* kot samostojno produkcijsko silo od dela in jo prisili služiti kapitalu«. (2, str. 411–2) Iz perspektive 18. stoletja, A. Smithu »izgleda, da so učinki delitve dela ... največje izboljšanje v proizvodnih silah

dela«. (6, str. 49) Za Bravermana »specifično kapitalistični način upravljanja in s tem proizvodnje ni postal splošno prevladujoč vse do sorazmerno nedavnega časa, to je, v zadnjih sto letih«, (1, str. 61) ko »delavec preneha biti mojster v kateremkoli smislu, temveč je živo orodje uprave«. (1, str. 136) Smith in Braverman dajeta tudi zgovorne primere kapitalskih »inovacij« svojega časa – tehničnih preobratov izvršenih brez kvantitativnih, tj. ekonomsko neposredno odčitljivih sprememb proizvodnega procesa. Deset manufakturnih delavcev »je lahko izdelalo dnevno preko oseminštiridesettisoč gumbov. Če vzamemo, da je vsak posameznik izdelal deseti del od oseminštiridesettisoč gumbov se izkaže, da je izdelal dnevno štiritisočosemsto gumbov. Če bi vsak od njih delal oddvojeno in samostojno in bi nihče od njih ne bil izučen v svojem posebnem poslu, gotovo ne bi mogli izdelati dnevno dvajsetih gumbov, morda še enega ne«. (6, str. 51) V ameriškem Fordu pa je »v treh mesecih... padel čas montaže za model T na desetino prej potrebnega, do 1925. pa je bila vzpostavljena *organizacija*, ki je proizvedla v enem samem dnevu skoraj toliko avtomobilov, kot prej v zgodnji zgodovini modela T v celem letu«. (1, str. 147; podčrtal F. D.)

To so primeri različnih zgodovinskih načinov podrejanja proizvodnega procesa kapitalu, proizvodnostnega učinkovanja kapitala in kapitalske eksploatacije. »Z realno podreditvijo dela kapitalu se vrši v samem načinu dela, v proizvodnosti dela in *v odnosu kapitalista do delavca popolna revolucija (ki se neprestano nadaljuje in ponavlja)*«. (5, str. 60; podčrtal F. D.) Spreminjanje je konsekventno »za razvoj kapital-odnosa, katerega adekvatna oblika zatorej odgovarja določeni stopnji razvoja proizvodnih sil dela«. (5, str. 61) Kapital-odnos obravnavamo torej nujno v razvoju, v spreminjanju. In sicer *družbeni odnos* delo – kapital kot *družbeno* razmerje, *utemeljeno* v vmestitvi delavca in njegovega dela v spreminjanjih tehnične strukture proizvodnega procesa in v ustreznih spreminjanjih realnega obvladovanja proizvodnega procesa po kapitalu.

Prva tema politične ekonomije, ko obravnava najprej tehnološke osnove družbenega procesa proizvodnje, predhodno pravemu družbenemu življenju leteh razmerij, torej ni neposredno razmerje delo – kapital: ker to rezmerje ni zadosten predstavnik tehničnih vsebin proizvodnih procesov, ni razmerje, na relaciji katerega bi se tehnološko življenje družbenega procesa proizvodnje tudi dejansko odvijalo. V *nadaljnjem* postopku bomo seveda prav posebej razločili prav to razmerje.

Vendar *ne* pred izvršeno analizo (tudi) *tehnološke* determiniranosti *družbenih* položajev dela in kapitala; v kateri nam predstavlja »delo« le raznoliki in parcialni element celovite tehnične strukture procesa proizvodnje, in »kapital« proizvodno aktivnega zastopnika celote procesa. *V kolikor* želimo družbena razmerja izvajati tudi iz njihove določenosti v družbenem procesu proizvodnje, *če* nas interesira proizvodni način družbe izvajati tudi iz proizvodnih sil družbe, *potem* na analizo proizvodnega procesa pač ne smemo vnaprej nanašati relacij, utemeljenih šele v nadaljnem postopku analize (kjer pa smo pač bolj »svobodni« v izboru utemeljitve); čeprav v tistem postopku analize, ki bo marksistični teoriji sam na sebi najbolj interesanten. V tem primeru smo v zaprtem krogu teorijskega razmišljanja s predpostavljenimi rezultati – kar omogoča poljubno ideološko uspešnost, to je pa tudi vse.

LITERATURA:

1. – **Harry Braverman:** Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century; Monthly Review Press, New York and London, 1974.

2. – **K. Marx:** kapital, 1. knjiga; Cankarjeva založba Ljubljana, 1961.

3. – **K. Marx:** kapital, 3. knjiga; Cankarjeva založba Ljubljana, 1973.

4. – **K. Marx:** grundrisse, ‚Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft); Pelican, 1977.

5. – **K. Marx:** Rezultati neposrednog procesa proizvodnje, Rukopis neobjavljene Šeste glave Prve knjige »Kapitala«; Izdavački centar Komunist, Beograd, 1977.

6. – **Adam Smith:** istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda; Kultura, Beograd, 1970.

7. – **Paul A. Baran i Paul. M. Sweezy:** monopolni kapital, Esej o američkom ekonomskom i društvenom poretku; Stvarnost, Zagreb, 1969.

8. – **Joseph M. Gillman:** the Falling Rate of Profit, Marx's Law and its Significance to twentieth-Century Capitalism; Dennis Dobson, London, 1957.

9. – **Ralf Dahrendorf:** Marxov model klasnog društva; Marksizam u svetu, št. 8, 1980.

* »Tako, kot moremo proizvodnjo absolutne presežne vrednosti obravnavati kot materialni izraz formalne podreditve dela kapitalu, moramo proizvodnjo relativne presežne vrednosti obravnavati kot realno podreditev dela kapitalu«. (5, str. 50)

* »Tudi če dividende, ki jih dobivajo, vključujejo obresti in podjetniški dobiček, tj. celotni profit…, se dobiva ta celotni profit samo še v obliki obresti, tj. samo kot odškodnina za lastnino kapitala, ki se zdaj ravno tako loči od funkcije v stvarnem procesu reprodukcije, kakor se ta funkcija, v osebi upravitelja, loči od lastnine kapitala«. (3, str. 494–5)

** »in s tem tudi njegove družbene razmere, v katerih živi, ter duhovne predstave, ki izvirajo iz njih«. (p.t.)

* S tem vrinjenim pomislekom diskutira Marx sam s sabo: s tistim svojim tokom misli, ki smo ga prikazali v dovršeni obliki ekonomskega modela pod 3. točko in katerega zasleduje Marx že od vsega začetka, Rokopisov 1844, Manifesta itd. dalje – ki pa *ne sovpada* z očitnimi lastnostmi predmeta, s katerim se ukvarja na *tem mestu*.

UDK: 329.78.055.4:577.4

Siniša Zarić

NOVA LEVICA O EKOLOŠKOJ KRIZI – EKONOMSKI ASPEKT –

Uvod u problem

Pokret nove levice, čija je ekološka misao predmet našeg razmatranja u ovom prilogu, karakteriše velika heterogenost. Osobina heterogenosti se i u raspravama o novoj levici veoma često ističe, što je posledica čitavog niza specifičnosti koje karakterišu pojedine pravce i grupe unutar nove levice. Zbog toga se možemo zapitati i sledeće: Na koji, onda, način govoriti o ekološkoj misli jednog pokreta kada već na samom početku ističemo njegovu heterogenost? Da li će se ova heterogenost odraziti i na shvatanja ekoloških problema sa kojima je suočen savremeni svet?

Jedna od retkih studija koje imaju za cilj da obuhvatnije prikažu novu levicu (ovog puta njen istorijski aspekt) jeste studija M. Teodorija »Storia delle nuove sinistre in Europa (1956–1978)«.[1] Teodorijevu studiju ne ističemo samo zato što je jedna od retkih koje se bave celinom pokreta, već i zbog toga što sam naslov explicite ističe raznolikosti u okviru pokreta. O svom terminološkom opredeljenju, upotrebi plurala, »nove levice«, Teodori daje sledeće napomene: »Ovo nije povijest nekog jedinstvenog pokreta, neke stranke ili neke organizacije, ni povijest nekog posebnog teorijskog ili ideološkog pravca, a niti povijest neke porodice skupina koje bi se pozivale na ista načela, ili koje bi išle za istim ciljevima.«[2] Moguće je razlikovati pojedine pravce i grupe »novih levica« prema različitim kriterijumima. Jedna od mogućih podela jeste na sledeće grupe: a) trockističke, b) marksističke-lenjinističke, c) operaističke, d) maoističke. Ako imamo geografski aspekt na umu, a posebno razlike u događajima koji su bili neposredni uzrok novolevičarskih gibanja, onda je moguća i podela na američku i evropsku novu levicu. Teodori čini pokušaj izdvajanja tri oblika »novih levica« u godinama posle 1968. Bili bi to: a) gošizam, b) promene u tradicionalnoj levici i c) novi društveni aktivizam.

Znači li ovo što smo napred istakli o podelama unutar nove levice to da ćemo o ekološkim shvatanjima nove levice raspravljati kroz opredeljenja pojedinih pravaca i grupa? U sledećim redovima pokazaćemo da je ne samo moguć, već i potreban drugačiji pristup istraživanju shvatanja nove levice, posebno o ekološkom problemu.

Poslužićemo se pre svega jednom tezom koju razvija B. Caratan u svom istraživanju »Nova ljevica i strategija ljevice« diskutujući literaturu o fenomenu nove levice: »Ta literatura može se podijeliti na dva dijela. Prvi dio prati pojave nove ljevice, analizira ih i ocjenjuje njihovu ulogu u revolucioniranju savremenog visokorazvijenog kapitalizma. Drugi dio literature bavi se nekim teorijskim pitanjima u kojima se u sferi teorije reflektiraju problemi kojima se pretežno bavi nova ljevica. Nisu rijetki slučajevi da se ne povezuju, već nekritički zamjenjuju dvije razine pristupa.«[3] Smatram da se ovako shvaćenim drugim, pretežno teorij-

skim pristupom, omogućava da se govori upravo o onom što je kod nove levice zajedničko. Istraživanje, kome je nužan multidisciplinarni pristup, pokazuje da se može govoriti o tome da nova levica poseduje niz zajednički karakteristika, uz uvažavanje svih raznolikosti unutar pokreta. Tako dolazimo do zaključka da je alijenacija savremenog čoveka centralni problem novolevičarskih razmišljanja. Dalje bi sledilo plediranje za antiautoritarizam u svim sferama društvenog života, te zamenu rešavanja protivrečnosti centralizovanim odlukama, »voljom princa« (Garodi), odlukama koje su samoupravno donete. Zajednička bi takođe bila i kritika tradicionalne ekonomije, široka diskusija problema rasta i razvoja, te pridavanje većeg značaja kvalitativnim pokazateljima u ekonomiji.

Ovde treba tražiti i zajednički pristup nove levice ekološkim problemima. Naime, bez obzira na sve raznolikosti unutar nove levice, zajedničko jeste da se ekološki problem tretira na jedan celovit način, da je povezan sa alijenacijom savremenog čoveka. Takođe, ovaj problem se ne posmatra izolovano od globalne rasprave problema razvoja, podrazumevajući pod njim pretežno kvalitativnu stranu. Rešenje ekološkog problema, koji tako snažno zaokuplja pažnju mnogih mislilaca različite orijentacije, nova levica ne vidi u donošenju centralizovanih odluka, već, uglavnom, kroz samoupravno odlučivanje, pri čemu treba da učestvuje najširi krug ljudi. Konačno, ali ne i manje bitno, jeste to da novolevičari upozoravaju i na mogućnost drugačijeg rešavanja ovih pitanja, kao što bi to bio slučaj autoritarnih režima, mogućnosti neofašizma, itd. Sedamdesetih godina, sa sve pojačanijom raspravom o opštoj krizi kapitalizma, ekološka kriza se razmatra i u ovom kontekstu, kao još jedan od indikatora koji upozoravaju na stanje ovog sistema.

Novi društveni aktivizam – kraj nove levice ili...?

U izučavanju trajanja fenomena poznatog kao nova levica, polazno naše stanovište jeste da se radi zapravo samo o jednoj od faza u istorijskom kontinuitetu levičarstva. U istom ovom kontinuitetu treba posmatrati i korene nove levice, tačnije smatrati ih fazom koju sadašnji pravci i strujanja unutar nove levice prevazilaze. Ako želimo da vremenski odredimo trajanje ove faze levičarstva, onda se može zaključiti da većina autora koji se bave novom levicom je složna u oceni da kraj šeste decenije ovog veka predstavljaju početak. Neki autori se čak opredeljuju i za godinu, kao što to čini, na primer, M. Teodori, precizirajući kao početak 1956. godinu. S druge, pak, strane, mnogi među novolevičarima smatraju da se već može govoriti i o kraju nove levice. Jedan od »očeva« nove levice, Herbert Marcuse, je svom predavanju koje je održao aprila 1975. godine na University of California dao dosta dramatičan naslov »Brodolom nove levice«[4]. Pa ipak, i Marcuse u pomenutom predavanju donosi sledeći zaključak: »Nova levica nije doživela brodolom. Brodolom su doživele njene pristalice koje su pobegle iz plitike.«[5] Teodori piše u Zaključnoj bilješci »Storia...«: »Moram prekinuti s pisanjem knjige da bih je dao u tisak početkom godine 1976, pa je s njom gotovo; ali ne i sa djelovanjem nove ljevice«.[6]

Naše je mišljenje da se i pored izvesnog pesimizma koji se javio u redovima nove levice, ponekad čak i dramatično najavljivanog, o stvarnom kraju nove levice ne može još uvek govoriti. Pre bi moglo biti reči o specifičnoj fazi kroz koju novolevičarski pokreti trenutno prolaze. Ovoj sadašnjoj fazi u velikoj meri daju karakteristiku upravno ekološki pokreti. Već smo napomenuli da Teodori u svojoj

inače veoma precizno i seriozno pisanoj studiji, kao jedan od pravaca nove levice u periodu posle 1968. godine izdvaja tzv. novi društveni aktivizam. Govoreći o karakteristikama nove levice, već je istaknuta heterogenost gledišta. Može se reći da čak i ovaj pravac u okviru nove levice, novi društveni aktivizam, ima svoje posebne oblike. Tako se u okviru njega izdvajaju feministički pokret (šire posmatrano, rekli bismo: seksistički pokreti, što bi verovatno bilo i pravilnije), antinuklearni pokreti i ekologistički. Inače, čini nam se da je termin novi društveni aktivizam sretno izabran i da zaista može da obuhvati promene koje se dešavaju sada u krilu nove levice.

Konačno, mogla bi se diskutovati i teza koliko mogu shvatanja ekologista ili feminista da budu određujuća kada se ima na umu celina pokreta nove levice? Ili, nešto drugačije postavljeno pitanje: znači li novi društveni aktivizam novu fazu u daljem razvoju ovog pokreta ili početak njegovog kraja? Postoji dosta razmišljanja koja idu za tim da su shvatanja predstavnika ekološkog pokreta minornog značaja, jer imaju za predmet samo jednu dimenziju ukupne društvene aktivnosti, pa prema tome ne mogu biti opredeljujuća za celinu novolevičarskih shvatanja, niti, sledstveno tome, mogu predstavljati novu fazu u njegovom razvoju. Po ovim shvatanjima, novi društveni aktivizam kao celina, predstavlja početak kraja nove levice.

Činjenica jeste da je u samom početku ekološki pokret imao marginalni značaj. No, ovaj pokret je imao i svoj sopstveni put i razvoj, koji karakteriše činjenica da je sa početnog lamentiranja nad stanjem čovekove okoline i plediranja za zaštitu prirodne sredine, misao njegovih predstavnika sve više prevazilazila ove teme, dajući im širi značaj, i uklapajući ih u najširi kontekst. Tako se menjao i karakter rešenja koja se nude.

Reč-dve o ekološkim pokretima

U našem podnaslovu reč je ekološkim pokretima, dakle, upotrebljen je plural. Međutim, u daljem tekstu upotrebljavaćemo ovu imenucu u singularu. O čemu se radi?

Poznato je da ekološka problematika zaokuplja najširu pažnju u savremenom društvu. O problemu se diskutuje u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, u socijalističkim[7], kao i u zemljama u razvoju. Takođe, ekološka tema ulazi u programe, odnosno predstavlja orijentaciju veoma širokog i različitog broja grupa i partija, od krajnje desnice, pa do krajnje levice. Tako sa jedne strane imate, na primer, »eko-fašiste« u Francuskoj, organizaciju ekstremne desnice koja se bavi problematikom zaštite i unapređenja čovekove okoline, pa sve do eco-freaks, sekti (naročito su brojne na Zapadnoj obali Amerike) koje propovedaju totalni povratak prirodi, te koje u potpunosti negiraju značaj i prednosti tekovina naučno-tehnološkog progresa. Ovim su omeđeni prostori na kojima deluje još i čitav niz drugih ekoloških pokreta, pravaca. Među njima su i zapadnonemačke »inicijative građana«, kao i američki »concerned and responsible citizens«, koje možemo smatrati autohtonim pokretima građanskog organizovanja, a čiji je mogući značaj veliki. Hans Magnus Enzensberger ih posmatra kao eventualne embrione nekog mogućeg masovnog pokreta.

Ekološkim problemom bave se i predstavnici najkrupnijeg kapitala, kao i radničke partije, i mnoge druge organizacije. Kao što se vidi, rasprava o pitanjima životne sredine postaje predmetom opšte društvene pažnje. U ovoj raspravi se široko koriste i sredstva mass-media, što takođe ima određene konsekvence po formiranje svesti o ovom problemu. Enzensberger tim povodom piše: »Protrčavanje kroz kloaku industrijalizovane javnosti ima, dakle, za posledicu dalje, da tako

kažemo, zagađivanje jednog sklopa problema, koji se od samog početka otima »čistom« prikazivanju.«[8] U daljem tekstu »Priloga kritici političke ekologije« Enzensberger razvija tezu da se u ekološkim razmatranjima najčešće gubi celina problema iz vida, te da se zapravo analiziraju ekološki disjecta membra. Vrlo je bitno i pitanje koje se odnosi na subjekte ovakvog izolovanog posmatranja pojedinih aspekata ekološkog problema, »otpadaka ekologije«. Enzensberger je ovde za diferencirani pristup grupama koje se bave analizom disjecta membra ekologije, te ističe važnost razobličavanja tehnokratije kao eventualnog dela ekološkog pokreta. Razlozi zbog kojih Enzensberger ističe specijalni značaj razobličavanja tehnokratije kao mogućeg sudionika u pokretu koji se bori za očuvanje čovekove okoline su dvojake prirode. Jedni potiču iz izolovanog tretiranja problema, što je karakteristično za tehnokratske analize, a drugi leže u priznavanju velikog značaja tehnokratskog sloja, pri čemu se tehnokratija posmatra kao deo vladajućeg apparatusa.

Kada se govori o organizovanju ekološkog pokreta nove levice, onda se rasprava omeđuje poznatim stavovima nove levice o partijskom organizovanju.[9] Postoje u osnovi dva stava: jedan polazi ipak od potrebe partijskog organizovanja, pri čemu se govori o njegovom novom kvalitetu i novim karakteristikama. Podrazumeva se da postoji antiautorna atmosfera unutar partije, koja, pored ostalog, isključuje i mogućnosti hijerarhijskog delovanja. Radikalnija struja u okviru pokreta nove levice jeste protiv svakog partijskog organizovanja.[10] Tu bi spadao čitav niz oblika formalnog ili neformalnog organizovanja grupa, pokreta, itd. Teodori, na primer, napominje da upravo one grupe čiji su učesnici protivnici partijsko-stranačkog delovanja, predstavljaju znatan deo ekološkog pokreta.[11]

Kao što se iz prethodnog može sagledati, širok je spektar svih onih društvenih snaga koje imaju u programu svoje aktivnosti borbu za očuvanje prirodne sredine. Međutim, u daljem tekstu će se pod ekološkim pokretom podrazumevati samo ekološki pokret nove levice. Imajući na umu heterogenost i same nove levice, recimo to još jedanput, da je ipak zajednički širi tretman problema čovekove sredine. Dalje, prisutna je težnja kod novolevičara da se ovaj problem stavi u kontekst rasprave o rastu i razvoju. Takođe, problem se posmatra i u svetlu odnosa razvijeni–zemlje u razvoju. Ekološki aspekt je prisutan i u raspravi o opštoj krizi kapitalizma. Konačno, rekli bismo i da je u većem broju prisutno saznanje, kako to Wolfgang Harich[12] zaključuje, da je nužna promena kapitalističkog društvenog sistema ukoliko se na ovaj način šire shvati borba za ostvarivanje ideje o sveobuhvatnoj zaštiti i unapređenju sredine.

Ekonomski aspekt ekološkog problema

Savremena ekologija je nauka multidisciplinarnog karaktera. Može se zaključiti da je ova multidisciplinarnost u savremenijim ekološkim istraživanjima sve izraženija, tako da je zaista duga lista prirodnih i društvenih nauka čija se saznanja i metodi moraju primenjivati pri istraživanjima ove vrste. Prednosti ovakvog tipa analize su poznati, međutim, javlja se i čitav niz problema. Jedan problem se tiče istraživača ekologije. Koje su istraživači specijalnosti? Moglo bi se zaključiti da je najpovoljnija varijanta da istraživač poseduje široka saznanja i znanja iz najrelevantnijih oblasti za istraživanje ekoloških pitanja. Ovo bi zahtevalo i novi tip školovanja koji bi pružao umesto uskih, specijaliziranih znanja, što je sada vladajuća teza, upravo najšire obrazovanje. Sa ovim pitanjem povezano je i

sledeće koje se tiče metoda istraživanja. Naime, ako prihvatimo misao da u ekološkim istraživanjima treba koristiti čitav niz naučnih disciplina, onda se postavlja i sledeće pitanje: na koji način sačiniti metodologiju ovih istraživanja kada se na umu ima raznovrsnost metoda primerenih različitim disciplinama? Enzensberger piše: »Teško je opisati metodološki darmar što nastaje pri pokušaju takve sinteze. Kad je osnovna situacija u nauci ovakva, jasno je da ne može biti govora o nalaženju merodavnog kruga ličnosti: u graničnom slučaju, ekolog može biti svako (zahvaljujući tome je, inače, nastao i ovaj tekst).[13] Harich, inspirisan Enzensbergerovim esejom, koji ocenjuje kao pionirski rad u ovoj oblasti na strani levice u Saveznoj republici Nemačkoj, takođe razmatra već ranije istican problem kompetencije metoda kada se pristupi ovakvom multidisciplinarnom istraživanju. Međutim, Harich i pored naglašavanja problema kompetencije metoda kada su u pitanju istraživanja »generalista« u oblasti ekologije, smatra da bi, imajući sadašnje momente u vidu, bilo veoma pogrešno ako bi proučavanjem ekološke problematike bavio se neki specijalista. Ove teze su u skladu i sa generalnim tezama nove levice o kritici postojeće nauke, i potrebi njenog prevazilaženja.

Složili bismo se sa mišljenjem da se u istraživanju ekološkog problema bez multidisciplinarnog pristupa ne može doći do adekvatnog rezultata. Međutim, u ovom tekstu, i pored toga što se ostali aspekti imaju na umu, negde su prisutni čak i explicite, pre svega se radi o ekonomskom aspektu. E. Haeckel, nemački biolog, pisac »Natürliche Schöpfungsgeschichte«, je i pored sve uskosti gledanja na ekologiju (radi se o sedamdesetim godinama prošlog veka), ipak smatrao ekologijom ekonomiju prirode. Iz rasprava novolevičara o ekologiji takođe se može zaključiti da je ekonomski aspekt problema veoma prisutan, i pored toga što se upravo ekonomskoj misli nove levice mogu veoma često staviti zamerke o nedostatnosti njihovih ekonomskih pogleda, o nekonsekventnosti njihovih teorija, te prigovor koji se odnosi na napostojanje, ili nepružanje rešenja.

U svim ovim novolevičarskim razmatranjima ekonomije prirode i okruženja nalazi se sadržana i kritika tradicionalne ekonomije. Rasprava, a sa njom i kritika tradicionalne ekonomije se razbuktala posebno posle objavljivanja izveštaja koji je za »Rimski klub« priredila ekipa stručnjaka sa Massachusetts Institute of Technology. Kritika nove levice ide od negiranja osnovnih postulata tradicionalne ekonomije, pa do razobličavanja prirode savremenog neomaltuzijanstva. Kao što je već napred napomenuto, cela rasprava se sadrži u kontekstu razmišljanja o rastu i razvoju. Neki od novolevičara daju joj kontekst kritike svakodnevnog života (Henri Lefebvre[14]), dok je drugi razmatraju i u okviru tzv. političke ekonomije automobilizma. Izraz je izveden na osnovu procesa koji su Paul Baran i Paul Sweezy označili terminom »automobilizacija« društva.[15]

Rasprava o ekologiji i kritika tradicionalne ekonomije

Opšte uzev, istaći je potrebno da se, ponovimo to još jednom, ova rasprava i kritika tradicionalne ekonomije iznosi kroz analizu pseudo-dileme: *rast ili razvoj?* U raspravi se pod rastom obično podrazumeva kvantitativna strana pojave, njeno merenje i iskazivanje, dok se pod razvojem podrazumeva kvalitativna strana. Razmišljanja ovog tipa nazvali smo pseudo-dilemom jer je poanta, ima takvih mišljenja, zapravo u drugačijem davanju smisla rastu, rastu kroz razvoj. Naravno da pred ekonomskom teorijom stoje zadaci da preciznije formuliše puteve kojima se može obuhvatiti kvantitativno povećanje kroz kvalitativno unapređenje.

Odavde sledi i linija kritike tradicionalne ekonomije. Sa opšte kritike teorija privrednog rasta, logično sledi i kritika pokazatelja privrednog rasta. Bruto nacionalni proizvod se upravo sa aspekta eksternalija najčešće kritikuje kao pokazatelj, jer se njime ne obuhvata veći broj eksternih ekonomija i disekonomija. Attali i Guillaume pišu: »B. N. P. se povećava sa zagušenjem saobraćaja (jer se povećava potrošnja benzina), sa saobraćajnim nesrećama (jer mehaničari povećavaju svoj bruto proizvod) itd.«[16] Primeri koje autori »Anti-ekonomike« iznose ilustruju nemogućnosti ovog pokazatelja da obuhvati efekte koje sumarno nazivamo vantržišnim. Među ovim efektima veliki je broj onih koji se odnose na ekološki kompleks. Zapravo, zaključi li se da je privredni rast (kao što smo napred već istakli, tu podrazumevamo uglavnom kvantitativnu stranu, pa prema tome preciznije bismo mogli zaključiti: rast materijalne proizvodnje) praćen nizom negativnih momenata, tu onda svakako moramo da istaknemo sadašnje stanje čovekove okoline kao jedan od najflagrantnijih primera propratnih negativnih pojava privrednog rasta.

Kritika tradicionalne ekonomije kreće se na liniji kritike formalističkih izlaganja i razvoja tehničkih rešanja, kao i na liniji kritike samih modela kojima se neoklasična ekonomija služi. Za sve ove modele može se, kako to novolevičari kažu, zaključiti da su beskonfliktnog karaktera. Ovaj beskonfliktni karakter očito ne odgovara podeljenom društvu kakvo je kapitalističko, te se ovakvim modelima oduzima a priori naučna valjanost.[17] Konačno, Attali i Guillaume zaključuju: »Tako je, posle Marksa, ekonomska teorija ostala potpuno dezorijentisana pred fenomenom ekonomskog rasta koji ne zna ni da definiše, ni da izmeri, ni da analizira.«[18]

U krilu tradicionalne ekonomije external economies je uveo još Alfred Marshall. Od tada se iz redova teoretičara Wellfare ekonomije i cost-benefit analize posebno razvijaju novi pojmovi koji treba da označe preciznije vrste eksternih efekata. U upotrebi su pored pojmova pozitivnih i negativnih eksternih efekata, zatim indirektnih, sekundarnih, tercijernih, itd., te sporednih (side effects), još i čitav niz drugih poput onih kao što su efekti curenja (trickling down effects) i efekti prelivanja (spillover effects). No, novolevičari i ne odriču tradicionalnoj ekonomiji razvijenost aparata koji se koristi u analizama, ali odriču valjanost pristupa analizi.

I ovde se pokazuje da je nemoguća analiza bez shvatanja kapital-odnosa. André Gorz piše: »... preduzeće nastoji da smanji što je moguće više, troškove sticanja dohotka, i to na račun ekološke ravnoteže, stoga što uništavanje ekološke ravnoteže ne pada na njegov teret. Logika preduzeća jeste da proizvode ono što se može skupo prodavati, iako bi se i korisnije stvari mogle proizvoditi uz niže troškove.«[19] Ukoliko se ima na umu logika kapitala i ponašanje privrednih subjekata u kapitalizmu, onda se ne može zaključiti da je svuda prisutna težnja da se postigne eksternalizacija eksternih disekonomija i internalizacija eksternih ekonomija. Dwayne Ward u razgovoru sa A. Dale Tussing-om razmatra načine na koje se ekologija u kapitalizmu može štititi.[20] Tako oni zaključuju da postoje dva osnovna načina: prvi jeste da se firme plate da ne zagađuju čovekovu okolinu, a drugi jeste da firme plaćaju zbog zagađivanja okoline. Predlozi o zabrani ili regulisanju ovog tipa efekata nastalih proizvodnjom ili potrošnjom nalaze se i u Galbraithovoj kritici neoklasične ekonomije zbog toga što su ovi efekti u suprotnosti sa javnim interesom. Može se reći da je upravo ekološki problem jedan od razloga da se ekonomski rast kao jedan od ključnih delova savremenog makroekonomskog programa (na osnovama Keynes-ovih postavki) ne može više sa takvom sigurnošću braniti.

Napred je bilo reči o eksternim efektima, kao i razmišljanjima koja idu u pravcu njihovog većeg obuhvatanja. Gorz razmišlja na sledeći način o rezultatima jedne politike koja bi upravo o ekološkim troškovima vodila računa: »No, u kapitalizmu sve ovo ima sasvim negativne efekte: proizvodi čija proizvodnja zagađuje okolinu postaće luksuzna dobra, nedostupna masama, ali i dalje dostupna privilegovanima; nejednakosti će se produbljivati; siromašni će relativno postajati još siromašniji, a bogati još bogatiji.«[21]

Koliko su snažna ta ograničenja postojećeg sistema, »ti limiti civilizacije nejednakosti«, može se sagledati i iz sudbine koncepta američke radikalne ekonomije, koju možemo smatrati sastavnim delom novolevičarskih shvatanja. Poanta ovog shvatanja bio je zahtev o povratku ekosistema na svoje ranije stanje i obustava njegove dalje degradacije. Ovaj drugi zahtev znači u isto vreme i zahtev za promenom tehnologije i, konačno, načina proizvodnje. Ovakav društveni poduhvat treba, po shvatanjima američke radikalne ekonomije, da finansiraju firme – zagađivači. Šta bi dalje politekonomska analiza pokazala? Rezultat bi bio svakako i velika promena na strani raspodele, odnosno došlo bi do gubitka jednog dela novostvorene vrednosti. Međutim, prihvatanje ovakvog koncepta na osnovu postojeće paradigme od strane neoklasične teorije znači da se promene u domenu raspodele događaju, no ne na onaj način koji su radikalni ekonomisti želeli: naime, finansijska opterećenja prevaljuju se na teret potrošača, čime je najviše pogođena upravo ona grupa potrošača sa najnižim primanjima. Nedostatci ovog koncepta se pokazuju i kod određivanja pojma »ranije stanje ekosistema«. Naime, i ovaj se zahtev njegovim ugrađivanjem u neoklasični koncept pretvara u zahtev za optimalnim nireau-om zagađenosti. Određivanje ovog optimalnog niveau-a jeste arbitrarnog karaktera, te će zavisiti od jačine grupa (firmi) koje učestvuju u njegovom iznalaženju.

Sa gornjim izlaganjem u vezi je još jedan pojam – to je »reproduktibilni tip proizvodnje«. Bio bi to takav tip proizvodnje koji ne bi ometao normalno kruženje materije. Ovo bi se postiglo iznalaženjem takvih tehničko-tehnoloških uslova proizvodnje koji ne bi izazivali negativne eksterne efekte. Reproduktibilni tip proizvodnje posebno je interesantan jer baca više svetlosti na odnos čovekove sredine i uticaj finalnih proizvoda, iako se najčešće ima na umu degradacija čovekove sredine načinom eksploatacije faktora proizvodnje. Ukratko, ovaj reproduktibilni tip proizvodnje treba da obezbedi mogućnost ponovnog korišćenja finalnih proizvoda (njihovim dekomponovanjem, »novim, pripremnim« procesom) u sledećem ciklusu proizvodnje, kao jednog od faktora.

Ovakvim razmišljanjima, predstavnici nove levice dolaze do poznatog i široko diskutovanog pitanja odnosa tehnike i tehnologije i društvenih odnosa proizvodnje. Predstavnici nove levice (Gorz, na primer)slažu se da se ne može govoriti o neutralnosti tehnike i tehnologije. Često se u novolevičarskim razmišljanjima zaključuje da ni u kapitalističkom sistemu, niti u sistemu autoritarnog socijalizma nema poklapanja ili udovoljavanja zahtevima ekologista. Kapitalizam ima takav tehnički izbor koji se niukoliko ne poklapa sa ekologističkim izborom.

Izvesna heterogenost gledišta novolevičara ispoljava se kod tretiranja mesta i uloge tehnologije u privrednom razvoju, posebno ako se na umu ima ekološki problem. U ideološkim obračunima sa raznim vidovima neomaltuzijanstva, crnim futurološkim predviđanjima, itd., ističu se upravo mogućnosti koje daljni razvoj tehnike i tehnologije pruža. Slično se kritikuju i shvatanja izneta u izveštaju »Rimskog kluba«.[22] U ovoj kritici izdvaja se neadekvatnost primenjenog metoda ekstrapolacije trendova, jer se upravo njegovim korišćenjem ne uzimaju u obzir moguće promene tehničko-tehnoloških osnova proizvodnje. S druge strane, upo-

zorava se na činjenicu da se u studijama ovog tipa[23] rešenja ekološke krize, i šire, opšte krize kapitalizma traže unutar samog sistema, sa željom postizanja bolje integrisanosti društva upravo na temelju borbe za očuvanje i unapređenje čovekove okoline. Može se reći da je cela diskusija oko mesta i uloge nauke, tehnike i tehnologije u društvu dobila na argumentaciji, kao i zanimljivosti i značaju sa razvojem ekoloških pokreta i aktuelizacijom pitanja čovekove okoline. Arnold Künzli smatra da se ova pitanja ne rešavaju napretkom shvaćenim kroz njegov tehničko-tehnološki aspekt.[24] Na ovoj liniji kreće se i kritika Marksa od strane novolevičara. Najširi aspekt ove kritike polazi od teze da se Marks bavio odnosom čovek–čovek, dok se odnos čovek–priroda u Marksovom delu ne analizira na zadovoljavajući način. Pa ipak, znatan broj ovih autora ne zaboravlja da je odnos čoveka prema prirodi određen odnosom čoveka prema čoveku, odnosima opterećenim dominacijom (Habermas o ovom pitanju implicite govori isto raspravljajući o okovanoj subjektivnosti u prirodi koja postoji do onog momenta dok su međusobni odnosi ljudi opterećeni dominacijom). Tu leži i linija razgraničenja marksizma i raznih struja u okviru pokreta nove levice, ali tu takođe leži i pitanje valorizacije Marksovog učenja. Shvatanjem ovih odnosa povratak osnovnim Marksovim postavkama je nužan.

Može se zaključiti, sagledavajući svu heterogenost shvatanja u krilu nove levice da, se mnogim teorijama ne može odreći eklektički karakter, što ne poriču često ni njihovi predstavnici. Tako bismo za kritičku političku ekonomiju mogli reći da sadrži mešavinu pogleda američke radikalne ekonomije i Marksovog učenja. Međutim, kritička politička ekonomija uključuje i shvatanja pisaca za koje se ne bi moglo reći da su radikalne orijentacije. Ovde se posebno imaju na umu rezultati istraživanja u oblasti ekologije, pri čemu se građanska ekologija javlja jednim od izvora i sastavnih delova ovog pravca nove levice.

U esktremističkim gledanjima ekologiji se daje epitet buržoaske nauke, što je i naslov jednog manifesta izdatog u Milanu. U njemu V. Bettini postavlja sledeće pitanje: »Kakve je boje ekologija?« Talijanski marksista Giovanni Berlinguer smatra da ovakvo pitanje ne zaslužuje odgovor, pa dodaje: »U teorijskim terminima; ukoliko jedna nauka analizira složene ravnoteže i predlaže dugotrajna rešenja (kao što bi trebalo da radi ekologija), utoliko je lakši praktičnokulturni sukob s buržoazijom, utoliko postoji veća mogućnost susreta sa marksizmom kao »perspektivnom naukom« (Luporini)«.[25]

U zaključku ove rasprave o analizi ekološkog problema u kontekstu rasprave o ratu i razvoju, a od strane nove levice, istaćićemo još nekoliko razmišljanja sumarnog karaktera. Naime, čini nam se da u krilu nove levice, vremenom, sve više zapravo i nestaje dileme: rast ili razvoj? Ova dilema postepeno se pretvara u pseudo-dilemu. Sazreva uverenje da je poanta u rastu kroz razvoj, pri čemu je nužno promeniti i neka shvatanja. Gorz napominje: »Zato ne treba toliko napadati sam privredni rast koliko mistifikaciju koju on izaziva, dinamiku stalno rastućih i frustrirajućih potreba na kojima privredni rast počiva, takmičenje koje rast izaziva između individua od kojih svaka želi da bude »iznad« drugih.«[26] Kroz kritiku savremene neoklasične teorije rasta[27], pri čemu je poanta kritike na neodrživosti bezkonfliktnih »tehničkih« rešenja, zaključuje se da ni rešavanje ekoloških pitanja nije bezkonfliktan proces, te se ne može ni prikazivati putem formalizacije, niti njegovom interpretacijom kao »tehničkog« problema.

U ovom delu naše rasprave učinjen je napor da se prikažu neka od opredeljujućih shvatanja nove levice o ekološkom problemu. Pristup je ovoga puta bio kroz šire razmatranje privrednog razvoja putem kritike tradicionalne ekonomije. To ne znači da nisu mogući i drugačiji pristupi. Jedan od mogućih pristupa polazio bi od

aspekata potrošnje kao što je to učinio Paul Sweezy u svom eseju »Automobili i gradovi«[28] u kome autor razvija teze koje je još sa Paulom Baranom nazvao »automobilizacijom društva«. Ovoga puta, prisutnija je ekološka dimenzija. Preciznije bi bilo reći da se u ovom eseju čini napor da se poveže uzajamni odnos proizvodnje i potrošnje sa reperkusijama ovog odnosa na stanje čovekove okoline, i šire, na promene »geografije i demografije sela«.

Problemu novolevičari prilaze i sa aspekta kritike svakodnevnog života. Takav je pristup Henry Lefebvre-a koji zaključuje: »Ekonomski i tehnički rast ostavio je daleko za sobom čitave sektore, među kojima i svakidašnjicu. Međutim to zaostajanje koristi se za uslovljavanje i super-eksploataciju tog sektora.«[29] Kod ovakvog posmatranja sve je prisutnija težnja da se ekološki problem veže za pitanje urbanizacije društva.[30] Polazna jeste pretpostavka o potpunoj urbanizaciji društva, pri čemu je urbano društvo ono koje se rađa iz industrijalizacije. Prostor i čovekovu životnu i radnu sredinu oblikuju velike socijalne grupe na diferencirani način, te se može govoriti o klasnom urbanizmu sa odgovarajućim konsekvencama po stanje čovekove okoline.

U najkraćim crtama smo izneli još dva moguća pristupa razmišljanjima o ekološkom problemu na strani nove levice. Čini nam se da su svakako značajni i ovakvi pristupi problemima čovekove okoline, međutim, smatramo da je za shvatanje nove levice ipak opredeljujuće razmatranje ekosistema kroz raspravu o rastu i razvoju i kritiku tradicionalne ekonomije. Ostale pristupe, čiji se značaj ne sme potcenjivati, treba shvatiti u smislu teorije kompleksifikacije (Lefebvre), koja polazi od stava da se društveni fenomeni istražiju od izvesne (relativne) složenosti, ka sve većoj i većoj složenosti.

O mogućim rešenjima ekoloških problema

Konačno, mesto je da se kaže i o rešenjima koje novolevičari razmatraju pri analizi ekološkog problema. Ovde je prisutan dvojaki pristup: jedan, koji se odnosi na kritičku analizu mogućih rešenja koja su ponuđena u konceptima teoretičara drugačije orijentacije i ubeđenja, i drugi, koji se odnosi na rešenja koja nude sami novolevičari.

Osvrnućemo se na prvi pristup samo krajnje ukratko. I u ovom, prvom pristupu razlikuju se dve kritike: kritika pesimističkih građanskoteorijskih predviđanja, te kritika onih rešenja koja nastaju u krilu tradicionalne ekonomije, i nauke uopšte, a koja za osnovu i dalje uzimaju nepromenljive osnovne karakteristike sistema. Hans Magnus Enzensberger u svoje »Dve beleške o kraju sveta«[31] već u prvoj rečenici upozorava da »Apokalipsa je deo našeg ideološkog prtljaga«. Dubljom analizom zaključićemo da i ova pesimistička, a i ona optimističkija varijanta građanske nauke o mogućem rešenju ekološkog problema imaju svoju zajedničku osnovu, to su konstituante sistema, kao i svoju zajedničku apologetsku pozadinu. Tako, ova druga, koju smo uslovno nazvali optimističkom varijantom, polazi od centralizacije proizvodnje, koncentracije ljudi, centralizacije kapitala i centralizacije odluka. Ova varijanta smatra da su upravo centralizovane odluke od izuzetne važnosti za borbu za očuvanje i unapređenje čovekove okoline. Odavde sledi i vrlo bitno upozorenje koje se tiče pitanja: ko su nosioci odluka o ekološkim problemima? Autoritarni sistem školovanja, spcijalizacija i profesionalizacija, kao i stvarna moć tehnokratije uslovljavaju predloge o autoritarnom sistemu donošenja odluka. Jedno od rešenja koje levica kritikuje jeste ono u kome se predlaže

diktatura nauke. Grupa sa talijanske ekstremne levice, »Il Manifesto«, u jednom od svojih dokumenata razmatra i pitanja naučnog razvitka, te konstatuje: »Osim toga, kroz tehnologiju, ona se više ne ograničava da pruži veća ili manja, novija ili manje nova sredstva i metode radi postizanja određenih proizvodnih ciljeva, već zadire u prirodu ravnotežu i ljudski subjekt. Na ovoj tačci postaje odlučujuće znati ko upravlja i kako upravlja naučnim razvitkom, koji više nije neutralan, ni predodređen, kao i kakve će posledice imati taj progres za duži period. Na ova pitanja kapitalizam može da da samo svoj odgovor: potčiniti naučni razvitak potrebama profita, vlasti i manipulaciji s masama.«[32] Naravno da su prisutna i upozorenja na mogućnosti zahteva neofašističkog karaktera, a koji dopiru iz desnog krila ekološkog pokreta, za koji smo već ranije utvrdili da nije homogen.

Enzensberger ističe »problem globalizovanja«. O čemu se, zapravo, radi? Pisac »Priloga kritici političke ekologije« želi da ideološki razobliči tezu o potrebi reintegracije društva, odnosno zanemarivanja klasnih i ostalih razlika koje postoje, pred »zajedničkim« ekološkim problemom. U ekonomiji su ove teze poznate pod zahtevom da se umesto tzv. »kaubojske ekonomike«, pređe na »ekonomiku svemirskog broda«. Metafora kaže da je taj svemirski brod naša planeta.

Izraženo apparatusom teorije sistema, to znači da ova lamentiranja nad sudbinom planete imaju za osnovu posmatranje Zemlje kao zatvorenog ekološkog sistema. Ranije je već objašnjeno (u vezi sa konceptom ameriške radikalne ekonomije) da realizacija zahteva za globalizovanjem ekološkog problema ima za konsekvencu ne integraciju društva, već naprotiv – njegovu sve veću podeljenost, narastanje postojećih protivrečnosti. Međutim, sam po sebi način posmatranja Planete kao zatvorenog eko-sistema čini nam se da u sebi ne nosi ideološke implikacije. Colin Stoneman[33] smatra da se može prihvatiti gledište po kome i seljaci periferije, i radnička klasa razvijenih zemalja imaju svoj interes za opstanak sveta, ali izražava i specifičnost: Stoneman podvlači da se radi o njihovom interesu za ostvarivanje socijalističkog rešenja ekološke krize, jednog od faktora opšte krize kapitalizma.

Tako smo stigli i do sopstvenih rešenja novolevičara. Mora se i na ovom mestu ponoviti jedna od karakteristika nove levice: značajnija su, i interesantnija, pitanja koja nova levica postavlja, nego rešenja koja ona pruža. S druge strane, ono što smo odredili kao jednu od glavnih zajedničkih odlika nove levice, antiautoritarizam, javlja se u naglašenom vidu kod svih razmišljanja novolevičara o rešenju ekološkog problema. Bilo je već reči o nosiocima odluka u borbi za očuvanje čovekove okoline. Sada bismo mogli da kažemo da koncept nove levice podrazumeva kolektivne odluke koje bi bile donete na bazi samoupravnog delovanja aktivnih grupa. Attali i Guillaume u završnim razmatranjima problema čovekove okoline pišu: »Da zaključimo, problemi okruženja, više no druge protivrečnosti svojstvene privredno razvijenim društvima, navode nas da razmišljamo o samoupravljanju. Nikakvom procedurom centralizovanog procenjivanja ne može se odrediti »vrednost« jedne šume, jednog pejsaža ili određene kulturne sredine.«[34] Slično rešenje predlaže i Gorz, videći u samoupravljanju snagu koja može da se odupre panetatizmu, ali Gorz takođe i bliže određuje ovo samoupravljanje. Prethodno on raspravlja bazu samoupravljanja, te odbacuje mogućnosti samoupravljanja u opštinama, velikim gradovima, preduzećima ili heteroregulisanim jedinicama. Tako Gorz smatra da samoupravljanje pretpostavlja »određeni minimum lokalne autokratije, samostalnosti«, a na bazi specifične industrijske tehnike. Pretpostavljamo da Gorz ima na umu da su ova oruđa »ekologizirana«.[35] »Zbog toga je ekologistički zahtev, u svojoj specifičnosti, nužna dimenzija antikapitalističke borbe.«[36]

Izvesnim delovima učenja novolevičara o ovim problemima može se pripisati i utopijski karakter. S druge strane, takođe, pažljiviji čitalac će u ovim radovima naići i na, u nauci ne mnogo cenjene, »recepte«.[37] Pa ipak, ono što je najbitnije, to je spoznaja da glavni uzrok ekološke krize se ne može tražiti u nauci, tehnici ili tehnologiji, već pre svega u karakteru proizvodnih odnosa, odnosno društvenih odnosa.

Zaključna razmatranja

Iz uvodnog dela ovog rada vidi se da smatramo bitnim insistiranje na zajedničkim karakteristikama shvatanja nove levice. Svakako da ovim stavom ne poričemo ona mišljenja koja isto tako kao bitne odlike ovih gledišta ističu inkonzistentnost, kao i heterogenost uopšte. Mogućnosti za razmatranje zajedničkih karakteristika nove levice proizilaze iz shvatanja ovog pokreta kao specifične faze u kontinuitetu levičarstva. Konačno, novi društveni aktivizam, u okviru koga je izuzetna aktivnost i značaj upravo ekološkog pokreta, može se takođe smatrati specifičnim delom nove levice. Da li novi društveni aktivizam predstavlja početak kraja nove levice ili prelaz ka nekoj od sledećih faza, pokazaće vreme.

Ekološki pokret, odnosno onaj njegov dio koji vezujemo za novu levicu (pokazali smo da se on može i šire posmatrati) ima svoju značajnu teorijsku misao. Na ovoj misli se takođe mogu pokazati zajedničke karakteristike novolevičarskih shvatanja. Na primeru izučavanja ekonomskog aspekta ekološkog problema mogu se zapaziti i svi ovi zajednički momenti karakteristični za kritiku tradicionalne ekonomije. Ako se ponegde čini da nije dovoljno razlučen ekonomski aspekt problema od njegovog političkog aspekta, onda se time upravo ilustruje zamerka nove levice tradicionalnoj ekonomiji: zanemarivanje međusobne uslovljenosti ekonomskih i političkih faktora (prema A. Lindbeck-u). Takođe se iz ovih shvatanja može sagledati i pristup kvalitativnim pokazateljima u ekonomiji, kao i mogućnostima promena (ne samo onih marginalnog karaktera) u društvu, pri čemu je bitan faktor zanemarivanje tržišnih kriterijuma. Konačno, zaključujući ova razmatranja ekonomskog aspekta ekološkog problema u misli nove levice, recimo i to da se i u ovim razmišljanjima ističe prevashodno kritički karakter ekonomskih gledišta novolevičara, za razliku od empirističkih obeležja neoklasične ekonomije.

[1] Teodori, M., »Storia delle nuove sinistre in Europa (1956–1976)«, »Mulino«, Bologna, 1976. Izdanje u Jugoslaviji: Teodori, M., »Historijat novih ljevica u Evropi (1956–1978)«, »Globus«, Zagreb, 1979. Jugoslovensko izdanje je Teodori dopunio dodatkom koji se odnosi na period od 1976–1978 godine.

[2] Teodori, »Historijat . . .«, str. 25

[3] Caratan, B., »Nova ljevica i strategija ljevice«, »*Socijalizam*«, Beograd, 6/1979, str. 25.

[4] Marcuse, H., »Merila vremena«, »Grafos«, Beograd, 1978, str. 41–55.

[5] Isto, str. 55.

[6] Teodori, »Historijat . . .«, str. 371.

[7] Videti, na primer: Kirn, A., »Socijalizam i priroda (sovjetska teoretska vizija)«, »*Marksistička misao*«, 5/1980. U članku je, između ostalog, reč o ekološkoj kritici državno-planske proizvodnje.

[8] Enzensberger, H. M., »Nemačka, Nemačka, između ostalog«, BIGZ, Beograd, 1980., str. 177–8. Citat je iz eseja »Prilog kritici političke ekologije« (1973).

[9] Detaljnije videti: Pribićević, B., »Nova levica – pojava, društvene osnove i idejno-političke koncepcije«, »Pregled«, Sarajevo, 4/1980., str. 530. Tekst je izvod iz rada pisanog za naučni skup »Marksizam i anarhizam«, Aranđelovac, 10–12. januar 1980., a u organizaciji Instituta za međunarodni radnički pokret iz Beograda.

[10] Tipični predstavnik ove struje je Cohn-Bendit. Uporedi: Cohn-Bendit, D., »Obsolete Communism: Left-Wing Alternative«, Mc Grow Hill Book comp., New York, 1969., str. 249–254.

[11] Tako u Francuskoj su delovale grupe: »Paris écologie« i »Réseau des amis de la terre«, itd.

[12] Detaljnije: Harich, W., »Kommunismus ohne Wachstum? Babeuf und der »Club of Rome«, Rowholt Verlag, Hamburg, 1975.

[13] Enzensberger, H. M., »Nemačka, Nemačka . . .«, str. 172. Mi bismo na ovaj deo Enzensbergerovog teksta dodali: zahvaljujući svemu tome, je nastao takođe i ovaj članak!

[14] Videti detaljnije; Lefevbre, H., »Espace et politique«, »Anthropos«, Paris, 1972.

[15] Izraz je upotrebljen prvi put u: Baran, P., Sweezy, P., »Monopoly Capital«, »Monthly Review Press«, New York, 1966., str. 241. U Jugoslaviji: Baran, P., Sweezy, P., »Monopolni kapital«, »Stvarnost«, Zagreb, 1969, 1978. Videti o automobilizaciji sledeće stranice: 224, 226–227.

[16] Attali, J., Guillaume, M., »Antiekonomika«, Institut društvenih nauka, Beograd, 1978. str. 78.

[17] Attali i Guillaume pišu: »Nastava ekonomije pretvara se u učenje sa strogo izdeljenim oblastima, dogmatsko, iz čijih formalističkih izlaganja zrači varljiva fascinacija. Takva pseudo-nauka, apologija status quo-a, zamagljuje konflikte i pretvara ih u »probleme« za koje traži i nalazi »rešenja« pomoću raznih konstrukcija«. (»Antiekonomika«, str. 8.)

[18] Isto, str. 84.

[19] Gorz, A., »Ekologija i sloboda«, »*Gledišta*«, Beograd, 1–2/1980., str. 71. Radi se o prevodu odlomka iz knjige: Gorz, A., »Ecologie et Politique«, Editions de Seuil, Paris, 1978.

[20] Ward, D., »Toward a Critical Political Economics«, »Goodyear Publishing Comp.«, Santa Monica, 1977., str. 238.

[21] Gorz, A., »Ekologija i sloboda«, str. 72.

[22] Izveštaj koji je za »Club of Rome« pripremio tim iz Massachusetts Institute of Technology štapman je kao knjiga: Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens III, W. W., »The Limits to Growth«, Universe Books, New York, 1972. Kod nas: »Granice rasta«, »Stvarnost«, Zagreb, 1973.

[23] Pored izveštaja Rimskog kluba, takve su i studije: Stoléru, L., »Vaincre la pauvreté dans les pays riches«, »Flamarion«, Paris, 1974., te: Gruson, C., »La lutte contre le gaspillage«, izd. Ministére de la qualité de la vie, Paris, 1974. Ova shvatanja kritikuje u svom članku: Marx, B., »Sur la crise: Stoléru, Gruson, Le Club de Rome«, »*Economie et politique*«, januar, 1975., str. 3–17.

[24] Künzli, A., »Von der Kunst der Überlebens in einer technologischen Gesellschaft. Plädoyer für ein neues Verhälting des Menschen zur Natur«, »*Forum*«, 3/1971.

[25] Berlinguer, G., »La politica ecologica del movimento operaio«, »*Critica marxista*«, 5–6/1971., str. 144.

[26] Gorz, A., »Ekologija i sloboda«, str. 73

[27] Attali, J., Guillaume, M., »Anti-ekonomika«, str. 82.: »Posle Marksa, neoklasična teorija se, uglavnom, zadovoljila da analizu svede u strogo formalne okvire i da konstruiše bezkonfliktne modele koji ni u kom slučaju nisu mogli doprineti razsvetljavanju mehanizma rasta.

[28] Sweezy, P., »Automobili i gradovi«, »*Gledišta*«, 1–2/1980., Beograd.

[29] Lefebvre, H., »Antisistem«, »Radnička štampa«, Beograd, 1973., str. 52.

[30] Videti u: Lefebvre, H.; »Urbana revolucija«, »Nolit«, Beograd, 1974. Naslov originala: Lefebvre, H., »La Révolution urbaine«, »Gallimard«, Paris, 1970.

[31] U prvoj belešci Enzensberger piše: »Naša sedmoglava aždaja odgovara mnogim imenima: policijska država, paranoja, birokratija, teror, ekonomska kriza, trka u naoružanju, *uništenje okoline* (podvukao S. Z.)« – (Enzensberger, H. M., »Dve beleške o kraju sveta«, *»Gledišta«*, Beograd, 2/1979., str. 134). Objavljeno prvi put u *»New Left Review«*, jul–avgust 1978.

[32] Iz programa grupe »Il Manifesto«: »Za komunizam«, *»Marksizam u svetu«*, Beograd, 2/1974., str. 82.

[33] Videti: Stoneman, C., »The Unviability of Capitalism«, u okviru zbornika radova »Socialism and the Environment«, »The Spokesman«, Nottingham, 1972., str. 59–104. U Jugoslaviji: Stoneman, C., »Neodrživost kapitalizma«, *»Marksizam u svetu«, Beograd, 7/1977. str. 1–56.*

[34] Attali, J., Guillaume, M., »Anti-ekonomika«, str. 154.

[35] U okrivu ovog rada, na žalost, nije bilo mesta za dublje razmatranje karakteristika savremenog eko-industrijskog kompleksa.

[36] Gorz, A., »Ekologija i sloboda«, str. 76.

[37] Ovu odliku knjige: Gorz, A., Bosquet, M., »Ecologie et politique«, Editions du Seuil, Paris, 1978., ističe u svom prikazu Ivan Stojanović. Videti: *»Socialism in the World«*, Beograd, 20/1980., str. 274.

Harry Braverman:

DELO IN MONOPOLNI KAPITAL

UVODNA BESEDA

Na straneh, ki sledijo, objavljamo prevod štirih poglavij iz Bravermanovega Dela in monopolnega kapitala (New York in London, 1974) in prevod članka dveh manj znanih avtorjev iz novembrske številke 1979 ameriškega Monthly Review, ki lepo dopolnjuje obravnavano tematiko.

V Časopisju smo že objavili prevod 4. poglavja Bravermanove knjige, v številki 17-18 letnika 1976. Knjiga je naletela, predvsem v Ameriki, na izreden odmev. Takoj je sledila, in se nadaljuje do danes, široka diskusija v marksistični in drugi radikalni periodiki. Najbogatejši pregled novejše kot starejše temeljne literature s tega področja se nahaja verjetno v sami Bravermanovi knjigi, v tekstu in v opombah priključenih posameznim poglavjem. Opombe za tu pevedena štiri poglavja, iz uvodnega dela knjige, smo zato obdržali. O tekstih na to temo, nastalih po 1974. letu, to se pravi največ o diskusiji okrog Dela in monopolnega kapitala, pa obvešča sproti in najbolje ameriški Monthly Review, ki je tudi sam posredoval večje število člankov.

Zakaj tako zanimanje in tak odmev? Očitno je, in Braverman se nikjer ne trudi napeljevati na nasprotno, da ni v knjigi, kar se tiče teorije, nič novega. V svojem lastnem komentarju (MR, July–August 1976, str. 122): »Menil sem, da bo moja prizadevanja najbolje usmeriti v zapolnjevanje te praznine... pomanjkanje konkretne slike delavskega razreda, iz česa je sestavljen, trendov v dohodkih, znanjih, eksploataciji, ‚odtujitvi' med delavci in tako naprej, mesta delovnega prebivalstva kot segmenta celotnega prebivalstva itd.« Bravermanov tekst je opis konkretnih struktur delavskega razreda, položaja razreda kot celote in njegovih različnih segmentov, in v zgodovinski primerjavi. Avtorjevega lastnega materiala je malo, koristi že znane in manj znane prispevke na to temo. Dejansko ne odkriva ničesar še neznanega tudi v tem konkretnem prikazu.

Velika vrednost knjige je v zaobjetju celotne široke in kompleksne problematike »delavskega razreda« ne v običajnih sociioloških in sorodnih kategorijah, temveč v prikazovanju problematike le-tega, in zaokrožene celote te problematike, z vidika *proizvodnega procesa*, kot problematike samega proizvodnega procesa. Čeprav je zanimanje avtorja in bralca usmerjeno k delavcu in delavskemu razredu, je neposredna Bravermanova tema *delo*, ne delavec v kontekstu skupinskih in družbenih razmerij običajne sociologije. Neposredna tema knjige sta mesto in značilne lastnosti dela v specifičnih strukturah in spreminjanjih proizvodnega procesa v sodobnih razvitih kapitalističnih deželah (predvsem v ZDA). O vmeščenosti in strukturah *delavskega razreda* v družbi, sklepamo iz vmeščenosti *dela* v celoti kapitalističnega *proizvodnega* procesa. V tem smislu deluje Bravermanov tekst osvežujoče »marksistično«, povsem neodvisno od morda nekoliko neveščega ravnanja z bolj teorijskimi marksističnimi kategorijami na nekaterih mestih.

V vsem tem pa so Bravermanova tema še vedno prav konkretni delavci, v svojem vsakdanjem odnosu do kapitala, do kapitalskega upravljanja in do tehnologije proizvodnega procesa. Proces proizvodnje in vmeščenost dela vanj, ne prikazuje v teorijskih vrednostnih kategorijah marksistične ekonomije. Prikazuje konkretno delo delavcev in celega delavskega razreda, ne abstraktno delo teorije vrednosti. S tem da obravnava *delo,* ga ne obravnava kot proizvodni faktor v smislu tehničnega in ekonomskega funkcioniranja proizvodnega procesa, temveč prikazuje dejansko situacijo delavskega razreda. »Zakonitosti« kapitalističnega procesa proizvodnje prikazuje v njihovem pomenu za situacijo delavskega razreda, in imamo kljub temu neposrednemu tematiziranju proizvodnega procesa z vidika tehnologije in ekonomije, pred očmi stalno njegove delavce in razred v celoti. K močnemu vtisu knjige prispeva prav ta izbor tematike. Bravermanova tema: identificiranje in celovito zaobjetje konkretnih oblik determiniranja delavskega razreda v samih strukturah in spreminjanjih kapitalističnega procesa proizvodnje, naj bi bila že od nekdaj prav izhodiščna tema marksistične teorije in političnega dela (kateremu je, bolj kot teoriji, avtor namenil svojo knjigo). Nasproti prevladujočim abstraktnim sociološkim in ekonomskih raziskavam v tej smeri, deluje Bravermanov prispevek nenadoma izredno močno in sveže.

Ta tematika, in v pristopu kot je tu obravnavan, mora biti očitno še posebno zanimiva za jugoslovansko prakso in teorijo samoupravljanja; ki se tudi vse prepogosto izgublja v slabo obvladanih in zato dejanskim razmeram neprimernih, ali le v besedni igri primernih abstraktnih teorijskih konceptih. V tej številki Časopisa objavljamo prevod štirih poglavij iz prvega, uvodnega dela Dela in monopolnega kapitala, »Delo in upravljanje«. Izpustili smo 1. poglavje: »Delo in delovna sila«, ki pravzaprav še ne pripada pravi avtorjevi temi, jo le uvaja, in 4. poglavje: »Znanstveno upravljanje«, ki je sicer eno najzanimivejših in ki ga je Časopis, kot rečeno, že objavil. Teh pet poglavij skupaj tvori zaokrožen prikaz problematike *upravljanja proizvodnega procesa* v kontekstu razmerja med delom in kapitalom, oz. delavci in upravljanjem – problematike torej, ki bi nas morala v Jugoslaviji še dodatno pritegniti. Braverman jo uvaja z naslednjim zaključkom iz (tu izpuščenega) 1. poglavja: »Tako postane za kapitalista nujno, prenesti nadzor nad delovnim procesom iz rok delavca v svoje lastne. Ta prehod se manifestira v zgodovini kot *naraščajoče odtujevanje procesa proizvodnje* od delavca; kapitalistu se manifestira kot problem *upravljanja.*«

Prevodu iz Bravermana priključujemo še en krajši prevod, ki ga dopolnjuje na mestu, kjer Braverman izpušča eno zelo pomembno področje celotne problematike: namreč problem vmeščenosti dela in delavskega razreda v *celoto* družbenega procesa proizvodnje v kapitalizmu, kot obvezno izstopi ob ukvarjanjz z mehanizmi prilagajanja in navajanja delavcev na delo v razmerah industrijske tehnologije. Braverman sam se izrecno omejuje na analizo položaja delavca v samih proizvodnih obratih kapitalizma. Ob branju poglavja o »Prilagoditvi delavca kapitalističnemu načinu proizvodnje«, pa vseeno pade v oči pomanjkljivost opisa mehanizmov manipulacije, ki upošteva le dejavnosti podjetniških oz. korporacijskih uprav – čeprav so prav ti mehanizmi v literaturi redkeje obdelani. Razprave o preostalih mehanizmih bolj splošne ideološke manipulacije so dovolj dobro znane, zato smo izbrali tekst, ki obravnava predvsem učinkovanje le-te manipulacije na neposredne delovne navade delavcev, tisto kar kapital konkretno najbolj interesira in obratno, ogroža; in kar je torej še najbliže ožji tematiki Dela in monopolnega kapitala.

Franček Drenovec

Harry Braverman

DELO IN MONOPOLNI KAPITAL

Degradacija dela v dvajsetem stoletju*

I del: Delo in upravljanje

2. poglavje

Izvori upravljanja

Industrijski kapitalizem nastopi, ko zaposljuje posamezni kapitalist večje število delavcev. V pričetku koristi kapitalist delo takšno, kot ga nasledi iz predhodnih oblik proizvodnje in se vršijo delovni procesi tako kot so se vršili prej. Delavci so že izučeni v tradicionalnih znanjih, ki so jih koristili pred tem v fevdalni in cehovski rokodelski proizvodnji. Predci, tkalci, steklarji, lončarji, kovači, ključavničarji, tesarji, mlinarji, peki itd, se poslužujejo v službi kapitalista še naprej proizvodnih veščin, katerih so se posluževali kot cehovski pomočniki in samostojni obrtniki. Te zgodnje kapitalistične delavnice so bile enostavne aglomeracije manjših proizvodnih enot, z malo spremembami tradicionalnih delovnih metod, ter je delo tako ostajalo pod neposrednim nadzorom proizvajalcev in njihovih tradicionalnih znanj in veščin.

Čim so bili posamezni proizvajalci zbrani na enem mestu, pa se je v elementarni obliki že pojavilo vprašanje upravljanja. Prvič, funkcije upravljanja vzpostavi že samo dejstvo kooperacije delavcev. Tudi skupina samostojno delujočih rokodelcev zahteva koordinacijo, če upoštevamo potrebo da se zagotovi delovni prostor in razporedijo posamezni procesi v njemu, da se centralizira dobava surovin in materialov, da se vsaj v grobem planirajo prioritete in delovne naloge, da se zagotovi vodenje stroškov, plač, materiala, končnih izdelkov, prodaje, posojil in kalkulacije profita in izgube. Drugič, montažne panoge, kot so ladjedelništvo in izdelovanje kočij, so zahtevale precej komplicirano razporejanje različnih vrst dela, podobno kot velika gradbena in zemeljska dela itd. Kmalu so se pojavile tudi nove panoge, ki so bile brez predhodne rokodelske tradicije, med njimi rafiniranje sladkorja, izdelovanje mila in različne destilacije; medtem ko so se povsem spremenile proizvodne metode v nekaterih bazičnih panogah, kot so taljenje železa, kovanje bakra in medenine, izdelovanje topov in smodnika. Vse to je zahtevalo koncepcijske in koordinacijske funkcije, ki so poprijele v kapitalizmu formo upravljanja.

Kapitalist je prevzel nase te upravljalske funkcije kot lastnik kapitala. V kapitalističnih menjalnih razmerjih je bil čas delavcev, ki jih je najel, prav tako njegov, kot so bile njegove surovine, ki jih je priskrbel in končni izdelki, ki so bili proizvod delavnice. Dejstvo, da so se cehovska in vajeniška pravila ter pravne omejitve, značilne za fevdalni in cehovski način proizvodnje, še precej časa ohranjali, priča da novih razmerij v pričetku še niso povsem dojeli. Ta pravila in omejitve je bilo treba postopoma izločati, v procesu konsolidiranja družbene moči kapitalista in razkrajanja pravnih struktur predkapitalističnih družbenih formacij. Tudi zaradi tega razloga so gravitirali zgodnji industrijski obrati k novim mestom, kjer cehovska in fevdalna pravila in tradicije niso veljali. Sicer pa so pričeli, po določenem času, tudi pravo in običaji odražati prevlado »svobodne« pogodbe med

kupcem in prodajalcem, s katero si je pridobil kapitalist praktično neomejeno moč določati tehnične načine dela.

Zgodnja obdobja industrijskega kapitalizma je označevalo kapitalistovo neupoštevanje razlike med delovno silo in delom, ki ga je mogoče dobiti iz nje; in kupovanje dela na isti način kot je kupoval svoje surovine – kot določeno količino dela, izvršenega in utelešenega v proizvodu. To je pristop velikega števila variant subkontraktiranja in sistemov izdajanja na dom.[1] Izdajanje v delo na domu je bilo značilno za tekstilne panoge, konfekcijo, kovinsko galanterijo (žeblji in pribor), urarstvo, klobučarstvo, usnjarstvo in lesno industrijo, kjer je kapitalist razdeljeval surovine in druge materiale delavcem v predelavo na njihovih domovih, posredno preko subkontraktorjev in agentov. Pa tudi v panogah v katerih dela ni bilo mogoče vzeti na dom, kot v rudnikih premoga, kositra in bakra, so prevzemali pogodbe rudarji sami, posamično ali v skupinah, direktno ali s posredovanjem delodajalca-subkontraktorja. Ta sistem se je ohranjal še v zgodnjih tovarnah. V predilnicah bombaža so bili posamezni deli mašinerije poverjeni izučenim predcem, ki so nato sami poskrbeli za svoje pomočnike, običajno otroke iz svojih družin in družin znancev. Preddelavci so imeli včasih navado vzporedno s svojo glavno nadzorno funkcijo pravzeti nase še nekaj strojev in najemati delavce za delo na njih. Pollard ne odkriva take prakse le v rudnikih in tekstilnih tovarnah, temveč tudi v izdelovanju tepihov in čipk, v kovinski industriji, lončarnah, v gradbeništvu in na velikih zemeljskih delih, v prometu in kamnolomu.[2] Ugotovljeno je, da je bil v Združenih državah skoraj do konca devetnajstega stoletja za železarstvo in jeklarstvo značilen pogodbeniški sistem, kjer so pudlarje in druge izučene železarje in jeklarje plačevali po toni po drsni lestvici bazirani na tržnih cenah, in kjer so ti delavci sami najemali svoje pomočnike.[3] Maurice Dobbov opis prevladovanja takih sistemov še krepko v drugi polovici devetnajstega stoletja izpostavlja naslednje pomembno dejstvo: da specifično kapitalistični način upravljanja in s tem proizvodnje ni postal splošno prevladujoč vse do sorazmerno nedavnega časa, to je, v zadnjih sto letih:

> Sve do 1870. neposredni poslodavac mnogih radnika nije bio krupni kapitalist, već posrednik podugovarač, koji je bio i namještenik i sitni poslodavac radnika. Ustvari kvalificirani radnik iz sredine devetnaestog stoljeća bio je u nekoj mjeri i podugovarač, pa njegova psihologija i pogledi nose oznake takvog položaja.
>
> Taj tip odnosa, gdje su majstori puškari ili čavlari ili gvožđari, koji su proizvodili za sedlare i izrađivače kočija, ili poslovođe upošljavali kućne radnike, nije prevladavao samo u strukama koje su još bile u fazi kućnog rada i proizvodnje. Čak je i u tvornicama sistem podugovaranja bio rasprostranjen: sistem, koji je pružao mogućnosti za prljavu prijevaru i za prijevare putem plaćanja u naturi, duga i isplate nadnica po krčmama, protiv čega su se dugo i uporno borili rani sindikati. Na visokim pećima bili su radnici koje su kapitalisti plaćali po toni proizvoda peći, a oni su upošljavali skupine ljudi, žena, dječaka i konja za punjenje peći ili za nadzor nad lijevanjem. U rudnicima ugljena su postojali predradnici, koji su ugovarali s upravom da će vaditi ugljen u jednom odjeljenju, te su upošljavali svoje pomoćnike; neki su predradnici imali pod svojim rukovodstvom i do 150 ljudi, pa su trebali posebne nadglednike zvane »doggies« da nadziru rad. U valjaonicama postojao je majstor valjač, a u ljevaonicama mjedi i lančarama »overhand«, koji su ponekad zapošljavali dvadeset ili trideset ljudi, čak su i žene u tvornicama puceta upošljavale pomoćnice. Kad su prve tvornice stvorene u malim metalnim strukama u Birminghamu, »nije se shvaćalo, da poslodavac, sasvim razumljivo, mora pronaći mjesta za rad, postrojenje i materijale i da mora vršiti nadzor nad pojedinostima proizvodnih procesa.«[4]

Čeprav so vključevali vsi ti sistemi plačevanje na akord ali po subkontraktorskih stopnjah, si ne smemo predstavljati, da je bila to že njihova bistvena značilnost. Plačevanje na akord je v različnih oblikah povsem običajno še danes in predstavlja preoblikovanje mezd po času v obliko, ki poskuša, z zelo različnim uspehom, pritegniti delavca k zavestnemu sodelovanju v procesu eksploatacije njega samega. Danes je plačevanje na akord kombinirano s sistematičnim in

natančnim nadzorom uprave nad procesom dela, nadzorom ki je včasih strožji kot tam kjer se plačuje po času. Nasproti temu so predstavljali zgodnji subkontraktorski sistemi in sistemi izdajanja na dom prehodno obliko, fazo, v kateri kapitalist še ni prevzel nase osnovne funkcije upravljanja v industrijskem kapitalizmu – nadzora nad delovnim procesom; zato je bila nezdružljiva s splošnim razvojem kapitalistične proizvodnje in je preživela do danes le v posameznih posebnih primerih.

Ti načini ravnanja z delom navajajo na izvore industrijskega kapitalizma v merkantilističnem kapitalizmu, ki je dojemal kupovanje in prodajanje blaga, ne pa proizvodnje blaga, in ki je ravnal z delom kot z vsem ostalim blagom. Sistem se je nujno in zelo hitro izkazal kot neprimeren in nezadosten, čeprav sta njegovo preživetje še nekaj časa zagotavljala izrazita neuravnovešenost razvoja tehnologije in dejstvo, da se mora tehnologija vedno znova vračati na stara izhodišča in ponavljati stopnje svojega zgodovinskega razvoja v novih panogah. Subkontraktorske siteme in sisteme izdajanja na dom so obremenjevali nerednost proizvodnje, izgube materiala na poteh in skozi goljufije, pomanjkanje uniformnosti in negotovost o kakovosti izdelka. Najbolj pa je te sisteme obremenjevala njihova nemoč preobražati proizvodni proces.[5] Kot poudarja Pollard, je sistem izdajanja na dom, sam utemeljen na le elementarni delitvi dela, preprečeval nadaljnji razvoj delitve dela. Poskus kupovanja izvršenega dela, namesto prevzemanja neposrednega nadzora nad delovno silo, je sicer zaradi fiksirane cene po enoti osvobodil kapitalista negotovosti slednjega sistema. Istočasno pa je postavil izven dosega kapitalista tisti veliki del zmogljivosti človeškega dela, ki je na razpolago ob odrejenem delovnem času, sistematičnemu nadzoru in reorganizaciji procesa dela. To funkcijo je kapitalistično upravljanje kmalu prevzelo – s pohlepom, s katerim je nadoknadilo zamujeno v zgodnjem obdobju plašnosti.

Velike skupine delavcev so delale pod enovitim nadzorom mnogo pred nastopom buržoazne epohe. O tem pričajo piramide, veliki kitajski zid, obširna omrežja cest, akvaduktov, namakalnih kanalov, veličastne zgradbe, arene, spomeniki, katedrale iz antičnih in srednjeveških časov. V orožarnah rimskih legij najdemo elementarne oblike delitve dela, in armade predkapitalističnega časa odražajo iste primitivne oblike te kasnejše kapitalistične prakse.[6] V rimskih kovačnicah, lončarnah, usnjarnah, steklarnah, opekarnah in tekstilnih delavnicah, kot tudi na velikih kmetijskih posestvih, so se ducati delavcev zbirali pod enotno upravo.[7] Te predhodne oblike pa so nastajale v razmerah suženjskega in sorodnega nesvobodnega dela, v razmerah stagnantne tehnologije in brez značilnega kapitalističnega nagona k širjenju funkcionirajočega kapitala, kar odreja njihovo očitno različnost od kapitalističnega upravljanja. Piramide so bile zgrajene s presežnim delom zasužnjenega prebivalstva, za nič drugega kot za večjo slavo faraonov na zemlji in v onostranstvu. Ceste, akvadukti in kanali so bili zgrajeni zaradi njihove vojaške ali civilne koristnosti in načeloma ne na profitni osnovi. Državne delavnice so proizvajale orožje in luksuzno blago pod zaščito dejanskega ali pravnega monopola in po velikih naročilih nekomercialnih kupcev, dvora in armad.[8] Upravljanje, ki je bilo potrebno v takšnih položajih delavnic, je ostajalo elementarno, posebno še kadar je bilo delo suženjsko in so ga včasih sužnji tudi nadzirali. Kapitalist, ki dela z najetim delom, katerega vsaka neizkoriščena ura predstavlja zanj strošek, v razmerah revolucionarnega spreminjanja tehnologije, k čemur prispevajo morebiti tudi njegovi lastni napori, in ki ga poganja potreba izkazovati presežek in akumulirati kapital – pa je spravil na svet povsem novo veščino upravljanja, ki je bila tudi v svojih zgodnjih manifestacijah mnogo bolj popolna, samozavestna, skrbna in preračunljiva kot karkoli, kar je veljalo pred tem.

Za zgodnjega industrijskega kapitalista je bilo nekaj neposredno predhodnih oblik, na katerih se je mogel učiti: na trgovskih podjetjih, plantažah in kmetijskih posestvih. Trgovski kapitalizem je izumil italijanski sistem računovodstva z notranjim preverjanjem in nadzorom; od trgovskega kapitala je prevzel industrijski kapitalist strukturo organizacije omrežja, podeljenega posameznim odgovornim upravnikom. Kmetijska posestva in kolonialne plantaže so nudili izkušnje kar se tiče nadziranja, posebno ker se je zgodnje rudarstvo (in gradbena dela, ki so ga spremljala) vršilo v veliki meri na kmetijskih posestvih Velike Britanije pod nadzorom zemljiških agentov.

Nadzor brez centralizacije zaposlovanja je bil ali nemogoč ali vsaj skrajno otežkočen, ter je bil predpogoj za upravljanje zbiranja delavcev pod isto streho. Prvi učinek tega koraka je bil, da se vsili delavcem redni delovni čas, v nasprotju s tempom, ki so si ga vzpostavili sami in ki je vključeval stalne prekinitve, kratke delovnike in dopuste in ki je na splošno preprečeval podaljševanje delovnega dne za proizvajanje presežka v takratnih tehničnih razmerah. V tem smislu piše Gras v svoji **Industrijski evoluciji:**

> Izključni razlog je bil disciplina, da je bilo mogoče delavce učinkovito kontrolirati pod nadzorom preddelavcev. Pod isto streho, ali v dosegljivem prostoru, jih je bilo mogoče prisiliti k delu ob sončnem vzhodu in jih držati na delu do sončnega zahoda, upoštevajoč prekinitve za počitek in osvežitev. In pod grožnjo da bodo izgubili vso zaposlitev, jih je bilo mogoče držati na delu skozi skoraj vse leto.[9]

Zgodnje upravljanje je zavzelo v delavnicah vrsto grobih in despotičnih oblik, ker je zahtevalo oblikovanje »svobodne delovne sile« prisilne metode prilagajanja, navajanja delavcev na njihove naloge in držanje delavcev na delu skozi ves dan in vse leto. Pollard opaža da »je bilo v deželi malo območij kjer modernih proizvodenj, predvsem tekstilnih (v kolikor so potekale v velikih zgradbah), niso povezovali z zapori, ubožnicami in sirotišnicami. To zvezo običajno podcenjujejo, predvsem zgodovinarji, ki predpostavljajo, da so nove delavnice najemale le svobodno delo.« Za tega in podobne sisteme prisile opaža, da so bili tako razširjeni, da mora zaključiti da »je bil moderni industrijski proletariat vpeljan v svojo vlogo ne toliko s spodbudo ali denarno nagrado, kot s prisilo, s silo in strahovanjem.«[10*] Pravne prisile in pol-pravni sistemi kaznovanja v tovarnah so bili pogosto razširjeni v kompletne družbene sisteme, ki so pokrivali celotna mesta. Pollard navaja primer podjetja Ambrose Crowley, velike kombinirane železarne, ki je vršila oboje bazičnih procesov proizvodnje in predelave železa. V drugi četrtini osemnajstega stoletja je podjetje zaposlovalo preko 1000 delavcev, razporejenih v centralnih delavnicah, skladiščih in na ladjah podjetja. Zapuščina tega podjetja je nenavaden Zakonik:

> Podjetje je dajalo na razpolago zdravnika, duhovnika, tri učitelje in sisteme ubožne, pokojninske in pogrebne pomoči, Crowley pa si je prizadeval z zapovedovanjem in izsiljevanjem obvladovati duhovno življenje svoje čede ter ustvariti iz njih ubogljive in voljne vzvode svojega stroja. Njegov izrecni namen je bil usmeriti celotna njihova življenja, tudi njihov redki prosti čas (ob delovnem tednu, ki je štel običajno osemdeset ur) k prizadevanjem za donosnost podjetja.[11]

V tej metodi totalne ekonomske, duhovne, moralne in fizične dominacije, ki ima podporo pravne in policijske sile v izoliranem industrijskem okolišu, vidimo predhodnika tovarniškega mesta, običajnega v Združenih državah v nedavni preteklosti, kot enega najbolj razširjenih sistemov totalnega nadzora pred vzponom delavskih sindikatov.

Skozi vsa ta zgodnja prizadevanja so si utirali kapitalisti pota k teoriji in praksi upravljanja. Ko so ustvarili nove družbene odnose proizvodnje in ko so pričeli

spreminjati način proizvodnje, so se soočili s problemi upravljanja, ki so bili drugačni ne le v obsegu, temveč v vsebini, od problemov značilnih za zgodnje proizvodne procese. V posebnih in novih razmerah kapitalizma, ki je predpostavljal »svobodno pogodbo o delu«, so morali izvleči iz svojih uslužbencev obnašanje, ki naj bi bilo čimbolj podrejeno njihovim interesom; so morali vsiliti svojo voljo delavcem, ki so vršili proces dela na prostovoljni pogodbeni osnovi. Od vsega začetka velja za ta prizadevanja isto, kar je pripisal Clausewitz vojni: da gre za *gibanje v rezistentnem mediju*, ker gre za nadzor nad upornimi množicami.

[Braverman izvede glagol *to manage* (upravljati) iz latinskega *manus*, roka, in kar je prvotno pomenilo izuriti konja v korakih predpisanih z *manège*.] V procesu, v katerem ustvarja kapitalizem družbo, ki predvideva za vsakega posameznika obnašanje po principih zasebne koristi, in v katerem postopoma prevlada pogodba o zaposlitvi med strankama, katerima je skupna edino nemoč izogniti se druga drugi – v tem procesu postaja upravljanje vse bolj izpopolnjeno in prefinjeno orodje. Običaji, občutki in mojstrov ponos igrajo vse manjšo in negotovo vlogo in se reducirajo pri obeh straneh na sloves, da so izrazi nečesa »boljšega«, čemur pa bi bilo noro ugoditi. Kot jezdec, ki se poslužuje vajeti, uzde, ostrog, korenčka, biča in urjenja od rojstva, da vsili svojo voljo, si prizadeva kapitalist, skozi upravljanje, *nadzirati*.* Kot priznavajo implicitno ali eksplicitno vsi teoretiki upravljanja, je nadzor dejansko središčni koncept vseh upravljalskih sistemov.[12] Lyndall Urwick, rapsodični zgodovinar gibanja znanstvenega upravljanja in tudi sam več desetletij konzultant za upravljanje, je povsem jasno razumel zgodovinski pomen problema:

> V delavnicah srednjeveškega »mojstra« je temeljil nadzor na poslušnosti vajencev in pomočnikov človeku, kateremu so se s pogodbo odločili služiti, kot so to zahtevali običaji časa. V kasnejši fazi »izdajanja na dom« pa je trgovec z blagom nadziral družino, ki je delala zanj, le v toliko v kolikor je morala le-ta dokončati določeno količino tkanine in z določenim vzorcem. Z nastankom sodobnih delavskih aglomeracij v velikih tovarnah v urbanih naseljih, je prešel celotni proces nadzora temeljito revolucijo. Sedaj si je moral lastnik ali upravitelj tovarne, t. j. »delodajalec«, kot se je pričel imenovati, zagotoviti pri svojih delavcih, »delojemalcih«, ali izsiliti iz njih, poslušnost in/ali sodelovanje, ki je potrebno da izvaja nadzor. Edini odnos posameznikov do poslovanja podjetja je bil odnos do sredstev za preživljanje, ki jih je zagotavljalo.[13]

Nove situacije ni ustvarilo to, da je bila nova ureditev »moderna«, ali »velika«, ali »urbana«, temveč dejstvo novih družbenih odnosov, ki sedaj obdajajo proizvodni proces, in antagonizem med tistimi, ki vršijo proces in tistimi, v čigar korist ga vršijo; med tistimi, ki upravljajo in tistimi, ki izvršujejo; med tistimi, ki prinašajo v tovarno svojo delovno silo in tistimi, katerih naloga je izžeti iz te delovne sile največjo korist za kapitalista.

Avtorjeve opombe k poglavju:

[1] Sidney Pollard, katerega *Genezi modernega upravljanja* dolgujem za snov, koriščeno v tem poglavju, imenuje ta pristop »če že ne metodo upravljanja, pa vsaj metodo izognitve upravljanju.«
Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management: A Study of the Industrial Revolution in Great Britain* (Cambridge, Mass., 1965), p. 38.

[2] Ibid., pp. 38–47.

[3] Katherine Stone, »The Origins of Job Structures in the Steel Industry,« *Radical America* (November–December 1973), pp. 19–64.

[4] Maurice Dobb, *Studije o razvoju kapitalizma* (Naprijed, Zagreb, 1961), str. 314–16.

[5] O tem piše David Landes: »... industrijalec, ki je hotel povečati proizvodnjo, je moral izvleči več dela iz delavcev, ki so bili že zaposleni pri njemu. Tu pa je trčil ob notranja protislovja sistema. Ni bilo načina, da bi prisilil svoje delavce k željenemu številu delovnih ur; tkalec na domu ali obrtnik sta bila sama svoja gospodarja in sta pričenjala in zaključevala z delom kot je njima najbolj ustrezalo. In čeprav je mogel delodajalec povišati plačilo po komadu z namenom spodbujati pridnost, je običajno ugotovil, da je to privedlo do zmanjšanja proizvodnje.« Landes povzema še druga »notranja protislovja« tega načina organizacije proizvodnje.
David S. Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge, England and New York, 1969), pp. 58–59.

[6] »Na splošno«, je napisal Marx v pismu Engelsu, »je vojska pomembna za ekonomski razvoj. V vojski, na primer, je antika prvič v popolnosti razvila mezdni sistem... Delitev dela *znotraj* posamezne panoge je bila prav tako najprej izvršena v armadah.«
Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works*, vol. I (Moscow, 1969), pp. 529–30.

[7] Michael Argyle, *The Social Psychology of Work* (London, 1972), pp. 18–19.

[8] Pollard, *The Genesis of Modern Management*, p. 7.

[9] N.S.B. Gras, *Industrial Evolution* (1930), p. 77; citirano v Ibid., pp. 11–12.

[10] Ibid., pp. 163, 207.

[11] Ibid., p. 56.

[12] Na primer, Leffingwell. »Učinkovito upravljanje pomeni nadzor. Pojma se v nekem smislu pokrivata, saj upravljanje brez nadzora ni zamisljivo.«
William Henry Leffingwell, *Office Management: Principles and Practice* (Chicago, New York, and London, 1925), p. 35.

[13] Lyndall Urwick and E. F. L. Brech, *The Making of Scientific Management, vol. II. (London, 1946), pp. 10–11.*

* H. Braverman: *Labor and Monopoly Capital*, The Degration of Work in the Twentieth Century; Monthly Review Press, New York in London, 1974.

* Glej članek »Kapital in delovna etika«, ki je priključen ob koncu prevoda I. dela Bravermanove knjige, in ki tematizira primerljivo problematiko vključevanja novih skupin delavcev v kapitalistične proizvodne procese danes.

* »To *control*«: nadzor ali kontrola, kot poglavitna funkcija kapitalističnega upravljanja, je centralna tema Bravermanove knjige in še posebej tukajšnjega I. dela. »Nadzor« ni popolnoma enakovreden prevod (angl. tudi »supervision«), zato tu opozarjam na siceršnji pomen angleškega izvirnika.

3. poglavje

Delitev dela

Najzgodnejši inovacijski princip kapitalističnega načina proizvodnje je bila manufakturna delitev dela in je ostala delitev dela v tej ali drugi obliki osnovni princip organizacije proizvodnje. Delitev dela v kapitalistični industriji ni niti približno identična s fenomeni porazdelitve opravil, znanj ali specializacij v družbi; medtem ko so vse znane družbe razdeljevale delo med posamezne proizvodne specializacije, ni nobena družba pred kapitalizmom izvedla sistematične porazdelitve dela v okviru posameznih proizvodnih specializacij v posamezne omejene operacije. Ta oblika delitve dela postane splošno prevladujoča šele s kapitalizmom.

To razliko pojasni, na primer, Herskovits v svojem opisu delitve dela v prvobitnih družbah:

> Zelo redko je mogoče naleteti na kakršnokoli delitev dela v okviru panoge – ali, kot lahko tudi rečemo, poddelitev dela – med nepismenimi ljudstvi. Na tako znotraj-panožno specializacijo bi mogli naleteti le v proizvodnji obsežnejših kapitalnih dobrin, kot so hiše, kanuji, ali ribiške zajezitve.[1] V takih kulturah pa je tudi tu pravilo, da je organizacija te vrste začasna; poleg tega je vsak delavec, ki se posveča le delu določenega opravila, največkrat usposobljen izvajati tudi druge faze dela poleg tiste, na kateri je trenutno angažiran ... Tako bosta v skupinah, kjer je urejena primarna delitev dela po spolu, vsak moški ali ženska ne le znala delati vse, kar se izvaja običajno kot moško ali žensko delo, temveč bosta znala pri teh delih biti učinkovita. Ko se pomaknemo k ekonomsko nekoliko bolj kompleksnim družbam, opažamo, da porabijo nekateri moški več svojega časa kot drugi na rezbarjenju ali kovanju, ali nekatere ženske na izdelovanju posode ali tkanju; vendar bodo imeli vsi člani skupine določeno znanje v tehnikah, ki pripadajo njihovemu spolu. Pri nekaterih drugih nepismenih ljudstvih se bodo določeni možje in žene specializirali ne le za posamezno tehniko, temveč za določeno vrsto proizvoda, kot na primer, ko se bo neka ženska posvetila proizvodnji posod za vsakdanjo uporabo, druga pa bo izdelovala posode izključno za religiozne obrede. Spet je treba poudariti, da razen v najbolj nenavadnih okoliščinah, ne bomo naleteli na organizacijo, kjer bi se ena ženska posebej specializirala za nabiranje gline, druga za oblikovanje gline in tretja za žganje; ali kjer bi se prvi moški posvetil iskanju lesa, drugi grobemu tesanju osnovnih proporcev stola ali figure in tretji končni obdelavi.[2]

Herskovits nam tu prikazuje delitev dela na posamezne osnovne specializacije, diferenciacijo, ki izhaja v pričetku v marsičem iz različnih vlog obeh spolov. Ni pa, na splošno, delitve opravil v okviru teh glavnih specializacij. Čeprav morejo biti moški ali ženske v skladu z običaji navezani na proizvodnjo določenih proizvodov, se posamezna opravila, ki sestavljajo proizvodnjo, po pravilu ne razčlenjujejo.

To obliko delitve dela, ki je značilna za vse družbe, imenujemo v skladu z Marxovo terminologijo *družbena delitev dela*. Izhaja nujno iz specifičnega značaja človeškega dela: »Žival oblikuje samo v skladu z mero in potrebo svoje vrste, v katero spada, medtem ko zna človek proizvajati po meri sleherne vrste.«[3] Pajek prede mrežo, medved lovi ribe, bober gradi jezove in hiše, človek pa je istočasno predec, ribič, gradbenik in tisoč drugega, kombiniranega tako, da pripelje, ker se vrši in se more vršiti edino znotraj družbe, do družbene delitve na osnovi teh glavnih specializacij. Vsak posameznik človeške vrste ne more sam »proizvajati po meri sleherne vrste« in iznajti mero, ki tudi živalim ni znana; to pa more vrsta kot celota, delno skozi družbeno delitev dela. Tako je družbena delitev dela očitno vsebovana v generičnem značaju človeškega dela, čim postane družbeno delo, to je, delo, ki se vrši v družbi in preko družbe.

Nasproti tej splošni ali družbeni delitvi dela stoji nadrobna delitev dela, manufakturna delitev dela. Ta pa predstavlja razčelnitev procesov, ki so povezani z izdelovanjem proizvoda, v vrsto različnih postopkov, poverjenih različnim delavcem.

Obravnavanje družbene in nadrobne delitve dela kot enovitega fenomena, kot enotnega abstraktnega tehničnega principa, je zdaleč največji vzrok zmešnjavam v razpravah na to temo.[4] Delitev dela v družbi je karakteristična za vse znane družbe; delitev dela v delavnici je posebni proizvod kapitalistične družbe. Družbena delitev dela deli družbo po posameznih poklicih, ki ustrezajo posameznim panogam proizvodnje; nadrobna delitev dela uniči poklice v tem smislu in napravi delavca nesposobnega za izvajanje kakršnegakoli kompletnega proizvodnega procesa. V kapitalizmu je družbena delitev dela vsiljena kaotično in anarhično po trgu, medtem ko odrejata manufakturno delitev dela planiranje in nadzor. V kapitalizmu podležejo proizvodi družbene delitve dela kot blaga menjavi, medtem ko se razultati postopkov nadrobnega delavca ne zamenjujejo v okviru delavnice kot na trgu, temveč so vsi lastnina istega kapitala. Medtem ko družbena delitev dela razdeljuje *družbo*, nadrobna delitev dela razdeljuje *ljudi*, in medtem ko more razdelitev družbe bogatiti posameznika in vrsto, je razdelitev posameznika, ko se izvaja brez ozira na človeške zmožnosti in potrebe, zločin nad osebnostjo in nad človeštvom.

Tipičen izraz gledanja, ki zanemarja razliko med družbeno in nadrobno delitvijo dela, je v naslednjih komentarjih: »Družbeno razlikovanje in delitev dela sta univerzalni lastnosti človeške družbe. V nasprotju z mnenjem, ki je vztrajalo še v nedavni preteklosti, da živi prvobitni človek v popolnoma homogenih in amorfnih skupinah, razkriva sodobno vedenje o prvobitnih in kmečkih skupnostih mnoge raznolikosti in specializacije... Sodobnih specializacij torej ne moremo postavljati nasproti nekim predpostavljenim družbam ali obdobjem brez delitve dela. Razlika je v meri in ne v vsebini.«[5] Wilbert Moore nam tu vsiljuje predpostavljanje, da delitve družbe po osnovnih specializacijah, veščinah, poklicih »ne moremo postavljati nasproti« razkosanju teh istih poklicev; da »v vsebini« ni razlike med dejavnostmi kmetovanja, mizarjenja, kovanja in med dejavnostmi stalno ponavljanega zategovanja istih vijakov stokrat dnevno, ali luknjanja tisočih kartic teden za tednom skozi vse delovno življenje; kajti vse to so izrazi »delitve dela«. Na tej ravni posplošenosti ne moremo očitno ničesar izvedeti o delitvi dela, z izjemo banalnega in apologetskega zaključka, da ker je »univerzalna«, je vsaka njenih manifestacij verjetno neizogibna. Ni potrebno posebej omenjati, da preferira buržoazna družba prav ta zaključek.

To je tudi razlog naraščajoče popularnosti dela Emila Durkheima *Delitev dela v družbi*, v istem sorazmerju kot je padala uporabnost le-tega v sodobnem svetu. Durkheim pristopa na prav tej ravni posplošenosti: »Edini način za uspešno presojanje o delitvi dela je, preučevati delitev dela najprej samo na sebi, povsem spekulativno, poiskati njene koristi in od česa je odvisna in končno, ustvariti si o njej kar se le da ustrezen pojem.«[6] Na ta isti način nadaljuje, odločno izogibajoč se specifičnim družbenim razmeram, v katerih se razvija delitev dela v našem času, vseskozi v razglabljanjih okrog svoje trditve, da »se more ideal človeškega bratstva izpolnjevati le v sorazmerju z napredovanjem delitve dela,«[7]; dokler ne odkrije v zadnji desetini svojega teksta delitev dela v tovarnah in pisarnah sodobnega kapitalizma ter jo označi kot »abnormalno obliko.« A kot je pripomnil nedavno kritik tega dela, M. C. Kennedy, »ko preučimo te abnormalne oblike po vsem svetu, je težko najti en sam čisti primer normalne delitve dela.« Kennedy ima popolnoma prav, ko imenuje Durkheimovo »normalno« obliko delitve dela »ideal moralističnega sociologa in ne sociologa morale.«[8]

Naše tema na tem mestu torej ni več delitev dela v družbi na splošno, temveč v okviru podjetja; ni več razdelitev dela med različne panoge in poklice, temveč razkosanje, razbitje poklicev in proizvodnih procesov; ni več delitev dela v »proizvodnji na splošno«, temveč posebej v okviru kapitalističnega načina proizvodnje. Ne zanima nas »čista tehnika«, pač pa združitev tehnike s posebnimi potrebami kapitala.

Delitev dela v proizvodnji prične z *analizo delovnega procesa* – to se pravi, z razčlenitvijo dela v proizvodnji v njegove sestavne elemente. Samo na sebi pa to še ne vzpostavi nadrobnega delavca. Taka analiza ali razčlenitev je namreč značilnost vsakega delovnega procesa, ki ga organizirajo delavci v skladu s svojimi lastnimi potrebami.

Na primer, klepar naredi lijak: na kovinsko ploščo izriše načrt, iz česar izide obris razvitega lijaka in spodnjega vratu. Nato s škarjami izreže oba kosa, ju zvije v njuno pravilno obliko ter ju stisne ali zakuje skupaj. Zatem upogne zgornji rob, zvari po prečnih robovih, na isti način pričvrsti ročko, izpere kislino, ki jo je uporabljal pri varjenju in izgladi lijak v njegovo končno obliko. Kadar pa nanese isti proces na večjo količino enakih lijakov, klepar spremeni svoj postopek. Namesto da bi izrisal obris direktno na material, si naredi vzorec in označi preko njega celotno število lijakov, ki jih potrebuje; nato jih vse izreže, enega za drugim, zvije itd. Namesto da bi izdelal en sam lijak v času ene ali dveh ur, porabi v tem primeru več ur in morda več dni na vsakem koraku procesa, ter si izdela vsakič posebej še vzorce, zakovke, razne naprave itd., ki se ne bi izplačale za izdelovanje enega samega lijaka, ki pa pospešijo vsak posamezen korak v zadostni meri, da prihranek opravičuje dodatno delo, ko je treba izdelati zadosti veliko število lijakov. Klepar je ugotovil, da bo proizvajal v večjih količinah z manj truda in bolj gospodarno s časom na ta način, kot pa če dokonča vsak lijak posebej, preden se loti naslednjega.

Na isti način bo knjigovodja, ki izstavlja račune in izpisuje pisarniško evidenco za kasnejša izterjevanja, če dela za odvetnika, ki se ukvarja sočasno z le po nekaj strankami, sestavil račun in ga takoj prenesel na konto stranke in v knjige. Če pa se nabira vsak mesec več sto računov, jih bo knjigovodja odlagal in si vzel naknadno, od časa do časa, cel dan ali dva za prenašanje v knjige. Nekatere izpiske bo sedaj sestavljal dnevno, nekatere tedensko in mesečno, namesto ob vsakem računu posebej, s čimer si prihrani veliko dela, kadar gre za velike količine; istočasno se bo posluževal knjigovodja še drugih bližnjic ali pripomočkov, katerih uporaba je koristna, kadar se postopki na ta način analizirajo oz. razčlenjujejo: evidence bo vnesel na kartice, ali pa bo izpisovanje na konto stranke in pripravo mesečnega obračuna združil v enotni postopek z vnašanjem na obrazce s kopirno plastjo.

Take metode analize delovnega procesa in razčlenitve le-tega v sestavne elemente so vedno bile in so do danes značilne za vse poklice in obrti ter predstavljajo prvo obliko nadrobne razdelitve dela. Razvidno je, da zadoščajo v osnovi, če že ne povsem, znanim trem prednostim delitve dela Adama Smitha v njegovi znameniti razpravi v prvem poglavju *Bogastva narodov:*

To veliko povećanje količine rada koji zbog podele rada može obaviti isti broj ljudi pripisuje se trima različitim okolnostima:

1. povećanju spretnosti svakog pojedinog radnika; 2. uštedi vremena, koje se obično gubi prelazom od jedne vrste rada na drugu; 3. izumu velikog broja mašina, koje olakšavaju i skraćuju rad te omogućuju da jedan čovek radi posao mnogih ljudi.[9]

Smith daje primer izdelovanja igel, kjer je njegov opis naslednji:

Jedan čovek izvlači žicu, drugi je izravnava, treći reže, četvrti zašiljuje, peti brusi vrh na koji će doći glavica. Izrada glavice zahteva dve ili tri odvojene radnje; njeno pričvršćivanje poseban je zanat. Beljenje dugmadi isto tako. Čak i njihovo zabadanje u papir poseban je zanat. I na taj je način važan posao izrade dugmadi podeljen na oko osamnaest odvojenih radnji, koje u nekim manufakturnim radionicama obavljaju posebni radnici, dok u drugima jedan čovek ponekad vrši dve ili tri radnje.[10]

Na tem primeru je izpeljana delitev dela še za korak dalje, kot je bila v naših primerih kleparja in knjigovodje. Ne le da so postopki drug od drugega oddeljeni, temveč so *poverjeni različnim delavcem.* Tu imamo ne le analizo delovnega procesa, temveč tudi vzpostavitev nadrobnega delavca. Oboje korakov zavisi od obsega proizvodnje: brez zadostnih količin se ne izplačata. Vsak od njiju predstavlja prihranek delovnega časa. Največji prihranek uteleša analiza procesa, nadaljnji prihranek, različen v odvisnosti od narave procesa, pa je v razdelitvi postopkov med različne delavce.[11]

Delavec more proces razlčeniti, nikdar pa se prostovoljno ne odloči za življenje nadrobnega delavca. To je prispevek kapitalista, ki ne vidi razloga, zakaj ne bi, če je mogoče doseči tako veliko s prvim korakom – analizo – in še nekaj več z drugim – razdelitvijo med delavce, naredil še tega drugega koraka takoj za prvim. Da prvi korak razčleni le sam proces, drugi pa razkosa tudi delavca, ne pomeni kapitalistu ničesar, še posebej ker z uničenjem obrti kot procesa pod nadzorom delavca, le-to vzpostavi kot proces pod svojim lastnim nadzorom. Njegova pridobitev je sedaj dvojna, ne le v produktivnosti, temveč tudi v upravljanju in nadzoru, saj je v tem primeru tisto, kar smrtno rani delavca, zanj prednost.[12]

Učinek teh prednosti potencira še ena dodatna, ki je kljub nenavadno skromni omembi v ekonomski literaturi, gotovo najmočnejši razlog ogromne popularnosti delitve del med delavci v kapitalističnemu načinu proizvodnje, in njenega naglega širjenja. Te dodatne prednosti niso jasno formulirali, niti zadostno poudarili, do pol stoletja po Smithu, storil pa je to Charles Babbage.

V »O delitvi dela«, 19. poglavju svoje *O gospodarstvu s stroji in manufakturami,* katere prva izdaja je izšla 1832. leta, je Babbage opozoril, da »je ostal najpomembnejši in najvplivnejši razlog (prihrankov iz delitve dela) povsem neopažen.« Babbage povzame klasične argumente Williama Petty-ja, Adama Smitha in drugih političnih ekonomistov, citira iz Smitha zgoraj navedeni pasus o »treh različnih okoliščinah« delitve dela, ki dodajajo k proizvodnosti dela, ter nadaljuje:

To so vsekakor zelo pomembni razlogi in ima vsak med njimi svoj vpliv na rezultate; vseeno pa se mi dozdeva, da bi bila vsaka razlaga cenenosti industrijsko proizvedenih artiklov, ki izhaja iz delitve dela, nepopolna, če bi izpustila omembo naslednjega principa:

Da more mojster proizvajalec, ki razčlenjuje delo v različne procese tako, da se zahteva za vsakega od njih različna mera veščine ali moči – kupiti vsake od njiju natančno v tisti količini, ki je potrebna za vsak posamezen proces; medtem ko mora, če vrši celotno delo en sam delavec, ta oseba združevati v sebi veščine za najtežavnejše postopke, iz katerih sestoji delo, in moč za najnapornejše od njih.[13]

Če postavimo ta vseobsegajoči princip še drugače: v družbi utemeljeni na kupovanju in prodajanju delovne sile, razčlenitev delovnega procesa pocenjuje njegove posamezne dele. Da bi zadevo bolje objasnili, daje Babbage primer, kot Smith, iz proizvodnje igel; v obliki tabele o delu zaposlenem v angleški proizvodnji igel, po tipu (to se pravi po starosti in spolu) in po plači.[14]

Vlečenje žice	moški	3s. 3d. dnevno
Ravnanje žice	ženska	1s. Od.
	deklica	Os. 6d.
Šiljenje	moški	5s. 3d.
Zvijanje in rezanje glavic	deček	Os. 4 $^1/_2$d.
	moški	5s. 4 $^1/_2$d.
Pritrjevanje glavic	ženska	1s. 3d.
Cinanje ali beljenje	moški	6s. Od.
	ženska	3s. Od.
Nabadanje	ženska	1s. 6d.

Iz tabele je očitno, kot poudarja Babbage, da tudi če minimalna plača mojstra, sposobnega vseh teh postopkov, ne presega najvišje plače iz zgornjega spiska, in če so zaposleni v procesu le taki mojstri – da bi bili stroški za delo več kot podvojeni, *četudi bi veljala ista delitev dela in četudi bi proizvajali rokodelci igle z enakim tempom kot nadrobni delavci.*[15]

Dodajmo še en kasnejši primer iz prve montažne linije v ameriški industriji, tekočega traku za pakiranje mesa (pravzaprav razstavne linije). J. R. Commons je opisu poleg običajnih podrobnosti priključil tudi mezdne stopnje delavcev:

Težko bi našli panogo kjer je delitev dela izdelana tako spretno in prav mikroskopsko. Žival je pregledana in premerjena, ter začrtana kot zemljevid; možje pa so razvrščeni v preko trideset specializacij in po dvajset mezdnih stopnjah, od 16 centov do 50 centov na uro. Mož za 50 centov ima pristojnost uporabe noža izključno na najnežnejših delih kože, ali uporabe sekire na hrbtenici; kjerkoli je mogoče izkoristiti manj izurjenega moža za 18 centov, 18 centov, 20 centov, 21 centov, 22$^1/_2$ centov, 24 centov, 25 centov in tako naprej, se naredi mesto zanj in določi njegova zaposlitev. Samo na delu s kožo je devet pozicij in osem različnih mezdnih stopenj. Mož za 20 centov odstrani rep, mož za 22$^1/_2$ centov izreže del, kjer ni dobrega usnja, nož moža za 40 centov reže in »pade« drugače kot nož moža za 50 centov.[16]

Babbagev princip je bistvenega pomena za razvoj delitve dela v kapitalistični družbi. Ne izraža tehničnega vidika delitve dela, temveč njen družbeni vidik. V kolikor je mogoče delovni proces združiti, ga je mogoče razdrobiti v elemente, med katerimi so nekateri enostavnejši kot drugi in kjer so vsi enostavnejši kot celota. Prevedeno v tržne pojme to pomeni, da je mogoče delovno silo, usposobljeno za izvrševanje procesa, kupiti ceneje kot razdružene elemente, kot kupiti to isto sposobnost v osebi enega samega delavca. Koriščen najprej v rokodelstvu in kasneje v mehaniziranih procesih, postane Babbagev princip osnovna sila, ki vlada vsem oblikam dela v kapitalistični družbi, ne glede na okolje in na katerikoli hierarhični ravni.

V mitologiji kapitalizma se prikazuje Babbagev princip kot prispevek k »ohranjanju redkih znanj«, v smislu postavljanja kvalificiranih delavcev na opravila, ki jih »morejo vršiti le oni« in se s tem ne zapravljajo »družbeni resursi.« Prikazuje se kot odziv na »pomanjkanje« izurjenih delavcev ali tehnično izučenih ljudi, katerih čas je treba koristiti »efektivno« v »družbeno« korist. Kolikorkoli pa se more ta princip občasno manifestirati kot odziv na redkost kvalificiranega dela – na primer, v vojnem času ali drugih obdobjih nagle rasti proizvodnje – je ta apologija v celoti napačna. Kapitalistični način proizvodnje sistematično uničuje široka znanja, kjerkoli obstojajo, in ustvarja znanja in poklice, ki ustrezajo njegovim potrebam. Splošno podeljevanje vedenja o proizvodnem procesu med vse njegove udeležence postane ne le »nepotrebno«, pač pa dejanska ovira funkcioniranju kapitalističnega načina proizvodnje.

Delovna sila je postala blago. Njena uporaba se nič več ne organizira glede na potrebe in želje tistih, ki jo prodajajo, temveč glede na potrebe njenih kupcev, ki so v prvi vrsti delodajalci, ki si prizadevajo večati vrednost svojega kapitala. V posebnem in stalnem interesu teh kupcev pa je, pocenjevati to blago. Babbagev princip ponazarja najenostavnejši način pocenjevanja delovne sile: razdrobiti jo v njene najenostavnejše elemente. Tako kot ustvarja kapitalistični način proizvodnje delovno prebivalstvo, prilagojeno svojim potrebam, pa se Babbagev princip po sami vsebini tega »trga delovne sile« vsiljuje tudi kapitalistom samim.

Vsak korak procesa dela je kolikor je mogoče oddvojen od posebnih znanj in izobrazbe, in reduciran na navadno delo. Medtem pa je tistih relativno malo ljudi, za katere so rezervirana posebna znanja in izobrazba, kolikor je mogoče osvobojenih obvez navadnega dela. Na ta način zavzamejo vsi delovni procesi strukturo, ki polarizira na svojih skrajnih koncih tiste, katerih čas je neskončno vreden in tiste, katerih čas ni vreden skoraj ničesar. To lahko imenujemo celo splošni zakon kapitalistične delitve dela. To ni edina sila, ki učinkuje na organizacijo dela, je pa gotovo najmočnejša in najbolj splošna. O njeni veljavnosti odločno pričajo njeni rezultati, očitni v bolj ali manj izpopolnjeni obliki v vsakem delu in poklicu. Ta sila ne oblikuje le dela, temveč tudi prebivalstva, ko ustvarja na dolgi rok tiste množice enostavne delovne sile, ki so primarna značilnost prebivalcev v razvitih kapitalističnih deželah.

AVTORJEVE OPOMBE K POGLAVJU:

[1] Herskovits izvede tu običajno ekonomsko čarovnijo preobračanja »hiš, kanujev ali ribiških zajezitev« v »kapitalne dobrine«, v skladu z buržoaznocentričnim gledanjem, ki projecira brez zadrege nazaj in naprej skozi zgodovino specifične kategorije kapitalistične proizvodnje; in po katerem postanejo hiše »kapital« tudi ko so bile le zgradbe namenjene stanovanju.

[2] Melville J. Herskovits, *Economic Anthropology: A Study in Comparative Economics* (2nd ed.; New York, 1960), p. 126.

[3] Karl Marx, »Ekonomsko-filozofski rokopisi«, v Marx, Engels, *Izbrana dela*, I. zvezek (Cankarjeva založba Ljubljana, 1969), str. 309.

[4] »Kljub številnim analogijam in zvezam med delitvijo dela v družbi in delitvijo dela v delavnici,« je opozoril Marx, »pa se obe delitvi razlikujeta ne samo po stopnjah, temveč tudi po bistvu.«

[5] Wilbert E. Moore, »The Attributes of an Industrial Order,« v S. Nosow and W. H. Form, eds., *Man, Work, and Society* (New York, 1962), pp. 92–93.

[6] Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society* (Glencoe, Ill., 1947), p. 45.

[7] Ibid., p. 406.

[8] M. C. Kennedy, »The Division of Labor and the Culture of Capitalism: A Critique« (Ph. D. diss., State University of New York at Buffalo, 1968, pp. 185–186).

Georges Friedmann pravi, da bi bil Durkheim, če bi doživel nadaljnji razvoj delitve dela, »prisiljen obravnavati kot ‚abnormalno' večino oblik, ki jih zavzema delo v sodobni družbi, v proizvodnji in administraciji in bolj nedavno tudi v trgovini (tu mislim na ameriške supermarkete).« Nikakor ne prepričuje misel, da bi moral nekdo, ki piše več pokolenj po industrijski revoluciji, po Adamu Smithu, Babbageu, Ureu, Marxu in neštetih drugih, čakati na »ameriške supermarkete«, da bi se izučil o delitvi dela v kapitalizmu. Na splošno pa priča Friedmannovo oprezno ravnanje z Durkheimom, katerega imenuje – kljub temu najde na straneh, ki sledijo malo vrednega v njegovi knjigi – »najmočnejši um, ki je kdarkoli delal na tem velikem problemu«, o prenapihnjeni reputaciji Durkheimovega prispevka.

Georges Friedmann, *The Anatomy of Work* (London, 1961, in Glencoe, I11., 1964). p. 74.

[9] Adam Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, 1. sveska (Kultura Beograd, 1970), str. 53.

[10] Ibid., str. 50.

[11] V tem istem smislu najdemo izvedeno razliko med analizo delovnega procesa in med vzpostavitvijo nadrobnega delavca v posebnem poročilu Georgea Wallisa Spodnjemu domu, o ameriškem delavcu devetnajstega stoletja: »... zaposleni ameriški deček se hitro razvije v izurjenega rokodelca, in ko obvlada del svojega posla, ni zadovoljen, dokler ne obvlada celote. Niti njega niti njegovega delodajalca ne zadovoljuje dobro opravljanje le enega in enega samega mehaničnega postopka. Željan je delati več kot le zadano opravilo, pa se mora naučiti vsega. Kot nagrada za obvladovanje prvega dela svojega poklica mu je dovoljeno naučiti se še drugega dela, in tako naprej do konca, če lahko rečemo, da lahko kadarkoli pride do konca. Nemir duha in telesa – stremljenje po izpopolnitvi svojega lastnega področja dela – nenehno prisotna dejstva o iznajdljivih možeh, ki so reševali ekonomske in mehanične probleme v svoj lastni dobiček in napredovanje: vse to stimulira in ohrabruje. In moremo reči, da vsaj v državah Nove Anglije ni delovnega fanta povprečne sposobnosti, ki bi bil brez ideje o kakšnem mehaničnem izumu ali izboljšavi proizvodnega postopka...

... Ta znanja posameznika o dveh ali treh področjih stroke, ali celo o več strokah, niti ne nasprotujejo toliko sistematični delitvi dela, kot bi se dalo misliti. V večini primerov pride do spremembe zaposlitve le v primernih trenutkih, ali kot olajšanje pred monotonostjo nenehno istega dela. ...Obstoja pa tudi slaba stran te sicer uspešne krštve ekonomskega zakona poddelitve: in sicer, da ne omogoča tiste popolne veščine in čudovite natančnosti, ki je vedno povezana s stalnim usmerjanjem pozornosti in dejavnosti delavca k le eni stvari. To pa je pogosto zelo očitno na večini ameriških industrijsko proizvedenih artiklov.«

New York Industrial Exhibition, Special Report of Mr. George Wallis, v Nathan Rosenberg, ed., *The American System of Manufactures* (Edinburgh, 1969), pp. 203–204.

[12] »V zadnjem času smo mnogo preučevali in izpopolnjevali veliki izum civilizacije – delitev dela; imenujemo pa ga z napačnim imenom. V resnici ni razdeljeno delo, temveč ljudje: razdeljeni v delne ljudi – zdrobljeni v drobne koščke in trohice življenja; tako da tisto malo pameti, ki ostane v človeku, ne zadošča za izdelavo igle ali žeblja, temveč se izčrpa v izdelovanju konice igle ali glave žeblja. Resnično, dobro in zaželjeno je, izdelati veliko igel v enem dnevu; a če bi mogli videti kristale peska s katerimi so loščene njihove konice – peska človeških duš, ki ga razločimo za to, kar je šele z veliko povečavo – bi mogli misliti, da je v tem tudi kaj izgube. In je krik, ki se dviga iznad vseh naših industrijskih mest, glasneje kot grmenje plavžev, ta resničnost – da tam proizvajamo vse, le ljudi ne...« Tako Ruskin.

John Ruskin, *The Stones of Venice*, section II, chapter VI; citirano v Ken Coates, *Essays on Industrial Democracy* (London, 1971), pp. 44–45.

[13] Charles Babbage, *On the Economy of Machinery and Manufactures* (London, 1832; reprinted., New York, 1963) pp. 175–76.

[14] Ibid., p. 184.

[15] Niso vsi ekonomisti zaobšli to dejstvo. Alfred Marshall ga je imenoval »Babbagev veliki princip gospodarne proizvodnje.« Toda Marshall je pisal v času, ko je ekonomiste še zanimalo, kako delujejo stvari v resničnem svetu.

Alfred Marshall, *Industry and Trade* (1919; reprinted., London, 1932), p. 149.

[16] J. R. Commons, *Quarterly Journal of Economics*, vol. XIX, p. 3; citirano v F. W. Taussig, *Principles of Economics* (New York, 1921), p. 42.

5. poglavje

Primarni učinki znanstvenega upravljanja

Kot smo že omenili, sovpada posplošeno koriščenje znanstvenega upravljanja z znanstveno-tehnično revolucijo. Sovpada tudi z nekaterimi temeljnimi spremembami v strukturi in funkcioniranju kapitalizma in v sestavi delavskega razreda. V tem poglavju sledi uvodna razprava o nekaterih učinkih znanstvenega upravljanja na delavski razred; v kasnejših poglavjih se k temu povrnemo, ko bo zadovoljeno pogojem za popolnejše razumevanje problematike.

Na vsaki dani ravni proizvodnje zmanjšuje oddvajanje umskega od ročnega dela potrebe po delavcih, zaposlenih neposredno v proizvodnji; saj jih razrešuje miselnih funkcij, ki prav tako zahtevajo določene potroške delovnega časa, in razporeja te funkcije drugam. To velja tudi ne ozirajoč se na morebitne prirastke v produktivnosti, ki bi sledili oddvajanju. Če se poveča tudi produktivnost, so za dani obseg proizvodnje potrebe po ročnih delavcih še dodatno zmanjšane.

Nujna konsekvenca oddvajanja zamisli od izvedbe je, da je delovni proces sedaj razstavljen na dvoje delovnih prostorov in dvoje skupin delavcev. Na enem mestu se izvajajo fizični procesi proizvodnje. Na drugem mestu so osredotočeni priprava proizvodnje, planiranje, kalkulacije in vodenje evidence. Predhodna zamisel in začrtovanje procesa preden se ta požene, začrtanje postopkov vsakega delavca preden ti dejansko pričnejo, določitev vsake funkcije vključno z načinom izvedbe in potrebnim časom, nadzor nad procesom in preverjanje izvajanja procesa, ko je ta že v teku, ugotavljanje rezultatov ob dovršitvi vsake faze procesa – vsi ti vidiki proizvodnje so odstranjeni iz delavnice in prenešeni v upravo. Sami fizični procesi proizvodnje se sedaj izvajajo bolj ali manj na slepo, ne le s strani delavcev, ki jih izvršujejo, pogosto tudi s strani nižjih nivojev nadzornih uslužbencev. Proizvodne enote delujejo kot roka, katero opazujejo, popravljajo in nadzirajo oddaljeni možgani.

Koncept nadzora, ki ga prevzema sodobno upravljanje, zahteva, da ima vsaka aktivnost v proizvodnji svoje vzporedne aktivnosti v upravnem centru: vsako aktivnost je treba zasnovati, preračunati, preizkusiti, začrtati, odrediti in ukazati, preverjati, nadzirati in evidentirati skozi vse njeno trajanje in ob dovršitvi. Iz tega izhaja, da obstoji proces proizvodnje v dvojniku na papirju pred svojo fizično izvedbo, vzporedno z njo in po njej. Kot je vsebina človeškega dela izvršitev procesa dela v možganih delavca enako kot skozi njegovo fizično aktivnost, tako sedaj predstava o procesu, odstranjena iz proizvodnje v posebni prostor in k posebni skupini ljudi, nadzira proces sam. Novo v tem razmerju, kot se je izoblikovalo skozi preteklo stoletje, ni dejstvo oddvojenega obstoja roke in možganov, zamisli in izvedbe; pač pa krutost te oddvojitve in še dodatnih razčlenitev, tako da se zamisel kolikor je le mogoče osredotoča v vse ožjih skupinah v okviru uprave ali v tesnih povezavah z njo. Ter sta postala, v razmerah antagonističnih družbenih razmerij, v razmerah odtujenega dela, roka in možgani ne le oddvojena, temveč razdvojena in sovražna, človeška enotnost roke in možganov pa se sprevrne v svoje nasprotje, v nekaj manj-kot-človeškega.

Ta papirni dvojnik proizvodnje, simulirana proizvodnja, ki ustreza fizični proizvodnji, prikliče v življenje vrsto novih poklicev, katerih skupno obeležje je, da fungirajo v cirkulaciji papirja in ne v cirkulaciji stvari. Proizvodnja je sedaj razcepljena v dvoje in zavisi od dejavnosti obeh skupin. V toliko v kolikor je kapitalizem privedel način proizvodnje v to razcepljeno stanje, je razdvojil to

dvoje vidikov dela: *vendar ostajata oba vidika nujna za proizvodnjo in ohranja delovni proces v tem svojo enotnost.*

Ločitev roke od možganov predstavlja odločilni korak v razvoju delitve dela skozi kapitalistični način proizvodnje. V tem načinu proizvodnje je vsebovana od samega začetka ter se razvija, pod kapitalističnim upravljanjem, skozi vso zgodovino kapitalizma. Šele v teku preteklega stoletja pa je prispel kapitalizem do tistega obsega proizvodnje, do sredstev, ki jih je dobila na razpolago sodobna korporacija z naglo akumulacijo kapitala, do teorijsko-strokovnega instrumentarija in izurjenega osebja, da je postalo mogoče institucionalizirati to ločitev na sistematičen in formaliziran način.[1]

Obsežni planski in knjigovodski sektorji sodobnih korporacij izvirajo iz oddelkov za načrtovanje in pripravo, ki so izrasli iz konsekvenc gibanja znanstvenega upravljanja. Ti zgodnji oddelki so se morali še soočati z bojaznimi stroškovno orientiranih uprav, katere se je trudil Taylor prepričati z naslednjim argumentom: »Na prvi pogled bi izgledalo, da zahteva vzdrževanje planskega oddelka in drugih novitet ogromno dodatnega dela in stroškov, pa bi bilo najbolj logično vprašanje – ali povečana učinkovitost v delavnicah vsaj kompenzira to naložbo? Moramo pa se zavedati, da so z izjemo preučevanja porabe časa po enoti, praktično vsa dela, ki se vršijo v planskem oddelku, že prisotna v delavnici. Vzpostavitev planskega oddelka le osredotoča plansko in drugo miselno delo na nekaj ljudeh, posebej usposobljenih za to nalogo in izučenih v svojih posebnih specializacijah, namesto da bi kot doslej ta dela opravljali dobro plačani strojniki, usposobljeni za delo v svojih strokah, a slabo izučeni za to drugo, bolj ali manj pisarsko delo.«[2] K temu sicer dodaja naslednje opozorilo: »Ni dvoma o tem, da je s čim strožjo ločitvijo planskega in miselnega dela od ročnega dela strošek proizvodnje znižan. Kjer je ta razdvojitev izvedena, pa je očitno, da morajo imeti miselni delavci dovolj dela, da bodo ves čas polno zaposleni. Ne smemo pustiti, da porabijo precejšen del svojega časa brezdelni, čakajoč na materiale za svoja specifična opravila, kot je tako pogosto primer.«[3] Toliko v poduk, da ni nobena skupina zaposlenih v kapitalizmu izvzeta iz metod, koriščenih najprej v delavnicah.

Že na prvi pogled ima organizacija dela po poenostavljenih nalogah, pripravljenih in nadziranih od drugod, v primerjavi s prejšnjimi oblikami obrtnega dela, degradirajoči učinek na tehnične sposobnosti delavca. Po svojih učinkih na celotno delovno prebivalstvo pa se zadeva komplicira z naglo rastjo specializiranega administrativnega in tehnično-strokovnega dela, kot tudi z naglo rastjo proizvodnje in z množičnimi premiki delavcev k novim panogam in novim poklicem v okviru panog.

V razpravah o tej zadevi je bil v Taylorjevem času izdelan vzorec, ki je od tedaj v veljavi. »Mnogi se ne bodo strinjali s konceptom planskega oddelka, ki opravlja za delavce njihovo miselno delo[4] in določenega števila preddelavcev, ki pomagajo in vodijo vsakega delavca v njegovem delu – češ da to ne spodbuja samostojnosti, samozavesti in posameznikove izvirnosti,« je zapisal v *Upravljanju v delavnici.* »Poborniki tega mnenja pa morajo odmisliti celotni trend sodobnega industrijskega razvoja.«[5] In v *Principih znanštvenega upravljanja:* »Ko je sedaj po tem podrobnem poduku in po vseh podrobnih napotkih delo za delavca narejeno tako jasno in enostavno, je prvi vtis, da ga bo vse to spremenilo v navaden avtomat, v lesenega človeka. Kot delavci pogosto pravijo, ko se znajdejo prvič v tem sistemu. ‚Pa saj mi ni dovoljeno misliti ali premakniti se, ne da bi se kdo vmešal ali naredil tega namesto mene!' Isto kritiko ali ugovor pa je mogoče izreči tudi vsem drugim sodobnim poddelitvam dela.«[6]

Ti odgovori še vedno niso zadovoljili Taylorja, posebno, ker je izgledalo, da valijo krivdo na njegovo priljubljeno »sodobno poddelitev dela«. Tako je šel v obeh knjigah k dodatnim argumentom, ki so v *Upravljanju v delavnici* naslednji:

Dejstvo je, na primer, da omogočata planiranje in ustanova funkcionalnega preddelavca inteligentnemu delavcu ali pomočniku čez nekaj časa opravljati precejšen del dela, ki ga opravlja sedaj strojnik. Ali ni to dobro za delavca in pomočnika? Postavljen je v višji razred dela, kar mu omogoča razvoj in boljšo mezdo. Ob sočutju s strojnikom spregledamo primer delavca. Pa tudi sočutje s strojnikom je odveč, saj bo strojnik s pomočjo novega sistema prestopil v višji razred dela, katerega prej ni mogel opravljati; poleg tega bo ustanova deljenega ali funkcionalnega preddelavca zahtevala večje število ljudi v tem razredu ter bodo imeli ljudje, ki bi sicer ostali strojniki za vse življenje, priložnost napredovanja v preddelavca.

Povpraševanje po izvirnih in pametnih ljudeh ni bilo nikoli tako veliko kot je danes in jim omogoča sodobna poddelitev dela, namesto da bi jih krnila, vzpenjanje na višje ravni učinkovitosti na vseh nivojih, kar vključuje istočasno več miselnega dela in manj monotonije. Tip človeka, ki se je prej udinjal po dnevu in kopal blato, dela sedaj, na primer, čevlje v tovarni čevljev. Umazana dela opravljajo Italijani ali Madžari.[7]

Ta argument pride do veljave v obdobjih rasti, nagle akumulacije kapitala v proizvodnji v vse večjem obsegu, nenehnega odpiranja novih področij akumulacije v novih panogah, ali osvajanja predkapitalističnih proizvodnih oblik po kapitalu. V teh razmerah se novačijo na delovna mesta, ki so že razvrednotena v primerjavi z nekdanjimi rokodelskimi procesi, novi delavci; v kolikor pa prihajajo od izven obstoječega delavskega razreda, pretežno iz uničenih in razkropljenih kmečkih populacij, vstopajo v proces, ki jim je iz preteklih izkušenj neznan in sprejmejo organizacijo dela kot tako. Hkrati se odprejo priložnosti za napredovanje nekaterih delavcev v planiranje, pripravo in podobno, ali v preddelavce (posebno dve ali tri generacije nazaj, ko so ta mesta običajno še zapoljnevali s premeščanjem iz delavnic). Na ta način kratkoročni trendi, ki odpirajo možnosti napredovanja nekaterih delavcev v naglo rastočih panogah, vzporedno z vse nižjimi zahtevami na nivoju vstopa v zaposlovanje, kjer se delavci prvič in v množicah razporejajo na proizvodna, pisarniška in komercialna dela – le prikrivajo dolgoročni trend nenehnega slabšanja pogojev dela in znanja za delavski razred kot celoto. Ko se potegne ta razvoj skozi nekaj generacij, se neopazno spremenijo sama merila, s katerimi se presoja o trendu in se razvrednoti pomen samega »znanja« in »veščine«.

Sociologi in ekonomisti kljub temu še naprej ponavljajo Taylorjev argument v svetu dela, ki je postal za največje dele delovnega prebivalstva vse bolj oropan kakršnekoli vsebine, kar se tiče veščine ali strokovnega znanja. V tem smislu Michel Crozier v *Svetu pisarniškega delavca* priznava, da so hkrati z ogromnim razraščanjem pisarniškega dela praktično izginile dohodkovne in statusne prednosti le-tega pred tovarniškim delom: »Množica nekvalificiranih uslužbencev, kateri je poverjen niz enostavnih ponavljajočih se postopkov.« »Ta splošni evolucijski model,« pravi, »ki so ga anticipirali marksistični teoretiki, velja kot glavna utemeljitev teze o proletarizaciji pisarniških uslužbencev«. Na vse to reagira zelo podobno kot Taylor, od katerega se razlikuje le po tem, da je voljan namesto »Italijanov in Madžarov« uporabiti ženske kot tisto kategorijo delovne sile, kateri je vsak posel zadosti dober: »Proletarizacija pisarniških uslužbencev pa je sploh povsem drugačnega pomena, če tvorijo te skupine ženske in ne družinski očetje.«[8] Tako razlaga:

Gotovo drži, da je imelo 900.000 francoskih pisarniških delavcev iz 1920 bolj buržoazni status kot 1,920.000 pisarniških uslužbencev iz 1962. Toda 600.000 moškim uslužbencem iz

1920 ustreza sedaj verjetno 350.000 nadzornikov in 250.000 visoko kvalificiranih uslužbencev, katerih status je vsaj ekvivalenten statusu njihovih predhodnikov iz 1920. Kar pa se tiče 650.000 novo zaposlenih žensk v tem poklicu, so bile pred tridesetimi leti navadne delavke, služkinje in podobno. Za njih predstavlja delo za tekočim trakom napredovanje, ne glede na to, koliko je ubijajoče in koliko odtujuje.

... Drži, da so poklici pisarniških uslužbencev in nižjih funkcionarjev na splošno precej razvrednoteni v primerjavi s statusom teh poklicev izpred vsega petdeset let. Razvrednotenje te velike množice poklicev pa je spremljala, kot smo videli, še bolj izrazita diferenciacija in sprememba v zaposlovanju. Večina pisarniških del je manj zanimivih, manj uglednih, slabše nagrajenih, toda prepuščena so ženskam z nižjimi ambicijami ...[9]

Ko se mojstrstvo razkraja in prazni svoje tradicionalne vsebine, se bolj ali manj dokončno pretrgajo tudi preostale vezi, že tako šibke in oslabljene, med delovnim prebivalstvom in znanostjo. To vez so v preteklosti vzdrževali pretežno obrtniški in rokodelski segmenti delavskega razreda, in je bila v zgodnejših obdobjih kapitalizma kar močna. Pred monopoliziranjem znanosti s strani upravljanja je bilo mojstrstvo glavni nosilec znanstvene proizvodne tehnike v njeni tedanji obliki; zgodovinski opisi poudarjajo izvor znanosti v obrtni oz. rokodelski tehniki. »Zgodovinsko gledano,« pravi Elton Mayo, »mislim da lahko trdimo, da je neka znanost nastala kot rezultat visoko razvite tehnične veščine na določenem področju dejavnosti. Nekdo, neki izučeni delavec je v trenutkih razmišljanja poskusil natančno izraziti predpostavke, ki so vsebovane v sami veščini.... Znanost je vkoreninjena v veščini in more rasti le z eksperimentalnim in sistematičnim razvijanjem pridobljene veščine. Uspešne znanosti so torej vse zelo skromnega izvora – opreznega razvijanja najnižjih veščin, dokler ni dosežena točka nadaljnjega logičnega in eksperimentalnega izpopolnjevanja.«[10]

Poklic inženirja je sorazmerno poznega nastanka. Pred inženirjem so bile funkcije snovanja in načrtovanja v domeni mojstra rokodelca, kot tudi funkcije izpopolnjevanja proizvodnih tehnik z inovacijami. »Nastop sodobnega inženirja,« pravi Bernal, »je bil novi družbeni pojav. Inženir ni linearni naslednik nekdanjega vojaškega inženirja, bolj naslednik mlinarja in metalca iz časov mojstrstva. Bramah (1748–1814), Maudslay (1771–1831), Muir (1806–88), Whitworth (1803–87) in veliki George Stephenson (1781–1848) so bili vsi možje tega tipa.«[11] Kdor je le bežno seznanjen z zgodovino tehnologije, bo razpoznal pomembnost imen na tem spisku, katerim lahko dodamo še Jamesa Watta, ki je bil izdelovalec matematičnih instrumentov; Samuela Cromptona, ki je bil sam od štirinajstega leta predec in se je ob neobstoju patentne zaščite preživljal kot predec še potem, ko je bil njegov predilni stroj v široki uporabi; in mnoge druge.[12] Omeniti moramo tudi, da je bilo angleškim strojnikom do 1842 z zakonom prepovedano sprejemati delo v tujini, kar si še danes ne moremo zamisliti. Razlogi za to prepoved so bili jasni, vse dokler je ostajalo tehnično znanje o proizvodnem procesu utelešeno v mojstru rokodelcu.

Rokodelca je vezalo k tehničnemu in znanstvenemu vedenju svojega časa vsakdanje opravljanje svojega poklica. Vajeništvo je vsebovalo običajno vaje v matematiki, vključno z algebro, geometrijo in trigonemetrijo, v lastnostih in izvorih materialov običajnih v stroki, vaje v naravoslovnih znanostih in v tehničnem risanju. Dobro vodena vajeništva so vključevala naročanje strokovnih in tehničnih časopisov s področja stroke, da so mogli vajenci slediti dogodkom v teh domenah. Bolj pomembno kot formalno in neformalno urjenje pa je bilo dejstvo, da je zagotavljala obrtna organizacija trajni stik med znanostjo in delom, saj se je moral rokodelec v svojih dejavnostih stalno zatekati k uporabi elementarnih znanstvenih spoznanj, matematike, risanja itd.[14] Taki rokodelci so predstavljali pomemben del znanstvene srenje svojega časa, in so praviloma izkazovali za

znanost in kulturo interes, ki je šel preko neposredno potrebnega za vsakdanje delo. Mehanični inštituti, ki so uspevali sredi devetnajstega stoletja in katerih je bilo v Angliji okrog 1.200, s članstvom preko 200.000, so se posvečali v veliki meri zadovoljevanju tega interesa s pomočjo predavanj in knjižnic.[15] Angleška Kraljevska inštitucija, ki je bila namenjena poglabljanju razvoja znanosti in njene uporabe v proizvodnji, je bila prisiljena, ko je pridobila sloves in želela ostati ekskluzivna in elitna, zagraditi zadnji vhod pred nenehnim vhajanjem strojnikov.[16] Kot izdelovalec cigar v njujorškem gosto naseljenem delavskem okolišu Lower East Side v 1860 letih, je Samuel Gompers opazil in izkusil prav to zanimanje delavskega razreda;

Cooper Union je nudil možnost formalnih študijskih tečajev in predavanj vsak sobotni večer, katerim je običajno prisostvovalo od 2.500 do 3.000 poslušalcev. Ni bilo sile, ki bi mi preprečevala obiskovati ta sobotna predavanja. Dejansko sem se tresel v svojem hrepenenju po znanju. Umska lakota je prav tako boleča kot telesna. Vsak sobotni večer je kak veliki učenjak govoril odprtemu avditoriju in pripovedoval o najbolj čudovitih rezultatih eksperimentiranja in študija. Včasih nam je profesor Proctor govoril o čudežih astronomije – o tem, kaj se je znanost naučila o času in razdaljah, svetlobi, gibanju itd. Resnice, ki so pronicale iz teh predavanj, so postale moj najbolj življenjski del in dale svetu čudovito navdahnjen pomen. Ta predavanja so bila skrbno varovane priložnosti poslušati avtoritete v znanosti govoriti o tem, kaj delajo in o čemer razmišljajo. Predavanja in tečaje sem obiskoval več kot dvajset let.[17]

Še vedno se lahko čudimo angleškim tkalcem svile iz Spitalfieldsa, katere je našel Mayhew sredi devetnajstega stoletja v neverjetni bedi in ponižanju, ki pa so le malo pred tem, ko čas izurjenega ročnega tkalca še ni bil mimo, svoj londonski okoliš spremenili v središča znanosti in kulture:

Pred tem so bili tkalci skoraj edini botaniki v glavnem mestu, in je njihova ljubezen do cvetja do danes močno izražena karakteristika njihovega razreda. Pred nekaj leti, pravijo, so preživljali svoj prosti čas, običajno z vso družino za kosilo ob nedeljah, pri majhnih vrtovih v okolici Londona, danes večinoma pozidanih. Še pred nedavnim je obstajalo Entomološko društvo in bili so med najbolj prizadevnimi entomologi v kraljestvu. To nagnjenje, čeprav ne tako razširjeno kot nekoč, je še vedno značilno za njihov razred. Nekoč je obstojalo Cvetličarsko društvo, Zgodovinsko društvo, Matematično društvo, ki so jih vsa vzdrževali tkalci svile; slavni Dollond, izumitelj akromatičnega teleskopa, je bil tkalec; prav tako matematika Simpson in Edwards, preden so ju premestili s statev v državno službo učiti matematiko kadete v Woolwichu in Chathamu.[18]

Ista nenavadna zgodovina je značilna za tkalce Yorkshirea in Lanceashirea, kot omenja E. O. Thompson: »Vsak tkalski okoliš je imel svoje tkalce pesnike, biologe, matematike, glasbenike, geologe, botanike.... Nekateri muzeji na severu in naravoslovna društva še hranijo zapiske ali zbirke metuljev, ki so jih sestavili tkalci; pripovedujejo pa o tkalcih iz oddaljenih vasi, ki so se učili geometrije z risanjem s kredo na kamnitem tlaku in ki so bili željni razpravljati o diferencialnem računu.«[19]

Uničenje mojstrstva v obdobju vzpona znanstvenega upravljanja ni šlo neopazno mimo delavcev. Po pravilu se delavci mnogo bolj zavedajo izgube, medtem ko je proces v teku, kot pa kasneje ko že prevladajo nove razmere v proizvodnji. Taylorizem je povzdignil proti sebi delavske sindikate v pričetku tega stoletja; v tem zgodnjem nasprotovanju zasluži največ pozornosti dejstvo, da se ni osredotočalo na zunanje znake taylorskega sistema kot so štoparica in študije gibanja, temveč na njegov centralni namen: ločiti delavce od njihovih obrtnih znanj in avtonomnega nadzora ter jih soočiti s popolnoma predzamišljenim delovnim procesom, v katerem funkcionirajo kot vzvodi in kolesje. V uvodniku, ki se je pojavil v *Mednarodnem livarskem časopisu*, beremo:

Edina in velika prednost mezdnega delavca je bila njegova veščina. Veščino pojmujemo običajno kot sposobnost spretno rokovati z orodjem in snovmi obrti ali stroke. Prva veščina pa je več kot to. Njen resnično bistveni element ni ročna gibčnost in spretnost, temveč nekaj kar je shranjeno v delavčevi glavi. To nekaj, je najprej globoko znanje o značaju in uporabnosti orodij, snovi in procesov stroke, ki ga omogočata delavcu tradicija in izkušnje. Še več kot to, pa je to znanje, ki ga usposablja razumeti in prebroditi nenehne težave, ki izhajajo iz razlik ne le v orodjih in materialih, temveč tudi v razmerah v katerih mora potekati delo.

Uvodnik nadaljuje z opozarjanjem na ločitev »obrtnega znanja« od »obrtnih veščin« na »vse širšem področju in z vse hitrejšim tempom,« ter opisuje kot najnevarnejšo obliko te ločitve.

zbiranje vsega tega razkropljenega obrtnega znanja, njegovo sistematiziranje in osredotočanje v rokah delodajalca, ter naknadno razdelitev istega, vendar v obliki natančnih navodil, tako da dobi vsak delavec le znanje potrebno za opravljanje določene relativno drobne naloge. Očitno je, da ta proces razdvaja veščino in znanje tudi v njuni tesni zvezi. Ko je proces izvršen, delavec preneha biti mojster v kateremkoli smislu, temveč je živo orodje uprave.[20]

Pol stoletja razpravljanja o znanstvenem upravljanju še ni uspelo proizvesti boljše formulacije te teme.

AVTORJEVE OPOMBE K POGLAVJU:

[1] Hammondova omenjata Boultona, ki je vodil v osemnajstem stoletju veliko tovarno strojev v Sohu v Angliji skupaj z Jamesom Wattom, kot »veščega v znanstvenem upravljanju«. Vendar že sam njun opis njegovih upravljalskih metod negira to označbo, in še bolj izpostavlja metode sodobnega upravljanja: »Sredi svoje tovarne, kjer je sedel v donenju kladiv in ropotu motorjev, je mogel navadno opaziti, kadar je prišlo kjerkoli do zastoja, ali kadar so tekli stroji prehitro ali prepočasi, in izdati ustrezno temu ukaze.« Imel pa je Boulton zelo izpopolnjeno organizacijo nadzora.
J. L. and Barbara Hammond, *The Rise of Modern Industry* (London, 1925; reprint ed., New York, 1969), p. 119.

[2] Frederick W. Taylor, *Shop Management*, v *Scientific Management* (New York and London, 1947), pp. 65–66.

[3] Ibid., p. 121.

[4] Mimogrede opozarjam bralca na surovost izraza »planski oddelek, ki opravlja za delavce njihovo miselno delo«. Funkcije planskih oddelkov se niso spremenile, pač pa so v današnjem bolj rafiniranem času in v času divjanja debat o organizaciji dela, šefi pravočasno opozorjeni in velja, da ni potrebno govoriti tako odkrito.

[5] Ibid., p. 146.

[6] Frederick W. Taylor, *The Principles of Scientific Management* (New York, 1967), p. 125.

[7] Taylor, *Shop Management*, pp. 146–47.

[8] Michel Crozier, *The World of the Office Worker* (Chicago and London, 1971), pp. 13–17.

[9] Ibid., pp. 18–19.

[10] Elton Mayo, *The Social Problems of an Industrial Civilization* (Boston, 1945), pp. 17–18.

[11] J. D. Bernal, *Science in History* (London, 1954; revised od., 1957), p. 389.

[12] Kljub poplavi mehanskih izumov v nedavni preteklosti, bi bilo nemogoče sestaviti tak spisek za to stoletje. Na misel prideta Frank Whittle, ki je delal na opremljanju kovinskih letal in je igral pomembno vlogo na izumu reaktivnega motorja; in John Harwood, urar ki je izumil in 1932. leta patentiral zapestno uro s samodejnim navijanjem. Hoxie poroča, da je v teku pripravljanja svoje študije o znanstvenem upravljanju v obdobju prve svetovne vojne »opazil v neki delavnici avtomatski stroj, katerega je izumil neki delavec in ki je opravljal delo nekaj ročnih delavcev. ‚Ali je dobil kakšno nagrado?' je bilo vprašanje. ‚Seveda,' odgovor, ‚dvignili smo mezdno stopnjo s 17 na 22 centov na uro.' Primere te vrste bi mogli še pomnožiti.« Iz bolj bližnje preteklosti pa so redki. Študija o poklicih slučajnega vzorca oseb, katerim so bili v 1953 dodeljeni v ZDA patenti, je pokazala, da »jih je bilo okrog 60 odstotkov inženirjev, kemikov, metalurgov in direktorjev razvojno-raziskovalnih oddelkov, ostali pa so bili večinoma vodstveni delavci izven R. R.; skoraj noben ni bil proizvodni delavec.« Tu lahko postanemo in na dostojen način pokopljemo Adam Smithov tretji argument v prid tehnični delitvi dela: da bo delavec, s pozornostjo usmerjeno na en sam ponavljajoči se postopek, izumljal stroje, ki mu bodo olajšali ta postopek. Resničnost, katero je ta argument nekoč vseboval, je že dolgo tega izginila v razmerah kapitalistične proizvodnje, kjer ni delavcu ne omogočeno ne dovoljeno, da razume svoje delo.
Robert F. Hoxie, *Scientific Management and Labor* (New York and London, 1918), p. 94.
National Commission on Technology, Automation, and Economic Progress, *The Employment Impact of Technological Change*, Appendix Volume II, *Technology and the American Economy* (Washington, D. C., 1966), p. 109.

[13] Učinke upadanja vajeništva so čutili še prav nedavno, v času Hoxiejevega poročila, ki pravi: »Očitno pa je, da mora zaradi zanemarjanja vajeništva pričakovana učinkovitost delavskega razreda trpeti, če ne bo drugi način proizvodnega izobraževanja. Sami znanstveni upravljalci so se gorko pritoževali nad bednim in nevzgojenim materialom iz katerega morajo novačiti svoje delavce, v primerjavi z učinkovitimi in ponosnimi mojstri, ki so zaprošali za zaposlitev še pred dvajsetimi leti.« Ti isti znanstveni upravljalci se še naprej, kot je njihova navada, gorko pritožujejo nad delovnim prebivalstvom, katerega so sami oblikovali po svojih potrebah, niso pa še iznašli načina proizvajanja delavcev, ki bi bili ne le degradirani na svojih mestih v delovnem procesu, pač pa tudi prizadevni in ponosni na svoje delo. Hoxie, *Scientific Management and Labor*, p. 134.

[14] David Landes piše v razpravi o mojstrih iz časov industrijske revolucije: »Še bolj preseneča teorijsko znanje teh ljudi. Na splošno to niso bili nepismeni šušmarji zgodovinske mitologije. Tudi navadni mlinar je bil običajno, kot opaža Fairbairn, ‚soliden matematik, vedel je nekaj o geometriji in merjenju in imel včasih zelo spodobno znanje iz praktične matematike. Znal je izračunavati hitrosti, moč in silo strojev; znal je risati v tlorisu in prerezu . . .' Velik del teh ‚višjih dosežkov in intelektualne sile' je odražal bogate priložnosti za tehnično izobraževanje v ‚vasehʼ kot je Manchester v tem obdobju: od Disidentskih akademij in učenih društev do domačih in obiskujočih predavateljev, ‚matematičnih in trgovskih' zasebnih šol z večernimi tečaji in zelo razširjenih priročnikov, revij in enciklopedij.«
David S. Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge and New York, 1969), p. 63.

[15] Glej J. H. Stewart Reid, *The Origins of the British Labour Party* (Minneapolis, Minn., 1955), p. 19; in E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution* (New York, 1962), pp. 213–14.

[16] Bernal, *Science in History*, p. 383.

[17] Samuel Gompers, *Seventy Years of Life and Labor* (1925; New York, 1957), p. 57.

[18] Henry Mayhew, v *The Unknown Mayhew*, Eileen Yeo and E. P. Thompson, eds. (New York, 1971), pp. 105–106.

[19] E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York, 1964), pp. 291–92.

[20] Hoxie, *Scientific Management and Labor*, pp. 131–32.

[21] V tej zvezi glej tudi Friedmannovo *Industrijsko družbo*, kjer povzema »prve reakcije delavcev« na taylorizem v Združenih državah, Angliji, Nemčiji in Franciji.
Georges Friedmann, *Industrial Society* (Glencoe, Ill., 1955), pp. 41–43.

6. poglavje

Prilagoditev delavca kapitalističnemu načinu proizvodnje*

Preobrazba delovnega človeštva v »delovno silo«, v »proizvodni faktor«, v orodje kapitala, je neprekinjen proces brez konca. Žrtvam procesa je to stanje odvratno, pa naj bo njihova plača visoka ali nizka, ker je v nasprotju z osnovnimi predpostavkami človeškega dela. Glede na to, da delavci kot ljudje niso ukinjeni, temveč preprosto koriščeni na nečloveški način, so njihove kritične, miselne in domišljijske zmožnosti, vsej otopelosti navkljub, v določeni meri vedno grožnja za kapital. Kapitalistični način proizvodnje se poleg tega stalno širi k novim področjem dela, vključujoč področja katera ustvarjajo na novo tehnološki napredek in selitve kapitala v nove panoge. Istočasno se izpopolnjuje in poglablja, ter njegov pritisk na delavce niti za trenutek ne preneha. Prilagajanje delavcev kapitalističnemu načinu proizvodnje je treba ponoviti za vsako generacijo posebej, toliko bolj ker generacije, ki odraščajo v kapitalizmu, ne odraščajo že od vsega začetka v kontekstu delovnega življenja, temveč vstopijo v delo tako rekoč od zunaj, po daljšem obdobju odraščanja, ko se ohranjajo v rezervi. Nujnost prilagajanja delavca delu v njegovi kapitalistični obliki, nujnost premagovanja naravnega odpora, ki se krepi z vsakokratnimi spremembami tehnologije, ž antagonističnimi družbenimi razmerji, s spremembami generacij – torej ne neha z »znanstveno organizacijo dela«, temveč postane stalna lastnost kapitalistične družbe.

Posledica tega je bil nastanek skupine praktičnih in akademskih disciplin posvečenih preučevanju delavca: v okviru kadrovskih oddelkov korporacij in v zunanjih podpornih organizacijah kot so šole za delovna razmerja, oddelki za sociologijo in druge akademske in sorodne ustanove. Kmalu po Taylorju sta se z namenom izpopolniti metode izbora, izobraževanja in motiviranja delavcev pojavili industrijska psihologija in industrijska fiziologija, ki sta hitro prerasli tudi v poskus industrijske sociologije, analize delovnega mesta kot družbenega sistema.

Temeljna značilnost teh različnih šol in tokov znotraj njih je, da se v primerjavi z gibanjem znanstvenega upravljanja načeloma ne ukvarjajo z organizacijo dela, pač pa s pogoji, v katerih je delavca najlaže pritegniti k sodelovanju v okviru sheme dela, kot jo postavi organizator dela.[1] Te šole jemljejo delovne procese, ki potekajo v kapitalistični družbi, kot neizogibno dane, ter jih sprejemajo kot »nujne in neizogibne« za katerokoli »industrijsko družbo«. Tematizirani so problemi upravljanja: nezadovoljstvo izraženo v visokih merah fluktuacije, absentizmu, odpor do predpisanega delovnega tempa, brezbrižnost in malomarnost, načrtno zadrževanje obsega proizvodnje in neprikrito sovraštvo do uprave. Problem, ki si ga zastavlja večina sociologov in psihologov, ki se ukvarjajo s preučevanjem dela in delavcev, ni problem degradacije ljudi, temveč problem o težavah, ki jih povzroča zavedno in nezavedno reagiranje na to degradacijo. Prav nič slučajno ni torej, da se večina ortodoksnih raziskovalcev te vrste trdno in prav krčevito oprijemlje dikcije, da njihova naloga ni preučevanje objektivnih delovnih razmer, temveč le subjektivnih pojavov v teh razmerah: stopenj »zadovoljstva« in »nezadovoljstva«, izpeljanih iz njihovih vprašalnikov.

Najzgodnejši poskus sistematizacije v tej smeri je bil na področju industrijske psihologije. Pričetke moremo zaslediti v eksperimentalni psihologiji, kot so jo poučevali v Nemčiji devetnajstega stoletja, posebej na šoli za psihologijo univerze v Leipzigu. Hugo Münsterberg je prišel, po študiju v »laboratoriju« Wilhelma Wundta na tej ustanovi, v Združene države, kjer je imel na Harvardu možnost

opazovati razvoj sodobnega upravljanja v njegovih najradikalnejših in kompleksnih oblikah, in kjer si je zadal načrt združiti metode leipziške šole z novo prakso znanstvenega upravljanja. Njegovo *Psihologijo in industrijsko učinkovitost* (izdano v nemščini v 1912 in v angleški verziji naslednje leto) moremo imenovati prvi sistematizirani oris industrijske psihologije.[2] Kot Taylor, tudi Münsterberg ni prikrival svojih pogledov in ciljev:

> Naš namen je skicirati obrise nove znanosti, ki je med sodobno laboratorijsko psihologijo in problemi ekonomije: psihološki eksperiment bomo predložili sistematično v službo trgovini in proizvodnji.[3]

Kaj pa so nameni trgovine in proizvodnje? Münsterberg prepušča to drugim: »Ekonomska psihotehnika more služiti določenim ciljem trgovine in proizvodnje; s skrbjo o tem, ali so ti cilji najboljši, pa se psihologu ni potrebno obremenjevati.«[4] Ko tako razbremeni svojo »znanost« in prenese nalogo postavljanja parametrov za svoje raziskave na tiste, ki nadzirajo »trgovino in proizvodnjo«, se povrne k tej temi le ob predlogu, naj bi se morebiti upoštevalo tudi mnenje delavcev, ki so tudi del »trgovine in proizvodnje«. Tako grobo in vulgarno pozivanje na parcialne interese ga navda z grozo, ter mora predlog ostro zavreči:

> Raziskovanje možnega prispevka psihologije problemu okrepljenega učinka, ne sme odvrniti površinski ugovor, da more v neki industrijski tvrdki priti sprva do odpuščanja mezdnih delavcev. Psihotehnika ni v službi strank, temveč izključno v službi civilizacije.[5]

Ko je tako definiral interese »civilizacije« ne z ogromno večino delavcev, temveč s tistimi, ki upravljajo z njimi, more sedaj sproščeno pristopiti k vsakdanjim učinkom »znanstvenega načrtovanja dela« na delavca: »... razvoj znanstvenega upravljanja je jasno pokazal, da so najpomembnejše izboljšave prav tiste, ki so izvedene iz znanstvenih raziskav in ki sprva delavcev samih ne zadovoljujejo, dokler se ne izoblikuje nova navada.«[6] Vlogo psihološke znanosti v industriji vidi v izbiranju delavcev iz ponudbe na trgu delovne sile ter v aklimatiziranju le-teh na delovne postopke, ki si jih zamisli »civilizacija«, v izoblikovanju »nove navade«:

> ... izločimo tri glavne cilje poslovnega življenja, cilje ki so pomembni v trgovini in proizvodnji in vsaki ekonomski dejavnosti. Sprašujemo se, kako najti ljudi, katerih umske sposobnosti bodo najbolj ustrezale delu, ki ga morajo opravljati; drugič, v kakšnih psiholoških razmerah si moremo zagotoviti od vsakega človeka največji in najustreznejši obseg dela; in končno, kako moremo doseči kar najbolj popoln vpliv na človeške možgane, ki je zaželjen v poslovnem interesu.[7]

Ta definicija identificira cilje – čeprav redko tako odkrito izražene – kasnejših šol psihološkega, fiziološkega in družbenega raziskovanja delavca in dela. Najsplošneje rečeno, so te šole iskale model delavcev in delovnih skupin, katerega rezultati bi bili v skladu s potrebami upravljanja: prilagoditev na pogoje zaposlitve kot jih nudi kapitalistična firma in zadovoljivo opravljanje dela na tej osnovi. Šole in teorije so se razmnoževale, zamenjevale in nadomeščale druga drugo v vrsti novih pristopov in teorij, kar priča bolj kot karkoli drugega o njihovem neuspehu.

Razmahu industrijske psihologije v Združenih državah je v pričetku najbolj prispeval Walter Dill Scott, psiholog na Northwestern University, ki je doktoriral v Leipzigu in prešel na to novo področje iz dela v reklamni dejavnosti. Med prvo svetovno vojno in po njej je uporabljala psihološko testiranje vrsta največjih korporacij (American Tobacco, National Lead, Western Electric, Loose-Wiles Biscuit, Metropolitan Life), prva psihološka konzultantska služba za gospodarstvo

pa je bila ustanovljena na Carnegie Institute of Technology v 1915, kjer je Scott prvi v neki ameriški akademski ustanovi načeloval katedri za uporabno psihologijo. Med vojno so izvajali taka testiranja v obsežnem merilu v oboroženih silah Združenih držav, prav tako pod Scottom, ter je to spodbudilo razširitev te metode po vsem gospodarstvu po vojni. V Angliji in Nemčiji je bil razvoj dogodkov podoben, s tem da je Nemčija verjetno prednjačila pred ostalimi.[8]

Predpostavka industrijske psihologije je bila, da je mogoče s testi sposobnosti vnaprej določiti primernost delavcev za posamezna delovna mesta, z njihovim razvrščanjem po stopnjah »inteligence«, »ročne spretnosti«, »nagnjenosti k nezgodam« in splošnega ustrezanja »profilu«, kot si ga je začrtala uprava. Domišljavost tega poskusa, meriti ljudi in anticipirati njihovo obnašanje v kompleksni in antagonistični dinamiki družbenega življenja, se je v praksi kmalu razkrila. Dolgotrajni in izčrpni poskusi v obratih Western Electric-a v zahodnem Chicagu – takoimenovani Hawthorne eksperimenti – ob koncu dvajsetih let, so eksplicirali nezadovoljstvo z industrijsko psihologijo. V teh poskusih je prispela skupina iz Harvard Business School, pod vodstvom Eltona Maya, do pretežno negativnih zaključkov – zaključkov, ki so bili poleg tega izrazito podobni tistim, s katerimi je Taylor pričel svoje raziskave skoraj pol stoletja pred tem. Ugotovili so, da je konkretno delavčevo opravljanje dela v le šibki zvezi z njegovo »sposobnostjo« – in dejansko pogosto *obratno* sorazmerno testnim rezultatom, tako da so s testi najbolje ocenjeni proizvajali na nižjih nivojih in obratno – ter da so se delavci kolektivno upirali normativom in zahtevam delovnega mesta, kot jih je postavljala uprava. »Trditev, da je mogoče obnašanje posameznika v tovarni napovedati pred zaposlitvijo na osnovi obsežnega in natančnega preverjanja njegovih mehaničnih in drugih sposobnosti s testi, je večinoma, če ne v celoti, zmotna.«[9]

Glavni zaključek Mayove šole je bil, da motiviranja delavcev ni mogoče razumeti na povsem individualni osnovi ter da se mora dojemanje njihovega obnašanja osredotočiti na obnašanje skupin v tovarni. S tem se je preučevanje prilagajanja delavcev na delo preselilo s področja psihologije k sociologiji. »Human relations« pristop, prvi iz niza behaviorističnih socioloških šol, se je opredelil za kadrovsko svetovanje in na korektne in nevpadljive načine osebnega nadziranja. V smislu čvrstih in oprijemljivih rezultatov pa so te šole prispevale korporacijskim upravam le malo. Nastanek koncepta »human relations« je poleg sovpadal z depresijo v tridesetih letih in z valom delavskega revolta, ki je kulminiral v sindikalizaciji glavnih proizvodnih panog v Združenih državah. V luči teh dogodkov delovno mesto sedaj nenadoma ni več izgledalo kot sistem formalne birokratske organizacije po weberjanskem modelu, niti kot sistem neformalnih grupnih relacij kot v interpretaciji Maya in njegovih naslednikov, temveč bolj kot sistem moči in razrednih antagonizmov. Industrijska psihologija in sociologija si nista nikdar opomogli od tega udarca. Od svojih samozavestnih pričetkov kot »znanosti«, posvečene raziskovanju izvorov človeškega obnašanja, da se z njimi lažje manipulira v interesu upravljanja, sta razpadli v množico zmedenih in zmedo še poglabljajočih pristopov k psihološkim, sociološkim, ekonomskim, matematičnim ali »sistemskim« razlagam delovnega mesta, z malo dejanskega pomena za upravljanje z delavcem ali z delom.[10]

Če je trud praktikov in ideologov le malo prispeval k prilagoditvi delavca kapitalističnemu načinu proizvodnje, kako je le-ta dejansko potekala? Velik del ekonomske in politične zgodovine kapitalističnega sveta v preteklem stoletju in pol je v zvezi s prav tem procesom prilagajanja in s konflikti in upori, ki so ga spremljali, ter tu ni mesto za povzetje teh procesov. En sam primer, primer prvega popolnega montažnega tekočega traku, bo moral zadoščati, da označimo uničenje

nekdanjih pogojev dela in prilagajanje delavcev novim oblikam dela pod nadzorom kapitala, kot bazični proces, v katerem vodečih vlog nista odigrali manipulacija ali prisila, temveč družbenoekonomske razmere in sile.

V 1903, ko je bil ustanovljen Ford Motor Company, je bilo izdelovanje avtomobilov v rokah mojstrov, izučenih v delavnicah biciklov in kočij v Michiganu in Ohiu, takratnih centrih teh panog. »Končna montaža, na primer,« piše Eli Chinoy, »je bila izvorno visoko kvalificirano delo. Vsak avtomobil je na enem mestu zmontirala skupina strojnikov širokega znanja.«[11] Do 1908, ko je uvedel Ford Model T, je bil postopek že nekoliko spremenjen, a so bile spremembe v primerjavi s tistimi, ki so sledile, minimalne. Organizacijo montažnega dela v tem času je opisal Keith Sward:

V Fordovi in vseh drugih delavnicah v Detroitu, je proces sestavljanja avtomobila še vedno temeljil na vsestranskem strojniku, ki se je moral v teku svojega dela stalno pomikati in premeščati. Fordovi monterji so bili še vedno vsestransko izučeni. Njihovo delo je bilo pretežno stacionarno, vendar so morali prepešačiti k naslednjemu opravku čim je avto-v-nastajanju na njihovem mestu zaključil celotno pot od golega ogrodja do končanega izdelka. V tem času je prišlo seveda tudi do izpopolnitev. V 1908 monterju ni bilo več treba zapuščati mesta dela in se odpravljati k zabojem z orodjem in k stalažam z deli. To delo so sedaj opravljali posebni strežniki. Niti ni bil Fordov strojnik v 1908 povsem isti mož kot tisti iz 1903. V tem času je postalo delo končne montaže v najmanjši možni meri razčlenjeno. Namesto mojstra, ki je nekoč opravil »vse«, je sedaj skupina monterjev združno obdelovala določen avtomobil, ter je vsak od njih odgovarjal za nekoliko omejen niz operacij.[12]

Povpraševanje po Modelu T je bilo tolikšno, da je naročila družba svojim inženirjem popolno revizijo proizvodnih metod. Ključni element nove organizacije dela je bila brezkončna veriga, ki je pomikala avtomobilska ogrodja mimo stacionarnih delovnih mest, na katerih so delavci opravljali enostavne operacije na teh ogrodjih, ko so se pomikala mimo. Sistem je stekel najprej v posameznih delnih montažah, približno takrat ko je bil uveden Model T, in se v naslednjih letih razvijal, do januarja 1914, ko je bil v Fordovi tovarni v Highland Parku postavljen prvi neskončni tekoči trak končne montaže. V treh mesecih je padel čas montaže za Model T na desetino prej potrebnega, do 1925 pa je bila vzpostavljena organizacija, ki je proizvedla v enem samem dnevu skoraj toliko avtomobilov, kot prej v zgodnji zgodovini Modela T v celem letu.

Pospešeni tempo proizvodnje ni bil odvisen v tem primeru le od spremembe organizacije dela, temveč od možnosti, katero si je z enim samim mahom pridobila uprava, da nadzira hitrost montaže; tako da je mogla sedaj podvojiti in potrojiti tempo izvajanja delovnih postopkov in s tem podvreči delavce izredni intenzivnosti dela. Ko je to dosegel, je prešel Ford k niveliranju strukture plač, kot dodatnemu ukrepu za nižanje stroškov:

Pred prehodom na montažno linijo, je imela družba navado izplačevati bolj ali manj izdatne dodatke za stimulacijo proizvodnje in osebne iniciative. Tisti trenutek ko je uvedel tekoči trak, pa je Ford stimulativne dodatke ukinil in se povrnil k plačevanju enotnih mezd po uri. Družba se je odločila, poroča *Železna doba* julija 1913, opustiti diferencirano plačilno lestvico v korist »strožjega nadzora«. Ko je bila nova mezdna politika vpeljana, ni mogel povprečni Fordov uslužbenec pričakovati v svojih dohodkih nič več variacij kot v delu, katerega je moral izvajati. Njegova maksimalna plača je bila zamrznjena, po vsemu sodeč za večno, na 2,34 $ dnevno, na ravni ki je veljala za celotni širši okoliš.[13]

Na ta način so bili novi pogoji zaposlovanja, ki so postali kasneje značilni za celotno avtomobilsko industrijo in zatem za vse večje število drugih panog, vpleljani najprej v Ford Motor Company. Mojstrstvo je odstopilo mesto ponavljanemu nadrobnemu postopku, mezdne stopnje pa so bile normirane na enotni

ravni. Reagiranje na to spremembo je bilo močno, kot pripoveduje Sward:

Kot posledica tega, se je nova tehnologija pri Fordu izkazala za vse bolj nepriljubljeno; in so se pričeli ljudje, ki so ji bili izpostavljeni, upirati. Svoje nezadovoljstvo so izrazili z množičnim zapuščanjem obrata. Imeli so možnost izbire. V okolici je bilo dosti drugih del; lažje je bilo priti do njih; plača je bila ravno tako dobra; in bila so manj mehanizirana in bolj po volji delavcev.

Že v 1910 so pričeli delavci zapuščati Forda v velikem številu. Z vzpostavitvijo montažne linije so njihove vrste praktično razpadle; družba se je kmalu znašla v situaciji ko ni več mogla niti vzdrževati potrebnega števila delavcev, kaj šele večati ga. Ford Motor Co. je očitno prilezla do točke, ko je razpolagala z veliko tovarno, pa s premalo delavcev da bi jo poganjali. Ford je kasneje priznal, da so privedle njegove tovarniške inovacije do najresnejše krize z delavci v njegovi karieri. Fluktuacija njegovih delavcev je dosegla, je pisal kasneje, 380 odstotkov samo v 1913. Odpor delavcev do novega strojnega sistema je bil tolikšen, da je bilo treba proti koncu 1913. leta vsakokrat, ko je hotela družba dodati 100 delavcev osebju tovarne, zaposliti 963 delavcev.[14]

V tej prvi reakciji na tekoči trak vidimo naravni odpor delavcev do nove vrste dela. Tako jasno pa ga vidimo zato, ker je Ford, kot inovator v tem načinu proizvodnje, takrat konkuriral s predhodnimi načini organizacije dela, ki so še karakterizirali ostalo avtomobilsko industrijo in druge panoge v okolici. V tem mikrokozmosu je ilustracija pravila, da delavski razred vse bolj podlega kapitalističnemu načinu proizvodnje in zaporednim oblikam, katere zavzema, *le ko kapitalistični način proizvodnje osvaja in uničuje vse druge oblike organizacije dela in vsporedno z njimi, vse alternative delavskega prebivalstva.* Ko je vsilil Ford s konkurenčno prednostjo, katero si je pridobil, tekoči montažni trak tudi ostali avtomobilski industriji, so ji morali delavci v isti meri podleči, ob izginjanju drugih oblik dela v tej panogi.

Krizo, s katero se je soočal Ford, je še poglobilo organiziranje Fordovih delavcev, ki ga je pričela sindikalna organizacija Industrial Workers of the World poleti 1913. Fordov odgovor na dvojno grožnjo sindikalizacije in bega delavcev iz njegovih obratov je bila objava 5-dolarskega delovnega dne, zgodaj v 1914 in z velikim pompom. Čeprav se tega dramatičnega povečanja mezd niso držali tako strogo, kot je želel Ford takrat prepričati javnost, je vendar plače v Fordovi tovarni dvignilo toliko nad prevladujočo raven v okolici, da je uspelo v tistem trenutku rešiti oba problema. Družbi je omogočilo izbiranje iz velike ponudbe delovne sile, istočasno pa odprlo nove možnosti za intenzificiranje dela v obratih, kjer so si delavci sedaj prizadevali obdržati službo. »Plačilo petih dolarjev dnevno za osemurni delavnik,« je pisal Ford kasneje v svoji avtobiografiji, »je bila ena najboljših potez nižanja stroškov, kar smo jih kdajkoli naredili.«[15]

Odobravanje višjih relativnih mezd proporcionalno vse manjšemu številu delavcev, z namenom zagotoviti nemoten tek proizvodnje, je postalo – še posebej po drugi svetovni vojni – splošna lastnost korporacijske politike zaposlovanja, posebno ko so to isto stališče zavzela še sindikalna vodstva. John L. Lewis se je odločil v tem smislu kmalu po vojni: v zameno za spodbujanje mehaniziranja premogovnikov in za krčenje zaposlovanja, je vztrajal na vse boljšem nagrajevanju tistih vse manj številnih in vse bolj obremenjenih rudarjev, ki so ostajali v jaških. V naslednjih desetletjih je večji del organiziranega delavskega gibanja v proizvodnih panogah sledil temu primeru, odkrito ali ne. To politiko je močno olajševala monopolna struktura omenjenih panog. Delavci, ki so postali odvečni in tisti, ki niso zaradi relativnega krčenja proizvodnih panog nikoli vstopili v te panoge, so vzdrževali ponudbo za nove panoge in za nižje plače.

Če torej drobne manipulacije kadrovskih oddelkov in industrijske psihologije in sociologije niso odigrale pomembne vloge v prilagajanju delavcev na delo, to še ne pomeni, da je »prilagajanje« delavca brez elementov manipuliranja. Nasprotno, kot v vsem funkcioniranju kapitalističnega sistema, je manipulacija primarna in prisila le za vsak slučaj – s to posebno značilnostjo, da je ta manipulacija proizvod mogočnih ekonomskih sil, korporacijskih pogajalskih politik in politik zaposlovanja; proizvod notranjega delovanja in napredovanja samega kapitalističnega sistema, in ne bistrih nakan strokovnjakov za delovna razmerja. Navidezna aklimatizacija delavca na nove načine proizvodnje je rezultat uničenja vseh drugih načinov življenja, rezultat mezdnih pogodb, ki dovoljujejo delavskemu razredu določen napredek na višje ravni preživljanja, in končno rezultat vmreženosti v sodobno kapitalistično življenje, ki onemogoča vse druge načine življenja. Pod to navidezno prilagojenostjo pa se sovraštvo delavcev do degeneriranih oblik dela, ki so jim vsiljene, ohranja, kot podzemni tok, ki se vrne na površje ko to dovoljujejo razmere v zaposlovanju, ali ko kapitalistična gonja za vse večjo intenzivnost dela prekorači meje fizičnih in umskih zmožnosti. Obnavlja se z vsako novo generacijo, in se izraža v nebrzdanem cinizmu in odporu, ki ga čutijo množice delavcev do svojega dela; ter se znova in znova pojavlja v ospredju kot družbeni problem, ki zahteva rešitev.

* Angl. "habituation" ne nosi le pomena »prilagoditi se« (v tem ožjem smislu uporablja Braverman tudi "adjustment"), temveč tudi »navaditi se«. Čeprav se Braverman na tem mestu v to posebej ne spušča, ne gre le za prilagajanje = *podrejanje* delavca kapitalistu, temveč za prilagoditev, privedeno skozi totalni družbeni mehanizem do stopnje *normalnega* obnašanja na zahtevani način.

AVTORJEVE OPOMBE K POGLAVJU:

[1] S kadrovsko upravo, katero se sicer pojmuje kot tisti del korporacijske strukture, ki se ukvarja z delavcem, se običajno zelo na hitro opravi, kadar se izvajajo reorganizacije dela. V nedavni knjigi pripisuje dvoje priznanih organizatorjev dela skoraj vsakemu upravljalskemu nivoju večjo vlogo pri spreminjanju delovnih metod, kot naj bi bila vloga kadrovskega oddelka. V svojih predlogih za splošni »program za dvig učinkovitosti« pravita dobesedno: »V večini organizacij kadrovski direktor v pričetku ne bo imel aktivne vloge v vodenju programa za dvig učinkovitosti.« Pomen tega funkcionarja omejita na funkcije »spremljanja reakcij uslužbencev«, usmerjanja novih uslužbencev v skladu s programom in odgovarjanja na vprašanja in pritožbe.

Kot s kadrovskimi direktorji, tako tudi z njihovimi akademskimi dvojniki v sociologiji dela. Med bolj izkušenimi in rafiniranimi, kot tudi »človeškimi«, poudarja prav to Charles Rumford Walker, v delu nekega svojega teksta posvečenemu »Strateški vlogi inženirja«; kjer razpoznava, da določajo smer evolucije dela »upravniki in inženirji, kot arhitekti bodočnosti«, medtem ko je vloga sociologov prepričevati resnične načrtovalce delovnega procesa, da upoštevajo to »zanemarjeno človeško razsežnost« ter tako zmanjšajo nezadovoljstvo in povečajo produktivnost, da »izkoristijo priložnost« katero nudijo nagle tehnološke spremembe, itd.

Bruce Payne and David D. Swett, *Office Operations Improvement* (New York, 1967), pp. 41–42.

National Commission on Technology, Automation, and Economic Progress, *The Employment Impact of Technological Change*, Appendix Volume II, *Technology and the American Economy* (Washington, D. C., 1966), pp. 288–315, esp. section IV.

[2] Loren Baritz, *The Servants of Power: A History of the Use of Social Science in American Industry* (Middletown, Conn., 1960; paperback ed., New York, 1965), pp. 26–36.

[3] Hugo Münsterberg, *Psychology and Industrial Efficiency* (Boston and New York, 1913), p. 3.

[4] Ibid., p. 19.

[5] Ibid., p. 144.

[6] Ibid., p. 178.

[7] Ibid., pp. 23–24.

[8] Za kratko zgodovino industrijske psihologije glej Baritz, *The Servants of Power*.

[9] Citirano v ibid., p. 95.

[10] Dejansko mesto industrijske psihologije in sociologije v korporacijski politiki so zelo jedrnato opredelili trije specialisti organizacije dela ob zaključku članka naslovljenega z »Današnji kriteriji načrtovanja dela«: »Zaključimo lahko, da je politika in praksa podjetij (gre za podjetja, analizirane v tem članku) do načrtovanja dela nekonsistentna s programi in politiko kadrovske administracije in administracije za delovna razmerja. Na eni strani se izvajajo konkretni ukrepi za zmanjševanje vloge posamoznika, na drugi pa je podvržen propagandi o svojem pomenu in vrednosti za organizacijo.« To pa je več kot le »nekonsistentnost«, saj predstavlja načrtovanje dela *realnost*, kadrovska administracija pa le *mitologijo*. Z vidika korporacije nekonsistentnosti ni, saj predstavlja to slednje manipulacijo, da se delavec prilagodi onemu prvemu.

Louis E. Davis, Ralph R. Center, and John Hoffman, »Current Job Design Criteria«, *Journal of Industrial Engineering*, vol. 6, no. 2 (1955); reprinted in Louis E. Davis and James C. Taylor, eds., *Design of Jobs*, (London, 1972), p. 81.

[11] Eli Chinoy, »Manning the Machine – The Assembly-Line Worker«, v Peter L. Berger, ed., *The Human Shape of Work: Studies in the Sociology of Occupations* (New York, 1964), p. 53.

[12] Keith Sward, *The Legend of Henry Ford* (New York and Toronto, 1948), p. 32.

[13] Ibid., p. 48.

[14] Ibid., pp. 48–49.

[15] Ibid., p. 56.

Jeff Henderson in Robin Cohen

KAPITAL IN DELOVNA ETIKA[1]*

S poudarjanjem problema »prilagajanja« kot centralnega in stalnega problema kapitala, je Harry Braverman v *Delu in monopolnem kapitalu* načel pomembno diskusijo, katere se je Marx sam dotaknil le delno. Medtem ko je bil Marxov osrednji namen v *Kapitalu* analizirati načine reprodukcije *sredstev* za proizvodnjo epohe konkurenčnega kapitalizma, je le mimogrede načenjal spremljajoči problem reprodukcije proizvodnih *odnosov*. Kapital mora, kot to poudarja Braverman, za vsako generacijo posebej ponoviti prizadevanje za prilagoditev delavcev kapitalističnemu načinu proizvodnje. Mladi delavci »vstopijo v delo tako rekoč od zunaj, po daljšem obdobju odraščanja, ko se ohranjajo v rezervi«.[2] Nujnost, da kapital ali država vcepita in vzdržujeta zahtevano delovno etiko, pa ni problem, ki se tiče le mladih delavcev. Čeprav povzroča reagiranje in obnašanje mladih delavcev v metropolah kapitalu v zadnjem času precejšnje težave, zaslužita posebno obravnavanje še dva segmenta delavskega razreda, namreč delavci Tretjega sveta in tuji delavci (emigranti). Bravermanov opis je treba dopolniti tudi z večjo pozornostjo načinom, ki generirajo in posredujejo zahtevano »ustrezno« obnašanje in odnos do dela. V pomoč nam bo še posebej Lefebvrovo značilno razlikovanje med »zunanjim navajanjem«, ki ga sestavljajo neprikriti ukrepi kapitala, uperjeni proti delu, običajno na mestu proizvodnje: in med »notranjim determiniranjem«, ki odraža tiste elemente kulture in ideologije, ki jih sprejmejo in prenašajo, ali celo generirajo, institucije same proletarske kulture.[3] V prikazovanju različnih načinov, s katerimi si je prizadeval kapital prilagajati delavce zahtevam industrijskega dela, smo se poslužili zgodovinskih in sodobnih izkušenj afriških, angleških in ameriških delavcev.

Zunanje navajanje

Preden uspe kapital podrediti neko delovno silo zahtevam industrijske proizvodnje, mora najprej množico delovne sile ustvariti in spraviti pod svoj nadzor z ločitvijo kmetov in rokodelcev od njihovih lastnih sredstev za proizvodnjo in s prisiljenjem le-teh, da tisto edino, kar jim še ostane – svojo delovno silo – prodajo kot blago.

Zgodnjih primerov upiranja delavcev temu procesu je ogromno. Raziskovanje afriške zgodovine dela je, na primer, prikazalo strah mnogih afriških skupnosti pred prodirajočim merkantilističnim obdobjem. Beg z dela je bil običajen, prav tako pohabljanje z namenom izogniti se službi v kolonialnih vojskah. Celo skupnosti so bežale pred domačimi posredniki in kolonialno soldatesko, ki je novačila delovno silo za bele farmarje in javna dela kolonialnih držav – železnice, ceste, luke itd. Dolgotrajne vojne »pacifikacije«, ki so jih prikazovali kot »zaustavljanje plemenskih vojn,« so bile namenjene podrejanju upornih skupnosti. Mirovni pogoji so premagance pogosto zavezovali k oskrbovanju javnih del v okolici z delovno silo. V zvezi z vojnami pacifikacije je bilo koriščeno tudi prisilno delo, davčne uprave pa so uvajale različne »glavarine« in »hišne davke«, katere je bilo seveda mogoče plačevati le z denarjem, zasluženim z mezdnim delom.[4]

Kjer je bilo delo posebno nevarno ali neprijetno, kot v rudarstvu, so razvila kolonialna podjetja zloglasni »taboriščni« sistem za prilagajanje delavcev. V *Chibaro*, analizi sistema migrantskega dela za potrebe rodezijskih rudnikov zlata, poudarja Charles van Onselen osrednje mesto taborišča kot mehanizma za prilagajanje. Lastniki rudnikov so vzdrževali v taboriščih skoraj »vojaško disciplino«, redno globili delavce za »prekrške« in dovoljevali fizično maltretiranje delavcev. V rabi so bile tudi bolj prefinjene, čeprav nič manj gnusne metode podrejanja. Kreditni sistem (popačena varianta sistema tovarniške trgovine); proizvodnja in oskrbovanje z alkoholom, mamili in seksom; verska vzgoja; ples in šport – manipulacija z vsem tem je služila rudniškim upravam za vpeljevanje poslušnosti, pokorščine in končno pristajanja na uničujoče pogoje dela. Reakcije delavcev so bile beg, kraja, individualizirano naprošanje pravice in poskušanje vsiljevanja lastnega tempa dela (imenovano »postopanje«). Kot razlaga van Onselen, »taboriščna policija, vohuni, cenzura in *sjambok* (bič) ne ustvarjajo razmer, ki bi spodbujale razvoj javnih ideologij, organizacij, shodov in sestankov, peticij ali stavk.... Oblike odpora moramo iskati v kotičkih vsakodnevne situacije«.[5]

Podobne zgodnje oblike odpora so izkušali delavci v Angliji, Združenih državah in drugih industrijskih državah. Prizadevanja zgodnjih industrialcev, ustvariti si delavski razred prve generacije za svoje nove tovarne, so naletela na množični absenizem in na stopnje mobilnosti delavcev (fluktuacije), ki so često presegle 100 odstotkov letno. Delavci so se pogosto trmasto upirali kulturnim premikom, ki naj bi napravili iz njih učinkovite proletarce, in so pogosto raje vztrajali na ljudskih običajih, v nasprotju s strogimi zahtevami tovarniške proizvodnje.[6]

Kapital si je prizadeval odstraniti ali zmanjšati individualni in kolektivni odpor delavcev prilagajanju predvsem z manipuliranjem delovnega procesa, s plačevanjem na akord in z uvajanjem nove tehnologije. Kar se tiče manipuliranja samega delovnega procesa, je Stephen Marglin pokazal, kako prvih tovarn v Angliji niso ustanavljali zaradi učinkovitejšega koriščenja novih tehnologij, temveč bolj zato, da so mogli prvi industrijski kapitalisti bolje nadzirati delovni proces in z bližjim nadgledovanjem v kontekstu poglobljene delitve dela povečati mero eksploatacije.[7] Tovarniške delavce so pogosto grobo preganjali, jih zaradi slabega dela odpuščali in jih globili za zamujanje, za odpiranje oken ali za govorjenje. Kaznovanje delavcev za drobne, čeprav za kapital neugodne prekrške, se je ohranilo do današnjega dne. Še v tridesetih letih so pri Fordu globili delavce zaradi govorjenja na delovnem mestu; medtem ko je običaj odbijanja petnajstminutne mezde za delavce, ki zamudijo več kot dve minuti, ohranjen v angleški industriji še danes.

Druga, prav tako zgodnja inovacija v mehanizmu »zunanjega navajanja«, so bile manipulacije mezdnega sistema, predvsem z uvajanjem sistemov plačevanja na akord. Plačevanje na akord je imelo vrsto prednosti za kapital. Nagrajevanje delavca je vezalo na vloženi napor delavca in tako omogočilo zmanjšanje neposrednega nadzora nad njegovim delom. Drugič, sistem so pogosto koristili tako, da je vezal del delavčeve mezde na količino dela, ki jo je mogel ta sam izvleči iz nekega drugega delavca; kot v primerih, ko je bil odraslemu delavcu priključen otrok in je bila mezda odraslega delavca delno odvisna od izkoriščanja otroka. Tretjič, plačevanje na akord je predstavljalo koristen način vcepljanja denarnega sistema v zavest delavcev in je bilo v tem smislu precejšnjega pomena za ideološko preprodukcijo. V sodobnem kapitalizmu ostaja uporaba mezdne manipulacije kot tehnike prilagajanja prav tako pomembna. Neposredno vezanje mezdnih stopenj

na produktivnost delavca, in podobno, je močno razširjeno, čeprav je plačevanje na akord v približno zadnjih desetih letih precej izgubilo na ugledu pri kapitalu. Sistem, ki je bil izvorno namenjen delno tudi razbijanju delavske solidarnosti in spodbujanju individualne konkurence med njimi, so delavci »ponovno prisvojili« in ga uporabili v svoj namen. Delavci na akord bodo proizvajali le do tiste točke, ki jim zagotavlja mezdo, za katero njihova skupina meni, da jim ustreza. Rezultat te spremembe v funkcioniranju sistema, ki je pričel v Angliji v petdesetih letih, je bilo postopno in kasneje precejšnje povečanje mezd (posebno v avtomobilski in strojni industriji), hkrati z le minimalno rastjo produktivnosti. Reakcija kapitala, najprej pri Chryslerju (VB) v 1967, je bilo uvajanje sistemov »izmerjenega dnevnega dela«.[8]

Najpomembnejše orožje za prilagajanje na mestu proizvodnje pa je bila verjetno tehnologija. Uporaba tehnologije v proizvodnji je seveda omogočila izredno povečanje mere eksploatacije, zmanjšala število delavcev, potrebnih v proizvodnji, in s slabšanjem kvalifikacijske strukture delavcev, zmanjšala ceno dela (»Babbagev princip«). Enako pomembno kot te »prednosti« tehnologije pa je dejstvo, da delujejo stroji v enakomernem in napovedljivem ritmu in v daljšem trajanju. Z uporabo strojev more kapitalist določiti tempo delavčevemu delu. Pospešitev tempa in intenzivnosti dela, ki izide iz tega, vidi delavec kot neizogibni rezultat koriščenja znanosti v proizvodnji, kar odvrača njegovo pozornost stran od proizvodnih odnosov. Charles Babbage, ta zgodnji konzultant upravljanja, ni spregledal teh lastnosti tehnologije. »Velika prednost, ki jo moremo pridobiti s stroji,« predlaga Babbage, »je v preprečevanju nepozornosti, nedelavnosti ali nepoštenosti ljudi, katerega omogoča.« Implikacije so bile povsem jasne tudi bolj odkritemu ideologu zgodnjega kapitalizma, Andrew Ureu, ki je videl nalogo stroja v tem, da vzpostavi red med industrijskimi razredi ... Ta iznajdba potrjuje doktrino, ki smo jo že razložili, da se mora uporna roka dela zmeraj umakniti, ko kapital vpreže znanost v svojo službo«.[9]

V kontekstu kapitalistične delitve dela ni bila tehnologija le koristno sredstvo reduciranja delavčevega nadzora nad delovnim procesom, bila je prav tako koristna v odvračanju razredne borbe. Kot poudarja Marx, so stroji »najmočnejše bojno sredstvo za pobijanje periodičnih delavskih uporov, stavk itd.... Lahko bi napisali celo zgodovino iznajdb od leta 1830 dalje, ki so nastale samo za obrambo kapitala proti delavskim uporom«.[10] Klasičen primer neprikritega koriščenja tehnologije v namene razorožitve delavcev, so dogodki v chicaški tovarni McCormick Harvesting Machine Company, predhodnice International Harvesterja, v 1885. Družba je uvedla v tovarniško livnico nepreizkušene pnevmatične kalupe, da bi se odrekla potrebi po upornih in izurjenih livarjih. Z uvedbo nove tehnologije (ki je *povečala* stroške odlitkov, zaradi neučinkovitosti strojev) je mogel McCormick odpustiti vseh 91 livarjev in jih nadomestiti z neorganiziranimi, nekvalificiranimi delavci. Popolnoma enakovreden sodoben primer je bilo uvajanje avtomatičnih varilnih strojev (»unimates«) na montažno linijo Vega pri General Motorsu v Lordstownu, da se spodrinejo uporni varilci.[11] Vmesnih 80 let je bilo priča nenehnemu uvajanju novih tehnologij, namenjenih delno zviševanju mere eksploatacije, delno pa tudi disciplinirangu in pomirjanju delavcev. Utemeljeno bi bilo celo trditi, da je izviral nagli razvoj tehnologije v ameriški industriji, v primerjavi z Evropo, iz potrebe prilagajati zaporedne valove delavcev prve generacije skozi večji del dvajsetega stoletja.

Ustvaritev potrebne množice delovne sile in nadzor nad njo, organizacija delovnega procesa na samem delovnem mestu, mezdna manipulacija in uporaba tehnologije, predstavljajo glavna orožja kapitala za prilagoditev proletariata, ki se

upira nadzoru kapitala nad njegovimi znanji in sredstvi preživljanja. Obravnavanemu problemu, tj. reprodukciji proizvodnih odnosov, pa je treba pristopiti vsestransko, ne le v smislu zunanjega navajanja, ki ga izvaja kapital na samem delovnem mestu, temveč tudi v smislu načinov, na katere postaja prilagajanje vsebina institucij same proletarske kulture

Kapital in notranje determiniranje

Procese zavračanja in sprejemanja industrijske delovne etike v proletarski zavesti in kulturi moremo opazovati najbolje s primerjanjem ameriškega in angleškega primera. Nasprotno svojim kolegom v zahodni Evropi, so morali ameriški industrialci na skoraj vsakem koraku industrijskega razvoja prilagajati delavski razred prve generacije. V nobeni drugi deželi ni bilo gonilo industrijskega razvoja tako odvisno od zaporednih valov imigrantskih poljedelcev in rokodelcev.

Herbert Gutman trdi, da so bile v treh obdobjih industrializacije, ki jih ugotavlja (1815–1843, 1843–1893 in 1893–1919), reakcije na tovarniško delo podobne, čeprav so bili imigrantski delavci iz različnih kulturnih ozadij. Še posebno močna oblika odpora je bila delavska mobilnost, kadar so jo dovoljevale ekonomske razmere. V 1918, ko je padla brezposelnost na 1,4 odstotke, 1.600–2.000 odstotne stopnje fluktuacije niso bile neobičajne. Delavci prve generacije so se posluževali sabotiranja v vseh treh Gutmanovih obdobjih.[12] Odpor pa je izhajal toliko iz lastne kulture ameriškega imigranta, kot iz samega delovnega procesa. S tem hočemo reči, da se prične v razmerah družbe, ki se industrializira, originalna kultura kmalu spreobračati v »proti-kulturo«, v subkulturo generirano in strukturirano po svojem konfliktnem razmerju do dominantne kulture. Čeprav so imeli mnogi imigranti, predvsem tisti podvrženi taylorizirani delovnim procesom, le malo možnosti izražati svoje tradicionalne delovne usmeritve, so mnogi drugi, ki so zadržali večjo stopnjo nadzora nad svojim delom, vztrajali na neenakomernih načinih dela, orientiranih na neposredno opravilo, ne na čas. Kot njihovi angleški tovariši iz poznega osemnajstega in zgodnjega devetnajstega stoletja, so bili imigranti prve generacije pogosto prepijani za delo, posebno na plačilne dni in ponedeljke. Navedli bi lahko tudi številne primere imigrantov, ki so vztrajali na tradicionalnih praznikih in festivalih, v škodo proizvodnji.[13]

Tehnike prilagajanja teh zaporednih delavcev prve generacije v Združenih državah pa odločno odstopajo od angleških izkušenj. Mehanizmi prilagajanja so bili, prvič, bolj sistematični v zgodnjem obdobju (čeprav ne nujno bolj učinkoviti), kot pa je veljalo to za Anglijo. Drugič, razvil jih je prvenstveno in povsem neposredno sam kapital, bolj kot država. Sistematični napad na proti-kulturo ameriškega delavca je pričel z razvitjem monopolnih trustov pred prvo svetovno vojno. Napad, katerega je organiziral kapital in ga vodil na ravneh tako »zunanjega navajanja«, kot »notranjega determiniranja«, je vzpostavil prvič v zgodovini »družbeno tovarno«, kot so jo pred kratkim poimenovali – z drugimi besedami, sistematično razširitev proizvodnih odnosov v vsakdanje življenje, v svet prostega časa in izvendelovnih aktivnosti zaposlenih.

Delavsko proti-kulturo prve generacije je razkrojil razvoj taylorskih in fordovskih proizvodnih in nadzornih tehnik na eni strani, in (kar je v glavnem odsotno iz Bravermanovega opisa) razvoj ideološke (»amerikanizirajoče«) in »welfaristične« strategije na drugi. Welfaristično strategijo so razvili prvotno in najpopolneje pri International Harvesterju, vključevala pa je sisteme pokojninskega in zdravstvenega varstva, sodelovanje v dobičku, izboljšane delovne pogoje, možnosti za šport

in izobraževanje. Podobno kot zgodnje angleške »industrijske skupnosti«, je bila ta strategija mešanica kapitalistične filantropije in prizadevanj, ustvariti si delovno silo poslušno in zvesto podjetju.

Kapital si je zagotavljal notranje determiniranje proizvodnih odnosov še na druge načine. Ko je pričela YMCA* z jezikovnimi in političnimi programi za imigrantske delavce v 1907, je kapital hitro dojel pomen jezikovnega izobraževanja kot sredstva za discipliniranje delovne sile. Jezikovno izobraževanje, ki je odgovarjalo neposredno zahtevam proizvodnje, so pričeli (običajno s pomočjo YMCA) pri International Harvesterju v 1910 in pri Fordu v 1914. Prva lekcija Harvesterjevega (chicaškega) Tečaja angleščine je vsebovala cvetke kot so: »Slišim piščal, moram pohiteti« in »Delam do zadnjega žvižga.« Druga lekcija je opozarjala: »Ni varstva za poškodbe pri zezanju in pretepanju.«[14] Pri Fordu, najbolj zagnanemu med ameriškimi kapitalisti svojega časa, je bilo jezikovno izobraževanje obvezno. Forda in International Harvesterja so morda presegle le rudarske korporacije v Južni Afriki, ki so sestavile iz Zulu in Afrikaans posebni jezik, imenovan *Fanakalo*, v katerem so komandirale novincem različnega etničnega izvora. Komuniciranje med samimi delavci je bilo s tem praktično onemogočeno, razen v kvazi vojaškem jeziku, ki so jim ga izumili njihovi šefi.

Jezikovno izobraževanje je bilo le eno od sredstev kulturne asimilacije in prilagoditve za Fordove delavce. Ford je svojo pet-dolarsko dnevno plačo iz 1914 pogojeval tudi s kulturnimi normativi. Da so prišli v obzir, so morali biti ljudje ne le »vzorni« (tj. disciplinirani) delavci v tovarni, temveč so nadzirali Fordovi inšpektorji tudi njihovo osebno in družinsko življenje, preverjali njihovo moralo, pivske navade itd.[15]

Podrobno razčlenjevanje dela, ki je označevalo ameriški monopolni kapital, v Angliji ni nastopilo v večjem obsegu do konca tridesetih let. V angleški industriji so prevladovali še naprej kvalificirani in vajeniško izučeni delavci. Ohranjal se je ponos do dela in pojmovanje »poštenega dnevnega zaslužba za pošteno dnevno delo«. Kolektivni odpor, do katerega je tudi prihajalo, se ni nanašal toliko na probleme prilagajanja, kot na mezde in neposredno na nadzor nad proizvodnimi obrati. Spet drugače kot v Združenih državah, je razvijala welfarizem v Angliji država (čeprav se je tu in tam ohranjal stari filantropski kapitalizem, kot na primer v Morrisovi tovarni avtomobilov v Oxfordu ali v Cadburyjevi tovarni čokolade v Birminghamu). V obdobju pred drugo svetovno vojno je bila welfaristična vloga države v zagotavljanju omejenega varstva v časih brezposelnosti in za starost, in v izboljševanju fizičnih sposobnosti delavcev z različnimi sistemi zdravstvenega varstva. »Družbena tovarna« je, skratka, nastajala v Angliji počasneje kot v Združenih državah, in ne z intenzivnostjo značilno za Fordove kulturne normative. Iz obdobja med obeme vojnama pa izvirajo tudi pričetki politike premeščanja delavskih družin v kulturno sterilna, brezosebna stanovanjska naselja ob robovih industrijskih mest. Te projekte »mestne (javne) stanovanjske izgradnje« so pogosto locirali v bližino »industrijskih con«, v katerih je bazirala nova »lahka« industrija s procesi masovne proizvodnje, kamor so preusmerjali delavce, ki so zapuščali stagnirajoče primarne panoge (premog, jeklo, ladjedelništvo, tekstil).

Najpomembnejši prispevek angleške države procesom prilagajanja po 1945 je bil v razvijanju ideologije »brezrazrednosti«. Čeprav so propagirale to ideologije vse glavne politične stranke, je posebno pomembna vloga laburistične stranke, ki je dala »socializmu« vsebino politike welfaristične države/države blagostanja, politike dvigovanja življenjske ravni in omejene državne intervencije v akumulacijo kapitala za »splošno družbeno dobro«. V tem smislu je utemeljila »socializem« preprosto v samih kapitalističnih proizvodnih odnosih.

S propagiranjem idej o enakih možnostih, idej državljanskega ponosa in delavnosti, možnosti družbene mobilnosti v domnevno brezrazredni družbi, si je prizadevala kapitalistična in državna mitologija upravičevati nenehno frustriranje, dolgočasje in brutalnost dela v proizvodnji. V meri, v kateri postane ta ideologija sestavni del notranjega determiniranja proletarske zavesti, je zmanjšana sposobnost delavskega odpora. Kapitalistične ideologe pa presenečajo prav danes pomembne nove oblike odpora proti prilagajanju

Prilagajanje: kapitalov nerešeni problem

Zadrževanje problema prilagajanja v zrelih kapitalističnih družbah je zbegalo akademske zagovornike kapitalističnega industrijskega reda. V široko citirani raziskavi komparativne industrializacije, so kapitalov optimistični scenarij najmočneje izrazili Clark Kerr in njegovi sodelavci. Po njihovem mnenju so bile divje stavke, absentizem, zapuščanje delovnega mesta, nasilje, postopanje, razbijanje strojev, kraja, uporaba narkotikov, fenomeni *zgodnje* industrializacije, ki so v zrelih industrijskih sistemih postopoma izginili.[16] Prav te oblike boja – prizadevanja proletariata upreti se kapitalistični delovni etiki – pa so tiste, ki danes zaskrbljujejo kapitaliste. Pogajanja o mezdah in sindikalistične stavke, kar je tvorilo po mnenju mnogih edine preostale oblike delavskega odpora, odstopajo mesto problemom delavske mobilnosti, neposlušnosti in »neslučajnih« nezgod. V Združenih državah so znašale stopnje delavske fluktuacije, kot opozarja Braverman, v poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih pri Fordu in Chryslerju povprečno 25–30 odstotkov, in celo 100 odstotkov letno v enem od Fordovih obratov. V Angliji so bile stopnje delavske fluktuacije v kamionskih in avtomobilskih oddelkih Forda 40 odstotkov in 50 odstotkov, medtem ko zaznamujejo za absentizem naši lastni raziskovalci dnevne stopnje 5 in 10 odstotkov v montažnem obratu International Harvesterja v Doncasterju v Angliji.

Zadrževanje oblik delavskega odpora kot so absentizem, delavska mobilnost, neposlušnost in sabotaža, na kar smo opozarjali skozi tukajšnjo razpravo, temelji v današnjih zahodnih industrijskih družbah, kot kaže, prvenstveno na dveh segmentih proletariata – na mladih in na tujih delavcih. Tudi bežen pogled na statistike o teh oblikah boja v mnogih deželah zrelega kapitalističnega sveta odkrije, da prevladujejo v tem odporu mladi in tuji delavci. Že omenjeni lordstownski upori v zgodnjih sedemdesetih letih so bili v prvi vrsti upori mladih in priseljenih appalachijskih delavcev. V Italiji je sledilo »vroče poletje« 1969 akcijam mladih priseljencev z juga v Fiatovih tovarnah. V Angliji so eksplozijo neposlušnosti, sabotiranja in absentizma v Fordovih obratih v Halewoodu in Dagenhamu v zadnjih nekaj letih, kot kaže, povzročili mladi beli in karibski delavci.[17] Posebej velja tudi omeniti, da je znano in zelo propagirano prizadevanje kapitalizma, »humanizirati« proces proizvodnje – timsko delo v avtomobilski proizvodnji, ki ga je uvedel švedski Volvo – izšlo iz nujnosti zajeziti absentizem. Kot poudarja Robert Taylor, je prisilila Volvo k reformi delovnega procesa ekonomska nujnost, ne prosvetljeni altruizem. V poznih šestdesetih letih je letno zapuščala podjetje polovica delavcev; vsak dan so v katerem od oddelkov manjkali trije od desetih. Družba je morala zaposlovati 800 »rezervnih« delavcev, in uvažati skoraj polovico svojih delavcev iz Turčije, Jugoslavije in Grčije. Prizadevanje za bolj človeško delovno okolje in za vzdušje majhne delavnice, je bilo torej neposredna posledica neu-

speha, prilagoditi delavce zahtevam taylorskih in fordovskih metod v avtomobilski proizvodnji. Kljub »širjenju delokrogov« pa je absentizem pri Volvu še vedno precejšen.[18]

Vzporedno z uvajanjem tujih delavcev v proizvodnji v razvitih državah (navadno na najbolj zahtevna, nevarna, slabo plačana in umazana dela), nastaja v perifernih kapitalističnih državah novi proletariat. Tukaj je pred kapitalom naloga na novo ustvariti in podrediti si potrebno množico prilagojene delovne sile – naloga, ki je v zadnjem času še toliko bolj nujna zaradi tendence kapitala, posebno transnacionalnega kapitala, da se seli v področja poceni delovne sile. Vzpostavitev izvozno usmerjenih industrijskih sektorjev v revnih deželah (na primer v severni Mehiki, na Taivanu, Mauritiusu, v Hong Kongu, Singapurju in Južni Koreji) je postavila na dnevni red programe prilagajanja, primerljive s tistimi iz obdobij zgodnje industrializacije v Angliji in Združenih državah. Nacionalne buržoazije dežel Tretjega sveta, običajno osredotočene okrog trgovskega ali državnega kapitala, so v teh prizadevanjih za podreditev domačega delavskega razreda pogosto trdno povezane z mednarodnim kapitalom. V propagandnih materialih, ki vabijo transnacionalni kapital na posamezne lokacije v perifernih državah, vladajoči razredi teh držav dobesedno tekmujejo med seboj v prikazovanju potlačenega delavskega protesta. Singapurska vlada je grobo zatrla delavske sindikate, neka uradna brošura mauritijske vlade pa ponuja »ugodno delavsko zakonodajo v službi ciljev izvozno usmerjene industrije.«

Medtem ko je del kapitala iz metropol prebegnil v področje poceni delovne sile, delno tudi zaradi razrednega boja delavcev metropol, so postali drugi deli zahodnega kapitala izredno odvisni od učinka uvoza tujih delavcev na pocenitev proizvodnje in na znižanje stroškov reprodukcije dela v razvitih državah. Z rasizmom in pravnimi restrikcijami zaposlovanja, bivanja, družinskih in državljanskih pravic, se postavljajo tuji delavci izven pravic, ki veljajo za organizirani domači proletariat (kot v Nemčiji, Švici, Franciji in vse bolj v Angliji). Na videz so tu vse prednosti na strani kapitala, a je koriščenje tujih delavcev postavilo evropski kapital ponovno pred problem podreditve in prilagoditve delavskega razreda prve generacije.

Kot sta nedavno prikazala Berger in Mohr, pojmovanja tujih delavcev o življenju v skupnosti, o delu in igri, njihovo pojmovanje dela in časa ne sovpada z zahtevami industrijske proizvodnje v urbanem okolju. Izraženo s terminom, ki smo ga prevzeli, manifestirajo tuji delavci delavsko proti-kulturo. V Združenih državah, deželi ki je gotovo bolj izurjena v tehniki prilagajanja, se med priseljenci in rasnimi manjšinami v getih prav tako ohranjajo delavske proti-kulture. Vsaj za Afro-Američane bi mogli dokazovati, da sta rasizem in nezaposlenost skupaj pospešila delavsko proti-kulturo – ruralno v izvoru, a kreativno prilagojeno zahtevi preživetja v mestnem getu.[19] Za Anglijo nakazujejo naše lastne (Hendersonove) raziskave, da ohranjajo tudi karibski delavci druge generacije isto značilno reagiranje na tovarniško delo.

Po kratkem opisu primerov delavcev Tretjega sveta, tako v perifernih kot v razvitih sektorjih kapitala, preostane še primer mladih belih delavcev. Tem delavcev je degradacijo dela in razpadanje starejše delavske skupnosti kompenzirala obljuba osebne sreče v blagovni potrošnji. Prizadevanja za kanaliziranje presežne proizvodnje s posebno organizacijo sfere potrošnje (z reklamo itd) se usmerjajo po Drugi svetovni vojni v veliki meri k mladim delavcem. Po dolgih letih zatiranja hedonistične komponente delavske kulture, kot so narekovale zahteve proizvodne učinkovitosti, mora kapital sedaj spodbujati *zasebni* hedinizem a kolektivno (na delovnem mestu) vzdržnost. Medtem ko so se starejši

proletarci, kot kaže, uspeli prilagoditi shizofreniji te dvojice protislovnih zahtev, so razvili mladi delavci vrsto kulturnih stilov (v Angliji, na primer, Teds, Mods, Rockers in Skinheads) v smislu *kolektivnega* hedonizma, ki je stalna grožnja delovnemu procesu. Delovno mesto je postalo prizorišče »iger«, ki vključujejo sabotažo in nebrzdano sproščanje, medtem ko je na delu vsakdanje tudi zatekanje k narkotikom (posebno v Združenih državah).

Kultura mladih delavcev ni proprosto varianta nekakšne »brezrazredne« kulture mladih. Različni stili in rituali mladih delavcev predstavljajo posebne artikulacije splošne delavske kulture, katere ena od komponent je iskanje kolektivne identitete, ki jo je spodkopal kulturni razkroj.[20] Kolektivna identiteta je seveda utemeljena delno na potrošnem blagu (motorji, avtomobili, rock glasba, oblačila), delno pa na barčkih, disco klubih in »sobotnih« lokalih, ki so postali funkcionalni ekvivalenti gostilnam, pivnicam, beznicam in igralnicam tradicionalne delavske kulture.

Vzporedno z odporom proti privatizaciji se je oblikoval odpor proti avtoriteti v tovarni (in drugje).[21] Središčno mesto tega odpora je postala šola. Prikrita funkcija šolskega sistema je socializacija neuspeha, ki jo vceplja v otroštvu in letih odraščanja. »Pokroviteljski« izobraževalni sistem, utemeljeni na elitistični filozoviji izobraževanja – kot v Angliji – vključujejo formalne mehanizme za posredovanje neuspeha (nadzor, izpiti), ki dopoljnujejo neformalno, medosebno komunikacijo neuspeha v odnosu med učiteljem in učencem. V Združenih državah, kjer je filozofija izobraževanja bolj populistična, je formalno posredovanje neuspeha manj pomembno kot v Angliji; ameriški šolski sistem pa je v proizvodnji neuspehov prav tako učinkovit, kot katerikoli drug sistem v kapitalističnem svetu.[22] Če upoštevamo ključno vlogo šole v procesu prilagajanja, še posebno po Drugi svetovni vojni, sploh ne preseneča naraščanje odpora proti avtoriteti v šoli. Za nas je večjega pomena prenašanje odpora, ki so ga razvili učenci in študenti delavskih družin, na delovna mesta v proizvodnji, čeprav v nekoliko drugačnih oblikah.[23] Odpor do avtoritete, sabotaža, zamujanje in absentizem po vsem sodeč naraščajo, posebno med mladimi delavci, tudi v obdobju ekonomske krize in razširjene brezposelnosti.

Zaključek

Poskušali smo prikazati, zelo na splošno, zakaj se prilagajanje še naprej ohranja kot problem za kapitalistični način proizvodnje. Spreminjanje procesa dela je bilo pogosto namenjeno premagovanju odpora delavcev do industrijske delovne etike. Enako pomembno kot »zunanje navajanje« s strani kapitala in države, ki deluje v obrambi skupnih interesov kapitala, je bilo »notranje determiniranje« na ravni družbenih institucij, kulture in ideologije. Čeprav smo se poslužili vrste zgodovinskih in komparativnih primerov, nas zanima posebno današnje ponovno oživljanje odpora do kapitalističnega prilagajanja. Dialektika odpora in prilagajanja se odvija na delu in na kulturni ravni, v sferah produkcije in reprodukcije. Kapital še ni dobil bitke za prilagajanje, čeprav uspevajo progresivni segmenti dominirajočega interesa vse bolj in bolj spretno prikrivati svoje postopke prisvajanja presežne vrednosti. Medtem ko manifestirajo odpor v tej ali oni obliki vsi delavci, velja posvetiti posebno pozornost boju delavcev Tretjega sveta v perifernih in razvitih državah, in pa kulturni rekompoziciji in delovnemu protestu mladih delavcev metropol.

* Jeff Henderson and Robin Cohen: »Capital and the Work Ethic«, *Monthly Review*, November 1979.

* Young Men's Christian Association

AVTORJEVE OPOMBE K ČLANKU:

[1] Daljša verzija tega teksta, ki vključuje bolj podrobno navajanje zgodovinskih izkušenj ameriških in angleških delavcev, ter analizo vloge družine in skupnosti v procesu prilagajanja, je na razpolago v *Papers in Urban and Regional Studies*, No. 3 1979 (Centre for Urban and Regional Studies, University of Birmingham, Birmingham, England). Jeff Henderson je raziskovalni sodelavec v Centre for Urban and Regional Studies, University of Birmingham. Robert Cohen je profesor sociologije, University of the West Indies, Trinidad, in urednik *Peasants and Proletarians: The Struggles of Third World Workers* (Monthly Review Press, 1979).

[2] H. Braverman, *Delo in monopolni kapital*, 6. poglavje, v tukajšnjem prevodu.

[3] H. Lefebvre, *The Survival of Capitalism* (London: Allison and Busby, 1976).

[4] Glej R. Sandbrook and R. Cohen, eds., *The Development of an African Working Class* (London: Longman, 1975); in P.C.W. Gutkind, R. Cohen, and J. Copans, eds, *African Labor History* (Beverley Hills: Sage, 1978).

[5] C. van Onselen, *Chibaro* (London: Pluto Press, 1976), p. 239.

[6] Glej E. P. Thompson, »Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism,« *Past and Present*, December 1967; S. Pollard, *The Genesis of Modern Management* (London: Arnold, 1965); M. Dubofsky, *Industrialism and the American Worker* (Arlington Heights: AHM Publiching Co., 1975); in H. Gutman, *Work, Culture and Society in Industrializing America* (New York: Knopf, 1976).

[7] S. Marglin, »What do Bosses Do?« v A. Gorz, ed., *The Division of Labor* (Hassocks: Harvester Press, 1976).

[8] Koristen opis o tem, kako so si delavci v neki delavnici »ponovno priborili« akordni sistem, je v D. Roy, »Quota Restriction and Gold Bricking in a Machine Shop,« *American Journal of Sociology* (March 1952). »Izmerjeno dnevno delo« se nanaša na sistem plačevanja, kjer se plačujejo delavci po uri, kjer pa se obseg proizvodnje določi s pogajanjem za delovno skupino (npr. za delavce za istim tekočim trakom) za osemurno trajanje. IDD predpostavlja »znanstveno upravljanje,« akordni sistem ne.

[9] C. Babbage, *On the Economy of Machinery and Manufacturers* (London: Knight, 1838), p. 52. Andrewa Ure-a citira Marx v *Kapitalu*, I del (Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961), str. 494.

[10] K. Marx, *Kapital*, I del, str. 492–93.

[11] R. Ozanne, *A Century of Labor-Management Relations at McCormick and International Harvester* (Madison: University of Wisconsin Press, 1967); in E. Rothschild, *Paradise Lost: The Decline of the Auto-Industrial Age* (New York: Random House, 1973).

[12] Gutman, *op. cit.* Za navedene stopnje fluktuacije, glej D. Montgomery, »The ‚New Unionsm' and the Transformation of Workers' Consciousness in America,« *Journal of Social History* (Summer 1974), p. 514. Glej tudi G. Brown, Sabotage (Nottingham: Spokesman Books, 1977).

[13] Gutman, *op. cit.* Glej tudi C. Erickson, *American Industry and the European Immigrant* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957); in G. Korman, *Industrialization, Immigrants and Americanizers* (Madison: State Historical Society of Wisconsin, 1967).

[14] Korman, *ibid.* pp. 144–146.

[15] H. Beynon, *Working for Ford* (Harmondsworth: Penguin, 1973).

[16] C. Kerr et al., *Industrialism and Industrial Man* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960).

[17] Za Združene države, glej S. Aronowitz, *False Promises* (New York: McGraw Hill, 1973); in K. Weller, *The Lordstown Struggle* (London: Solidarity, 1974). Za Italijo, glej »Organizing at Fiat,« *Radical America*, September/October 1971. Za Anglijo, glej H. Beynon, *op. cit.*; in F. Gambino, *Workers' Struggles and the Development of Ford in Britain* (London: Red Notes Pamphlet, 1976).

[18] R. Taylor, »The Volvo May of Work,« *New Society*, April 15, 1976.

[19] Glej na primer J. Berger and J. Mohr, *A Seventh Man* (Harmonsworth: Penguin, 1975); in R. Blauner, *Radical Oppression in America* (New York: Harper and Row, 1972).

[20] G. Murdock and R. McCron, »Youth and Class: The Career of a Confusion,« v G. Mungham and G. Pearson, eds., *Working Class Youth Culture* (London: Routledge and Kegan Paul, 1976).

[21] Nedavne angleške primere najdemo v *A Documentation of Class Struggles in 1974* (London: Big Flame, 1975.

[22] S. Bowles and H. Gintis, *Schooling in Capitalist America* (London) New York: Routledge and Kegan Paul (Basic Books, 1976).

[23] P. Willis, *Learning to Labour* (London) Lexington, Mass.: Saxon House (D. C. Heath, 1978).

Georg Lukacs

N. BUCHARIN: THEORIE DES HISTORISCHEN MATERIALISMUS*

Novo Buharinovo delo je dolgo želena sistematična strnitev historičnega materializma z marksističnega stališča. Ker v marksističnem taboru od Engelsovega »Antiduhringa« sem – izvzemši knjižico Plehanova – ni bilo poskušeno nič podobnega in je bila strnitev nauka prepuščena nasprotnikom marksizma, povečini takim, ki so ga razumeli le površno, bi bilo Buharinov poskus tudi tedaj treba s simpatijo pozdraviti, če bi bilo njegovi metodi in njegovim rezultatom treba še več očitati, kot se mora zgoditi v tehle vrsticah. Zakaj priznati je treba, da se je Buharinu posrečilo spraviti vsa pomembna vprašanja marksizma v enotno-sistematično povezavo, ki je – v glavnem – marksistična; dalje, da je prikaz vsepovsod jasen in lahko razumljiv, tako da se zdi, da knjiga dobro izpolnjuje svoj namen biti *učbenik*.

Ta Buharinov cilj, napisati splošno razumljiv učbenik, mora kritika pripraviti k prizanesljivosti nasproti njegovim rezultatom, zlasti če se nanašajo na področja, ki so nekoliko vstran. Ta cilj in pa težava, da bi se v Rusiji oskrbel s potrebno literaturo, opravičuje, da Buharin v obravnavi umetnosti, literature in filozofije črpa skoraj vselej iz drugih virov in da rezultate zadnjega raziskovanja povečini pušča vnemar. Nevarnost, ki nastaja iz tega, pa se stopnjuje s tem, da Buharin v hotenju napisati splošno razumljiv učbenik nagiba k temu, da *probleme same vse preveč poenostavlja*. Njegov prikaz postane tako sicer zelo svetel in prozoren, hkrati pa v mnogih ozirih zabrisuje in zakriva povezave, namesto da bi jih dejansko pojasnil. Simplificirajočega prikaza, ki ne sloni na poenostavitvi problema in rezultata samega, pa nikoli ne moremo priznati – tem manj, ker se ta tendenca poenostavljenja pri Buharinu ne omejuje na bolj oddaljene ideološke tvorbe, temveč vdira tudi v centralnejša vprašanja. Tako izvaja recimo Buharin, kako natančna vzporednost da obstoji med hierarhijo in razmerji gospostva v ekonomski strukturi produkcije na eni strani in takimi razmerji v državi na drugi strani (str. 168–170), in končuje s pripombo:

»Tu torej vidimo, da zgradba državnega aparata samega zrcali ekonomsko zgradbo, to se pravi, *isti razredi stoje* na istih mestih.«

To je kot tendenca razvoja nedvomno res. Res je tudi, da trajno in ostro protislovje med obema hierarhijama ponavadi pelje k revolucionarnemu prevratu. Nasproti konkretni zgodovini pa je Buharinova formulacija preveč poenostavljajoča, shematična. Zakaj čisto mogoče je, da ravnotežje ekonomskih sil med konkurirajočimi razredi začasno da nastati državnemu aparatu, ki ga noben od obeh razredov dejansko ne obvladuje (čeravno je ta prisiljen v raznotere kompromise z njima), ki tedaj nikakor enostavno ne zrcali njune strukture. To velja recimo za absolutno monarhijo na začetku novega veka. Dalje je mogoče, da en razred ekonomsko pride na oblast, ne da bi zmogel državni aparat povsem prilagoditi svojim potrebam, mu vtisniti svoj razredni pečat. Mehring je za Nemčijo prepričljivo pokazal, kako je buržoazija iz strahu pred proletarsko pomočjo pri meščanski revoluciji, pa celo pri energičnem boju za meščanske reforme, ravno v času svojega najmočnejšega ekonomskega vzpona državni aparat prepustila junkerjem in mirno gledala, da je v njem naprej obstajal fevdalno-absolutistični oblastniški red. Kajpada učbenik vseh teh vprašanj nikakor ne more v njihovi konkretni širini. Da pa manjka celo namig na pomembnost takšnih odstopanj od sheme, pa dela Buharinov prikaz nekoliko dvomljiv. Plehanov in

Mehring sta v specialnih raziskavah pogosto pokazala, kako je popularizirajoč prikaz mogoče združiti z znanstveno temeljitostjo v obravnavi problema. Buharin, ki jemlje nase res času primerno in pomembno nalogo strniti vse probleme marksizma, pada v več ozirih pod višino raziskovalne ravni, ki sta jo onadva dosegla.

Vendar se ne bomo zadrževali pri posameznostih. Zakaj mnogo pomembneje kot takšne naglote in spodrsljaji je, da Buharin v nekaterih ne bistvenih točkah odstopa od prave tradicije historičnega materializma, ne da bi pri tem imel stvarno prav, ne da bi presegel že doseženi nivo svojih najboljših predhodnikov, pa tudi ta nivo dosegel. (Samo ob sebi se razume, da Buharinov dosežek, ki je celo v svojih napakah vreden upoštevanja, vselej merimo ob najboljših tradicijah marksizma; običajni vulgarizatorji tu ne pridejo v obzir niti kot primerjalni objekti.) Ta ugotovitev se v prvi vrsti nanaša na uvodno filozofsko poglavje. Buharinov stav pride tu v res sumljivo bližino z meščanskim (z Marxovimi besedami: zročim) materializmom. Ker sta – da o Marxu in Engelsu sploh ne govorimo – recimo Mehring in Plehanov kritizirala ta nauk, ostra razmejitev njegove nezmožnosti zapopasti zgodovinski proces, specialna ukrojenost historičnega, dialektičnega materializma na zgodovino, vse to kot da za Buharina sploh ne obstoji. Saj je razumljivo, da je, potem ko so vsi »idealisti« od Bernsteina do Cunowa stvarno jedro marksizma spremenili popolnoma v nasprotje, tu nastopila – konec koncev zdrava – reakcija. Ampak Buharin v svojih filozofskih razglabljanjih – molče in ne da bi jim privoščil vsaj ovrženje – odstranjuje vse elemente iz marksistične metode, ki izvirajo iz klasične nemške filozofije. Hegla pač tu in tam epizodično omenja; do bistvenega pretresanja diference med njegovo dialektiko in Marxovo pa nikjer ne pride. In zelo značilno pove o Feuerbachu le to, da je z njim »stvar prišla naprej«, »vplival je na Marxa in Engelsa, ki sta dala najpopolnejšo teorijo materializma« (str. 56).

Problem odnosa Feuerbachovega humanizma do materialistične dialektike se sploh ne obravnava.

To točko smo posebej podčrtali, ker je iz nje moč razumeti najbolj bistvene napake Buharinovega pojmovanja historičnega materializma. Buharinova teorija, zelo približana meščanskemu – naravoslovnemu – materializmu zadobi s tem tipus »science« (po francoski rabi besede), in v svoji konkretni uporabi na družbo in zgodovino zabriše zategadelj včasih tisto odločilno v marksistični metodi: *zvesti vse fenomene ekonomije* in »sociologije« *na družbene odnose ljudi med seboj.* Teorija zdobi akcent napačne »objektivnosti«: postane fetišistična. Ta ostanek nerazrešene rečevnosti (Dinghaftigkeit), napačne »objektivnosti« se najostreje izraža v obravnavanju vloge *tehnike* v družbenem razvoju. Buharin ji pripisuje vlogo, ki ji stvarno prav gotovo ne pritiče; in to počne na način, ki nikakor ne ustreza *duhu* dialektičnega materializma. (Da je moč najti citate Marxa in Engelsa, ki se jih *da* razlagati *tudi* v tej smeri, se razume samo ob sebi.) Buharin pravi: »Vsak dani sistem družbene tehnike *določa*[1] tudi sistem delovnih razmerij med ljudmi.« sr. 150.

Na str. 158 se šibkost menjave, prevladovanje naturalnega gospodarstva v starem veku opredeljuje kot nasledek šibkosti tehnike. Na str. 164 podčrtava:

»Zakaj, če se spremeni tehnika, se spremeni tudi delitev dela v družbi.«

Na str. 206 se izreka odvisnost »konec koncev« od tehničnega razvoja družbe, od »nivoja produktivnih sil« naravnost kot »temeljna zakonitost« itn. Prav očitno je, da nazadnje navedena identifikacija tehnike s produktivnimi silami ni ne pravilna ne marksistična. Tehnika je *del*, vsekakor zelo pomemben moment produktivih sil družbe, ni pa niti enostavno identična z njimi niti – kot se zdi, da

sledi iz prej navedenih Buharinovih stavkov – naposled ali vseskozi odločujoči moment preobrazbe teh sil. Da vsak poskus, videti v drugem principu kot pa v družbenem odnosu ljudi med seboj v produkcijskem procesu (in potemtakem v razdelitvi, konsumpcij itn.), torej v prav dojeti ekonomski strukturi družbe, temeljno določilo družbe z njenim razvojem, pelje v fetišizem, pripoznava Buharin sam. Tako kritizira recimo pojmovanje Cunowa, češ da je tehnika vezana na naravne pogoje, da nastopanje določenih surovin odloča o nastopanju določene tehnike (str. 132), tako ostro kot zadeto, tako da dokaže, da Cunow zamenjuje surovine z delovnimi predmeti, da pozablja, »da je nujna *ustrezna tehnika*, da bi drevesa, rude, vlakna itn. lahko igrala vlogo surovin... Vpliv narave v smislu priskrbovanja materiala itn. je *sam* produkt razvoja tehnike.« (str. 132–133). A kaj tega pravilnega in kritičnega stališča ni treba imeti tudi nasproti tehniki sami? Kaj domneva, da je razvoj družbe odvisen od razvoja tehnike, ni prav tako napačen »naturalizem« kot teorija Cunowa, ki se seveda konec koncev, četudi v nekoliko iztanjšani obliki, reducira na teorije »naturalizma«, da bi hotel spremembo pojasniti iz obstoječega (str. 133); zakaj tehnika se vendar v teku zgodovinskega razvoja spreminja. Pojasnjuje torej – formalnologično pravilno – spreminjanje iz variabilnega momenta. Vendar osamosvojena tehnika kot podlaga razvoja dela iz grobega naturalizma zgolj dinamično prefinjenega.

Zakaj tehnika je, če je ne pojmujemo kot *moment* vsakokratnega produkcijskega sistema, če njenega razvoja ne pojasnjujemo iz razvoja *družbenih* produktivnih sil (namesto da bi pojasnjevali te), prav takšen ljudem transcendentno zoperstavljen fetišističen princip kot »narava«, kot klima, okolje, surovine itn. Da na vsaki določeni stopnji razvoja produktivnih sil spet vzvratno vpliva na produktivne sile razvoj tehnike, ki ga te določajo, o tem kajpada nihče ne bo dvomil. Buharin poudarja to z ozirom na vse ideologije (tu sledi pomembnim metodičnim pobudam starega Engelsa); ne gre pa, je stvarno nepravilno in nemarksistično jemati tehniko iz vrste ideoloških form in ji dodeljevati nasproti ekonomski strukturi družbe samostojno bivanje.

To je stvarno netočno, kajti zelo pomembne spremembe *smeri* tehnike, ki so, čeravno morebiti ne neposredno, vendar postale odločilne za družbeni razvoj, se spričo tega ne dajo pojasniti. Tako recimo razloček med tehniko starega veka in tehniko srednjega veka. Zakaj, naj bi bila tehnika srednjega veka še tako primitivna v svojih *rezultatih*, naj je pomenila v še tako mnogih ozirih nazadovanje nasproti nekaterim tehničnim *dosežkom* starega veka: *princip* srednjeveške tehnike vendarle pomeni nadaljnji razvoj: namreč racionalizacijo *opravljanja* dela v nasprotju s starim vekom, ko se je racionalizacija izključno usmerjala na delovni *rezultat* in je bilo opravljanje samo doseženo manj s tehnično racionalnostjo in bolj »po stranski poti socialnega nasilstva«.[2] Šele s tem pa so bile položene osnove za možnost moderne tehnike, kot to očivestno demonstrira Gottl na primeru vodnega mlina, rudnika, strelnega orožja itn. Podlaga te odločilne *spremembe smeri* tehnike pa je sprememba ekonomske strukture družbe: sprememba delovnih možnosti in delovnih pogojev. Nezmožnost za antiko, da bi obdržala socialno podlago svoje produkcijske organizacije, roparstvo na neizčrpnem suženjskem materialu, je bila čisto gotovo bistveno soodločilen vzrok gospodarskega zloma, nujnosti nove ekonomske organizacije družbe, katere osnove so bile ustvarjene ravno v srednjem veku. Da je recimo vzporedno obstajanje sužnjev in svobodnega dela v antiki preprečevalo razvoj cehov in s tem razvoj modernega mesta – spet v nasprotju z orientom v antiki – je prepričljivo pokazal Max Weber.[3] Srednji vek je začel svojo ekonomsko organizacijo v popolnoma nasprotnih *družbenih* pogojih (pomanjkanje delovnih moči itn.), kar je potem v bistvu povzročilo spremembo

smeri tehnike. Če torej Buharin (str. 153) izvaja: »Ob drugi tehniki bi bilo suženjstvo nemogoče: sužnji ruinirajo komplicirane stroje in suženjsko delo se ne izplača«, tedaj postavlja vzročno povezavo na glavo. Ni nepopoln razvoj tehnike omogočal suženjstva, temveč narobe suženjstvo kot vladajoča delovna oblika je omogočalo racionalizacijo delovnega *procesa* in – s tem posredovano – nastanek racionalne tehnike. Modifikacije, ki nastanejo, če obravnavamo suženjstvo kot – relativno izoliran – moment v okolju, ki sloni v svetovnem merilu bistveno na mezdnem delu, ne spadajo sem.[4]

Še kasneje se pokaže sprevrnjenost te povezave, če se ozremo na prehod od srednjeveške produkcije k modernemu kapitalizmu. Marx izrecno poudarja, da prehod od cehovskega rokodelstva k manufakturi ni pomenil nikakršnega prevrata tehnik: »Glede na produkcijski način sam, se manufaktura komaj kaj drugače loči od cehovske rokodelske industrije kot po večjem številu delavcev, ki jih istočasno zaposluje isti kapital. Delavnica cehovskega mojstra je le razširjena. Razloček je torej spočetka zgolj kvantitativen.«[5] Preobrat v kvaliteto se zgodi s tem, da so s tem ustvarjeni kapitalistična delitev dela, razmerja kapitalističnega gospostva v obratu, socialni pogoji množičnega konsuma (razkroj naturalnega gospodarstva) itn. Šele potem so dane *socialne* predpostavke za moderno strojno tehniko; ta nastane kot *sad* stoletja trajajočega procesa družbenega prevrata; je krona in dopolnitev, ne pa porajajoči vzrok modernega kapitalizma. Nastopa, ko so ustvarjeni njeni družbeni poprejšnji pogoji, ko so primitivne oblike manufakturnega kapitalizma zašle v dialektična protislovja, t.j. ko »ozka tehnična baza« manufakture »na določeni razvojni stopnji« pride »v protislovje s produkcijskimi potrebami, ki jih je sama ustvarila«.[6] Da *potem* tehnični razvoj izredno pospešuje ekonomskega, se razume samo ob sebi. Ampak tako nastajajoče *vzajemno učinkovanje* nikakor ne odpravlja stvarne, zgodovinske in metodične prioritete ekonomije pred tehniko. Tako recimo izvaja Marx:[7] »Vsa ekonomija, ki izvira iz koncentracije produkcijskih sredstev in njihove masovne uporabe . . ., izvira tedaj prav tako iz družbenega značaja dela, kot presežna vrednost iz presežnega dela vsakega posameznega delavca, obravnavanega zase in izolirano.«

Pri tem vprašanju smo se malce spustili v nadrobnosti. To smo morali zaradi *metodične* pomembnosti tega vprašanja. In njegova pomembnost ne sloni le na tem, da je tu beseda o osrednjem problemu marksizma, temveč tudi na tem, da je Buharin prav tu postal žrtev svojega napačnega metodičnega stališča. Prej smo opozorili na njegov poskus, da bi iz dialektike naredil »science«. Ta tendenca se znanstvenoteoretsko izraža v tem, da bi rad, da bi marksizem pojmovali kot »občo sociologijo« (str. 7–8). Tu pa njegova naravoslovčujoča tendenca zahaja v nerešljivo protislovje z njegovim – često pravilnim – dialektičnim instinktom. Engels je dialektiko reduciral »na znanost o občih zakonih gibanja tako vnanjega sveta kot človeškega mišljenja«.[8] S tem je v skladu obča stran Buharinove teorije o sociologiji kot »metodi za zgodovino«. Vtem ko pa pri njem – kar nujni sledi iz njegovega naravoslovnega stava (Einstellung) – ta sociologija ne ostaja čista metoda, temveč se razvije v lastno znanost, ki išče specialno vsebinsko izpolnitev, zaide v protislovje z zgodovinskim bistvom svoje materialne podlage. Kajti dialektika se lahko odpove *specialni* vsebinski izpolnitvi: saj je usmerjena na celoto procesa zgodovine, katerega individualni, konkretni, nikdar se ne ponavljajoči momenti ravno v nepretrgani menjavi svoje predmetne strukture razodevajo svoje dialektično bistvene poteze in s tem kot *totaliteta* postanejo področje izpolnitve dialektike. Nasprotno mora »science«-asta obča sociologija dajati tudi lastno *specialno* vsebinsko izpolnitev, lastne obče zakonitosti, če noče odpraviti

same sebe, postati gola spoznavna teorija. Buharin tu dokaj neodločno omahuje. Na eni strani jasno vidi, da družbe »nasploh« sploh ni (str. 270); iz tega pa ne zna potegniti nujnih sklepov, ker historična variacija zanj predstavlja teoretsko (uporabe njegove teorije so dostikrat mnogo boljše kot teorija sama) le »neko historično *ogrinjalo«*[9], *»uniformo« (prav tam). Na drugi strani poskuša (str. 8) ločiti »teorijo« in »metodo« drugo od druge in ju vendar obravnavati kot enotno znanost – naloge, ki mora spričo nejasno zastavljenega vprašanja že vnaprej biti nerešljiva. In do dna napačna teorija o prioriteti tehnike, ki smo jo analizirali, ravno ni nič drugega kot vsebinska izpolnitev obče sociologije, ki jo terja Buharin: ne kak naključen spodrsljaj, temveč nujna posledica ne do kraja razjasnjenega izhodišča.*

Ta nejasnost se kaže skoraj povsod, kjer začne funkcionirati Buharinov pojem zakona. Na srečo Buharin pri svojih konkretnih analizah često pozabi na svoje teoretično izhodišče. Tako hoče iz »ravnotežja« in motenj le-tega znotraj določenih sistemov izpeljevati obče tipe zakonov tako za neorgansko in organsko naravo kot za družbo (str. 73–81). Tu sklopi Hegla z Marxom na ne preveč organičen način. Toda čeprav Buharin teoretično priznava le to, da postanejo povezave »najbolje razvidne *na primeru*[10] najbolj kompliciranega sistema, na človeški družbi«, pa pri konkretni analizi družbe na srečo pozablja to teorijo, tako da pogosto – nakljub svojemu temeljnemu stališču – pride do zelo zanimivih rezultatov. Temu se pridružuje, da razne »organične« itn. teorije družbe v njem izzivajo zdravo obrambo, ki se često izraža v zadetih kritičnih spoprijemih (recimo str. 31 isl.).

V ugotovitvi *spoznavnega cilja* sociologije pa prav debelo prihaja na dan ta Buharinova naravoslovna orientiranost. Takole izvaja: »Iz vsega tistega, kar je bilo tu prikazano, sledi, da je v družbenih vedah, *prav tako kot v prirodnih vedah,*[11] mogoče napovedovati. Zaenkrat ne moremo napovedati *trenutka,* ko bo nastopil ta ali oni pojav... To izvira iz tega, ker še ne razpolagamo s tako vednostjo o zakonih družbenega razvoja, da bi jih lahko izrazili v natančnih *številkah.* Ne poznamo *hitrosti* socialnih procesov, imamo pa možnost poznati njihovo *smer.«* (str. 44–45).

Buharin pa v svojem naravoslovnem predsodku (Voreingenommenheit) spregleduje, da med možnostjo spoznanja »številčnih dejstev« in pa spoznanja smeri ali tendenc ni subjektiven razloček razvojne stopnje našega spoznanja, temveč *objektivna kvalitativna diferenca predmetov samih.* To sta Marx in Engels sama vedno jasno spoznala. Modre in metodično zelo premišljene Engelsove pripombe[12] o metodični nezmožnosti, da bi neposredno sodobnost številčno eksaktno spoznali, bom omenil le mimogrede in opozarjam le na to, da Marx v nauku o poprečni profitni stopnji, ki je stvarno in metodično enako pomemben, začrtuje ostro metodično ločnico med posamičnim številčno fiksiranim »dejstvom« in družbenimi tendencami celotnega procesa. »Stalno fluktuirajoča tržna stopnja obresti – tako pravi – je v vsakem momentu dana kot fiksna količina, tako kot tržna cena blaga... Nasprotno *eksistira* občа profitna stopnja stalno le kot tendenca...«[13] In to pojmovanje tendenc razvoja, katerih značaj tendenc torej ne sloni zgolj na pomanjkanju našega spoznanja, temveč je utemeljen v bistvu predmetnosti družbenega dogajanja, na strukturi katerega pa je spet fundirana teoretična možnost družbenega delovanja, »prakse, ki revolucionira« dejanskost, korak za korakom ponavlja in podčrtuje nihče manjši kot Lenin. Tako recimo v svoji kritiki brošure Juniusa,[14] ki ob tezi: da so v veku imperializma nacionalne vojne nemogoče, ostro podčrtuje nemarksističnost takšne teze. Poudarja, da je to zelo neverjetno; ampak analiza razvojnih tendenc nikoli ne more izkazati abso-

lutne nemožnosti. S tem ožigosa problem spoznanosti »trenutka« že vnaprej za metodično nemožnost. Še ostreje poudarja to metodično nemožnost v govoru na II. kongresu komunistične interpacionale o mednarodnem položaju:

»Tu moramo predvsem omeniti dve široko razširjeni zmoti...; so revolucionarji, ki skušajo dokazati, da ni izhoda iz položaja. To je napaka. Brezpogojno brezizhodnega položaja ni... Poskus, da bi vnaprej »dokazali« »brezpogojno« brezizhodnost, je prazno drobnjakarstvo ali pa igra s pojmi in besedami.« Dejanski dokaz tega ali drugega vprašanja lahko prinese le izkušnja, le praksa.[15]

Na Marxa, Engelsa in Lenina se tu nismo sklicevali kot na »avtoritete«. Pokazati smo hoteli le, da se spoznavni cilj Buharinov odceplja od poti velike plodne tradicije historičnega materializma, ki pelje od Marxa in Engelsa čez Mehringa in Plehanova k Leninu in Rozi Luxemburg. (Mimogrede, zelo je obžalovati, če ravno je iz Buharinovega metodičnega stališča vseskozi razumljivo, da Buharin temeljnih ekonomskih teorij Roze Luxemburg sploh ne upošteva.) Zakaj stvarna, poglobljena analiza tega spoznavnega cilja samega bi segla prek okvirov tele recenzije. Pri taki diskusiji bi bilo treba pokazati, da vsa filozofska utemeljitev Buharinove teorije vztraja na stališču »zročega« materializma, da, namesto da bi naravoslovje in njegovo metodo podvrgel zgodovinskomaterialistični kritiki, t.j. ga zapopadel kot produkte kapitalističnega razvoja, uporablja njegovo metodo nepremišljeno, nekritično, nehistorično in nedialektično za spoznanje družbe. Takšna kritika pa, ki ima dobra predhodna dela v Plehanova delih o Holbachu, Helvetiju in Heglu, ne spada sem. Tu naj bi predstavili le tiste *posledice* Buharinovega stališča, ki zmorejo skaliti njegove konkretne družbenoznanstvene rezultate ali jih usmeriti v napačno smer.

Tudi tako omejena kritika se ni mogla spustiti v vse nadrobnosti. Morala se je zadovoljiti s tem, da je pokazala metodični vir teh zmot. Da Buharinova knjiga nakljub vsem tem napakam predstavlja zaslužen poskus strniti rezultate marksizma sistematično in splošno razumljivo, smo že podčrtali. Naj pa to na koncu še enkrat poudarimo in hkrati izrazimo upanje, da bo pri kasnejših izdajah ocenjevane knjige odstranjenih karseda mnogo izmed njenih napak in bo kot celota povzdignjena na raven svojih – mnogih – posrečenih partij.

Prevedel dr. Božidar DEBENJAK

Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, hrsg. von Carl Grunberg, Leipzig 1925, XI str. 216–224.

* N. Bucharin: Theorie des historischen Materialismus. Gemeinverständliches Lehrbuch der marxistischen Soziologie, Hamburg 1922. Verlag der Kommunistischen Internationale, X + 372 str. (Teorija historičnega materializma. Splošno razumljiv učbenik marksistične sociologije, Hamburg 1922. Založba Komunistične internacionale.)

[1] Podčrtal jaz.

[2] Prim. Gottl: Wirtschaft und Technik. Grundriss der Sozialoekonomie, II, str. 236–239.
[3] Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Sozialoekonomie, III, str. 584–585.

[4] Prim. o tem Marxove pripombe (Beda filozofije, str. 93–94) o suženjstvu na jugu Združenih držav, pri čemer pa je čisto tehnični moment prav tako le moment družbenoekonomskega celokupnega procesa.
[5] Kapital, izdaja 1919, I, str. 286.
[6] Kapital I, str. 333.
[7] Kapital III/I, str. 53.

[8] Feuerbach, str. 38.
[9] Podčrtal jaz.

[10, 11] Podčrtal jaz.
[12] V uvodu (1895) k Marxovim »Razrednim bojem v Franciji«, Berlin 1911.
[13] Kapital III/I, str. 351; podčrtal jaz.

[14] Gegen den Strom, str. 419 isl.
[15] Protokol I. kongresa Komunistične internacionale, Dunaj 1920, str. 43–44 (nemške izdaje).

SINOPSISI

UDK: 330.138
teorija vrednosti, teorija presežne vrednosti, Eduard Bernstein, zgodovina kritike Marxovega ‚Kapitala'

Leo Šešerko: K zgodovini kritike Marxovega ‚Kapitala'

Časopis za kritiko znanosti 43–44/1981

Glavna značilnost kritik Marxovega ‚Kapitala' je, da v njem razviti pojem vrednosti razglašajo za »miselno abstrakcijo« nasproti dejanskosti. V tem se izraža padec pod Heglov miselni nivo in njegovo razumevanje neločljivosti mišljenja in dejanskosti, ki je v kritikah ‚Kapitala' izražen tudi kot denunciranje heglovskega načina raziskovanja v politični ekonomiji. Ta način rezoniranja je prodrl tudi globoko v delavsko gibanje in marksistično teorijo, začenja se z Eduarda Bernsteina označevanjem presežnega dela za zlo vseh dosedanjih zgodovinskih dob in se za zdaj zaključuje z Althusserjevim prekvalificiranjem Marxove teorije vrednosti zgolj v ‚teorijo branja'.

UDK: 330.138
Theory of value, theory of excessed value Eduard Bernstein, The History of Marx's »Capital« criticism

Leo Šešerko: On the History of Marx's »Capital« criticism

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

The main characteristic of Marx's »Capital« criticism is that the conception of value exposed in it is proclaimed to be a »mental abstraction« opposite to the actuality. This fact expresses the inclination beneath the Hegel's mental level and his understanding of the inseparability of ideas and actuality, in the criticism of »Capital« expressed also as the denouncement of Hegel's version of research in the political economy. This manner of consideration prevailed also deeply into the labour movement and the theory of marxism, beginning with the Eduard Bernstein's characterizing of exceeded labour as the evil of all the historical ages up to the present and ending for the time being with the Althusser's modification of Marx's theory of value over to the merely »théory of reading«.

UDK: 330.138
Werttheorie, Mehrwerttheorie, Eduard Bernstein, Geschichte der Kritik des Marxschen »Kapital«

Leo Šešerko: Zur Geschichte der Kritik des Marxschen »Kapital«

Časopis za kritiko znanosti 43–44/1981

Der Hauptzug der Kritiken des Marxschen »Kapital« ist, daß der darin entwickelte Wertbegriff zur »gedanklichen Abstraktion« gegenüber der Wirklichkeit erklärt wird. Darin äußert sich ein Abfall unter Hegels Denkniveau ind sein Verständnis der Unlösbarkeit von Denken und Wirklichkeit, was in den »Kapital«–Kritiken auch als Denunziation der hegelianischen Untersuchungsweise in der politischen Ökonomie zum Ausdruck kommt. Diese Art des Räsonnierens hat sich auch tief in die Arbeiterbewegung und die marxistische Theorie eingeschlichen. Sie beginnt mit Eduard Bernsteins Bezeichnung der Mehrarbeit als Übel aller bisherigen Geschichtsepochen und findet seinen einstweiligen Abschluß in Althussers Umqualifizierung der Marxschen Werttheorie in eine bloße »Theorie des Lesens«.

UDK: 330.138
théorie de la valeur, théorie de la plus-value, Edouard Bernstein, historique de la critique du Capital de Marx

Leo Šešerko: A propos de l'histoire de la critique du »Capital« de Marx

Časopis za kritiko znanosti 43–44/1981

La principale caractéristique des reproches adressés au Capital de Marx est que la notion de valeur qui y est développée est traitée d'abstraction de l'esprit, laquelle serait contredite par la réalité. Cela équivaut à tomber plus bas que le niveau de pensée de Hegel pour qui la pensée et la réalité sont inséparables. De même lorsque les critiques du »Capital« dénoncent l'approche hégelienne dans la façon d'étudier l'économie politique. Ce genre de raisonnement a également pénétré profondément dans le mouvement ouvrier et la théorie marxiste, en commençant par Edouard Bernstein quand il dénonce le sur-travail comme source de tous les maux des périodes historiques antérieures et en finissant pour le moment par la »requalification« althussérienne de la théorie de la valeur de Marx, érigée en simple »théorie de la lecture«.

UDK: 330.148:62.001.7
kapitalizem, delo, kapital, tehnologija

Franček Drenovec: Delo, kapital in proizvodna tehnologija

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Avtor primerja opis kapitalskega nadzora nad procesom dela v tehnoloških razmerah sodobnega kapitalizma, podan v Bravermanovi knjigi Delo in monopolski kapital, s prevladujočimi načini teorijskega predstavljanja razmerij realne podreditve dela kapitalu v marksistični ekonomiji. V teh predstavitvah je tehnološka vsebina procesa proizvodnje, ki utemeljuje realno oblast kapitala nad delom, interpretirana še vedno pretežno z relacijo proizvodna sredstva – delo, in razmerje eksploatacije z lastnino kapitala nad proizvodnimi sredstvi. Naslanjajoč se na Bravermanov opis in na Marxova lastna razmišljanja na mestih, ki niso posvečena izključno le strukturam tehnološkega sistema 19. stoletja, raziskuje tekst možnosti učinkovitejšega zajemanja tehnološkega aspekta procesa proizvodnje v politični ekonomiji.

UDK: 330.148:62.001.7
capitalism, labour, capital, technology

Franček Drenovec: Labour, capital and technology of production

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

The author compares the description of capitalist control over the labour process in technological conditions of contemporary capitalism, as shown by H. Braverman in Labor and Monopoly Capital, with the established ways of theoretical presentation of the real subsumption of labour under capital in marxist theoretical economy. In these interpretations the technological content of the process of production is still usually interpreted as a technical relation between labour and means of production, and the relations of exploitation correspondingly as deriving from capital's ownership of the means of production. Drawing from Braverman's description and from Marx's own commentary in passages not concerned exclusively with structures of 19th century technological systems of production, the text is an investigation of possibilities for a more effective interpretation of the technological aspect of the process of production in political economy.

UDK: 330.148:62.001.7
Kapitalismus, Arbeit, Kapital, Technologie

Franček Drenovec: Arbeit, Kapital und Produktionstechnologie

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Der Autor vergleicht die Beschreibung der Kapitalaufsicht über den Arbeitsprozeß in den technologischen Bedingungen des zeitgenössischen Kapitalismus, wie sie in Bravermanns »Arbeit und Monopolkapital« dargeboten wird, mit den vorherrschenden theoretischen Darstellungsweisen der realen Unterordnungsverhältnisse der Arbeit unter das Kapital in der marxistischen Ökonomie. In diesen Darstellungen wird der technologische Inhalt des Produktionsprozesses, der die reale Gewalt des Kapitals über die Arbeit begründet, noch immer vorwiegend mit dem Verhältnis Produktionsmittel – Arbeit interpretiert und das Ausbeutungsverhältnis mit dem Eigentum des Kapitals an den Produktionsmitteln. In Anlehnung an Bravermans Darstellung und an Marx' eigene Überlegungen an Stellen, die nicht ausschließlich den Strukturen des technologischen Systems im 19. Jahrhundert gewidmet sind, untersucht der Text Möglichkeiten einer effektiveren Erfassung des technologischen Aspekts der Produktion in der politischen Ökonomie.

UDK: 330.148:62001.7
Capitalisme, travail, capital, technologie

Franček Drenovec: Le travail, le capital et la technologie de la production.

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Comparaison de la description du contrôle exercé par le capitaliste sur le processus du travail dans les conditions technologiques du capitalisme contemporain donnée dans l'ouvrage de H. Braverman »Labor and monopoly Capital« (Travail et capitalisme monopoliste) avec les modes de présentation théorique les plus répandus des conditions de subordinaton effective du travail à l'égard du Capital dans la pensée économique marxiste. Dans ces modes de présentation l'aspect technologique du processus de production qui détermine le pouvoir effectif du Capital sur le travail continue à être conçu avant tout du point de vue du rapport existant entre les moyens de production et le capital et le degré d'exploitation comme une conséquence de la possession des moyens de production par le capital. A partir de la description fournie par Braverman et des considération propres à Marx lui-même, qui ne sont pas toutes relatives uniquement aux structures du système technologique du 19e siècle, sont étudiées les possibilités d'inclure de façon plus efficace dans la science économique le facteur technologique du processus de production.

UDK: 577.4:330.148
ekološka kriza, kapitalistični produkcijski način, svetovni komunizem

Dušan Vučkovič: Ekološka kriza kot nujnost kapitalističnega načina produkcije

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Dialektika ekologije je postavljena v samo razmerje človek-narava, v produkcijo, ki to razmerje določa in je družbeno-materialne narave. Tako je tudi sodobna ekološka kriza prisotna v sebi lastni dvojnosti: kot *družbeno* razmerje in kot *naravno* razmerje (in razmere). V kolikor je naravno razmerje, pade pod naravoslovne zakone, na katerih sploh temelji vsa znanstveno-tehnična podlaga naše produkcije. V kolikor je družbeno, pa je moč najti razrešitev v spremenjenem načinu produciranja in v spremenjenih družbenih odnosih, in sicer v planetarnem obsegu, kot svetovni komunizem.

UDK: 577.4:330.148
the ecology crisis, the capitalistic productive mode, world's comunism

Dušan Vučkovič: The Ecology Crisis as Necessity of Capitalistic Mode in Production

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

The dialectic of ecology is placed into the very relationship man – nature, in the production determining it and is of socialy-material nature. In such a manner the todays ecologic crisis is present in its own ambiguity: as a *social* relation as well as a *natural* relation (and condicions). As far as it is concerned as natural relation, it falls under the laws of natural-science, on which all the scientific-technical foundations of our production are based. As far as it is social, a solution can be found in a changed mode of production as well as in changed social relations, namely in planetary extend, as the world's comunism.

UDK: 577.4:330.148
ökologische Krise, kapitalistische Produktionsweise, Weltkommunismus

Dušan Vučkovič: Die ökologische Krise als Notwendigkeit der kapitalistischen Produktionsweise

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Die Dialektik der Ökologie ist in das Verhältnis Mensch–Natur gestellt, in die Produktion, die dieses Verhältnis bestimmt und selbst gesellschaftlich-materieller Natur ist. So ist auch die gegenwärtige ökologische Krise in der ihr eigenen Zweiheit vorhanden: als gesellschaftliches und als Naturverhältnis. Soweit sie ein Naturverhältnis ist, fällt sie unter die Naturgesetze, auf denen die gesamte wissenschaftlich-technische Basis unserer Produktion gründet. Soweit sie aber ein gesellschaftliches ist, kann die Auflösung in einer veränderten Weise des Produzierens und in veränderten gesellschaftlichen Beziehungen gefunden werden, und zwar weltweit als Weltkommunismus.

UDK: 577.4:330.148
crise écologique, mode de production capitaliste, communisme mondial

Dušan Vučkovič: La crise ecologique comme condition necessaire du mode de production capitaliste

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

La dialectique de l'écologie se trouve impliquée dans le rapport même de l'homme vis-à-vis de la nature, à savoir dans la production qui détermine ce rapport et est de nature à la fois sociale et matérielle. Conformément à sa double nature, la crise écologique contemporaine se présente d'une part comme un rapport social, d'autre part comme un rapport naturel. Dans la mesure où la crise participe du rapport naturel elle est tributaire des lois des sciences de la nature qui commandent toute la base scientifique et technique de la production humaine. Dans la mesure où elle participe du rapport social la solution définitive à la crise doit être recherchée dans une transformation du mode de production et des rapports sociaux à l'échelle de toute la planète, d'où la nécessité d'un communisme mondial.

UDK: 330.180(049):301.171.1
politična ekonomija, dialektični materializem, planiranje, dohodek

Bogomir Kovač: Kritika politične ekonomije in usmerjanje družbenega razvoja

Kritika politične ekonomije, ki ni ozko ekonomistična, temveč predstavlja osnovo historičnega materializma, razkriva materialna in institucionalna protislovja kot osnovo za realno anticipiranje prihodnosti. Po avtorjevem mnenju so v jugoslovanski teoriji in praksi dolgoročnega razvoja družbe zanemarili prav to dialektično stran reprodukcije produkcijskih odnosov, kar povzroča zastoje, težave in stranpoti v materialni kot tudi razredni strukturi družbe.

UDK: 330.180(049):301.171.1
political economy, dialectical materialism, planning, income

Bogomir Kovač: The Criticism of the Political Economy and the Orientation of Social Development

Časopis za kritiko znanosti 45-44/1981

The criticism of the political economy, not being strictly economistical, but representing the basis of the historical materialism, reveals the material and institutional contradictions as the basis for the actual anticipation of the future. According to the autor's opinion the very dialectic reproduction side of production relations has been neglected in the yugoslav theory and practice of the long-term society development, which causes stagnations, difficulties and deviations in the material– as well as in the class structure of the society.

UDK: 330.180(049):301.171.1
politische Ökonomie, dialektischer Materialismus, Planung, Einkommen

Bogomir Kovač: Kritik der politischen Ökonomie und Lenkung der gesellschaftlichen Entwicklung

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Eine Kritik der politischen Ökonomie, die nicht eng ökonomistisch ausgerichtet ist, sondern die Grundlage des historischen Materialismus darstellt, deckt materielle und institutionelle Widersprüche als Grundlage einer realen Antizipation der Zukunft auf. Nach Meinung des Autors ist in der jugoslawischen Theorie und Praxis der langfristigen Entwicklung der Gesellschaft gerade diese dialektische Seite der Reproduktion der Produktionsverhältnisse vernachlässigt worden, was Stillstände, Schwierigkeiten und Abwege in der materiallen wie auch in der Klassenstruktur der Gesellschaft verursacht.

UDK: 330.180(049):301.171.1
économie politique, matérialisme dialectique, planification, revenu

Bogomir Kovač: Critique de l'economie politique et dirigisme en matiere d'evolution sociale.

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Une critique de l'économie politique qui ne pèche pas par un économisme étroit et constitue bien une base du matérialisme historique est celle qui s'attache à mettre à jour les contradictions matérielles et institutionnelles en tant que base d'une anticipation effective de l'avenir. Selon l'auteur en Yougoslavie en ce qui cencerne l'évolution à long terme de la sociéte on a tant en théorie qu'en pratique, négligé précisément cet aspect dialectique de la reproduction des rapports de production, ce qui cause des retards, des difficultés et des options erronées affectant la structure matérielle de la société comme sa structure par classes.

UDK: 329.78.055.4:577.4
ekološka kriza, nova levica, kritika tradicionalne ekonomije

Siniša Zarić: Nova levica o ekološki krizi

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Ne glede na vse razlike znotraj nove levice ji je skupno celovito obravnavanje ekološkega problema, ki je povezan z alienacijo sodobnega človeka in z globalnimi vprašanji razvoja. Neoklasično politično ekonomijo je potrebno kritizirati, ker razlaga probleme formalistično in z modeli, ki imajo brezkonfliktni značaj. Hans Magnus Enzensberger je nakazal osnovno smer kritike pesimistične in optimistične variante meščanske znanosti o možnih rešitvah ekološke krize, ki jo avtor razvije v detajlni kritiki »kavbojske ekonomike« in »ekonomike vesoljske ladje«.

UDK: 329.78.055.4:577.4
ecology crisis, new leftwing, criticism of traditional economy

Siniša Zarić: New Leftwing on the Ecology Crisis

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Irrespective of all the differences within the new leftwing there is a common dealing with the ecology problems in whole, connected with the alienation of the modern man as well as with the global questions of development. The neoclasic political economy has to be criticised because of its formalistic interpretation of problems and its dealing with models of unconflictive character. A basic orientation in criticising the pessimistic and optimistic versions of the bourgeois science concerning the possible solutions of ecology crises has been indicated by Hans Magnus Enzensberger, which is explained by the autor in the detailed criticism of the so called "cow-boy economy" and the "economy of a space-ship".

UDK: 329.78.055.4:577.4
ökologische Krise, Neue Linke, Kritik der traditionellen Ökonomie

Siniša Zarić: Die Neue Linke über die ökologische Krise

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Abgesehen von den Differenzen innerhalb der Neuen Linken ist ihr eine ganzheitliche Behandlung des Ökologie-Problems gemeinsam, das mit Entfremdung des modernen Menschen und mit globalen Entwicklungsfragen verbunden ist. Die neoklassische politische Ökonomie ist zu kritisieren, wiel sie Probleme formalistisch und mit Modellen konfliktfreien Charakters erklärt. Hans Magnus Enzensberger hat die Grundrichtung einer Kritik der pessimistischen und der optimistischen Variante bürgerlicher Wissenschaft über Lösungsmöglichkeiten der ökologischen Krise aufgezeigt, die vom Autor in einer Detailkritik der „Cowboy-Ökonomie" und der „Raumschiff-Ökonomie" weiterentwickelt wird.

UDK: 329.78.055.4:577.4
crise écologique, nouvelle gauche, critique de l'économie traditionnelle

Siniša Zarić: La nouvelle gauche au sujet de la crise ecologique

Časopis za kritiko znanosti 43-44/1981

Malgré toutes les divergences que l'on peut constater à l'intérieur de la nouvelle gauche celle-ci est unanime à s'intéresser au probléme écologique dans son ensemble en le rattachant à l'aliénation de l'homme contemporain et aux questions globales de l'évolution. Il convient de critiquer l'économie politique neo-classique car elle aborde les problèmes de façon formelle et au moyen de modèles à caractère non-conflictuel. Hans Magnus Enzensberger a indiqué les directions principales d'une critique des variantes pessimiste et optimiste de la science bourgeoise quant aux solutions éventuelles de la crise écologique, ce que l'auter de l'article développe en soumettant à une critique détaillée d'une part l'économie "à la cow-boy", d'autre part celle de "la Nef spatiale".